काव्यमाला. ७०.

श्रीहेमचन्द्रविरचितं

काव्यानुशासनम् ।

सटीकम् ।

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसाददारक-
केदारनाथकृपाङ्गीकृतशोधनकर्मणा महामहोपाध्याय-
पण्डितशिवदत्तशर्मणा, मुम्बापुरवासिपरबोपाह्व-
पाण्डुरङ्गात्मजकाशीनाथशर्मणा च
संशोधितम् ।

तच्च
मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतम् ।

१९०१

मूल्यं सपादं रूप्यकद्वयम् ।

हेमचन्द्रः ।

अथ श्वेताम्बरजैनाचार्यश्रीहेमचन्द्रः कदा कतमं भूमिमण्डलं मण्डयामासेति जिज्ञासायामनेकग्रन्थपर्यालोचनेन प्रवृत्ते Dr. P. Peterson महाशयाना Fifth Repo... पुस्तके—

'तत्पट्टपूर्वाद्रिसहस्ररश्मिः सोमप्रभाचार्य इति प्रसिद्धः ।
श्रीहेमसूरेश्च कुमारपालदेवस्य चेदं व्यरचच्चरित्रम् ॥'

इति सोमप्रभाचार्यविरचितहेमकुमारचरित्रकाव्यतः,

'स्तुमस्त्रिसन्ध्यं प्रभुहेमसूरेरनन्यतुल्यामुपदेशशक्तिम् ।
अतीन्द्रियज्ञानविवर्जितोऽपि यः क्षोणिभर्तुर्व्यधित प्रबोधम् ॥
सत्त्वानुकम्पा न महीभुजां स्यादित्येष क्लृप्तो वितथः प्रवादः ।
जिनेन्द्रधर्मं प्रतिपद्य येन श्लाघ्यः स केषां न कुमारपालः ॥
इति सोमप्रभकथिते कुमारनृप-हेमचन्द्रसंवादे ।
जिनधर्मप्रतिबोधे प्रस्तावः पञ्चमः प्रोक्तः ॥'

इति सोमप्रभविरचितकुमारपालप्रतिबोधकाव्यतः

'शिष्यो जम्बुमहामुनेः प्रभव इत्यासीदमुष्यापि च
श्रीशय्यंभव इत्यमुष्य च यशोभद्राभिधानो मुनिः ।
संभूतो मुनिभद्रबाहुरिति द्वौ तस्य शिष्योत्तमौ
संभूतस्य च पादपद्ममधुलिट्श्रीस्थूलभद्राह्वयः ॥
यत्राम्नायगतचतुर्दशपूर्वैरन्त्यकोऽस्य तस्य दशपूर्वधरो महर्षिः ।
नाम्ना महागिरिरिति स्थिरतागिरीन्द्रो ज्येष्ठान्तिषन्नजनि ... लब्धिः ॥
शिष्योऽन्यो दशपूर्वभृन्मुनिवृषो नाम्ना सुहस्तीत्यरः
यत्पादाम्बुजसेवनात्समुदिते राज्ये प्रबोधर्द्धिना ।
चक्रे संप्रतिपार्थिवः प्रतिपुरग्रामाकरं भारते-
ऽप्यर्धे जिनचैत्यमण्डितमिलापृष्ठं समन्तादपि ॥
अजनि सुस्थित-सुप्रतिबुद्ध इत्यभिधयार्यसुहस्तिमहामुने ।
... दशपूर्वधरान्तिषद्... ॥

१. अस्य जिनधर्मप्रतिबोधकाव्यस्य निर्माणसमयस्तु—'शशिजलधिसूर्यवर्षे ... दिने सिताष्टम्याम् । जिनधर्मप्रतिबोधः क्लृप्तोऽयं गुर्जरेन्द्रपुरे ॥' इति ... संवत् १२४१ (A. D. 1184) ... इति ...
२ सुस्थित सुप्रतिबद्ध, इति ...

महर्षिसंगैर्नितपादसंनिभैः प्रचारभागाल्लगणोऽस्मागरम् ।
महान्गणः **कोटिक** इत्यभूत्ततो गङ्गाप्रवाहो हिमवद्गिरेरिव ॥

तस्मिन्गणे कतिपयेष्वपि यातवत्सु शाखाकुलेषु नव्यो दशपूर्वधारी ।
उद्दामतुम्बवनपत्तन**वज्रशाखा**नाम्ना महामुनिरजायत **वज्रसूरिः** ॥

दुर्भिक्षे समुपस्थिते प्रलयवद्धीमल्लभाज्यान्वया
भीतं न्यस्य महर्षिसंघमभितो विद्यानदात्तं पटे ।
योऽभ्युद्धृत्य कराम्बुजेन नभसा पुर्यामनर्घ्यान्महा-
पुर्यां सद्य सुभिक्षनामनि तपोभाजामगीप्सां निधिः ॥

तस्मा**द्वज्राभिधा** शाखाभूत्**कोटिक**गणद्रुमे ।
उच्चनागरिकामुख्यशाखात्रितयगोचरा ॥

तस्यां च **वज्रशाखायां** निलीनमुनिषट्पदः ।
पुष्पगुच्छायतो **गच्छश्चन्द्र** इत्याख्ययाभवत् ॥

धर्मध्यानसुधासुधांशुरमलः सद्धार्थरत्नाकरो
भव्याम्भोरुहभास्करः स्मरकरिप्रोन्माथकण्ठीरवः ।
गच्छे तत्र बभूव संयमधनः कारुण्यराशिर्**यशो-**
भद्रः सूरिरपूरि येन भुवनं शुद्धैर्यशोभिर्निजैः ॥

श्रीमन्नेमिजिनेन्द्रपावितगिरस्याद्रौ स संलेखना
कृत्वादौ प्रतिपन्नवाननशनं प्रान्ते शुभध्यानभाक् ।
तिष्ठन्छान्तमनास्त्रयोदशदिनान्याश्चर्यमुत्पादय-
न्नुच्चैः पूर्वमहर्षिसंयमकथां सत्यापयामासिवान् ॥

श्रीमान्**प्रद्युम्नसूरिः** समजनि जनितानेकभव्यप्रबोध-
स्तच्छिष्यो विश्वविश्वप्रथितगुणगणः प्रावृडम्भोदवद्यः ।
प्रीणाति स्माखिलक्ष्मां प्रवचनजलधेरुद्धृतैरर्थनीरै-
रातत्यस्थानकानि श्रुतिविषयसुधासारसध्र्यञ्चि विष्वक् ॥

सर्वग्रन्थरहस्यरत्नमुकुरः कल्याणवल्लीतरुः
कारुण्यामृतसागरः प्रवचनव्योमाङ्गणाहस्करः ।
चारित्रादिकरत्नरोहणगिरिः क्ष्मां पावयन्धर्मराट्
सेनानी**र्गुणसेनसूरि**रभवच्छिष्यस्तदीयस्ततः ॥

शिष्यस्तस्य च तीर्थमेकमवने पावित्र्यकृज्जङ्गमं
स्याद्वादत्रिदशापगाहिमगिरिर्विश्वप्रबोधार्यमा ।
कृत्वा स्थानकवृत्तिशान्तिचरिते प्राप्तः प्रसिद्धिं परां
सूरिर्भूरितपःप्रभाववसतिः श्री**देवचन्द्रो**ऽभवत् ॥

आचार्यो हेमचन्द्रोऽभूत्तत्पादाम्भोजषट्पदः ।
तत्प्रसादादधिगतज्ञानसंपन्महोदयः ॥
जिष्णुश्चेदिदशार्णमालवमहाराष्ट्रापरान्तं कुरू-
न्सिन्धूनन्यतमांश्च दुर्गविषयान्दोर्वीर्यशक्त्या हरिः ।
चौलुक्यः परमार्हतो विनयवाञ्श्रीमूलराजान्वयी
तं नत्वेति कुमारपालपृथिवीपालोऽब्रवीदेकदा ॥
पापर्द्धिद्यूतमद्यप्रभृति किमपि यन्नारकायुर्निमित्तं
तत्सर्वं निर्निमित्तोपकृतिकृतधिया प्राप्य युष्माकमाज्ञाम् ।
स्वामिन्नुर्व्यां निषिद्धं धनमसुतमृतस्याथ मुक्तं तथार्ह-
च्चैत्यैरुत्तंसिता भूरभवमिति समः संप्रतेः संप्रतीह ॥
अस्मत्पूर्वजसिद्धराजनृपतेर्भक्तिस्पृशो याञ्चया
साङ्गं व्याकरणं सवृत्ति सुगमं चक्रुर्भवन्तः पुरा ।
मद्धेतोरथ योगशास्त्रममलं लोकाय च द्व्याश्रय-
च्छन्दोऽलंकृतिनामसंग्रहमुखान्यन्यानि शास्त्राण्यपि ॥
लोकोपकारकरणे स्वयमेव यूयं सज्जाः स्थ यद्यपि तथाप्यहमर्थयेऽदः ।
मादृग्जनस्य परिबोधकृते [शलाका] पुंसां प्रकाशयत वृत्तमिदं त्रिषष्टेः ॥
तस्योपरोधादिति हेमचन्द्राचार्यः शलाकापुरुषेतिवृत्तम् ।
धर्मोपदेशैकफलप्रधानं न्यवीविशच्चारु गिरां प्रपञ्चे ॥
जम्बूद्वीपारविन्दे कनकगिरिरिलावश्रुते कर्णिकात्वं
यावद्यावच्च धत्ते जलनिधिरवनेरन्तरीयत्वमुच्चैः ।
यावद्व्योमाध्वपान्थौ तरणिरजनिधरौ भ्राम्यतस्तावदेत-
त्काव्यं नाना शलाकापुरुषचरितमिलस्तु जैत्रं धरित्र्याम् ॥'

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितशलाकापुरुषचरितप्रशस्तितश्च चौलुक्यकुमारपालराज्ये हेमचन्द्राचार्याणां सत्ताया अवगते,

'नृपस्य जीयाभयदानडिण्डिमैर्महीतले नृत्यति कीर्तिनर्तकी ।
श्रीहेमचन्द्रप्रभुपादपद्मं वन्दे भवाब्धेस्तरणैकपोतम् ।
ललाटपट्टान्तरवान्तराज्याक्षरावली येन मम व्यलोपि ॥
बोधयित्वा महाराजं देवलोकं जगाम च ।
पश्चात्कुमारपालोऽयं शोकं गत्वा मुमूर्छ सः ॥
तदनु धैर्यमवलम्ब्य धर्मध्यानं करोति ।'

इति हेमकुमारचरितनाम्नि हेमचन्द्राचार्याणां देवलोकगमनस्योल्लेखश्च कुमारपालराज्यसमय एवाचार्यहेमचन्द्रसमयः, कुमारपालराजधान्येव भूमिमण्डलमलंचकारेत्यवगतम्। विशेषकथा तु प्रबन्धकोश-प्रबन्धचिन्तामण्यादिभ्योऽवगन्तव्या

काव्यानुशासनविषयानुक्रमणिका

मूलग्रन्थश्च ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

स्थायिभावाः ८१

रतिहासशोकक्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयशमाः स्थायिनो भावाः ।

व्यभिचारिभावाः— ८२

[illegible]

सात्त्विकभावाः— ९९

स्तम्भस्वेदरोमाञ्चस्वरभेद(स्वर)कम्पवैवर्ण्याश्रुप्रलया अष्टौ सात्त्विकाः ।

रसाभासाः— १०१

नरिन्द्रियेषु तिर्यगादिषु चारोपाद्रसभावाभासौ ।

इति तृतीयोऽध्यायः ।

दोषः— ११०

रसादेः स्वशब्दोक्तिः क्वचित्संचारिवर्जं दोषः ।

काव्यमाला ।

आचार्यहेमचन्द्रविरचितं

काव्यानुशासनम् ।

स्वोपज्ञालंकारचूडामणिसंज्ञकवृत्तिसमेतम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रणम्य परमात्मानं निजं काव्यानुशासनम् ।
आचार्यहेमचन्द्रेण विद्वत्प्रीत्यै प्रतन्यते ॥

ग्रन्थारम्भे शिष्टसमयपरिपालनाय शास्त्रकारः समुचितेष्टदेवतां प्रणिधत्ते—

अकृत्रिमस्वादुपदां परमार्थाभिधायिनीम् ।
सर्वभाषापरिणतां जैनीं वाचमुपास्महे ॥ १ ॥

रागादिजेतारो जिनास्तेषामियं जैनी जिनोपज्ञा । अनेन कारणशुद्ध्योपादेयतामाह । उच्यते इति वाक्, वर्णपदवाक्यादिभावेन भाषा द्रव्यपरिणतिस्तामुपास्महे । उपासनं योगप्रणिधानम् । अकृत्रिमस्वादून्यनाहार्यमाधुर्याणि पदानि नामिकादीनि यस्यां सा तथोक्ता । स्वच्छस्वादुप्रभृतयो हि गुणमात्रवचना अपि दृश्यन्ते । अथ वा अकृत्रिमाण्यसंस्कृतान्यत एव स्वादूनि मन्दधियामपि पेशलानि पदानि यस्यामिति विग्रहः । उक्तं हि—'बालस्त्रीमूढमूर्खाणां नृणां चारित्रकाङ्क्षिणाम् । अनुग्रहार्थं

विवरीतुं क्वचिद्दृब्धं नवं संदर्भितुं क्वचित् ।
काव्यानुशासनस्यायं विवेकः प्रवितन्यते ॥

---

१. वृत्तिसमेतस्यैव मूलग्रन्थस्य नाम काव्यानुशासनमितीति प्रतीयते. काव्यानुशासनपदेनैव वा सव्याख्यग्रन्थग्रहणम्.

तत्त्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः ॥' तदेतद्गीतादिना [illegible] विशिनष्टि—परमार्थो निःश्रेयसं तदभिधानशीलां परमार्थाभिधायिनीम्। द्रव्यानुयोगानामपि पारम्पर्येण निःश्रेयसप्रयोजनत्वात्। तथा सर्वेषां सुरनरतिरश्चां विचित्रासु भाषासु परिणतां तन्मयतां गतां सर्वभाषापरिणताम्। एकरूपापि हि भगवतोऽर्धमागधीभाषा वारिदविमुक्तवारिवदाश्रयानुरूपतया परिणमति। यदाह—'देवा दैवीं नरा नारीं शबराश्चापि शाबरीम्। तिर्यञ्चोऽपि हि तैरश्चीं मेनिरे भगवद्गिरम् ॥' न ह्येवंविधमद्भुतमतिशयमन्तरेण युगपदनेकसत्त्वोपकारः शक्यः कर्तुम् ॥

अथ प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं प्रयोजनं वक्तुं तत्प्रस्तावनामाह—

शब्दानुशासनेऽस्माभिः साध्व्यो वाचो विवेचिताः ।
तासामिदानीं काव्यत्वं यथावदनुशिष्यते ॥ २ ॥

शब्दानुशासने 'सिद्धहेमचन्द्राभिधाने'। विवेचिता असाध्वीभ्यो वाग्भ्यः पृथक्कृताः। इदानीं शब्दानुशासनादनन्तरं तासां वाचां काव्यत्वं काव्यीभावो यथावत्तात्त्विकेन रूपेणानुशिष्यते। वाचां हि साधुत्वे निश्चिते सुकरः काव्योपदेशः। अनेन शब्दानुशासन-काव्यानुशासनयोरेककर्तृकत्वं चाह। अत एव हि प्रायोगिकमन्यैरिव नारभ्यते। शब्दानुशासनेनैव चरितार्थत्वात् ॥

[illegible]प्रयोजनमुक्त्वा अभिधेयप्रयोजनमाह—

[illegible] यशसे कान्तातुल्यतयोपदेशाय च ।

[illegible] चतुर्थे [illegible] । इहानुयोगश्चतुर्धा । आचरणकरणधर्मकथागणित[illegible] । तत्राद्यस्य सम्यग्ज्ञानदर्शनपवित्रिते नवकर्मानुपादानातीतकर्मनिर्जरारूपे [illegible] प्रतिपाद्ये इति सर्वकर्मविमोक्षलक्षणमोक्षपरत्वात्परमार्थाभिधायित्वं प्रतीतमेव । शेषाणां तु पारम्पर्येण द्रव्यस्य चोपायत्वेन प्रधानतया विवक्षितत्वात्तस्यानुपूर्व्यादावुपदेशः । तथा हि [illegible] दुर्णयतिरस्कारात्स्याद्वादादीनं सकलभावानामर्थक्रियाकारित्वलक्षण[illegible] । चेतनाचेतनरूपसकलद्रव्याणां [illegible] वस्तुतत्त्वनिरूपणेन [illegible] सुरादीनां सर्वेषामायूंषि चन्द्रादिग्रहाणां [illegible] निश्चीयन्ते इत्याद्युरा[illegible] [illegible]प्रयोजनमिति कृत्वं प्रयुज्यते । इत्यनगा[illegible]

लोकोत्तरं कविकर्म काव्यम् । यदाह—

'प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता ।
तदनुप्राणनाजीवद्वर्णनानिपुणः कविः ।
तस्य कर्म स्मृतं काव्यम् ॥' इति ।

सद्यो रसास्वादजन्मा निरस्तवेद्यान्तरा ब्रह्मास्वादसदृशी प्रीतिरानन्दः । इदं सर्वप्रयोजनोपनिषद्भूतं कविसहृदययोः काव्यप्रयोजनम् । यशस्तु कवेरेव । यत इयति संसारे चिरातीता अप्यद्य यावत्कालिदासादयः सहृदयैः स्तूयन्ते कवयः । प्रभुतुल्येभ्य शब्दप्रधानेभ्यो वेदागमादिशास्त्रेभ्यो मित्रसंमितेभ्योऽर्थप्रधानेभ्यः पुराणप्रकरणादिभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावे च रसप्राधान्ये च विलक्षणं काव्यं कान्तेव सरसतापादनेन संमुखीकृत्य 'रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवत्' इत्युपदिशतीति सहृदयानां प्रयोजनम् । तथा चोक्तं हृदयदर्पणे—

कथनेन वैराग्योत्पत्तिहेतुत्वाद्धर्मकथाया. परमपुरुषार्थाभिधायकत्वं परम्परयास्तीति ॥ **सर्वप्रयोजनोपनिषद्भूतमिति** । यशोव्युत्पत्तिफलत्वेऽपि पर्यन्ते सर्वत्रानन्दस्यैव साध्यत्वात् । तथा हि । कवेस्तावत्कीर्त्यापि प्रीतिरेव संपाद्या । यदाह—'कीर्तिं स्वर्गफलामाहुः' इत्यादि । श्रोतॄणां व्युत्पत्तिर्यद्यप्यस्ति, तथापि तत्र प्रीतिरेव प्रधानम् । अन्यथा प्रभुसंमितेभ्यो वेदादिभ्यो मित्रसंमितेभ्यश्चेतिहासादिभ्य. कोऽस्य काव्यरूपस्य व्युत्पत्तिहेतोर्जायासंमितत्वलक्षणो विशेष इति । चतुर्वर्गव्युत्पत्तिरपि चानन्द एव पार्यन्ति(न्ति)कं मुख्यफलमिति ॥ **कविसहृदययोरिति** । यः काव्यं कुरुते स **कविः** । यस्य तु काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद्विशदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यता सहृदयसंवादभाक् स **सहृदयः** । काव्यकर्तृत्वलक्षणपूर्वावस्थापेक्षया कविशब्दनिर्देशः । यतः—कवेरपि भावकावस्थायामेव रसास्वादः संपद्यते, पृथगेव हि कवित्वाद्भावकत्वम् । यदाह—'सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसहृदयाख्यं विजयते' इति ॥ **यशस्त्विति** । यदाह—'अमरसदनादिभ्यो भूता न कीर्तिरनश्वरी भवति यदसौ संरुद्धापि प्रणश्यति तत्क्षये । तदलममलं कर्तुं काव्यं यतेत समाहितो जगति सकले व्यासादीनां विलोक्य परं यशः ॥' **कवेरेवेति** । न तु सहृदयस्य ॥ **प्रभुतुल्येभ्य इति** । कर्तव्यमिदमित्याज्ञामात्रपरमार्थेभ्यः ॥ **मित्रसंमितेभ्य इति** । अस्येदं वृत्तमनुष्ठ्य त्वमेवं' इत्येव युक्तियुक्तकर्मफलसंबन्धप्रकटनकारिभ्यः ॥ **उपदिशतीति** । अप्रयासेन शिक्षयति । व्युत्पत्तिं करोतीति यावत् । अयमभिप्रायः—ये शास्त्रेतिहासेभ्योऽलब्धव्युत्पत्तयोऽथ बालप्रायव्युत्पाद्याः प्रजार्थसंपादनयोग्यताक्रान्ता राज-

'शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः ।
अर्थे तत्त्वेन युक्ते तु वदन्त्याख्यानमेतयोः ।
द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यगीर्भवेत् ॥' इति ।

धनमनैकान्तिकं व्यवहारकौशलं शास्त्रेभ्योऽप्यनर्थनिवारणं प्रकारान्तरेणापीति न काव्यप्रयोजनतयास्माभिरुक्तम् ॥

प्रयोजनमुक्त्वा काव्यस्य कारणमाह—

प्रतिभास्य हेतुः ।

प्रतिभा नवनवोल्लेखशालिनी प्रज्ञा । अस्य काव्यस्य । इदं प्रधानं कारणम् । व्युत्पत्त्यभ्यासौ तु प्रतिभाया एव संस्कारकाविति वक्ष्यते ॥

सा च सहजौपाधिकी चेति द्विधा । तत्र सहजामाह—

सावरणक्षयोपशममात्रात्सहजा ॥

सवितुरिव प्रकाशस्वभावस्यात्मनोऽभ्रपटलमिव ज्ञानावरणीयाद्याचरणं तस्योदितस्य क्षयेऽनुदितस्योपशमे च यः प्रकाशाविर्भावः सा सहजा प्र-

---

पुत्रप्रायास्तेषां जायासमितत्वेन परमप्रीतिकारिणः काव्यात् [स]हृदयानुप्रवेशमुखेन चतुर्वर्गोपायव्युत्पत्तिराधेया । हृदयानुप्रवेशश्च रसास्वादमय एवासवरसश्चतुर्वर्गोपायव्युत्पत्तिनान्तरीयकविभावादिसंयोगप्रसादोऽपनत इत्येव रसोचितविभावाद्युपनिबन्धे रसास्वादवैवस्य(श्य)मेव स्वरसभाविन्या व्युत्पत्तौ प्रयोजकमिति प्रीतिरेव व्युत्पत्तेः प्रयोजिकेत्यर्थः । ननु—'चरा बाल्येढिस्त्वा(?) तरुणिमनि यूनः परिणतावपीप्सामो वृद्धान्परिणयविधिस्तु स्थितिरियम् । त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुममार्गेण किमिद न नो गोत्रेषु त्रिः क्वचिदपि सतीलाञ्छनमभूत् ॥' इत्यादिकाव्यमसदुपदेशक दृश्यते । व्युत्पत्तिरपि च तस्मात्तादृग्विषया संभाव्यते । ततश्च तदनुपदेश्यमित्यायातम् । सत्यम् । अस्त्ययमुपदेशः । किं तु निषेध्यत्वेन, न विधेयत्वेन । य एवंविधा विधयः परस्त्रीषु पुंसां संभवन्ति तानवबुध्य परिहरेदिति कवीनां भावः ॥ एवमानन्दयशश्चतुर्वर्गोपायव्युत्पत्तीनां काव्यप्रयोजनतामसाधारणीं प्रतिपाद्य यत् कैश्चित् 'श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनं राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानमित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणं च' प्रयोजनत्रयमुपन्यस्तम्, तत्प्रतिक्षिपति—**धनमनैकान्तिकमिति** । न हि काव्याद्धनं भवत्येवेत्यनैकान्तिकमित्यर्थः । तथा चाह—'उपशमफलाद्विद्यावीजात्फलं धनमिच्छतो भवति विफलो यद्यायासस्तदत्र किमद्भुतम् । न नियतफला कर्तुर्भावाः फलान्तरमीशते जनयति खलु व्रीहेर्बीजं न जातु यवाङ्कुरम् ॥' इति ॥ **शास्त्रेभ्य इति** । चाण-

[illegible] ॥

[illegible]—

मन्त्रादेरौपाधिकी ।

मन्त्रदेवतानुग्रहादिप्रभवौपाधिकी प्रतिभा । इयमप्यावरणक्षयोपशमनिमित्तैव । दृष्टोपाधिनिबन्धनत्वात्तु औपाधिकीत्युच्यते ॥

सा चैव द्विधापि प्रतिभा—

व्युत्पत्त्यभ्यासाभ्यां संस्कार्या ।

व्युत्पत्त्यभ्यासौ वक्ष्यमाणौ ताभ्यां संस्करणीया । अत एव न तौ काव्यस्य साक्षात्कारणं प्रतिभोपकारिणौ तु भवतः । दृश्येते हि प्रतिभाहीनस्य विफलौ व्युत्पत्त्यभ्यासौ ॥

व्युत्पत्तिं व्यनक्ति—

लोकशास्त्रकाव्येषु निपुणता व्युत्पत्तिः ।

लोके स्थावरजङ्गमात्मके लोकवृत्ते च शास्त्रेषु शब्दच्छन्दोनुशासनाभिधानकोशश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासागमतर्कनाट्यार्थकामयोगादिग्रन्थेषु का-

---

व्यादिप्रणीतेभ्यः ॥ **प्रकारान्तरेणापीति** । मन्त्रानुष्ठानादिना ॥ **लोके इति** । इह लोकशब्देन स्थावरजङ्गमात्मको लोकः । तद्व्यवहारश्चाभिधीयत इत्यर्थः । स च देशकालादिभेदादनेकप्रकारः प्रकृतिव्यत्ययाख्ये रसदोषे प्रपञ्चयिष्यते ॥ **शब्देत्यादि** । **शब्दानुशासनं** व्याकरणं ततो हि शब्दशुद्धिः । तदनैपुण्यं यथा—'द्विगुरपि सद्वन्द्वोऽहं गृहे च मे सततमव्ययीभावः । तत्पुरुष कर्म धारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ॥' **छन्दोनुशासनं** छन्दोविचितिः । काव्याभ्यासाद्वृत्तपरिज्ञानेऽपि हि मात्रावृत्तादौ तत एव निश्चयः । तदनैपुण्यं यथा—'उद्धिरही च सवतौ स्याच्छुभरङ्गोगुरवो भवेयदि क्षितौ श्रीजिनेन्द्रशासनम्' ॥ **अभिधानकोशो** नाममाला । ततो हि पदार्थनिश्चयः । अपूर्वाभिधानलाभार्थत्वं प्रयुक्ताभिधानकोशस्याप्रयुक्तस्याप्रयोज्यत्वात् । यदि तर्हि प्रयुक्त प्रयुज्यते क्लिष्टपदस्य सन्दिग्धार्थत्वमाशङ्कितम्, तत्र सामान्येनार्थगतिं संभवति । यथा नीवीशब्देन जघनवस्त्रग्रन्थिरुच्यते इति कस्यचिन्निश्चयः स्त्रियाः पुरुषस्य वेति संशयः । 'नीविरानन्धनं नार्या जघनस्थस्य वाससः' इति नाममालाप्रतीकमपदिश्यते इति ॥ अपौरुषेयवचनं **श्रुतिः** । यथा—'उर्वशी हाप्सराः पुरूरवसमैडं चकमे ।' तदनैपुण्यं यथा—'चन्द्रात्बुध समभवद्भगवान्नरेन्द्रमाद्य पुरूरवसमैलमसावतल्प(सूत) ।

अभ्यासं व्याचष्टे—

काव्यविच्छिक्षया पुनः पुनः प्रवृत्तिरभ्यासः।

काव्यं कर्तुं जानन्ति विचारयन्ति वा ये ते काव्यविदः कविसहृदयाः। वेत्तेर्विन्तेश्चावृत्त्या रूपम्। तेषां शिक्षया वक्ष्यमाणलक्षणया काव्य एव पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरभ्यासः। अभ्याससंस्कृता हि प्रतिभा काव्यामृतकामधेनुर्भवति। यदाहुः—'अभ्यासो हि कर्मसु कौशलमावहति। नहि सकृन्निपतितमात्रेणोदबिन्दुरपि ग्रावणि निम्नतामादधतीति शिक्षयेत्युक्तम्' इति॥

शिक्षां लक्षयति—

सतोऽप्यनिबन्धोऽसतोऽपि निबन्धो नियमश्छायाद्युपजीवनादयश्च शिक्षाः।

सतोऽपि जातिद्रव्यगुणक्रियादेरनिबन्धनम्, असतोऽपि जात्यादेरेव निबन्धनम्, नियमोऽतिप्रसक्तस्य जात्यादेरेवैकत्रावधारणम्, छायायाः प्रतिबिम्बकल्पतया आलेख्यप्रख्यतया तुल्यदेहितुल्यतया परपुरप्रवेशप्रतिमतया

गुरु. कवे॥' इति॥ छायाया इति। छाया अर्थादर्थस्य। तदुपजीवनं क्वचित्प्रतिबिम्बतुल्यतया। यथा—'ते पाण्डवाः पशुपतेरलिनीलभासः कण्ठप्रदेशघटिताः फणिनः स्फुरन्तः। चन्द्रामृताम्बुकणसेकसुखप्ररूढैर्यैरङ्कुरैरिव विराजति कालकूटः॥' यथा च—'जयन्ति नीलकण्ठस्य नीलाः कण्ठे महाहयः। गलद्गङ्गाम्बुसंसिक्तकालकूटाङ्कुरा इव॥' यदाह—'अर्थः स एव सर्वो वाक्यान्तरविरचनापरं यत्र। तदपरमार्थविभेदं काव्यं प्रतिबिम्बकल्पं स्यात्॥' क्वचिदालेख्यप्रख्यतया। तत्रैवार्थे यथा—'जयन्ति धवलव्यालाः शंभोर्जूटावलम्बिनः। गलद्गङ्गाम्बुसंसिक्तचन्द्रकन्दाङ्कुरा इव॥' यदाह—'कियतापि यत्र संस्कारकर्मणा वस्तु भिन्नवद्भाति। तत्कथितमर्थचतुरैरालेख्यप्रख्यमिति काव्यम्॥' क्वचित्तुल्यदेहितुल्यतया। यथा—'अवीनादौ कला भवति तुरगो यावदवधि. पशुर्धन्यस्तावत्प्रतिवसति यो जीवति सुखम्। अमीषां निर्माणं किमपि तदभूद्द्विककरिणा वनं वा क्षोणीभृद्भवनमथ वा येन शरणम्॥' अत्रार्थे—'प्रतिगृहमुपलानामेक एव प्रकारो मुहुरुपकरणत्वादर्थिता पूजिताश्च। स्फुरति ह नु मणीनां किं तु तद्धाम येन क्षितिपतिभवने वा स्वाकरे वा निवासः॥' यदाह—'विषयस्य यत्र भेदेऽप्यभेदबुद्धिर्नितान्तसादृश्यात्। तत्तुल्यदेहितुल्यं काव्यं बध्नन्ति सुधियोऽपि॥' क्वचित्परपुरप्रवेशप्रतिमतया। यथा—'यस्यारातिनितम्बिनीभिरभितो वीक्ष्याम्बर

१. 'कल्पतया' इति मूलपुस्तके उपलभ्यते.

[illegible]

[illegible] भ्रियं [illegible]

[illegible]

[illegible] को जानाति पुनस्त्वया [illegible] मम स्यात्[illegible] न वा संग-
मः ॥ [illegible]

[illegible]
को जानाति पुनस्त्वया [illegible] मम स्यात्[illegible] न वा संगमः ॥' [illegible]
तथा—'तत्तावदेव शशिनः स्फुरति महीयो [illegible]
[illegible] इन्दोः सिताभ्रशकलस्य च को
विशेषः ॥' तथा च—'तत्तावदेव शशिनः स्फुरति महीयो [illegible]
दपि [illegible] । ताभिः पुनर्[illegible]भिरिन्दोः सिताभ्रशकलस्य
च को विशेषः ॥' पादद्वयोपजीवनं यथा—'अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेश्मनि
साहसे । न्यासापह्नवने चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥' यथा चोत्तरा-
र्धे—'तन्वङ्गी यदि लभ्येत दिव्या सम्भवति क्रिया ॥' पादचतुष्टयोपजीव-
ने तु परिपूर्णं चौर्यमेवेति न तन्निदिश्यते ॥ आदिग्रहणात्पदैकदेशोपजीवनम् ।
यथा—'नाश्चर्यं यदनार्यासावत्यप्रीतिरथ मयि । मांसोपयोगं कुर्वीत कथं क्षुद्र
हितो जनः ॥' यथा च—'कोपान्मानिनि किं स्फुरत्यनितरां शोभाधरस्तेऽधरः
किं वा चुम्बनवारणाद्वपि तनोर्वायोर्विकारादयम् । तत्त्वं शुकसुगन्धिमाहितरसं
स्निग्धं भजत्वादरान्मुग्धे मांसरसं द्रवरीति तथा गाढं समालिङ्गितः ॥' उत्तयु-
पजीवनं यथा—'ऊरुद्वन्द्वं सरसकदलीकाण्डसब्रह्मचारी' इति । यथा च—'ऊ-
रुद्वय कदलकन्दलयोः सवर्णश्रोणिः सि(शि)लाफलकसोदरसंनिवेशा । वक्षः
स्तनद्वितयताडितकुम्भशोभं सब्रह्मचारि शशिनश्च मुखं मृगाक्ष्याः ॥' उक्तयोर्य-
थान्तरसङ्क्रान्ता न प्रत्यभिज्ञायते स्वदत्ते च (?) ॥ नन्विदमुपदेश्यमेव न भवति ।
यदित्थं कथयन्ति—'पुंसः कालातिपातेन चौर्यमन्यद्विशीर्यते । अपि पुत्रेषु पौत्रेषु

२

चोपजीवनम्, आदिशब्दात्पदपादादीनां च काव्यान्तरायथौचित्यमुपजीवनम् । पुनरादिपदात्समस्यापूरणाद्याः शिक्षाः । तत्र

वाक्चौर्यं न विशीर्यते ॥' इत्याशङ्क्याह—यथौचित्यमिति । अयमप्रसिद्धः प्रसिद्धिमानहम्, अयमप्रतिष्ठः प्रतिष्ठावानहम्, अप्रक्रान्तमिदम् अस्य संविधानकं प्रक्रान्तम् मम, गुडूचीवचनोऽयं मृद्वीकावचनोऽहम्, अनादृतभाषाविशेषोऽयम् आदृतभाषाविशेषोऽहम्, प्रशान्तज्ञातृकमिदं देशान्तरकर्तृकमिदम्, उत्सन्ननिबन्धनमूलमिदं म्लेच्छितकोपनिबद्धमिदम्, इत्येवमादिभिः कारणैः शब्दहरणार्थहरणे चाभिरमेत्येवन्तिसुन्दरी (?) । आहुश्च—'नास्त्यचौरः कविजनो नास्त्यचौरो वणिग्जनः । स नन्दति विना वाच्यं यो जानाति निगूहितुम् ॥ उत्पादकः कविः कश्चित्कश्चित्तु परिवर्तकः । आच्छादकस्तथा चान्यस्तथा संवर्धकोऽपरः ॥ शब्दार्थोक्तिषु यः पश्येदिह किंचन नूतनम् । उल्लिखेत्किंचन प्राच्यं दृश्यतां स महाकविः ॥' समस्यापूरणाद्या इति । तत्र पादसमस्या यथा—'मृगारिसिंहः पलायते' इति, 'समुद्राद्धूलिकच्छिते' इति चैतौ चतुर्थौ पादौ । यथाक्रममन्यत्पादत्रयं यथा—'मदमन्थरमातङ्गकुम्भपाटनलम्पटः । दैवे पराङ्मुखे कष्टं मृगारिसिंहः पलायते ॥' 'सीतासमागमोत्कण्ठाकर्णान्ताकृष्टधन्वनः । राघवस्य शराङ्गारैः समुद्राद्धूलिकच्छिते ॥' ॥ पादद्वयसमस्या यथा—'चव्यचित्रकनागरैः,' 'लङ्कायां रावणो हतः' इति द्वितीयचतुर्थौ पादौ । प्रथमतृतीयौ तु—'मुमूर्षो किं तवाद्यापि चव्यचित्रकनागरैः । स्मर नारायणं येन लङ्कायां रावणो हतः ॥ 'किमपि किमिह दृष्टं स्थानमस्ति श्रुतं वा व्रजति दिनकरोऽयं यत्र नास्तं कदाचित् । भ्रमति विहगसार्थान्नित्यमापृच्छ्यमानो रजनिविरहभीतश्चक्रवाको वराकः ॥' यथा च—'जयति सितविलोलव्यालयज्ञोपवीती घनकपिलजटान्तर्भ्रान्तगङ्गाजलौघः । अविदितमृगचिह्नामिन्दुलेखां दधानो परिणतशितिकण्ठश्यामकण्ठः पिनाकी ॥' यथा च—'कुमुदवनमपश्रि श्रीमदम्भोजखण्डं त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः । उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तं हतविधिललितानां ही विचित्रो विपाकः ॥' इति वृत्तत्रयात्प्रथमद्वितीयचतुर्थपादत्रयसमस्यायास्तृतीयपादेन पूरणं यथा—'किमपि किमिह दृष्टं स्थानमस्ति श्रुतं वा घनकपिलजटान्तर्भ्रान्तगङ्गाजलौघः । निवसति स पिनाकी यत्र यायात्तदस्मिन् हतविधिललितानां ही विचित्रो विपाकः ॥' आद्यन्तग्रहणाद्वाक्यार्थशून्यवृत्ताभ्यासो यथा—'आनन्दसंदोहपदारविन्दकुन्देन्दुकन्दोदितबिन्दुवृन्दम् । इन्दिन्दिरान्दोलितमन्दमन्दनिष्पन्दनन्दन्मकरन्दवृन्दम् ॥' पुरातनवृत्तेषु पदपरावृत्त्याभ्यासो यथा—'वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये । जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥' 'वाण्यर्थाविव संपृक्तौ वाण्यर्थप्रतिपत्तये । जगतो जनकौ वन्दे शर्वाणीशशिशेखरौ ॥' एवं महाकाव्यार्थचर्वणपरकृतकाव्यपाठाद्या शिक्षा अप्यूह्या' । किं च—'आम्नाय प्रतिभाभ्यासो भक्तिर्विद्वत्कथा बहुश्रुतता । स्मृतिदार्ढ्यमनिर्वेदश्च

सतोऽपि सामान्यस्यानिबन्धो यथा—मालत्या वसन्ते, पुष्पफलस्य चन्दनद्रुमेषु, फलस्याशोकेषु । द्रव्यस्य यथा—कृष्णपक्षे सत्या अपि ज्योत्स्नायाः, शुक्लपक्षे त्वन्धकारस्य । गुणस्य यथा—कुन्दकुड्मलानां कामिदन्तानां च रक्तत्वस्य, कमलमुकुलप्रभृतेश्च हरितत्वस्य, प्रियङ्गुपुष्पाणां तु पीतत्वस्य । क्रियाया यथा—दिवा नीलोत्पलाना विकासस्य, निशानिमित्तस्य शेफालिकाकुसुमानां विस्रंसस्य च ॥

असतोऽपि सामान्यस्य निबन्धो यथा—नदीषु पद्मनीलोत्पलानाम्, ज-

मातरोऽष्टौ कवित्वस्य ॥' इति । **मालत्या वसन्त इति** । 'अनिबन्ध' इति पूर्वस्मात्प्रत्येकमभिसबध्यते । मालत्या वसन्तेऽनिबन्धो यथा—'मालतीविमुखश्चैत्रो विकासी पुष्पसपदाम् । आश्चर्यं जातिहीनस्य कथ सुमनसः प्रियः(या) ॥' पुष्पफलस्य चन्दनद्रुमेष्वनिबन्धो यथा—'यद्यपि चन्दनविटपी विधिना फलकुसुमवर्जितो विहित. । निजवपुषैव परेषा तथापि सतापमपनयति ॥' फलस्याशोकेष्वनिबन्धो यथा—'दैवायत्ते हि फले कि क्रियतामेकमत्र तु वदामः । नाशोकस्य किसलयैर्वृक्षान्तरपल्लवास्तुल्या' ॥' कृष्णपक्षे ज्योत्स्नाया अनिबन्धो यथा—'ददृशाते जनैस्तत्र यात्रायां सकुतूहलै' । बलभद्रप्रलम्बघ्नौ पक्षाविव सितासितौ ॥' शुक्लपक्षेऽन्धकारस्यानिबन्धो यथा—'मासि मासि समा ज्योत्स्ना पक्षयोः कृष्णशुक्लयोः । तत्रैक' शुक्लता यातो यश' पुण्यैरवाप्यते ॥' कुन्दकुड्मलाना कामिदन्तानां च रक्तत्वस्यानिबन्धो यथा—'द्योतितान्तःप्रभैः कुन्दकुड्मलाग्रदत' सितैः । स्नपितेवाभवत्तस्य शुद्धवर्णा सरस्वती ॥' कमलमुकुलानां हरितत्वस्यानिबन्धो यथा—'उद्दण्डोदरपुण्डरीकमुकुलभ्रान्तिस्पृशा दष्ट्या मना लावणसैन्धवेत(म्भ)ति महीमुद्यच्छतो हेलया । तत्कालाकुल्देवदानवनुतैरुत्तालकोलाहल शौरेरादिवराहलीलमवतादभ्रलिहाभ्र वपु' ॥' प्रियङ्गुपुष्पाणा पीतत्वस्यानिबन्धो यथा—'प्रियङ्गुश्यामम्भोधि(?)रन्ध्रीणा स्तनमण्डलम् । अलङ्कर्तुमिव स्वच्छाः सुते मौक्तिकसपद' ॥' दिवा नीलोत्पलाना विकासस्यानिबन्धो यथा—'आलिख्य पत्रमसितागुरुणाभिराम रामामुखे क्षणसभाजितचन्द्रबिम्बे । जातः पुनर्विकसनावसरोऽयमस्येत्युक्त्वा सखी कुवलयं श्रवणे चकार ॥' निशानिमित्तस्य शेफालिकाकुसुमानां विस्रसस्यानिबन्धो यथा—'त्वद्विप्रयोगे किरणैस्तथोग्रैर्दग्धास्मि कृत्स्न दिवस सवित्रा । इतीव दुःख शशिने गदन्ती शेफालिका रोदिति पुष्पबाष्पैः ॥' **नदीष्वित्यादि** । 'निबन्ध' इति प्रत्येकमभिसबध्यते । तत्र नदीषु पद्मनिबन्धो यथा—'दीर्घीकुर्वन्पटु मदकल कूजित सारसाना प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषाय । यत्र स्त्रीणा हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूल शिप्रावात प्रियतम इव प्रार्थना-

[illegible]गमनेऽपि हंसानाम्, [illegible] । [illegible] यथा—[illegible] मुखि[illegible], [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] यथा—[illegible] [illegible], [illegible] कार्ष्णि[illegible], [illegible] । [illegible] यथा [illegible], चन्द्रिकापान[illegible], [illegible] निशि [illegible] ॥

[illegible] ॥' [illegible] यथा—'[illegible] [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] [illegible] ॥' [illegible] । [illegible] यथा—'[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ॥' [illegible] यथा—'[illegible] [illegible] । [illegible] जीमूतभर्ता ॥' रत्नानि यथा—'[illegible] [illegible] निकर्षि(षि)तशान्तरेषु । आलोकयन्ति [illegible] [illegible] मयूरनार्यः ।' तमसो मुष्टिग्राह्यत्वं यथा—'[illegible] [illegible] मात्रमिव । शिशिरं [illegible] मुष्टिग्राह्यं तमः कुरुते ॥' सूचीभेद्यत्वं यथा—'निहिते कारागारे तमसि च सूचीमुखाग्रनिर्भेद्ये । मयि च निमीलितनयने तथापि कान्तानन व्यक्तम् ॥' ज्योत्स्नाया कुम्भोपवाह्यत्वादि यथा—'[illegible] श्रियं बिभ्रती येयं मौक्तिकदामगुम्फनविधेर्योग्यच्छविः प्रागभूत् । उत्सेच्या(च्या) कलशीभिरञ्जलिपुटैर्ग्राह्या मृणालाङ्कुरैः पातव्या च शशिन्यमुग्धविभवे सा वर्तते चन्द्रिका ॥' यशसः शौक्ल्यं यथा—'क्षेमं लोकोऽपि नाद्य क्षतितमविकलं चक्षुषा सैव वृत्तिर्मध्ये क्षीराब्धिमग्नाः स्फुटमथ च वयं कोऽयमीदृक्प्रकारः । इत्थं दिग्भित्तिरोधक्षतविसरतया मांसलैस्त्वद्यशोभिः स्तोकावस्थानदुःस्थैस्त्रिजगति धवले विस्मयन्ते मृगाक्ष्यः ॥' हासस्य यथा—'अट्टहासच्छलेनास्या पश्य फेनौघपाण्डुराः । जगत्क्षय इवापीताः क्षरन्ति क्षीरसागराः ॥' अयशसः काष्र्ण्यं यथा—'प्रसरन्ति कीर्तयस्ते तव च रिपूणामकीर्तयो युगपत् । कुवलयदलसंवलिताः प्रतिदिशमिव मालतीमालाः ॥' पापस्य यथा—'उत्खातनिर्मलकृपाणमयूखलेखाश्यामायिता तनुरभूद्दशकन्धरस्य । सद्यःप्रकोपकृतकेशववशनाशसंकल्पसञ्जनितपापमलीमसेव ॥' क्रोधस्य रक्तत्वं यथा—'आस्थानकुट्टिमतलप्रतिबिम्बितेन कोपप्रभाप्रसरपाटलविग्रहेण । भौमेन मूर्छितरसातलकुक्षिभाजा भूमिश्चचाल चलनोदरवर्तिनेव ॥' अनुरागस्य यथा—'गुणानुरागमिश्रेण यशसा तव सर्पता । दिग्वधूनां मुखे जातमकस्मादर्धकुङ्कुमम् ॥' चकोरेषु चन्द्रिका-

[illegible]

[illegible] ॥' पुष्पाणां सुरभित्वं

यथा—'पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम्। ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥' मेघानां श्यामत्वं यथा—'मेघश्यामेन रामेण पूतवेदिविमानराट्। मध्ये महेन्द्रनीलेन रत्नराशिरिवाबभौ ॥' कोकिलरुतं वसन्त एव। यथा—'वसन्ते शीतभीतेन कोकिलेन वने रुतम्। अन्तर्जलगताः पद्माः श्रोतुकामा इवोत्थिताः ॥' मयूरनृत्यगीते वर्षास्वेव यथा—'मण्डलीकृत्य बर्हाणि कण्ठैर्मधुरगीतिभिः। कलापिनः प्रनृत्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥' कृष्णनीलयोरैक्यं यथा—'नदी तूर्णं यमुनाऽप्यनुगतपुलिना दाक्षिणात्यादनाभिः समुत्तीर्णा वर्णामुभयतटचला वञ्जुलानीरहारा। तटे सप्तलोचं खसलिलनिवहो भाति नीलः स यस्याः स्निग्धन्यासे पीने दलित इव घनः केशपाशः सुकेश्याः ॥' कृष्णहरितयोरैक्यं यथा—'मरकतसदृशं च यामुनं स्फटिकशिलाविमलं च जाह्नवम्। तदुभयमुदक

१. 'रत्नानां' मूलपाठः समीचीनः, 'सामान्योपादाने' इत्युपक्रमात्

कृष्णश्यामयोः पीतरक्तयोः शुक्लगौरयोः, चन्द्रे शशमृगयोः, कामकेतने मकरमत्स्ययोः, अत्रिनेत्रसमुद्रोत्पन्नयोश्चन्द्रयोः, द्वादशानामप्यादित्यानाम्, नारायणदामोदरविष्णुमाधवकूर्मादेः, कमलासंपदोः, नागसर्पयोः, क्षीरक्षार-

---

पुनातु वो हरिहरयोरिव सगत वपु. ॥' कृष्णश्यामयोरैक्य यथा—'एतत्सुन्दरि नन्दन शशिमणिस्निग्धालवालद्रुम मन्दाकिन्यभिपिक्तमौक्तिकशिले मेरोस्तटे नन्दति। यत्र श्यामनिशासु मुञ्चति मिलन्मन्दप्रदोपानिलासुद्दामामरयोपितामभिरत कल्पद्रुमश्चन्द्रिकाम् ॥' पीतरक्तयोरैक्य यथा—'लेहयया विमलविद्रुमभासा संतत तिमिरमिन्दुरुदासे। दष्ट्रया कनकभङ्गपिशङ्गया मण्डल भुव इवादिवराहः ॥' शुक्लगौरयोरैक्य यथा—'कैलासगौर वृषमारुरुक्षो' पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्। अवेहि मां किंकरमष्टमूर्ते. कुम्भोदर नाम निकुम्भमित्रम् ॥' एव वर्णान्तरेष्वपि। चन्द्रे शशमृगयोरैक्य यथा—'मा भै शशाङ्क मम सीधुनि नास्ति राहु' खे रोहिणी वसति कातर किं बिभेषि। प्रायो विदग्धवनिता नवसगमेपु पुसा मनः प्रचलयन्ति किमत्र चित्रम् ॥' यथा च—'अङ्काविरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छन.। केसरी निष्ठुरक्षिप्तमृगपुङ्गो(यूथो) मृगाधिप. ॥' कामकेतने मकरमत्स्ययोरैक्य यथा—'चाप पुष्पमयं गृहाण मकर' केतुः समुत्थीयता चैते लक्ष्यभिदश्च पञ्च विशिखा. पाणौ पुन सन्तु ते। दग्धा कापि तवाकृते प्रतिकृति' कामोऽसि किं गूहसे रूप दर्शय नात्र शंकरभय सर्वे वय वैष्णवा ॥' यथा च—'मा(मी)नध्वत(ज)स्त्वमसि नो(?) नव(?)-पुष्पधन्वा केलिप्रकाश तव मन्मथता तथापि। इत्थ त्वया विरहितस्य मयोपलब्धाः कान्ताजनस्य जननाथ चिरं प्रलापः ॥' यथा च—'आपातमारतविलोडितसिन्धुनाथो हाकारभीतपरिवर्तितमत्स्यचिह्नम्। उल्लङ्घ्य यादवमहोदधिभीमवेल द्रोणाचल पवनसूनुरिवोद्धरामि ॥' अत्रिनेत्रसमुद्रोत्पन्नयोश्चन्द्रयोरैक्य यथा—'वन्द्या विश्वसृजो युगादिगुरवः स्वायभुवा सप्त ये तत्रात्रिर्दिवि सदधे नयनज ज्योतिः स चन्द्रोऽभवत्। एका यस्य शिखण्डमण्डनमणिर्देवस्य शंभोः कला शेषाभ्योऽमृतमाप्नुवन्ति च सदा स्वाहास्वधाजीविनः ॥' यथा च—'यदिन्दोरन्वेति व्यसनमुदय वारिधिरपामुपाधिस्तत्राय जयति जनिकर्तुं प्रकृतिता। अय क. सबन्धो यदनुहरते तस्य कुमुद विशुद्धा शुद्धाना ध्रुवमनभिसधिप्रणयिन' ॥' द्वादशानामप्यादित्यानामैक्य यथा—'यस्मावोऽवस्तथोपर्युपरि निरवधि भ्राम्यते विश्वमश्वैरावृत्तालातलीलां रचयति रयतो मण्डल चण्डधाम्न। सोऽव्यादुत्तप्तकार्तस्वरसरलशरस्पर्धिभिर्धामदण्डैरुद्दण्डै. प्रापयन्व प्रचुरतरतम स्तोममस्त समस्तम् ॥' नारायणादेरैक्य कमलासपदोश्च यथा—'येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्काय पुरास्त्रीकृतो यो गङ्गा च दधेऽन्धकक्षयकरो यो बर्हिपत्रप्रियः। यस्याहु' शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्य च नामामराः सोऽव्यादष्ट-भुजङ्गहारवलयस्त्वां सर्वदोमाधव' ॥' यथा च—'दोर्मन्दीरितमन्दरेण जलधेरुत्था-

समुद्रयोः, सागरसमुद्रयोः, दैत्यदानवासुराणा चैक्यम् । तथा चक्षुरादेरनेकवर्णोपवर्णनम्, बहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रमसो वालत्वम्, कामस्य मूर्तत्वममूर्तत्वं चेत्यादि ॥

पिता या स्वच या भूत्वा कमठ पुराणककुदन्यस्तामुदस्तम्भयन् । ता लक्ष्मीं पुरुषोत्तम पुनरसौ लीलाञ्चितभ्रूलतानिर्देशैः सनवीविरात्प्रणयिना गेहेषु दोग्धि क्षितिम् ॥' नागसर्पयोरैक्य यथा—'हे नागराज बहुमस्य नितम्बभागं भोगेन गाढमभिवेष्ट्य मन्दराद्रेः । सोढा विपह्य वृषवाहनयोगलीला पर्यङ्कबन्धनविधेस्तव कोऽतिभार ॥' क्षीरक्षारसमुद्रयोरैक्य यथा—'शेता हरिर्भवतु रत्नमनन्तमन्तर्लक्ष्मीप्रसूतिरिति नो विवदामहेऽहो । हा दूरदूरसपया(?)स्तृपितस्य जन्तोः किं त्वस्ति तिक्तपयस स मरोर्जघन्यः ॥ सागरमहासमुद्रयोरैक्य यथा—'रङ्गत्तरङ्गभ्रूभङ्गैस्तर्जयन्तीमिवापगा । स ददर्श पुरो गङ्गा सप्तसागरवल्लभाम् ॥' दैत्यदानवासुराणामिति । हिरण्याक्षहिरण्यकशिपुप्रह्लादविरोचनवलिबाणादयो दैत्या, विप्रचित्तिशवरनमुचिपुलोमप्रभृतयो दानवा, वलवृत्रविक्षुर(स्त)वृषपर्वादयोऽसुरा, तेषामैक्यं यथा—'जयन्ति बाणासुरमौलिलालिता दशास्यचूडामणिचक्रचुम्बिन । सुरासुराधीशशिखान्तशायिनो भवच्छिदस्त्र्यम्बकपादपांसव ॥' यथा च—'त शम्बरासुरसुराननिशल्यसारकेयूररत्नकिरणारणबाहुदण्डम् । पीतानलनदयिताकुचपत्रभङ्ग मीनध्वज जितजगत्त्रितयं जयेत्क ॥' यथा च—'आसीद्दैत्यो हयग्रीव सुहृद्वेश्मसु यस्य ता । प्रथयन्ति बल बाह्वोः सितच्छत्रस्मिता श्रिय ॥' यथा च हयग्रीव प्रति—'दानवाधिपते भूयो भुजोऽय कि न नीयते । सहायता कृतान्तस्य क्षयाभिप्रायसिद्धिषु ॥' यथा च—'महासुरसमाजेऽस्मिन्न च कोऽप्यस्ति सोऽसुर । यस्य नानासिनिष्पेषनीराजितमुरःस्थलम् ॥' एवमन्येऽपि भेदा अभ्यूह्या ॥ चक्षुरादेरनेकवर्णोपवर्णनमिति । चक्षुष शुक्लता यथा—'तिष्ठन्त्या जननसुरेऽपि सुदृशा [illegible] गृहप्राङ्गणे तद्वार नयि नि[illegible]लनतनौ वीणामृदु प्रेङ्खति । दीनस्मानन्वेन [illegible] नि[illegible] तत्रान्तरे प्रेमार्द्रा शशिरश्मिपाण्डिमसुधे(शा) मुक्ता [illegible] ॥' [illegible] यथा—'अथ पथि गमयित्वा [illegible]सोपचारे [illegible] [illegible]दर्शकम्प । पुरमविशदयोध्या [illegible]दर्शिनीना [illegible] [illegible] ॥' कृष्णता यथा—'पादन्यासक्वणितरशनास्तत्र लीलावधूतै [illegible] [illegible] शान्तरक्ता । वेश्यास्त्वत्तो नखपदसुखान्प्राप्य वर्षाग्रबिन्दूनामोक्ष्यन्ते [illegible] [illegible]दीर्घान्कटाक्षान् ॥' मिश्रवर्णता यथा—[illegible] [illegible] माणा पक्ष्मोत्क्षेपादुपरि विलसत्कृष्णसारप्रभाणाम् । [illegible] [illegible] [illegible] पात्रीकुर्वन्दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥ [illegible] यथा—'[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

अलंकाराणां सामान्यलक्षणमाह—

अङ्गाश्रिता अलंकाराः ।

रसस्याङ्गिनो यदङ्गं शब्दार्थौ तदाश्रिता अलंकाराः । तेषां च रसस्य सतः क्वचिदुपकारिणः क्वचिदनुपकारिणः । रसाभावे तु वाच्यवाचकवैचित्र्यमात्रपर्यवसिता भवन्ति ॥

तत्र रसोपकारप्रकारानाह—

तत्परत्वे काले ग्रहत्यागयोर्नातिनिर्वाहे निर्वाहेऽप्यङ्गत्वे रसोपकारिणः ।

अलंकारा इति वर्तते । तत्परत्वं रसोपकारकत्वेनालंकारस्य प्रवेशः, न बाधकत्वेन, नापि ताटस्थ्येन ॥

व्यवह्रियते । तथा शब्दार्थयोर्माधुर्यादय इत्यर्थः ॥ अङ्गाश्रिता इति । ये त्वङ्गिनि रसे भवन्ति ते गुणाः । एष एव गुणालंकारविवेकः ॥ एतावता—'शौर्यादिसदृशा गुणाः, केयूरादितुल्या अलंकाराः' इति विवेकमुक्त्वा 'संयोगसमवायाभ्यां शौर्यादीनामस्ति भेदः । इह तूभयेषां समवायेन स्थितिरित्यभिधाय 'तस्माद्गड्डरिकाप्रवाहेण गुणालंकारभेदः' इति भामहविवरणे यद्भट्टोद्भटोऽभ्यधात्, तन्निरस्तम् । तथा हि । कवितारः सदर्भेष्वलंकारान्व्यस्यन्ति न्यस्यन्ति च न गुणान् । न चालंकृतीनामपोद्धाराहाराभ्यां वाक्यं दुष्यति पुष्यति वा । तत्र शब्दालंकारापोद्धरणं यथा—'अलंकृतजटाचक्रं चारुचन्द्रमरीचिभिः । मृडानीदत्तदेहार्धं नमामः परमेश्वरम् ॥' यथा च—'अलंकृतजटाचक्रं तरुणेन्दुमरीचिभिः' इति । अर्थालंकारापोद्धरणं यथा—'श्यामा सितासितसरोजदृशा कराग्रैरिन्दौ विभूषयति बाल्मृणालकल्पैः । आरेभिरे रचयितुं प्रतिकर्म नार्यः कार्याणि नायतदृशोऽवसरे त्यजन्ति ॥' यथा च—'श्यामा सितासितसरोजदृशा कराग्रैरिन्दौ विभूषयति केलिचकोरलेखे' इति । अर्थालंकाराहरणं यथा—नीलाश्मरश्मीति । यथा च—'नीलाश्मरश्मिपटलानि महेभमुक्तफूत्कारसीकरविलङ्घि मृगाक्षिसानौ' इति । गुणानामपोद्धाराहारौ तु न संभवत इति । तथा 'काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलंकाराः' इति वामनेन यो विवेकः कृतः सोऽपि व्यभिचारी । तथा हि—'गतोऽस्तमर्को भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः' इत्यादौ प्रसादश्लेषसमतामाधुर्यसौकुमार्यार्थव्यक्तीनां गुणानां सद्भावेऽपि काव्यव्यवहाराप्रवृत्तेः । 'अपि काचिच्छ्रुता वार्ता तस्यां निश्चयविधायिनः । इतीव प्रगुणायाते तस्याः कर्णान्तमीक्षणे ॥' इत्युत्प्रेक्षालंकारमात्रादविवक्षितत्रिचतुरगुणात्काव्यव्यवहारदर्शनात् । तस्माद्यथोक्त एव गुणालंकारविवेकः श्रेयानिति । गुणाश्च त्रय

यथा—

'चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।
करौ व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं
वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥'

अत्र भ्रमरस्वभावोक्तिरलंकारो रसपरत्वेनोपनिबद्धो रसोपकारी ॥

बाधकत्वेन यथा—

'स्रस्तः स्रग्दामशोभां त्यजति विरचितामाकुलः केशपाशः
क्षीबाया नूपुरौ च द्विगुणतरमिमौ क्रन्दतः पादलग्नौ ।
व्यस्तः कम्पानुबन्धादनवरतमुरो हन्ति हारोऽयमस्याः
क्रीडन्त्याः पीडयेव स्तनभरविनमन्मध्यभङ्गानपेक्षम् ॥'

अत्र पीडयेवेत्युत्प्रेक्षालंकारोऽङ्गी संस्तदनुग्राहकश्चार्थश्लेषः करुणोचितान् विभावानुभावान् संपादयन् बाधकत्वेन भातीति न प्रकृतरसोपकारी ॥

ताटस्थ्येन यथा—

'लीलावधूतपद्मा कथयन्ती पक्षपातमधिकं नः ।
मानसमुपैति केयं चित्रगता राजहंसीव ॥'

एवेति गुणवर्णनाध्याये विवेचयिष्यते ॥ **चलापाङ्गामिति** । शकुन्तलावलोकने जनिताभिलापस्य दुष्यन्तस्योक्तिरियम् । किमियमस्मज्जातीया न वा, स्वतन्त्रा परतन्त्रा वा, इति तत्त्वान्वेषणपरवशा वयमसंप्राप्ततत्त्वसमागमा. प्रतिहताभिलाषा सम्प्रति मधुकर त्वमेव पूर्वोपार्जितपुण्यसभारो यदस्या वल्लभवृत्तान्तमाचरसि । तथा हि । चलौ विलासवशात्तरलावपाङ्गौ पर्यन्तरूपौ यस्यास्तां दृष्टिं त्वत्स्पर्शनसंत्रासविधुरितनिजस्थितिमनवरत कम्पवतीं तया मुग्धतया शोभातिशयशालिनीं प्रवातकम्पितनीलोत्पलधिया स्पृशतीत्यस्माकमभिलाषत. परिचुम्बनप्रवृत्ताना तरलनयनप्रान्तपरिचुम्बनसमयनयनस्पर्शविधानमुचितमत्रभवतानुष्ठितमिति । कथमिव न सुकृती भवान् । तथा लोचनकुवलयस्पर्शपराङ्मुख. स्वजातिसमुचितकमलकोशनिलयनाभ्यासवशवर्णकुहरानुप्रवेशाभिलाषेण तन्निकटवर्ती मृदुप्रियकारि मधुरं स्वनसि शिञ्जितमातनोषि तत्किलास्माक नयनप्रान्तचुम्बनाभिमुखीकृतकान्ताकर्णोपान्तनिविशिताननाना तदवसरो-

पुलहकलिखितसागरिकाप्रतिबिम्बदर्शनाभिजाताभिलापस्य वत्सराजस्येयमुक्तिस्तटस्थस्येव कविनोपरचितेति श्लेषानुगृहीतोपमालंकारप्राधान्येन प्रस्तुतो रसो गुणीकृतोऽपरिजिघटिषया ॥

अङ्गत्वेऽपि कालेऽवसरे ग्रहणं यथा—

'उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः।
अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं
पश्यन्कोपविपाटलद्युति मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥'

अत्रोपमा तदनुग्राहकश्च श्लेष ईर्ष्याविप्रलम्भस्य भाविनश्चर्वणाभिमुख्यं कुर्वन्नवसरे रसस्य प्रमुखीभावदशायामुपनिबद्ध उपकारी ॥

न त्वेवम्। यथा—

'वाताहारतया जगद्विषधरैराश्वास्य निःशेषितं
ते ग्रस्ताः पुनरभ्रतोयकणिकातीव्रव्रतैर्बर्हिभिः।
तेऽपि क्रूरचमूरुचर्मवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकै-
र्दम्भस्य स्फुरितं विदन्नपि जनो जाल्मो गुणानीहते ॥'

चिताभिमताभिप्रायनिवेदनपरतया रहोवृत्तान्ताख्यानमुचितमनुष्ठितं भवतेति भवानेव सुकृती। तथा नयनस्पर्शकर्णोपान्तस्तनमध्यापृतोऽशङ्कितोपलब्धसुगन्धिमुखनिःश्वासामोदाकृष्टस्तदधरपानविनिवेशात्कमतिर्दशनभयाद्विधूनितपाणिपल्लवायास्तद्वन्दनापूर्वकमवरोपविष्टो रतिविषये सुरतोपभोगस्याधररसास्वादसारतया सर्वस्वमधररसपानमनुभवसीत्यस्यात्कुलसंपादनात्त्वमेव सुकृती। किल रहोवृत्तान्ताख्यानेनाङ्गीकारितसुरतरसायाः प्रथमनधररसामृतपानमस्माभिर्विधेयमिति ॥ उद्दामोत्कलिकामिति। वासवदत्तापरिगृहीता नवमालिकालता संप्रति न प्रफुल्ला माधवी लता तु मत्परिगृहीता प्रफुल्लेति तद्दर्शनादीर्ष्यावशेन विपाटलद्युति मुखमहं देव्याः करिष्यामीति वत्सराजोक्तिरियम्। उद्दामा बन्धरहिता कलिका यस्याः। उत्कलिकाश्च रहस्यहिका[1]। क्षणात्तस्मिन्नेवावसरे प्रारब्धा जृम्भाविकासो यया क्षेमा मन्मथकृतोऽवमर्दः। श्वसनोद्गमैर्वसन्त-

1. 'संभोगशृङ्गाररूप' इत्यर्थः. 2 ईर्ष्याविप्रलम्भरूपस्य' इत्यर्थः. 3. 'प्रारम्भ' इत्यर्थः. 4. 'नीत क्षयमिति प्रसन्नरे' इत्यर्थः

१–२ 'जृम्भा' न्या.र.

अत्र ह्युत्प्रेक्षायास्तद्भावाध्यारोपरूपाया अनुप्राणकं सादृश्यं यथोपक्रान्तं तथा निर्वाहितमपि विप्रलम्भरसोपकाराय ॥

न त्वेवं यथा—

'न्यञ्चत्कुञ्चितमुत्सुकं हसितवत्साकूतमाकेकरं
व्यावृत्तं प्रसरत्प्रसादि मुकुलं सप्रेम कम्पं स्थिरम्।
उद्भ्रु भ्रान्तमपाङ्गवृत्ति विकचं मज्जत्तरङ्गोत्तरं
चक्षुः साश्रु च वर्तते रसवशादेकैकमन्यक्रियम् ॥'

अत्र रावणस्य दृग्विंशतौ वैचित्र्येण स्वभावोक्तिर्निर्वाहितापि रसस्याङ्गत्वेन न योजितेति ॥

शब्दार्थयोः स्वरूपमाह—

मुख्यगौणलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थभेदान्मुख्यगौणलक्षकव्यञ्जकाः शब्दाः।

मुख्यार्थविषयो मुख्यो गौणार्थविषयो गौणो लक्ष्यार्थविषयो लक्षको व्यङ्ग्यार्थविषयो व्यञ्जकः शब्दः, विषयभेदाच्छब्दस्य भेदो न स्वाभाविक इत्यर्थः ॥

मुख्यमर्थं लक्षयति—

साक्षात्संकेतविषयो मुख्यः।

अव्यवधानेन यत्र संकेतः क्रियते स मुखमिव हस्ताद्यवयवेभ्योऽर्थान्तरेभ्यः प्रथमं प्रतीयत इति मुख्यः, स च जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपस्तद्वि-

---

त्यर्थं ॥ **न योजितेति** । रसवशादेकैकमन्यक्रियमिति ह्येतावन्मात्रेऽप्युक्ते तद्गमगतव्यभिचारिभेदोपनिपाताय यौगपद्याशुभावित्वसंभावनाय च । किंचिद्विभाववैचित्र्यं वक्तव्यं यथा—'सभायां तादृश्यां नरपतिशतैरक्षकितवैः समभ्याकीर्णायामृजतु परितामेकवसना । यदकार्षीद् दुःशासननरपशुः केशनिचयान्न कस्यासीत्तेन भ्रुकुटिविषमो बाष्पविसरः ॥' अत्र हि भ्रुकुटिः क्रोधस्यानुभावो बाष्पश्च शोकस्य शोकक्रोधयोश्च यौगपद्यमाशुभावो वा विभावबलाद्दर्शितम् । सा हि तादृशी शोकस्य विभावो दुःशासनश्च तथानुचितकारी क्रोधस्य तच्च विभावद्वयं झटिति पुरः पतितमनुभाववैचित्र्यमावर्तते इति युक्तं विरुद्धस्मदीसतममग्रणनमचित्त श्च्युचितानुभावयोजनम् । 'न्यञ्चत्कुञ्चितम्—' इत्यादौ तु तत्प्रकृतानुगुण्यप्रतिजागरणं कविना सावलेपतया न कृत-

पयः शब्दो मुख्यो वाचक इति चोच्यते । यथा—गौः, शुक्लः, चलति, देवदत्तः, इति । यदाह महाभाष्यकारः—'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' इति । जात्यादिस्वरूपं च प्रकृतानुपयोगान्नेह विपञ्च्यते । जातिरेव संकेतविषय इत्येके । तद्वानित्यपरे । अपोह इत्यन्ये ॥

लिति । **चतुष्टयीति** । जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दाश्च । तथा हि । सर्वेषां शब्दानां स्वार्थाभिधानाय प्रवर्तमानानामुपाध्युपरञ्जितविषयावबो[ध]कत्वादुपाधिनिबन्धना प्रवृत्तिः । उपाधिश्च द्विविधः । वक्तृकृतसंनिवेशितो वस्तुधर्मश्च । तत्र यो वक्त्रा(क्त्रा) यदृच्छया तत्तत्साङ्केतिकविषयशक्त्यभिव्यक्तिद्वारेण तस्मिंस्तस्मिन् संज्ञिनि निवेश्यते स वक्तृकृतसंनिवेशितः । यथा डित्थादीनां शब्दानामन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यं संहृतक्रमं स्वरूपम् । तत्खलु तां तामभिधाशक्तिमभिव्यञ्जयता वक्त्रा यदृच्छया तस्मिंस्तस्मिन् संज्ञिन्युपाधितया संनिवेश्यते इत्यसन्निबन्धना यदृच्छाशब्दा डित्थादयः ॥ येषामपि च [ए]डकारादिवर्णव्यतिरिक्तसंहृतक्रमस्वरूपाभावान्न डित्थादिशब्दस्वरूपं संहृतक्रममुपाधिर्भवितुमर्हतीति तेषामपि वक्तृयदृच्छाभिव्यज्यमानशक्तिभेदानुसारेण काल्पनिकसमुदायरूपस्य डित्थादेः शब्दस्य तत्संज्ञाभिधानाय प्रवर्तनाद् यदृच्छाशब्दत्वं डित्थादीनामुपपद्यत एव ॥ वस्तुधर्मस्य च द्वैविध्यम् । सिद्धसाध्यताभेदात् । तत्र साध्योपाधिनिबन्धनाः क्रियाशब्दाः । यथा—पचतीति । सिद्धस्य तूपाधेर्द्वैविध्यम् । जातिगुणभेदात् । तत्र पदार्थप्राणप्रद उपाधिर्जातिः । न हि कश्चित्पदार्थो जातिसंबन्धमन्तरेण स्वरूपं प्रतिलभते । यदुक्तं वाक्यपदीये—'गौः स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौर्गोत्वाभिसंबन्धात्तु गौः' इति ॥ लब्धस्वरूपस्य च वस्तुनो विशेषाधानहेतुर्गुणः । न हि शुक्लादिगुणस्य पटादिवस्तुस्वरूपप्रतिलम्भनिबन्धनत्वम् । जातितो हि एव तस्य वस्तुनः प्रतिलब्धस्वरूपत्वात् ॥ **जातिरेवेति** । तथा हि—गुणशब्दानां तावच्छुक्लादीनां पटशङ्खबलाकाद्याश्रयभेदेन [illegible] शुक्लादिलक्षणा गुणा [illegible] । एवं क्रियाशब्दानामपि [illegible] पाकादयोऽन्योन्यमत्यन्तभेदा [illegible] वाच्यम् । यदृच्छाशब्दानां तु डित्थादीनां [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] **[illegible]ति** । [illegible] ।

1. [illegible] इति [illegible]

1. [illegible] इति [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] इत्यर्थः ॥

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ॥ [illegible] । [illegible]

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible] इत्यादौ तु [illegible]

पयः शब्दो मुख्यो वाचक इति चोच्यते । यथा—गौः, शुक्लः, चलति[1], देवदत्त', इति । यदाह महाभाष्यकारः—'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' इति । जात्यादिस्वरूपं च प्रकृतानुपयोगान्नेह विपञ्च्यते । जातिरेव संकेतविषय इत्येके । तद्वानित्यपरे । अपोह इत्यन्ये ॥

मिति । चतुष्टयीति । जातिशब्दा गुणशब्दा' क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दाश्च । तथा हि । सर्वेषां शब्दाना स्वार्थाभिधानाय प्रवर्तमानानामुपाध्युपदर्शित विपयविवे[च]कत्वादुपाधिनिवन्धना प्रवृत्तिः । उपाधिश्च द्विविध । वस्तुकृतसंनिवेशितो वस्तुधर्मश्च । तत्र यो वक्ता(क्त्रा) यदृच्छया तत्तत्संज्ञिविपयशक्तिव्यक्तिद्वारेण तस्मिंस्तस्मिन् संज्ञिनि निवेश्यते स वस्तुकृतसंनिवेशित' । यथा डित्थादीनां शब्दानामन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्य सहृतक्रम स्वरूपम् । तत्खलु ता तामभिधाशक्तिमभिव्यञ्जयता वक्ता यदृच्छया तस्मिंस्तस्मिन् संज्ञिन्युपाधितया संनिवेश्यते अतस्तन्निवन्धनायदृच्छाशब्दा डित्थादय. ॥ येषामपि च [ए]डकारादिवर्णव्यतिरिक्तसहृतक्रमस्वरूपाभावान्न डित्थादिशब्दस्वरूप सहृतक्रमसंज्ञिष्वध्यस्यत इति तेषामपि वक्तृयदृच्छाभिव्यज्यमानशक्तिभेदानुसारेण काल्पनिकसमुदायरूपस्य डित्थादे' शब्दस्य तत्संज्ञाभिधानाय प्रवर्तनत्वात् यदृच्छाशब्दत्व डित्थादीनामुपपद्यत एव ॥ वस्तुधर्मस्य च द्वैविध्यम् । सिद्धसाध्यताभेदात् । तत्र साध्योपाधिनिवन्धना' क्रियाशब्दा' । यथा—पचतीति । सिद्धस्य तूपाधेर्द्वैविध्यम् । जातिगुणभेदात् । तत्र पदार्थप्राणप्रद उपाधिर्जाति । न हि कश्चित्पदार्थो जातिसंबन्धमन्तरेण स्वरूप प्रतिलभते । यदुक्त वाक्यपदीये—'गौ स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौर्गोत्वाभिसंबन्धात्तु गौ.' इति ॥ लब्धस्वरूपस्य च वस्तुनो विशेषाधानहेतुर्गुण । न हि शुक्लादेर्गुणस्य पटादिवस्तुस्वरूपप्रतिलम्भनिवन्धनत्वम् । जातिमहिम्नैव तस्य वस्तुन प्रतिलब्धस्वरूपत्वात् ॥ **जातिरेवेति** । तथा हि—गुणशब्दाना तावच्छुक्लादीना पय शङ्खबलाकाद्याश्रयसमवेता ये शुक्लादिलक्षणा गुणास्तत्समवेतसामान्यवाचिन'[1] । एव क्रियाशब्दानामपि गुडतिलतन्दुलादिद्रव्याश्रिता ये पाकादयोऽन्योन्यमन्यत्वेनावस्थिताः क्रियाविशेषास्तत्समवेत सामान्यमेव वाच्यम् । यदृच्छाशब्दाना तु डित्थादीना शुकसारिकामनुष्याद्युदीरितेषु डित्थादिशब्देषु समवेत डित्थत्वादिक सामान्यमेव यथायोग संज्ञिष्वध्यस्तमभिधेयम् । यदि वोपचयापचययोगितया डित्थादौ संज्ञिनि प्रतिकल भिद्यमानेऽप्यभिद्यमानो यन्महिम्ना डित्थो डित्थ इत्येवमादिरूपत्वेनाभिन्नाकारः प्रत्ययो बाधशून्यः संजायते तत्तथाभूत डित्थादिशब्दावसेयवस्तुसमवेतमेव डित्थत्वादिसामान्यमत्रेष्टव्यम् । तच्च डित्थादिशब्दैरभिधीयते । इति गुणक्रियायदृच्छाशब्दानामपि जातिशब्दत्वाज्जातिरेवैकः शब्दार्थ इति । **तद्वानिति** । जातेरर्थक्रियायामनुपयोगाद्विफल संकेत । यदाह—जातिर्दाहपाकाद्यु-

१. 'चल.' इति स्यात्

१. 'वाचिता' इति भवेत्.

[illegible]

[illegible]

१ 'आदि[illegible]' [illegible].

२. '[illegible] ।

[illegible] ॥' [[illegible] ३१७५]

१. '[illegible]' [illegible].

यत्कृतं तत्र । न तु ततो दूरे लतागहने दर्शनागोचरे स्थाने वसति सततकृतास्पद-त्वेन निर्भयमिदानीं भिक्षार्थं [न] नरेति । एवमादौ च विषये यद्यपि रसादिरर्थो व्यङ्ग्योऽस्ति तथापि महाराजशब्दव्यपदेश्यविवाहकरणप्रवृत्तसचिवानुयायिराजवद-प्रधानमेव गृह्णाति । लतागहनस्यैवेदमभिधीयते इति व्याख्याने लाक्षणिकोऽयमर्थो भवेत्ततः प्रयोजनाशे व्यङ्ग्ये निषेधो व्यङ्ग्य इति न संबध्यमागच्छते । इह वासिनेति चाभिधेय. स्यात् । न चात्र निषेधस्य वाच्यत्व वक्तुं शक्यम् । तथाहि । अगृहीतसङ्के-तस्यार्थप्रतिपत्तेरकरणाद्गृहीतसंकेत एवशब्दोऽर्थप्रतिपादकः । संकेतश्चानन्त्याद्व्यभिचा-राच्च वाक्यार्थ इव वाक्यस्य विशेषरूपे पदार्थं परस्य कर्तुं न पार्यत इति सामान्य एवासौ आकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिवशात्पदार्थानां सामान्यभूताना समन्वय इति । 'सामा-न्यान्यन्यथासिद्धेर्विशेष गमयन्ति हि' इति । विशेषरूपः—'विशेष्य नाभिधा गच्छे-त्क्षीणशक्तिर्विशेषणे' इत्यपदार्थोऽपि वाक्यार्थ उल्लसति । विशेषस्यैव यत्राशब्दा-र्थत्वं तत्र वस्त्वन्तररूपस्य निषेधस्य वाच्यत्वमिति का कथेत्यभिहितान्वयवादे ताव-त्त्रिविधादेव निषेधस्य व्यङ्ग्यता । येऽप्याहु—'अनन्वितार्थे पदमप्रयोज्यम्' इति प्रयोगयोग्यं वाक्यमेव, तत्र च संकेतो गृह्यत इत्यपरपदार्थान्वित एव पदार्थः सङ्के-तभूः ॥ यद्यपि वाक्यान्तरप्रयुज्यमानान्यपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन तान्येवैतानि पदानि निश्चीयन्ते इति पदार्थान्तरमात्रेणान्वितः पदार्थ सङ्केतगोचर', तथापि सामान्याव-च्छादितो विशेषरूप एवासौ प्रतिपद्यते । व्यतिषक्ताना पदार्थाना तथाभूतत्वादित्य-न्विताभिधाननये 'वाक्यार्थो न पदार्थः' इति तन्मतेऽपि सामान्यविशेषरूपः पदार्थः संकेतविषय इत्यतिविशेषभूतो वाक्यार्थान्तर्गतोऽसंकेतितत्वादवाच्य एव । यत्र पदार्थः प्रतिपद्यते तत्र दूरेऽर्थान्तरभूतनिषेधचर्चा । अनन्वितोऽर्थोऽभिहितान्वये पदार्थान्तर-मात्रेणान्वितस्तु अन्विताभिधाने अन्वितविशेषस्त्ववाच्य एवेत्युभयनयेऽप्यपदार्थ एव वाक्यार्थः ॥ यदप्युच्यते—'नैमित्तिकार्थानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्ते' इति । तत्र निमित्तत्वं कारकत्वं ज्ञापकत्व वा । शब्दस्य प्रकाशकत्वान्न कारकत्व ज्ञापकत्वं त्वज्ञातस्य कथम् । ज्ञातत्व च सङ्केतेनैव, स चान्वितमात्रे । एव च निमित्तस्य नियतनिमित्तत्व यावन्न निश्चितं तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेव कथमिति नैमित्तिकार्थानुसारेण निमित्तानि कल्प्य-न्ते इत्यविचारिताभिधानम् ॥ ये त्वभिदधति—'सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घो[1] व्यापारः' इति यत्परः शब्द स शब्दार्थ इति च प्रतिषेधाय वाच्य इति । एतदतात्पर्यज्ञत्वं तात्पर्यवाचोयुक्तेर्देवाना प्रियाणाम् । तथा हि । भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोप-दिश्यत इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः प्रधानक्रियानिर्वर्तकस्वक्रियाभि-सबन्धात्साध्यायमानतां प्राप्नुवन्ति । ततश्चादग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधीयते । यथा 'रक्तं पट वयः' इत्यादावेकविधिर्द्विविधिस्त्रिविधिर्वा । ततश्च यदेव विधेयं तत्रैव तात्पर्यमित्युपात्तस्यैव शब्दस्यार्थे तात्पर्यम् । न तु प्रतीतमात्रे । एवं हि 'पूर्वो धावति'

---

१. 'दीर्घदीर्घतरो' काव्यप्रकाशे.

इत्यादावपराङ्गेऽपि कविनिराणां मानम् ॥ ननु—'विषं भुङ्क्ष्व मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः' इत्यत्र एतद्गृहे न भोक्तव्यमित्यत्र तात्पर्यमिति स एव वाच्यार्थ इत्याशङ्क्याह । तन्न च-कार एकवाक्यतासूचनार्थः । न चाख्यातवाक्ययोर्द्वयोरङ्गाङ्गिभाव इति विषभक्षण-वाक्यस्य सुहृद्वाक्यत्वेनाङ्गता कल्पनीयेति विषभक्षणादपि दुष्टमेतद्गृहे भोजनमिति सर्वथा मास्य गृहे भुङ्क्थाः इत्युपात्तशब्दार्थ एव तात्पर्यम् ॥ यदि च शब्दश्रुतेरनन्तरं यावानर्थोऽवगम्यते तावति शब्दस्याभिधैव व्यापारः, तत्कथं 'ब्राह्मण पुत्रस्ते जातो ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी' इत्यादौ हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् । कस्माच्च लक्षणा । किमिति च श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थान[स]माख्यानां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वमित्यभि-धानवादेऽपि निषेधस्य सिद्धं व्यर्थत्वम् ॥ किं च कुरुरुचिमिति पदयोर्वैपरीत्ये काव्यान्तर्वर्तिनि कथं दुष्टत्वम् । न ह्यत्रासभ्योऽर्थः पदार्थान्तरैरन्वित इत्यनभिधेय एवेत्येवमादि अपरित्याज्यं स्यात् ॥ यदि च वाच्यवाचकत्वव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जका-कभावो नाभ्युपेयते तदासाधुत्वादीनां नित्यदोषत्वं श्रुतिकट्वादीनामनित्यदोषत्वमिति विभागकरणमनुपपन्नं स्यात् । न चानुपपन्नं सर्वस्यैव विभक्ततया प्रतिभासात् । वाच्य-वाचकभावव्यतिरेकेण, व्यङ्ग्यव्यञ्जकताश्रयेण तु व्यङ्ग्यस्य बहुविधत्वात्क्वचिदेव कस्य-चिदेवौचित्येनोपपद्यत एव विभागव्यवस्था । 'द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागम-प्रार्थनया कपालिनः ।' इत्यादौ पिनाक्यादिपदवैलक्षण्येन किमिति कपाल्यादिपदानां काव्यानुगुणत्वम् ॥ अपि च वाच्यार्थः सर्वान् प्रतिपत्तॄन् प्रत्येकरूप एवेति नियतोऽसौ न हि 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ वाच्योऽर्थः क्वचिदन्यथा भवति । प्रतीयमानस्तु तत्तत्प्र-करणवक्तृप्रतिपत्त्रादिविशेषसहायतया नानात्वं भजते । तथा च 'गतोऽस्तमर्क' इत्यतः 'सपत्नं प्रत्यवस्कन्दनावसरः' इति, अभिसरणमुपक्रम्यतामिति, प्राप्तस्ते प्रेयानिति, कर्म-करणान्निवर्तामहे इति, सान्ध्यो विधिरुपक्रम्यतामिति, दूरं मा गा इति, सुरभयो गृहं प्रवेश्य-न्ताम् इति, संतापोऽधुना न भवतीति, विक्रेयवस्तूनि संह्रियन्तामिति, नागतोऽद्य प्रेया-नित्यादिरनवधिर्व्यङ्ग्योऽर्थस्तत्र तत्र प्रतिभाति । वाच्यव्यङ्ग्ययोः 'निःशेष—' इत्यादौ निषेधविध्यात्मना, 'मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यम्' इत्यादौ संशये शान्तशृङ्गार्यन्य-तरगतनिश्चयरूपेण, 'कथमवनिप दर्पो यन्निशातासिधारादलनगलितमूर्ध्ना विद्विषां स्वीकृता श्रीः । ननु तव निहतारेरप्यसौ किं न नीता त्रिदिवमपगताङ्गैर्वल्लभा कीर्ति-रेभिः ॥' इत्यादौ निन्दास्तुतिवपुषा, 'हे हेलाजितबोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधे नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः । तृष्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्य-लब्धायशोभारप्रोद्वहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥' इत्यादौ स्तुतिनिन्दारूपेण, स्वरूपस्य पूर्वपश्चाद्भावेन प्रतीतेः । कालस्य शब्दाश्रयत्वेन तदर्थकसङ्घटनाश्रयत्वेन चाश्रयस्य शब्दार्थशासनज्ञानेन प्रकरणादिसहायप्रतिभानैर्मल्यसहितेन चेन चावगम इति निमित्तस्य बोद्धृमात्रविदग्धव्यपदेशयोः प्रतीतमात्रचमत्कृत्योश्च करणकार्यस्य

१. 'विधेरपि' काव्यप्रकाशे. २. 'कष्टत्वादीनां' काव्यप्रकाशे.

[illegible]

… इति विज्ञातादपि वाच्ये …

---

1 'विपरीतरते लक्ष्मीर्ब्रह्माणं दृष्ट्वा नाभिकमलस्थम् ।
हरेर्दक्षिणनयनं रसाकुला स्थगयति ॥' [इति च्छाया]

विकत्थनपान्थाभिरूपक इह ग्रामे भवतो गृहपतिसुता द्रष्टव्येति वि-ध्यन्तरं प्रतीयते ॥

क्वचिद्विधिनिषेधयोर्निषेधान्तरं यथा—

'उच्चिणसु पडिअं कुसुमं मा धुण सेहालिअं हलिअसुण्हे ।
[2]एस अवसाणविरसो ससुरेण सुओ वलअसद्दो ॥'

अत्र पतितं कुसुममुच्चिनु मा धुनीहि शेफालिकामिति विधिनिषेधयो-रभिधाने सखिचौर्यरते प्रसक्ते वलयशब्दो न कर्तव्य इति निषेधान्तरं प्रतीयते ॥

क्वचिद्विधावनुभयं यथा—

'[3]सिणिअं वच्च किसोयरि पएण यत्तेण ठविसु महिवट्ठे ।
भज्जिहि सिविच्छयच्छणि विहिणा दुरेकणनिम्मचिया ॥'

अत्र शनैर्व्रजेति विध्यभिधाने न विधिर्नापि निषेधः, अपि तु वर्णनामात्रं प्रतीयते ॥

क्वचिन्निषेधेऽनुभयं यथा—

'[4]दे आ पसिय नियत्तसु मुहससिजोण्हाविलुत्ततमनिवहे ।
अहिसारियाणँ विग्घं करेसि अन्नाणँ वि हयासे ॥'

वलोक्य प्रवुद्धमदनाङ्कुरः संपन्नः पान्थोऽनेन निषेधद्वारेण तयाभ्युपगत इति निषे-धाभावो विधिर्न तु निमन्त्रणरूपोऽप्रवृत्तप्रवर्तनास्वभाव. । सौभाग्याभिमानखण्डनाप्र-वेशात् ॥ दे आ इति । काचिदभिसर्तुं प्रस्रता गृहागतं प्रियतममवलोक्य स्वयं निवृत्ताप्यनिवृत्तेव तेनैवमुच्यते । दे इति निपातः प्रार्थनायाम् । आ इति तावच्छ-

१. 'उच्चिनु पतितानि कुसुमानि मा धुनीहि शेफालिकां हालिकस्नुषे ।
एषोऽवसानविरसः श्वशुरेण श्रुतो वलयशब्दः ॥' [इति च्छाया]

२. 'अह दे विसमविरावो' इति ध्वन्यालोके

३. 'शनैर्व्रज कृशोदरि परेण यत्नेन तिष्ठ महीपृष्ठे ।
.... ॥ [इति च्छाया]

४. 'प्रार्थये तावत्प्रसीद निवर्तस्व मुखशशिज्योत्स्नाविलुप्ततमोनिवहे ।
अभिसारिकाणां विघ्नं करोष्यन्यासामपि हताशे ॥' [इति च्छाया]

अत्र निवर्तस्वेति निषेधाभिधाने न निषेधो नापि विधिरपि तु मुखेन्दुकान्तिवर्णनामात्रं प्रतीयते ॥

क्वचिद्विधिनिषेधयोरनुभयं यथा—

'वॆच्च महं विय एक्काए हुंतु निस्सासरोइयव्वाइं ।
मा तुज्झ वि त्तिइ विणा दक्खिन्नहयस्स जायंतु ॥'

अत्र ममैव निःश्वासरोदितव्यानि भवन्तु मा तवापि तां विना तानि जायन्तामिति विधिनिषेधयोरभिधाने न विधिर्नापि निषेधोऽपि तु कृतव्यलीकप्रियतमोपालम्भमात्रं प्रतीयते ॥

क्वचिदविधिनिषेधेऽनुभयं यथा—

'णॆहमुहपसाहियंगो निद्दाघुम्मतलोयणो न तहा ।
जह निव्वणाहरोसा मलंग दूमेसि मह हिययम् ॥'

विगतमत्सराया मम न तथा नखपदादिचिह्नं भवदङ्गसङ्गिखेदावहं यथार्थनिष्पन्नसंभोगतयाधरदशनासंपत्तिरितीर्ष्याकोपगोपनमुपभोगोद्भेदेन कृतं वाच्योऽर्थः । तद्बलसमुत्थस्तु सहृदयोत्प्रेक्षितोऽत्यन्तवाल्लभ्यान्मुखचु-

---

ब्दार्थे । प्रार्थये प्रसीद तावन्निवर्तस्व किमेतत्कदाचिद्भवति यदह नागच्छामि तस्माद्वृथायमुद्यम' । एतन्न जानाति यत्कृष्णपक्षे तदुचितवेषाप्यह निजवक्त्रचन्द्रमसा शुक्लपक्ष करोमीति न केवलमात्मना विघ्न करोषि यावदन्यासामपि आस्ताम् । हंसीति । सकलदिक्प्रकाशस्त्वया क्रियत इति परमभिलापस्तद्गतो व्यज्यते इति ॥ वच्चेति । कश्चिदनङ्गीकृतप्रार्थनो नि श्वसन् रुदन्निव कयाचिदेवमुच्यते । व्रज इह हि ते कण्टकानामुपरि स्थिति । ममैव न तु तव तस्या वा एकस्या नान्या हि मत्समा भवति । भवन्तु दुःसहान्यपि मन्तु । निःश्वासरोदितव्यानि न तु सुखानि । मा तवापि दाक्षिण्यमात्रेणेह स्थितोऽसि ततस्त्वयि स्थितेऽपि मम न निवर्तन्ते निःश्वासादीनि तद्योर्मा भूत् क्लेश' । तया विना न तु मत्कोपात् । दाक्षिण्येन हृदयशून्यरञ्जनामात्र-

---

१. 'व्रज ममैवैकस्या भवन्तु निःश्वासरोदितव्यानि ।
मा तवापि तया विना दाक्षिण्यहतस्य जनिषत ॥' [इति च्छाया]
२. 'नखमुखप्रसारिताङ्गो निद्रोन्मीलितलोचनो न तथा ।
यथा नि·········· ··· ·····दूनयति मम हृदयम् ॥' [इति च्छाया]

---

१. 'त्वनो' स्यात्. २. 'हसतीति' स्यात्

[illegible]

अत्र …गमकत्वं गम्यते ॥

साभ्यासिकेन यथा

'उद्देशोऽयं सरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी
कुञ्जोत्कर्षाङ्कुरितरमणीविभ्रमो नर्मदायाः ।
किं चैतस्मिन्सुरतसुहृदस्तन्वि ते वान्ति वाता
येषामग्रे सरति कलिताकाण्डकोपो मनोभूः ॥'

अत्र रत्यर्थं प्रतिशंतिर्व्यज्यते ॥

अन्यासङ्गेन यथा—

'घोलिर् अणोल्लमणा अत्ता मं घरभरम्मि सअलम्मि ।
खणमित्तं जइ संझाइ होइ ण व होइ वीसामो ॥'

पुलकिता तन्वीति योजनीयं विशेषणमिति ॥ नारायणरूपतेति । सन्देहोत्प्रेक्षाना- सङ्करेणेत्यर्थः । न च सन्देहोत्प्रेक्षानुपपत्तिरत्याद्रूपकत्यादोषो येन वाच्यालङ्कारोपस्का-

1. 'गुरुजनपरवशमनाः स्वश्रूर्मां गृहभरे सकले ।
क्षणमात्रं यदि सन्ध्याया भवति न वा भवति विश्रामः ॥' [इति च्छाया]

अत्र संध्या संकेतकाल इति तटस्थं प्रति कयापि द्योत्यते ॥

प्रस्तावाद्यथा—

'सुव्वइ समागमिस्सइ तुज्झ पिओ अज्ज पहरमित्तेण ।
एमेय किंति चिट्ठसि ता सहि सज्जेसु करणिज्जम् ॥'

अत्रोपपतिं प्रत्यभिसर्तुं न युक्तमिति ध्वन्यते ॥

देशविशेषाद्यथा—

'अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः ।
नाहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था प्रसीदतायं रचितोऽञ्जलिर्वः ॥'

अत्र 'विविक्तोऽयं देशः, प्रच्छन्नकामुकस्त्वया विसर्ज्यः' इति विश्वस्तां प्रति कयाचिन्निवेद्यते ।

कालविशेषाद्यथा—

'गुरुयणपरवस प्पिय किं भणामि तुह मंदभाइणी अहयम् ।
अज्ज पवासं वच्चसि वच्च सयं जेव्व सुणसि करणिज्जम् ॥'

अद्य मधुसमये यदि व्रजसि तदहं तावन्न भवामि तव तु न जानामि गतिमिति व्यज्यते ॥

चेष्टाया यथा—

'द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तया सौन्दर्यसारश्रिया
प्रोल्लास्योरुयुगं परस्परसमासक्तं समापादितम् ।
आनीतं पुरतः शिरोंशुकमधः क्षिप्ते चले लोचने
वाचस्तच्च निवारितं प्रसरणं संकोचिते दोर्लते ॥'

एकत्व व्यङ्ग्यस्य भवेत् । यो 'योऽसम्प्राप्तलक्ष्मीको निर्व्याजजिगीषाक्रान्तः स स मा

---

१. 'श्रूयते समागमिष्यति तव प्रियोऽद्य प्रहरमात्रेण ।
एवमेव किमिति तिष्ठसि तत्सखि सज्जय करणीयम् ॥' [इति च्छाया]

२. 'गुरुजनपरवश प्रिय किं भणामि तव मन्दभागिन्यहम् ।
अद्य प्रवासं व्रजसि व्रज स्वयमेव श्रोष्यसि करणीयम् ॥' [इति च्छाया]

---

१. 'यो द' संप्राप्त' ध्वन्यालोकलोचने.

अत्र दूत्यास्तत्कामुकोपभोगो व्यज्यते ॥

काकुर्ध्वनिविकारस्तद्विशेषाद्यथा—

'तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥'

अत्र मयि न योग्यः खेदः कुरुषु तु योग्य इति काक्वा प्रकाश्यते ॥

वाक्यविशेषाद्यथा—

'प्राप्तश्रीरेष कस्मात्पुनरपि मयि तं मन्थखेदं विदध्या-
न्निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव संभावयामि ।
सेतुं बध्नाति भूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयात-
स्त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः ॥'

अत्र नारायणरूपता गम्यते ॥

वाच्यविशेषाद्यथा—

'उद्देशोऽयं सरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी
कुञ्जोत्कर्षाङ्कुरितरमणीविभ्रमो नर्मदायाः ।
किं चैतस्मिन्सुरतसुहृदस्तन्वि ते वान्ति वाता
येषामग्रे सरति कलिताकाण्डकोपो मनोभूः ॥'

अत्र रतार्थं प्रविशेति व्यज्यते ॥

अन्यासत्तेर्यथा—

'[1]णोल्लेइ अणोल्लमणा अत्ता मं घरभरम्मि सयलम्मि ।
खणमित्तं जइ संझाइ होइ न व होइ वीसामो ॥'

पुलकिता तन्वीति चोभयं विधेयमिति ॥ **नारायणरूपतेति** । ससंदेहोत्प्रेक्षायाः संकरेणेत्यर्थः । न च संदेहोत्प्रेक्षानुपपत्तिबलाद्रूपकस्याक्षेपो येन वाच्यालंकारोपस्का-

---

१. 'नुदत्यनार्द्रमना. श्वश्रूर्मां गृहभरे सकले ।
क्षणमात्रं यदि संध्याया भवति न वा भवति विश्रामः ॥' [इति च्छाया]

अत्र संध्या संकेतकाल इति तटस्थं प्रति कयापि द्योत्यते ॥

प्रस्तावाद्यथा—

'सुव्वइ समागमिस्सइ तुज्झ पिओ अज्ज पहरमित्तेण ।
एमेय किंति चिट्ठसि ता सहि सज्जेसु करणिज्जम् ॥'

अत्रोपपतिं प्रत्यभिसर्तुं न युक्तमिति ध्वन्यते ॥

देशविशेषाद्यथा—

'अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः ।
नाहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था प्रसीदतायं रचितोऽञ्जलिर्वः ॥'

अत्र 'विविक्तोऽयं देशः, प्रच्छन्नकामुकस्त्वया विसर्ज्यः' इति विश्वस्तां प्रति कयाचिन्निवेद्यते ।

कालविशेषाद्यथा—

'गुरुयणपरवस प्पिय किं भणामि तुह मंदभाइणी अहयम् ।
अज्ज पवासं वच्चसि वच्च सय जेव्व सुणसि करणिज्जम् ॥'

अद्य मधुसमये यदि व्रजसि तदहं तावन्न भवामि तव तु न जानामि गतिमिति व्यज्यते ॥

चेष्टाया यथा—

'द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तया सौन्दर्यसारश्रिया
प्रोल्लास्योरुयुगं परस्परसमासक्तं समापादितम् ।
आनीतं पुरतः शिरोंशुकमधः क्षिप्ते चले लोचने
वाचस्तत्र निवारितं प्रसरणं संकोचिते दोर्लते ॥'

स्कन्द व्यहस्य भवेत् । यो योऽसम्प्राप्तलक्ष्मीको निर्व्याजजिगीषाक्रान्तः न स मा

---

१. 'श्रूयते समागमिष्यति तव प्रियोऽद्य प्रहरमात्रेण ।
एवमेव किमिति तिष्ठसि तत्सखि सज्जय करणीयम् ॥' [इति च्छाया]

२. 'गुरुजनपरवश प्रिय किं भणामि तव मन्दभागिन्यहम् ।
अद्य प्रवासं व्रजसि व्रज स्वयमेव श्रोष्यसि करणीयम् ॥' [इति च्छाया]

---

१. 'यो यः समाप्त' ध्वन्यालोकलोचने.

अत्र चेष्टायाः प्रच्छन्नकान्तविषय आकूतविशेषो ध्वन्यते ॥

एवं वक्त्रादीनां द्विकादियोगेऽपि व्यञ्जकत्वमवसेयम् । तत्र—

वक्तृबोध्ययोगे यथा—'अत्ताइत्थ' इत्यादि । अत्र वक्तृबोध्यपर्यालोचनयाशेषेति विधिरूपव्यङ्ग्यार्थप्रतीतिः ॥

एवं द्विकयोगान्तरे त्रिकादियोगान्तरे च स्वयमप्यूह्यम् । एषु मुख्यार्थस्य व्यञ्जकत्वमुदाहृतम् ॥

अमुख्यस्य यथा—

'साहेंती सहि सुहयं खणे खणे दूमियासि मज्झ कए ।
सज्झावनेहकरणिज्जसरसियं दाव विरइयं तुमए ॥'

अत्र मत्प्रियं रमयन्त्या त्वया शत्रुत्वमाचरितमिति लक्ष्यम् । तेन च कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम् ॥

व्यङ्ग्यस्य यथा—

'वाणियय हत्थिदंता कुत्तो अम्हाण वग्घकित्तीओ ।
जावि लुलियालयमुही घरम्मि परिसुक्कए सुण्हा ॥'

अत्र लुलितालकमुखीत्वेनानवरतक्रीडासक्तिस्तथा च सततसंभोगक्षामता व्यज्यते ॥

व्यङ्ग्यस्य भेदानाह—

व्यङ्ग्यः शब्दार्थशक्तिमूलः ।

शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूलश्चेति व्यङ्ग्यो द्विधा । उभयशक्तिमूलस्तु शब्दशक्तिमूलान्नातिरिच्यते, शब्दस्यैव प्राधान्येन व्यञ्जकत्वात् ॥

[illegible] पुनरपीति [illegible] इति च [illegible]
[illegible] । यथा
[illegible]

१ [illegible] ।
[illegible] ॥' [illegible]
२ [illegible] ।
[illegible] ॥' [illegible]

तत्र शब्दशक्तिमूलमाह—

नानार्थस्य मुख्यस्य शब्दस्य संसर्गादिभिरमुख्यस्य च मुख्यार्थबाधादिभिर्नियमिते व्यापारे वस्त्वलंकारयोर्वस्तुनश्च व्यञ्जकत्वे शब्दशक्तिमूलः पदवाक्ययोः।

अनेकार्थस्य मुख्यस्य शब्दस्याभिधालक्षणे व्यापारे संसर्गादिभिर्नियमितेऽमुख्यस्य च गौणलाक्षणिकरूपस्य शब्दस्य मुख्यार्थबाधनिमित्तप्रयोजनैर्गौणीलक्षणारूपे व्यापारे नियन्त्रिते मुख्यस्य शब्दस्य वस्त्वलंकारव्यञ्जकत्वेऽमुख्यस्य च वस्तुव्यञ्जकत्वे सति शब्दशक्तिमूलो व्यङ्ग्यः॥

स च प्रत्येकं द्विधा। पदे वाक्ये च॥

संसर्गादयश्चेमे भर्तृहरिणा प्रोक्ताः—

'संसर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥'

यथा—

'वनमिदमभयमिदानीं यत्रास्ते लक्ष्मणान्वितो रामः' इति। 'विना सीतां रामः प्रविशति महामोहसरणिम्' इति। संसर्गाद्विप्रयोगाच्च दाशरथौ।

'बुधो भौमश्च तस्योच्चैरनुकूलत्वमागतौ' इति साहचर्याद्ग्रहविशेषे।

'रामार्जुनव्यतिकरः साम्प्रतं वर्तते तयोः' इति विरोधाद्भार्गवकार्तवीर्ययोः।

'सैन्धवमानय, मृगयां चरिष्यामि' इत्यर्थात्प्रयोजनादश्वे।

'असद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम्' इति प्रकरणाद्युष्मदर्थे। प्रकरणमशब्दमर्थस्तु शब्दवानित्यनयोर्भेदः।

'कोदण्डं यस्य गाण्डीवं स्पर्धते कस्तमर्जुनम्' इति लिङ्गाच्चिह्नात्पार्थे।

'किं साक्षादुपदेशयष्टिरथ वा देवस्य शृङ्गारिणः' इति शब्दान्तरसंनिधानात्कामे।

'क्वणति मधुना मत्तश्चेतोहरं प्रियकोकिलः' इति सामर्थ्याद्वसन्ते।

'तन्व्या यत्सुरतान्ततान्तनयनं वक्त्रं रतव्यत्यये तत्त्वां पातु चिराय' इत्यौचित्यात्प्रसादसांमुख्यपालने।

'अहो महेश्वरस्यास्य कापि कान्तिः' इति राजधानीस्थादेशात्त्रिनेत्रे ।

'चित्रभानुर्विभात्यह्नि' इति कालविशेषाद्रवौ ।

'मित्रं हन्तितरां तमः परिकरं मन्ये दृशो गाहताम्' इति व्यक्तिविशेषात्सुहृदि च प्रतीतिः ।

स्वरात्त्वर्थविशेषप्रतिपत्तिः काव्यमार्गेऽनुपयोगिनीति नोदाह्रियते ।

'मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्' इति काकुरूपात्स्वराद्भवत्यर्थविशेषप्रतिपत्तिः ।

आदिग्रहणादभिनयोपदेशनिर्देशसंज्ञेङ्गिताकारा गृह्यन्ते ।

अभिनयो यथा—

'एद्दहमित्तत्थणिया एद्दहमित्तेहिं अच्छिवत्तेहिं ।
एयावत्थं पत्ता एत्तियमित्तेहिं दिअहेहिं ॥'

अपदेशो यथा—

'इत. स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् ।
विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् ॥'

निर्देशो यथा—'भर्तृदारिके, दिष्ट्या वर्धामहे यदत्रैव कोऽपि कस्यापि तिष्ठतीति मामङ्गुलीविलासेनाख्यातवत्यः ।'

संज्ञा यथा—

'अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये प्रश्नतत्परमनङ्गशासनम् ।
वीक्षितेन परिगृह्य पार्वती मूर्धकम्पमयमुत्तरं ददौ ॥'

इङ्गितं यथा—

'कदा नौ संगमो भावीत्याकीर्णे वक्तुमक्षमम् ।
अवेत्य कान्तमबला लीलापद्मं न्यमीलयत् ॥'

आकारो यथा—

'निवेदितं निःश्वसितेन सोष्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
न विद्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥'

---

१. 'एद्दहमेत्तावत्था' इति काव्यप्रकाशे.

२. 'एतावन्मात्रस्तनिका एतावन्मात्राभ्यामक्षिपत्राभ्याम् ।
एतावदवस्था प्राप्ता एतावन्मात्रैर्दिवसैः ॥'

तदेवं संसर्गादिभिर्नियमितायामभिधायां यार्थान्तरप्रतीतिः सा व्यञ्जनव्यापारादेव। अमुख्येऽपि शब्दे मुख्यार्थबाधादिनियमिते प्रयोजनप्रतिपत्तिर्व्यञ्जनव्यापारादेव। तथा हि तत्र संकेताभावान्नाभिधा नापि गौणी लक्षणा वा मुख्यार्थबाधादिलक्षणाभावात् न हि लक्ष्यं मुख्यम्, नापि तस्य बाधः, न च किंचिन्निमित्तमस्ति, नापि तत्र शब्दः स्खलद्गतिः। न च किंचित्प्रयोजनमस्ति। अथ प्रयोजनेऽपि लक्ष्ये प्रयोजनान्तरमाकाङ्क्ष्यते तर्हि तत्रापि प्रयोजनान्तराकाङ्क्षायामनवस्था स्यात्। तथा च लाभमिच्छतो मूलक्षतिः। न च प्रयोजनसहितमेव लक्ष्यं लक्षणाया विषय इति वक्तुं शक्यम्। विषयप्रयोजनयोरत्यन्तभेदात्। प्रत्यक्षादेरपि प्रमाणस्य विषयो घटादिः प्रयोजनं त्वर्थाधिगतिः प्राकट्यं संवित्तिर्वा। तदेवं प्रयोजनविशिष्टस्य लक्ष्यस्य गौणीलक्षणयोरविषयत्वात्प्रयोजने व्यञ्जनमेव व्यापारः॥

तत्र मुख्यशब्दशक्तिव्यङ्ग्यं वस्तु पदे यथा—

'मुक्तिभुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः।
कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः॥'

काचित्संकेतदायिनमेवं मुख्यया वृत्त्या शंसतीति सदागमपदेन प्रकाश्यते। अत्रार्थयोर्वैसदृश्यान्नोपमा॥

वाक्ये यथा—

'पन्थिय न एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे।
उन्नयपओहर पिखिऊण जइ वससि ता वससु॥'[1]

पीति सिद्ध रूपकध्वनिरेवायम्[1]। स च वाक्यपर्यालोचनयावसीयत इति॥ **अर्थाधिगतिरिति**। नैयायिकादीनां प्राकट्यं भट्टमते, संवित्तिः प्राभाकरे॥ **मुक्तीति**। मुक्तिरभेदव्यापारादपि। भुक्तिः कान्तोपभोगोऽपि। एकान्तः संकेतस्थानमपीति। सतः सुन्दरस्यागमनम्, शोभन आगमश्च॥ **उन्नतपयोधरमिति**। उन्नत मेघ प्रेक्ष्ये-

१. 'पथिक नात्र स्रस्तरमस्ति मनाक्प्रस्तरस्थले ग्रामे।
उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य यदि वससि तद्वस॥' [इति छाया।]

१. 'मिति' लोचने.

अत्र प्रहरचतुष्टयमप्युपभोगेन नेह निद्रां कर्तुं लभ्यते । सर्वे रागाग्नि-दग्धाः । तदुन्नतपयोभरां मामुपभोक्तुं यदि वससि तदास्स्वेति व्यज्यते । वाच्य-बाधेन व्यङ्ग्यस्य स्थितत्वात् । तयोर्नोपमानोपमेयभाव इति नालंकारो व्यङ्ग्यः ॥

यथा च—

'शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वम् ।
यत्र प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोऽनुदारश्च ॥'

अत्र विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुतः इति व्यत्ययेन ध्वन्यते ॥

मुख्यशब्दशक्तिव्यङ्ग्योऽलंकारः पदे यथा—

'रुधिरविसरप्रसाधितकरवालकरालरुचिरभुजपरिघः ।
झटिति भ्रुकुटिविटङ्कितललाटपट्टो विभासि नृप भीमः ॥'

अत्र भीषणीयस्य भीमसेन उपमानम् ।

वाक्ये यथा—

'उन्नतः प्रोल्लसद्धारः कालागुरुमलीमसः ।
पयोधरभरस्तस्याः कं न चक्रेऽभिलाषिणम् ॥'

अत्र वाक्यस्यासंबद्धार्थत्वं मा प्रसाङ्क्षीदित्यप्राकरणिकप्राकरणिकयो-रुपमानोपमेयभावः कल्पनीय इत्यत्रोपमालंकारो व्यङ्ग्यः ॥

यथा वा—

'अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा ।
तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कम् ॥'

अत्र शब्दशक्त्या रात्रियोषितोरुपमा व्यङ्ग्या । यद्यपि समुद्दीपितेति सानन्दमिति चार्थो व्यञ्जकस्तथापि न शब्दशक्तिं विनार्थशक्तिरुन्मीलति इति शब्दशक्तिरेव व्यञ्जिका ॥

स्यर्थः ॥ अशनिर्वज्रमपि । अनुदारोऽनुगतदारोऽपि ॥ प्रोल्लसन् हारो यस्य, प्रोल्लसन्त्यश्च धारा यस्य । तस्या कामिन्याः, प्रावृषश्च ॥ अचन्द्रेति । चन्द्रः कर्पूर-मपि । समुत्सहर्षा । तारकाभ्या कनीनिकाभ्यामपि । श्यामा रात्रिः, कान्ता च ॥

---

१. 'अतन्द्रेति' स्यात्

यथा वा—'मातङ्गगामिन्यः शीलवत्यश्च, गौर्यो विभवरताश्च, श्यामाः पद्मरागिण्यश्च, धवलद्विजशुचिवदना मदिरामोदश्वसनाश्च प्रमदाः ।' अत्र विरोधालंकारो व्यङ्ग्यः ॥

यथा वा—

'खं येऽभ्युज्ज्वलयन्ति लूनतमसो ये वा नखोद्भासिनो
ये पुष्णन्ति सरोरुहश्रियमधिक्षिप्ताब्जभासश्च ये ।
ये मूर्धस्ववभासिनः क्षितिभृतां ये चामराणां शिरां-
स्याक्रामन्त्युभयेऽपि ते दिनपतेः पादाः श्रिये सन्तु वः ॥'

अत्र व्यतिरेकः ॥ एवमलंकारान्तरेऽप्युदाहार्यम् ॥

गौणशब्दशक्तिव्यङ्ग्यं वस्तु पदे यथा—

'रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषाराविलमण्डलः ।
निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥'

अत्रोपसंहृतदृष्टिवृत्तिरन्धशब्दो बाधितमुख्यार्थः पदार्थप्रकाशनाशक्तत्वं नष्टदृष्टिगतं निमित्तीकृत्यादर्शे वर्तमानोऽसाधारणविच्छायित्वानुपयोगित्वादिधर्मजातमसंख्यं प्रयोजनं व्यनक्ति ॥

वाक्ये यथा—

'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥'

मातङ्गो हस्ती चण्डालश्च । गौर्यो गौराङ्ग्योऽपि । विभवेरता विगतं भवे रतं यासां ताश्च । पद्मरागा मणिविशेषाः, पद्मवच्च रागो विद्यते यासाम् । द्विजा दन्ताः, विप्राश्च ॥ नखैः करजैः, न गगने च । क्षितिभृतो राजानोऽपि उभये रश्मिचरणरूपाः ॥ **एवमिति** । यथा—'[1]सरस मउअसहाव विमलगुणाणं मित्तसंगमोल्लसिअम् । कमलं मह्रूच्छाय कुणतदोसायरनमोदे ॥' एतत्केनचिच्चन्द्रमेवोद्दिश्योच्यते । कमलप्रख्यस्य महापुरुषस्य श्रियं नाशितवन्तं कंचन श्रीक्षुप प्रति चाप्रस्तुतप्रशंसा व्यङ्ग्येति । **निःश्वासान्ध इति** । हेमन्तवर्णने पञ्चवट्यां रामस्योक्तिरियम् ॥ **या निशेति** । सर्वेषां ब्रह्मादिस्थावरान्तानां चतुर्दशानामपि भूतानां या निशाख्या मोहजननी तत्त्वदृष्टिः तस्यां सयमी जागर्ति कथं प्राप्नोतीति । न तु विषयवर्जनमात्रादेव संयमीति

---

1. अस्य संस्कृतच्छाया न बुद्धा

अत्र निशायां जागर्तिश्चामन्त्र रात्रिजागरणमभिधिनिति न रमितु-देशं प्रत्युपदेशः सिध्यतीति नापि तमावेमेन सहस्यं संयमिनो लोकोत्तर-तालक्षणेन निमित्तेन तत्त्वदृष्ट्यवधानमात्रं मिथ्यादृष्टौ तु पराङ्मुखत्वं ध्वन-तीति ॥

लक्षकशब्दशक्तिव्यङ्ग्यं वस्तु पदे यथा—

'स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥'

यावत् । यदि वा सर्वभूतनिशायां मोहन्यां मिथ्यादृष्टौ जागर्ति कथमिव ह्येयेति । यस्यां तु मिथ्यादृष्टौ सर्वभूतानि जाग्रति अतिशयेन सुप्रबुद्धरूपाणि सा तस्य रात्रि-रप्रबोधविषयः । तस्या हि चेष्टायां नासौ प्रबुद्धः । एवमेव च लोकोत्तराचारव्यवस्थितः पश्यति च मन्यते च तस्यैवान्तर्बहिष्करणवृत्तिश्चरितार्था । अन्यस्तु न पश्यति न मन्यते इति तत्त्वदृष्टिपरेण भाव्यमिति तात्पर्यम् ॥ **स्निग्धेति** । स्निग्धया जलसंबन्ध-सरसया श्यामलया द्रविडवनितोचिताश्रितवर्णया कान्त्या चाकचिक्येन लिप्तमाच्छु-रितं वियन्नभो यैः । वेल्लन्त्यो जृम्भमाणास्तथा चलन्त्यः परभागवशात् प्रहर्षवशाच्च बलाकाः सितपक्षिविशेषा येषु सत्सु ते एवंविधा मेघाः । एवं नभस्तावद्दुरालोकं वर्तते । दिशोऽपि दुःसहाः । यतः सूक्ष्मजलोद्गारिणो वाता इति मन्दमन्दत्वमेषामनियतदि-गागमनं च बहुवचनेन सूचितम् । तर्हि गुहासु क्वचित्प्रविश्यास्यताम्, अत आह—पयो-दाना ये सुहृदस्तेषु च सत्सु शोभनहृदया मयूरास्तेषामानन्देन हर्षेण कलाः षड्जसंवा-दिन्यो मधुराः केकाः शब्दविशेषाः । ताश्च सर्वं पयोदवृत्तान्तं स्मारयन्ति स्वयं च दुःसहा इति भावः । एवमुद्दीपनविभावोद्बोधितविप्रलम्भः । परस्पराधिष्ठानत्वाद्रतेः । विभावानां च साधारण्यमभिमन्यमान इत एव प्रभृति प्रियतमा हृदये निधायैव स्वात्मवृत्तान्तं तावदाह—**कामं सन्त्विति** । दृढमिति सातिशयम् । **कठोरहृदय इति** । रामशब्दार्थव्यङ्ग्यविशेषावकाशदानाय कठोरहृदयपदम् । यथा—तद्गेहमित्युक्ते-ऽपि नतभित्तीति । अन्यथा रामपदं दशरथकुलोद्भवकौशल्यास्नेहपात्रत्वबाल्यचरित-जानकीलाभादिधर्मान्तरपरिणतमर्थं कथं नाम ध्वनेत् । **अस्मीति** । स एवाहं भवामी-त्यर्थः । भविष्यतीति क्रियासामान्यम् । तेन किं करिष्यतीत्यर्थः । अथ च भवनमे-वास्या असंभाव्यमिति । उक्तप्रकारेण हृदयनिहिता प्रियां सजलजलधारादीनामुद्दी-पनविभावानां साधारणत्वावधारणादिना स्मरणेन वैदेहीति शब्देन कथं भविष्यतीति

अत्र प्रकरणात्तृतीयत्रिकनिर्देशाच्च रामे प्रतिपन्ने रामपदमनुपयुज्यमानं कठोरहृदय इत्यनेन दर्शितावकाशं पितृमरणसीतावियोगाद्यनेकदुःखभाजनत्वं लक्षयदसाधारणानि निर्वेदग्लानिमोहादीनि व्यनक्ति ॥

वाक्ये यथा—

'सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥'

इदं हि वाक्यमसंभवत्स्वार्थं सत्सादृश्यात्सुलभसमृद्धिसंभारभाजनतां लक्षयञ्छूरकृतविद्यसेवकानां प्राशस्त्यं ध्वनति ॥

अर्थशक्तिमूलं व्यङ्ग्यमाह—

वस्त्वलंकारयोस्तद्व्यञ्जकत्वेऽर्थशक्तिमूलः प्रबन्धेऽपि ।

वस्तुनोऽलंकारस्य च प्रत्येकं वस्त्वलंकारव्यञ्जकत्वेऽर्थशक्तिमूलः स च

विकल्पपरम्परया च प्रत्यक्षीभावितां हृदयस्य स्फुटनोन्मुखीं ससंभ्रममाह—**हहा हेति**। देवीति युक्तं तव धैर्यमित्यर्थः ॥ **सुवर्णपुष्पामिति**। सुवर्णं न तु ताम्रादि पुष्पाणि प्रतिदिनं प्राप्याणि न तु दीनारादिवत् सकृद्ग्राह्याणि। पृथिवीं न तु नगरादिमात्रं चिन्वन्ति प्रत्यहं गृहीतसारां कुर्वते। **पुरुषा इति**। अन्ये त्वकार्यकराः। त्रय इति न तु चत्वारः। एवं शूरः पराक्रमेण दुर्घटकार्यकारी। कृता परं धाराधिरोहं नीता विद्या तत्त्वावबोधहेतुर्येन। सेवक इति सेवाज्ञ इति वा वक्तव्ये ज्ञानस्यालौकिकत्वमनौचित्यापगणनादि च ध्वनितुं यस्ये(श्चे)त्यादि कृतम्। शूरकृतविद्यवत्सेवाज्ञस्य निर्गुणस्यापि लाभप्राप्तिरिति त्रयश्चकाराः। स्वतः संभवन्तीति न केवलं भणितिविशेषैर्वाभिनिष्पन्नशरीरो यावद्बहिरप्यौचित्येन संभाव्यमानसद्भाव इत्यर्थः। यथा—'सिहि[१]पिञ्छकण्णऊरा जाया वाहस्स गव्विरी भमइ। मुत्ताहलरइअपसाहणाणं मज्झे सवत्तीणम्॥' शिखिमात्रमारणमेव तदासक्तस्य कृत्यम्। अन्यासु त्वासक्तो हस्तिनोऽप्यमारयत् इति बहुवचनेनोक्तमुत्तमं सौभाग्यम्। रचितानि विविधभङ्गीभिः प्रसाधनानि इति तासां संभोगव्यभिचाराभावात् तद्विरचनशिल्पकौशलमेव परमिति दौर्भाग्यातिशय इति दर्शितम्। गर्वश्च बाल्याविवेकादिनापि भवतीति नात्र स्वोक्तिसद्भावः शङ्क्यः। एष चार्थो यथा यथा वर्ण्यते तथा तथा सौभाग्यातिशयं व्याधवध्वा द्योतयति ॥

---

१. 'शिखिपिच्छवर्णपूरा जाया व्याधस्य गर्विणी भ्रमति ।
मुक्ताफलरचितप्रसाधनानां मध्ये सपत्नीनाम् ॥' [इति छाया]

पदवाक्ययोः प्रबन्धे च । इह चार्थः स्वतःसंभवी कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः, कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो वेति भेदकथनं न न्याय्यम् । प्रौढोक्तिनिर्मितत्वमात्रेणैव साध्यसिद्धेः । प्रौढोक्तिमन्तरेण स्वतः संभविनोऽप्यकिंचित्करत्वात् । कविप्रौढोक्तिरेव च कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिरिति किं प्रपञ्चेन ॥

कविप्रौढोक्तिमात्रेति । कवेरेव या प्रौढा उक्तिस्तन्मात्रनिष्पन्नशरीर इत्यर्थः । यथा—'सज्जेइ सुरहिमासो ण दाव णामेइ जुअइजणलक्खमुहे । अहिणवसहिआरमुहे [illegible]पत्तले अणङ्गस्स सरे ॥' अत्र वसन्तश्चेतनोऽनङ्गस्य सखा स जयति [illegible] न तावदर्पयति । इत्येवंविधया समर्पयितव्यलक्ष्यार्पणकुशलयोक्त्या सहकारो- [illegible] यत उक्ता अतोऽनर्पितेष्वपि शरेषु यथैव मन्मथः प्रतपति तत्- [illegible] इति मन्मथोन्माथकथारम्भ क्रमेण गाढगाढीभविष्यन्त [illegible] ॥ कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रशरीरो यथा—'शिखरिणि क नु नाम [illegible] । तरुणि येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं [illegible] ॥' [illegible] श्रीपर्वत [illegible] । [illegible] । न [illegible] । [illegible] प्रतीयते । [illegible] इति न कृतमिति । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ॥' [illegible] ॥]

[illegible]

तत्र वस्तुनो वस्तुव्यञ्जकत्वं पदे यथा—

'[१]तं ताण सिरिसहोयररयणाहरणम्मि हिययमिक्करसम् ।
बिम्बाहरे पियाणं निवेसियं कुसुमबाणेन ॥'

अत्र कुसुमबाणेनेति पदं कामदेवस्य मृदूपायसौन्दर्यं प्रकाशयति ॥

वाक्ये यथा—

'तापी नेयं नियतमथ वा तानि नैतानि नूनं
तीराण्यस्याः सविषविचलद्वीचिवाचालितानि ।
अन्यो वाहं किमथ न हि तद्वारिवेल्लद्वलाकं
यत्तत्पल्लीपतिदुहितरि स्नातुमभ्यागतायाम् ॥'

अत्र वाक्यार्थेन वस्तुमात्ररूपेणाभिलषणीयजनकृतमेव भावानां हृद्यत्वं न स्वत इत्येतद्वस्तु व्यज्यते ॥

वस्तुनोऽलंकारव्यञ्जकत्वं पदे यथा—

'[२]वीराण रमइ घुसिणारुणम्मि न तहा पियाथणुत्थङ्गे ।
दिट्ठी रिउगयकुम्भत्थलम्मि जह बलहसिन्दूरे ॥'

अत्र धी(वी)राणामिति पदार्थो वस्तुमात्ररूपः कुचयोः कुम्भस्थलस्य चोपमालंकारं ध्वनति ॥

एव हि भेदपरिकल्पने शिष्यव्यामोह एव सपद्यत इत्यर्थः ॥ तं ताणेति । तेषाम-सुराणा पातालवासिनां यैः पुनः पुनरिन्द्रविमर्दनादि किं किं न कृतम् तद्धृदयमिति येभ्यस्तेभ्योऽतिदुःखकरेभ्योऽप्यकम्पनीयव्यवसायम् । तच्च श्रीसहोदराणामत एवानि-र्वाच्योत्कर्षाणामित्यर्थः । तेषा रत्नानामासमन्ताद्धरणे एकरस तत्परम् यद्धृदय तत्कु-सुमबाणेन सुकुमारतरोपकरणसंभारेणापि प्रियाणा बिम्बाधरे निवेशितम् । तदव-लोकनपरिचुम्बनदर्शनमात्रकृतकृत्यताभिमानयोगित्वेन कामदेवेन कृतम् तेषा हृदयं यदत्यन्तविजिगीषाज्वलनजाज्वल्यमानमभूदिति यावत् ॥ वस्तुनोऽलंकारव्यञ्जक-त्वमिति । वस्तुना उपमादिरलंकारो व्यज्यत इत्यर्थः । तत्रोपमाध्वनि 'वीराण–'

१. 'तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाहरणे हृदयमेकरसम् ।
बिम्बाधरे प्रियाणा निवेशित कुसुमबाणेन ॥' [इति छाया]

२. 'वीराणा रमते घुसृणारुणे न तथा प्रियास्तनोत्सङ्गे ।
दृष्टी रिपुगजकुम्भस्थले यथा बहलसिन्दूरे ॥' [इति छाया]

इत्यादिना दर्शितः । अर्थान्तरन्यासध्वनिः पदे यथा—'हिअअट्ठियमन्नं[1] सुअ अणरुद्धमुह पि म पसायन्त । अवरद्धस्स वि ण[2] हु दे वहुजाणय रुसिउ सक्कम् ॥' हृदये स्थितो न तु बहिः प्रकटितो मन्युर्यया । अत एवाप्रदर्शितरोपमुखीमपि मां प्रसादयन् । हे वहुज्ञ, अपराद्धस्यापि तव खलु न रोपकरण शक्यम् । अत्र बहुज्ञेत्यामन्त्रणार्थो विशिपे पर्यवसितः । अनन्तरं तु तदर्थपर्यालोचनबलायत्सामान्य[4]रूपं समर्थकं प्रतीयते तदेव चमत्कारकारि । तथा[5] हि । खण्डिता सती वैदग्ध्यानुनीता तं प्रत्यक्षेण दर्शयन्ती इत्थमाह । यः कश्चिद्बहुज्ञो धूर्तः स एवं सापराधोऽपि स्वापराधावकाशमवच्छादयतीति मा त्वमात्मनि बहुमान मिथ्या ग्रहीरिति । उत्प्रेक्षाध्वनिर्यथा—'चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्छितः । मूर्छयत्येप पथिकान्मधौ मलयमारुतः ॥' अत्र हि मधौ मलयमारुतस्य पथिकमूर्छाकारणत्व मन्मथोन्माथदायित्वेनैव । तत्तु चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्छितत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षा साक्षादनुक्तापि वाक्यार्थसामर्थ्यादवसीयते । न चैवंविधे विपये इवादिशब्दप्रयोगमन्तरेणासंबद्धतैवेति शक्यं वक्तुम्, गमकत्वात् । अन्यत्रापि तदप्रयोगे तदर्थावगतिदर्शनात् । यथा—'ईसाकलुसस्स[6] वि तुह मुहस्स नणु एस पुण्णिमायदो । अज्ज सरिसत्तण पाविऊण अङ्गे च्चिअ न माइ ॥' ईर्ष्याकलुपितस्यापि ईपदरुणच्छायाकस्य । यदि तु प्रसन्नस्य मुखस्य सादृश्यमुद्वहेत्सर्वदा तत्किं कुर्यात् त्वन्मुखं तु चन्द्रीभवतीति मनोरथानामप्यपथमिदमित्यपिशब्दस्याभिप्रायः । अङ्गे न स्वदेहे न माति दश दिशः पूरयति यतोऽद्यैतता कालेन एक दिवसमात्रमित्यर्थः । अत्र पूर्णचन्द्रेण दिशा पूरणं स्वरसप्रसिद्धमेवमुत्प्रेक्ष्यते । यदि च ननुशब्देन वितर्कमुत्प्रेक्षारूपमाचक्षणेनासंबद्धता पराकृतेति संभाव्यते तदेदमत्रोदाहरणं यथा—'त्रासाकुलः परिपतन्परितो निकेतान्पुंभिर्न कैश्चिदपि धन्विभिरन्वबन्धि । तस्थौ तथापि न मृगः क्वचिदङ्गनाभिराकर्णपूर्णनयनेपुहतेक्षणश्री. ॥' परितः सर्वतो निकेतान्परिपतन्नकामत्र कैश्चिदपि चापपाणिभिरसौ मृगोऽनुबद्धस्तथापि न क्वचित्तस्थौ त्रासचापलयोगात् स्वाभाविकादेव तत्र चोत्प्रेक्षा ध्वन्यते । अङ्गनाभिराकर्णपूर्णैर्नेत्रशरैर्हृता ईक्षणश्रीः सर्वस्वभूता अस्य यतः अतो न तस्थौ । नन्वेतदप्यसंबद्धमस्तु । न । शब्दार्थव्यवहारे प्रसिद्धिरेव प्रमाणम् ॥ दीपकध्वनिर्यथा—'मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा । वज्रमिन्द्रकरविप्रमुक्तं

१. 'हृदयस्थापितमन्युमपरोपमुखीमपि मां प्रसादयन् ।
अपराद्धस्यापि न खलु ते बहुज्ञ रोषितुं शक्यम् ॥' [इति च्छाया]

२. 'हिअअट्ठाविअमण्णु अवरुण्णमुह' ध्वन्यालोके पाठः. ३. 'ण' ध्वन्यालोके.

४. 'सामर्थ्य' लोचने. ५. 'स हि' लोचने.

६. 'ईर्ष्याकलुपस्यापि तव मुखस्य नन्वेप पूर्णिमाचन्द्रः ।
अद्य सदृशत्व प्राप्याङ्ग इव न माति ॥' [इति च्छाया]

७. 'त्वप्रम' लोचने.

वाक्ये यथा—

'पुत्रक्षयेन्धनघनप्रविजृम्भमाण-
स्नेहोत्थशोकविषमज्वलनाभितप्तः ।
प्रालेयशीतलममंस्त स बाष्पवह्नि-
मह्नाय देहमथ संविदधे सरित्सात् ॥'

अत्र विशिष्टः पुत्रक्षयोपतप्तोऽग्निं प्रविष्टो न तेन दग्ध इत्ययं वाक्यार्थो वस्तुस्वभावः शोकस्य बाष्पवह्नेराधिक्यमिति व्यतिरेकालंकारं ध्वनति ॥

वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ॥' इति । अत्र मा बाधिष्टेति गोप्यमानादेव दीपकादत्यन्तस्नेहास्पदत्वप्रतिपत्त्या चारुत्वनिष्पत्तिः ॥ अप्रस्तुतप्रशंसाध्वनिर्यथा— 'डुण्डुण्णन्तो मरिहिसि–' इति । प्रियतमेन साकमुद्याने विहरन्ती काचिन्नायिका भ्रमरमेवमाहेति । भृङ्गस्याभिधाया प्रस्तुतत्वमेव । न चामन्त्रणादप्रस्तुतत्वगतिः प्रत्युतामन्त्रणं तस्या मौग्ध्यविजृम्भितमित्यभिधया तावन्नात्राप्रस्तुतप्रशंसा । समाप्तायां पुनरभिधायां वाच्यार्थसौन्दर्यबलादन्यापदेशता ध्वन्यते । यत्र स्वसौभाग्याभिमानपूर्णा सुकुमारपरिमलमालतीकुसुमसदृशी मुग्धकुलवधूर्निर्व्याजप्रेमपरतया कृतकवैदग्ध्यलब्धप्रसिद्धयतिशयानि शम्भलीकण्टकव्याप्तानि दूरानोदकेतकीवनस्थानीयानि वेश्याकुलानि इतश्चामुतश्च चर्चूर्यमाणं प्रियतममुपालभते ॥ अपह्नुतिध्वनिर्यथा—'यत्कालागुरुपत्रभङ्गरचनावासैकसारायिते गौराङ्गीकुचकुम्भभूरिसुभगाभोगे सुधाधामनि । विच्छेदानलदीपितोत्कवनिताचेतोधिवासोद्भवं संतापं विनिनीषुरेष विततैरङ्गैर्नताङ्गः स्मरः ॥' अत्र चन्द्रमण्डलमध्यवर्तिनो लक्ष्मणो वियोगाग्निपरिचितवनिताहृदयोदितधूमोपमलीमसच्छविमन्मथाकारतयापह्नवो ध्वन्यते । अत्रैव ससंदेहध्वनिः । यतः चन्द्रवर्तिनोऽस्तस्य नामापि न गृहीतम् । अपि तु गौराङ्गीस्तनाभोगस्थानीये चन्द्रमसि कालागुरुपत्रभङ्गविच्छित्त्यास्पदत्वेन यच्छायासुत्कृष्टतामाचरतीति तन्न जानीमः किमेतद्वस्त्विति ससंदेहो ध्वन्यते ॥ पूर्वमनङ्गीकृतप्रणयामनुतप्ता प्रणयिविरहोत्कण्ठिता वल्लभागमनप्रतीक्षापरत्वेन कृतप्रसाधनादिविधेयतया वासकसज्जीभूता पूर्णचन्द्रोदयावसरे दूतीमुखेनानीतः प्रियतमस्त्वदीयकुचकलशन्यस्तकालागुरुपत्रभङ्गरचना मन्मथोद्दीपनकारिणीति चाटुकं कुर्वाणश्चन्द्रवर्तिनी च कुवलयदलश्यामला कान्तिरेवमेव करोतीति निदर्शनाध्वनिरपि ॥ त्वदीयकुचकलशशोभा मृगाङ्कशोभा च सह मदनमुद्दीपयते इति सहोक्तिध्वनिरपि ॥ 'त्वत्कुचसदृशश्चन्द्रसमस्त्वत्कुचाभोग' इति प्रतीतेरुपमाध्वनिरपि ॥ एवमन्येऽप्यत्र प्रभेदाः शक्योत्प्रेक्षा । महाकविवाचोऽस्याः कामधेनुत्वात् । यत —'हेलापि कस्यचि-

१. 'वनिताचेतो' स्यात्.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

तत्रार्थशक्तिमूलो व्यङ्ग्यो रसः पदे यथा—

'उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता
ते लोचने परिभृशं कुपिते वहन्ती ।
तीक्ष्णेन दारुणतया सहसैव दग्धा
धूमान्धितेन दहनेन न वीक्षितासि ॥'

अत्र ते इति पदेन स्मारितानामनुभवैकगोचराणां सातिशयविभ्रमाणां शोकव्यञ्जकत्वम् ॥

चारित्वयोजनोचितस्थायिप्रतिपत्तिकस्य प्रतिपत्तुः स्थाय्यंशचर्वणाप्रयुक्त एवास्वादप्रकर्ष इति । उदाहरणानि चैतल्लक्षणाप्रस्तावे दर्शयिष्यन्ते ॥ **उत्कम्पिनीति** । अत्र हि ते इति पदं रसमयत्वेन स्फुटमेवावभासते सहृदयानाम् । तथा हि—वासवदत्तादाहाकर्णनप्रबुद्धशोकनिर्भरस्य वत्सराजस्येदं परिदेवितवचनम् । तत्र च शोको नाभेष्टजनविनाशप्रभव इति तस्यास्य जनस्य ये भ्रूक्षेपकटाक्षादयः पूर्वं रतिविभावतामवलम्बन्ते स्म त एवात्यन्तविनष्टाः सन्त इदानीं स्मृतिगोचरतया निरपेक्षत्वभावप्रमाण[1] करुणमुद्दीपयन्तीति स्थिते[2] । ते लोचने इति तच्छब्दस्तल्लोचनगतस्वसंवेद्याव्यपदेश्यानन्तगुणगणस्मरणाकारद्योतको रसस्यासाधारणनिमित्ततां प्राप्तः । तेन यत्किंचिच्चोदितं[3] परिहृतं च तन्मिथ्यैव । तथा हि । चोद्यम्—प्रक्रान्तपरामर्षकस्य तच्छब्दस्य कथमियति व्यापार. । उत्तरम्—रसाविष्टोऽत्र परान्मृष्टेति । तदुभयमनुत्था[प]नोपहतम् । यत्र ह्यनुद्दिश्यमानधर्मान्तरसाहित्ययोग्यधर्मयोगित्वं वस्तुनो यच्छब्देनाभिधाय तद्बुद्धिस्थधर्मान्तरसाहित्यं तच्छब्देन निर्वाह्यते । तत्र पूर्वप्रक्रान्तपरामर्शकत्व तच्छब्दस्य । यत्र तु निमित्तोपनतस्मरणविशेषाकारसूचकत्व स घट इत्यादौ तत्र का परामर्शकथेति ॥ उत्कम्पिनीत्यादिना तदीयभयानुभावोत्प्रेक्षण मया अनिर्वाहितप्रतीकारमिति शोकावेगस्य विभावतेति सातिशयविभ्रमैकायतनरूपे अपि लोचने विधुरे कादिशीकतया निर्लक्ष्ये क्षिपन्ती क्व गता क्वासौ चार्यपुत्र इति तयोर्लोचनयोस्तादृशी चावस्थेति सुतरां शोकोद्दीपनम् । **तीक्ष्णेनेति** । तस्याय स्वभाव एव किं कुरुतां तथापि च धूमेनान्धीकृतो द्रष्टुमसमर्थ इति, न तु सविवेकस्येदृशानुचितकारित्व संभाव्यत इति स्मर्यमाण तदीयं सौन्दर्यमिदानीं सातिशयशोकावेशविभावतां प्राप्त इति तेशब्दे सति सर्वोऽयमर्थो निर्व्यूढ । यथा वा—'झगिति कनकचित्रे तत्र दृष्टे कुरङ्गे रभसविक-

---

१. 'निरपेक्षभावत्वप्राण' लोचने. २. 'स्थितम्' स्यात्. ३. 'केनचित्' लोचने

त्याद्यन्ते यथा—

'[1]मा पन्थं रुन्धीओ अवेहि बालय अहोसि अहिरीओ ।
अम्हे अणिरिकाओ सुन्नघरं रक्खियव्वं णो ॥'

अत्रापेहीति त्याद्यन्तत्वं तावदप्रौढो लोकमध्ये यदेवं प्रकाशयसि अस्ति तु संकेतस्थानं शून्यं गृहं तत्रैवागन्तव्यमिति ध्वनति ॥

पदैकदेशोऽपि पदं यथा—

'तालैः शिञ्जद्वलयसुभगैर्नर्तितः कान्तया मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः ।'

अत्र तालैरिति बहुवचनमनेकभङ्गिवैदग्ध्यं ख्यापयद्विप्रलम्भमुद्दीपयति॥

'लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितो
निराहाराः सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः ।
परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकै-
स्तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना ॥'

अत्र न लिखतीत्यपि तु प्रसादपर्यन्तमास्ते इति न त्वासित इति । भूमिमिति न तु भूमाविति । न हि बुद्धिपूर्वकं किंचिल्लिखतीति स्यादि-त्यादिविभक्तीना व्यञ्जकत्वम् ॥

'[2]अस्म(ण्ण)त्थ वच्च बालय अण्हा इति किसमलेहसि एअम् ॥
हो जायाभीरुयाण तीत्थं विय न होई ॥'

अत्र जायातो ये भीरवस्तेषामेतत्स्थानमिति दूरापेतः संबन्ध इत्यनेन

नितान्ते दृष्टिपाता' प्रियायाः । पवनविलुलितानामुत्पलानां पलाशप्रकरमिव किरन्तः स्मर्यमाणा दहन्ति ॥' इति ॥ अणिरिक्काओ इति । परतन्त्रा इति ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते विवेके प्रथमोऽध्यायः ।

---

१. 'मा पन्थानं रुन्धि अपेहि बालक अहो असि अह्रीकः ।
वय परतन्त्राः शून्यगृहं रक्षणीयमस्माकम् ॥'

२. 'अन्यत्र व्रज बालक स्नान्तीं किं मां प्रलोकयस्येतत् ।
भो जायाभीरुकाणां तीर्थमेव न भवति ॥'

संबन्धेनैवेर्ष्यातिशयः प्रच्छन्नकामिन्याभिव्यक्तः । जायाभीरुकाणामित्यत्र तद्धितस्यापि व्यञ्जकत्वम् । ये [1]रसज्ञा धर्मपत्नीषु प्रेमपरतन्त्रास्तेभ्यः कोऽन्यो जगति कुत्सितः स्यादिति कप्रत्ययोऽवज्ञातिशयद्योतकः ॥

'अयमेकपदे तया वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।
नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ॥'

अत्र चकारौ निपातावेवमाहतुः । गण्डस्योपरि [2]स्फोटवद्विप्रयोगश्च वर्षासमयश्च समुपनतमेतद्द्वयमलं प्राणहरणायेति । अत एव रम्यपदेन सुतरामुद्दीपनविभावत्वमुक्तम् ॥

'प्रस्निग्धाः क्वचिदिङ्गुदीफलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः' अत्र प्र इत्युपसर्ग इङ्गुदीफलानां सरसत्वमाचक्षाण आश्रमस्य सौन्दर्यातिशयं ध्वनति॥

अनेकस्य निपातस्योपसर्गस्य चैकत्र पदे यः प्रयोगः सोऽपि रसव्यक्त्यर्थः । यदाह—'अहो बतासि स्पृहणीयवीर्यः' अत्राहो बतेत्यनेन श्लाघातिशयो ध्वन्यते ॥

'मनुष्यवृत्त्या समुपाचरन्तं स्वबुद्धिसामान्यकृतानुमानाः ।
योगीश्वरैरप्यसुबोधमीशं त्वां बोद्धुमिच्छन्त्यबुधाः स्वतर्कैः ॥'

अत्र सम्यग्भूतमुपांशु कृत्वा आसमन्ताच्चरन्तमित्यनेन लोकानुजिघृक्षातिशयस्तत्तदाचरतः परमेश्वरस्य ध्वन्यते ॥

'रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीत्' इति । अत्र शंकरधनुर्भङ्गश्रवणात्प्रकुपितस्य भार्गवस्योक्त्या आसीदित्यतीतकालनिर्देशाद्दाशरथेः कथाशेषत्वं व्यज्यते ॥

यथा च प्रत्ययांशस्य द्योतकत्वं तथा प्रकृत्यंशस्यापि यथा—

'तद्गेहं नतभित्ति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः
सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ।
स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कलमिदं संगीतकं योषिता-
माश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियती भूमिं परां प्रापितः ॥'

---

१ 'ये हि रसज्ञा' ध्वन्यालोके. २ 'स्फोट इतिवत्तद्वियोगवद्गर्भ' ध्वन्या०.

अत्र दिवसार्थेनात्यन्तासंभाव्यमानतास्यार्थस्य ध्वन्यते । तदिति प्रकृत्यंशश्चात्र नतभित्तीत्येतत्प्रकृत्यंशसहायः समन्तामङ्गलभूतां मूषिकाद्याकीर्णतां ध्वनति । एवं सा धेनुरित्यादावपि योज्यम् ॥

तथा—

'रइकेलिहिअनिअसणकरकिसलयरुद्धनयणजुअलस्स ।
रुद्दस्स तइयनयणं पव्वइपरिचुम्बिअं जयइ ॥'[1]

अत्र जयतीति न तु शोभते इत्यादि । समानेऽपि हि स्थगनव्यापारे लोकेऽन्तरेणैव रूपेणास्य पिधानमिति तदेवोत्कृष्टमिति व्यज्यते ॥

भावादीनां पदप्रकाश्यत्वेऽधिकं न वैचित्र्यमिति न तदुदाहियते । वाक्यस्य रसादिव्यञ्जकत्वं रसादिलक्षण एवोदाहरिष्यते । प्रबन्धे च नाटकादावर्थशक्तिमूला रसव्यक्तिः प्रतीतैव । वर्णरचनयोस्तु साक्षान्माधुर्यादिगुणव्यञ्जकत्वमेव । तद्द्वारेण तु रसे उपयोग इति गुणप्रकरण एव वक्ष्येते इतीह नोक्ते ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिसंज्ञस्वोपज्ञकाव्यानुशासनवृत्तौ प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

रसलक्षणमाह—

विभावानुभावव्यभिचारिभिरभिव्यक्तः स्थायी भावो रसः ।

वागाद्यभिनयसहिताः स्थायिव्यभिचारिलक्षणाश्चित्तवृत्तयो विभाव्यन्ते विशिष्टतया ज्ञायन्ते यैस्तैर्विभावैः काव्यनाट्यशास्त्रप्रसिद्धैर्ललनोद्यानादिभिः, स्थायिव्यभिचारिलक्षणं चित्तवृत्तिविशेषं सामाजिकजनोऽनुभवन्ननुभाव्यते साक्षात्कार्यते यैस्तैरनुभावैः कटाक्षभुजाक्षे-

---

विभावैरिति । यदाह मुनिः—'बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयात्मकाः । अनेन यस्मात्तेनायं विभाव इति संज्ञितः ॥' अनुभावैरिति । 'वागङ्गसत्त्वाभिनयै-

---

१ 'रतिकेलिहृतनिवसनकरकिसलयरुद्धनयनयुगलस्य ।
रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुम्बितं जयति ॥'

पादिभिः, विविधमाभिमुख्येन चरणशीलैर्व्यभिचारिभिर्धृतिस्मृतिप्रभृतिभि, स्थायिभावानुमापकत्वेन लोके कारणकार्यसहचारिशब्दव्यपदेश्यैर्ममैवैते परस्यैवैते न ममैते न परस्यैते इति संबन्धिविशेषस्वीकारपरिहारनियमानवसायात्साधारण्येन प्रतीतेरभिव्यक्तः सामाजिकाना वासनारूपेण स्थितः स्थायी रत्यादिको भावो नियतप्रमातृगतत्वेन स्थितोऽपि साधारणोपायबलात् सहृदयहृदयसंवादभाजा साधारण्येन गोचरीक्रियमाणश्चर्व्यमाणतैकप्राणो विभावादिभावनावधिरलौकिकचमत्कारकारितया परब्रह्मास्वादसोदरो निमीलितनयनैः कविसहृदयै रस्यमान. स्वसंवेदनसिद्धो रसः ॥

स्यादर्थो विभाव्यते। वागङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्त्वनुभाव इति स्मृत ॥' रस इति। तथा च भरतमुनिः—'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति' इति। तत्र भट्टलोल्लटस्तावदेव व्याचष्टे—विभावादिभिः सयोगोऽर्थात्स्थायिन ततो रसनिष्पत्ति। तत्र विभावश्चित्तवृत्तेः स्थाय्यात्मिकाया उत्पत्ते कारणम्। अनुभावाश्च न रसजन्या अत्र विवक्ष्यन्ते तेषा रसकारणत्वेन गणनानर्हत्वात् अपि तु भावानामेव। (ये[1] तु भावानामेव) येऽनुभावा व्यभिचारिणस्तु [ते] चित्तवृत्त्यात्मकत्वात् यद्यपि न सहभाविन स्थायिना, तथापि वासनात्मतेह विवक्षिता। तेन स्थाय्येव विभावानुभावादिभिरुपचितो रस। स्थायी त्वनुपचित। स चोभयोरपि मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकार्येऽनुकर्तरि च नटे रामादिरूपतानुसंधानबलादिति ॥ तथा चाह दण्डी—'रतिः शृङ्गारता याता रूपबाहुल्ययोगत। आरुह्य च परा कोटिं कोपो रौद्रत्वमागत ॥' अथ भाव—विभावैर्जनितोऽनुभावै प्रतीतिपद नीतो व्यभिचारिभिरुपचितो मुख्यवृत्त्यानुकरणीये रामे तद्रूपतानुसंधानादनुकर्तरि प्रतीयमानः स्थायी रस इति ॥ एतन्नेति शङ्कुकः। तथा हि—विभावाद्ययोगे स्थायिनोऽवगमो नोपपद्यते अवगमकस्याभावात्। न हि धूम विना धराधरान्तःस्थो वह्निरवगम्यते। अपि च यथा स्वयमुत्पादिता विभावै. सूचिताश्चानुभावै पोषमुपनीताश्च व्यभिचारिभि. संयोगाद्रसीभवन्ति स्थायिन। तदा स्थायिनामेव भावानामुद्देशो लक्षण चादावभिधातु युक्त स कस्मान्न कृतम्। आदौ हि रसानामुद्देशलक्षणे अभिहिते कस्माच्च रसाना विभावानुभावाद्योक्त्वा तानेव स्थायिना पुनराह ॥ तथा हि रसान्प्रतिपद लक्षयन्मुनिर्वक्ष्यति—'अथ वीरो नामोत्तमप्रकृतिरुत्साहात्मक। स चासंमोहाध्यवसायनयविनयबलपराक्रमशक्तिप्रतापप्रभावादिभिर्विभावैरुत्पद्यते' इति। पुनश्च स्थायिभावानुवादे तु—'उत्साहो नामोत्तमप्रकृति। स चाविषादशक्तिसौन्दर्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते' इति। एवमभिप्रायो एवेते। विभावा

---

१. प्रमादलिखित भवेत्

रसलक्षणे विस्तरत उक्ताः, भावानुवादे लेशतः प्रदर्शिताः । न चोक्तानां पदार्थानां कारणमभिधाय पुष्यता पुनस्तदुत्पत्तिकारणमभिधातव्यम्, वैयर्थ्यापत्तेः । किं च—अनुपचितावस्थः स्थायी भावः, उपचितावस्थो रस इत्युच्यमाने एकैकस्य स्थायिनो मन्दतममन्दतरमन्दमध्येत्यादिविशेषापेक्षया आनन्त्यापत्तिः । एवं रसस्यापि तीव्रतीव्रतरतीव्रतमादिभिरसंख्यत्वं प्रपद्यते । अथोपचयकाष्ठां प्राप्त एव रस उच्यते, तर्हि 'स्मितमवहसितं विहसितमुपहसितं चापहसितमतिहसितम्' इति षोढात्वं हास्यरसस्य कथं भवेत् । अन्यच्च उत्तरोत्तरप्रकर्षतारतम्यवशेन 'प्रथमे त्वभिलाषः स्याद्द्वितीये त्वर्थचिन्तनम् । अनुस्मृतिस्तृतीये च चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥ उद्वेगः पञ्चमे ज्ञेयो विलापः षष्ठ उच्यते । उन्मादः सप्तमे ज्ञेयो भवेद्व्याधिरथाष्टमे । नवमे जडता प्रोक्ता दशमे मरणं भवेत् ॥' इति दशावस्थः कामोऽभिहितः । तत्रापि प्रत्यवस्थमुत्तरोत्तरप्रकर्षतारतम्यसम्भवात्कामावस्थासु दशसु संख्याताः शृङ्गाररतिभावादयः प्रसज्येयुः । अपरं च प्रागवस्थाभावः स्थायी, रसीभवति तु क्रमेणोपचित इत्यत्रापि विपर्ययो दृश्यते । यतः—इष्टजनवियोगादिविभावादुत्पन्नो महान् शोकः क्रमेणोपशाम्यति न तु दार्ढ्यमुपैति । क्रोधोत्साहरतीनां च निजनिजकारणबलादुद्भूतानामपि कालवशादमर्षस्थैर्यसेवाविपर्ययेऽपचयोऽवलोक्यते । तस्मान्न भावपूर्वकत्वं रसस्य । अपि तु तद्विपर्यय एव । उक्तं हि मुनिना—'रसपूर्वकत्वं भावानाम्, भावपूर्वकत्वं रसस्य, विषयविशेषापेक्षया प्रयोगे ह्यनुकर्तरि रसानास्वादयतामनुकार्ये भावप्रतीतिरुच्यते' इति । प्रथमपक्षस्योत्थानम् । लोके तु भावदर्शनात्तत्स्वरूपरसनिष्पत्तिरिति । तस्मादन्यथा व्याख्यायते हेतुभिर्विभावाख्यैः कार्यैश्चानुभावात्मभिः सहचारिरूपैश्च व्यभिचारिभिः प्रयत्नार्जिततया कृत्रिमैरपि तथानभिमन्यमानैः सुयोगादन्यगतकभावरूपादनुनीयमानोऽपि वस्तुसौन्दर्यबलात्कपायफलचर्वणपरपुरुषदर्शनप्रभवसुखप्रत्येककलनाकल्पनास्वनीयस्वरूपतयान्यानुनीयमानविलक्षणः स्थायित्वेन संभाव्यमानो रत्यादिर्भावो नटेऽत्यन्ताविद्यमानोऽपि सामाजिकजनतास्वाद्यमानो मुख्यरामादिगतस्थाय्यनुकरणरूपोऽनुकरणरूपत्वादेव च नामान्तरेण व्यपदिष्टो रसः । 'सेयं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा सुपूरकर्पूरशलाकिका दृशोः । मनोरथश्रीर्मनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गता ॥' 'दैवादहमद्य तया चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च । अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चायम् ॥' इत्यादौ हि विभावाः काव्यबलादनुसंधेयाः, अनुभावाः शिक्षातः, व्यभिचारिणः कृत्रिमनिजानुभावार्जनबलात् । स्थायी तु काव्यबलादपि नानुसंधेयः ॥ 'रतिः शोकः' इत्यादयो हि शब्दा रत्यादिकमभिधेयीकुर्वन्त्यभिधानत्वेन, न तु वाचिकाभिनयरूपतयावगमयन्ति । न हि वागेव वाचिकमपि तु तया निर्वर्तितमङ्गैरिवाङ्गिकम् । तेन—'वितृष्णाम्भाप्यगाधोऽपि दुरन्तोऽपि महानपि । वाडवेनेव जलधिः शोकः क्रोधेन पीयते ॥' इति । तथा—'शोकेन कृतस्तवया स्थितो येन क्रन्दः' । हद-

१. 'स्यैव' भवेत्. २. पूर्वार्धे त्रुटितं प्रतीयते

नन्दनवनतां नीतां नाभिमुक्तागतैर्गमितैः ॥' इत्येतावान्न शोकोऽभिनेयोऽपि त्वभि-षेत । 'भाति पतितो लिखन्त्यास्तस्या बाष्पाम्बुशीकरकणौघः । स्वेदोद्गम इव करतलसंस्पर्शादेष मे वपुषि ॥' इत्यनेन तु वाक्येन स्वार्थमभिदधता उदयनगत सुरतस्मारितनिजाभिलाषोऽभिनीयते न तूच्यते । अवगमनशक्तिर्ह्यवगमनं नानन्त्यादन्या । अत एव स्थायि (रि) (?) पद सूत्रे भिन्नविभक्तिकमपि मुनिना नोपात्तम् । तेन रतिरनुक्रियमाणा शृङ्गार इति । अर्थक्रियापि मिथ्याज्ञानाद्दृष्टा । यथोच्यते—'मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याभिधावतोः । मिथ्याज्ञानाविशेषेऽपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रति ॥' इति । न चात्र नर्तक एव सुखीति प्रतिपत्तिः, नाप्ययमेव राम इति, न चाप्ययं न सुखीति, नापि रामः स्यादा न वायमिति, न चापि तत्सदृश इति । किं तु सम्यङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिभ्यो विलक्षणा चित्रतुरगादिन्यायेन यः सुखी रामः असावयमिति प्रतीतिरस्तीति ॥ यदाह—'प्रतिभाति न संदेहो न तत्त्वं न विपर्ययः । धीरसावयमित्यस्ति नासावेवायमित्यपि ॥ विरुद्धबुद्धिसंभेदादविवेचितविप्लवः । युक्त्या पर्यनुयुज्येत स्फुरन्ननुभवः कया ॥' इति, तदिदमप्यन्तस्तत्त्वशून्यं विमर्दक्षममिति भट्टतोतः । तथा हि—अनुकरणरूपो रस इति यदुच्यते तत्किं सामाजिकप्रतीत्यभिप्रायेण, उत नटाभिप्रायेण, किं वा वस्तुवृत्तविवेचकव्याख्यातृबुद्धिसंचलनेन । यथाहुर्व्याख्यातारः खल्वेवं विवेचयन्तीति । अथ भरतमुनिवचनानुसारेण तत्राद्यः पक्षोऽसंगतः । किंचिद्धि प्रमाणेनोपलब्ध तदनुकरणमिति शक्यं वक्तुम् । यथा—एवमसौ सुरां पिबतीति सुरापानानुकरणत्वेन पयःपानं प्रत्यक्षावलोकितं प्रतिभाति । इह च नटगतं किं तदुपलब्धं यद्रत्यनुकरणतया भातीति चिन्त्यम् । तच्छरीरं तन्निष्ठं प्रतिशीर्षकादिरोमाञ्चगद्गदिकादिभुजाक्षेपवलनप्रभृतिभ्रूक्षेपकटाक्षादिकं च न रतेश्चित्तवृत्तिरूपाया अनुकारत्वेन कस्यचित्प्रतिभाति । जडत्वेन भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वेन भिन्नाधिकरणत्वेन ततोऽतिवैलक्षण्यात् । मुख्यावलोकने च तदनुकरणप्रतिभासो न च रामरतिमुपलब्धपूर्विणः केचित् ॥ एतेन रामानुकारी नट इत्यपि निरस्तः प्रवादः ॥ अथ नटगता चित्तवृत्तिरेव प्रतिपन्ना सती रत्यनुकारः शृङ्गार इत्युच्यते । तत्रापि किमात्मकत्वेन सा प्रतीयते इति चिन्त्यम् ॥ ननु प्रमदादिभिः कारणैः कटाक्षादिभिः कार्यैः धृत्यादिभिश्च सहचारिभिर्लिङ्गभूतैर्या लौकिकी कार्यरूपा कारणरूपा सहचारिरूपा च चित्तवृत्तिः प्रतीतियोग्या तदात्मकत्वेन सा नटचित्तवृत्तिः प्रतिभाति । तर्हि रत्यादिकारणैव सा प्रतिपन्नेति दूरे रत्यनुकरणतावाचोयुक्तिः ॥ ननु ते विभावादयोऽनुकार्ये पारमार्थिका इह त्वनुकर्तरि न तथेति विशेषः । अस्त्वेवम्, किं तु ते विभावादयोऽनन्तकारणानन्तकार्यानन्तसहचररूपा अपि काव्यशिक्षादिबलोपकल्पिताः कृत्रिमाः सन्तः किं कृत्रिमत्वेन सामाजिकैर्गृह्यन्ते, न वा । यदि गृह्यन्ते, तदा तैः कथं रतेरवगतिः । नन्वत एव प्रतीयमानं रत्यनुकरणं मुग्धबुद्धेः कारणान्तरप्रभवे हि

१ प्रमादपतितं भवेत्.　२. 'शीर्षक' स्यात्.

कार्ये सविशेषणेन तथा ज्ञाते तदनन्तरस्यानुमानं तावदुचितम् । यद्विशेषो न तर्ह्य प्रसिद्धस्य कारणस्य तथा विभावविशेषाणामगमनेनानुमानं विशेषेण वा तर्हि मिथ्याज्ञानम् । प्रसिद्धा इति लक्षणात्कारणा ह्यनुकरणं नाम कारणानां तदभावेऽनुभावाः स्युः । तयोः च विशेषभेदो यदि ज्ञायेत तदा रत्यनुकरणत्वाभावस्य तदनन्तरस्यानुमानं समानं स्यात् । न चैवं लोकस्थितिः रत्यनुकरणमनीति । विशेषाच्च तथाविभावानुभावदर्शने रतिरेवानुमीयते तत्र मिथ्याज्ञानमेवेति । यत्रापि मिथ्यात्व मिथ्या तत्रापि तदाभासानुमानमयुक्तम् । न हि वाष्पसमूहेन ज्ञानादप्यनुकारानुमानं तदनुकारत्वेन प्रतिभासमानादपि मिथ्यात्व तदनुकारानुमानं युक्तं धूमानुकारत्वेन हि ज्ञायमानान्नीहारादग्न्यनुकारजपाद्यनुमानप्रतीतिरिति ॥ ननु कोऽपि नटः कुत्र ज्ञाभाति । सत्यम्, कुर्वेन सहृदः सादृश्यं न शुक्रादिभिर्गात्रेण मुखादिभिरिति नैतावतानुकारः कश्चित् । न चापि सामाजिकानां सादृश्यमतिरस्ति । सामाजिकानां च न भावशून्या नर्तके प्रतिपत्तिरित्युच्यते । अथ च तदनुकारप्रतिभास इति रिक्ता वाचोयुक्तिः । यच्चोक्तं रामोऽयमित्यस्ति प्रतिपत्तिः, तदपि यदि तदानीं निश्चितं तदुत्तरकालभाविबाधकवैधुर्याभावे कथं न तत्त्वज्ञानं स्यात् । बाधकसद्भावे वा कथं न मिथ्याज्ञानम् । वास्तवेन च वृत्तेन बाधकानुदयेऽपि मिथ्याज्ञानमेव स्यात् । तेन विरुद्धबुद्ध्यसंभेदादित्यसत् । नर्तकान्तरेऽपि रामोऽयमिति प्रतिपत्तिरस्ति । ततश्च रामत्वसामान्यरूपमित्यायातम् ॥ यच्चोच्यते—विभावाः काव्यादनुसंधीयन्ते । तदपि न विद्मः । न हि ममेयं सीता काचिदिति स्वात्मीयत्वेन प्रतिपत्तिर्नटस्य ॥ अथ सामाजिकस्य तथा प्रतीतियोग्याः क्रियन्ते इत्येतावदेवानुसंधानमुच्यते, तर्हि, स्थायिनि सुतरामनुसंधानं स्यात् । तस्यैव हि मुख्यत्वेन अस्मिन्नयमिति सामाजिकानां प्रतिपत्तिः ॥ तस्मात्सामाजिकप्रतीत्यनुसारेण स्थाय्यनुकरणं रस इत्यसत् । न चापि नटस्येत्थं प्रतिपत्तिः रामं तच्चित्तवृत्तिं वा अनुकरोमीति । सदृशकरणं हि तावदनुकरणमनुपलब्धप्रकृतिना न शक्यं कर्तुम् ॥ अथ पश्चात्करणमनुकरणम्, तल्लोकेऽप्यनुकरणात्मतातिप्रसक्ता ॥ अथ न नियतस्य कस्यचिदनुकारोऽपि तच्च सप्रकृतेः शोकमनुकरोमीति । तत्रापि कस्योन्तमर्हि(?)केनेति चिन्त्यम् । न तावच्छोकेन, तस्य तदभावात् । न चाश्रुपातादिना शोकस्यानुकारः, तद्वैलक्षण्यादित्युक्तम् । इयत्तु स्यात् उत्तमप्रकृतेर्ये शोकानुभावास्ताननुकरोमीति । तत्रापि कस्योत्तमप्रकृतेः यस्य कस्यचिदिति चेत्, सोऽपि विशिष्टता विना कथं बुद्धावारोपयितुं शक्यः । य एव रोदितीति चेत्, स्वात्मापि मध्ये नटस्यानुप्रविष्ट इति गलितोऽनुकार्यानुकर्तृभावः । किं च—नटः शिक्षावशात्स्वविभावस्मरणाच्चित्तवृत्तिसाधारणीभावेन हृदयसंवादात्केवलाननुभावान्दर्शयन्काव्यमुचितकाकुप्रभृत्युपस्कारेण पठंश्चेष्टत इत्येतावन्मात्रस्य प्रतीतेर्न त्वनुकारं वेदयते । कान्तवेषानुकारवद्धि न रामचेष्टितस्यानुकारः । नापि वस्तुवृत्तानुसारेण

---

१. 'भासादनु' स्यात्.

तदनुकारत्वम् अनेनेयमात्रस्य तदनुकृतत्वानुपपत्तेः । न च मुनिवचनमेवंविधमस्ति रत्यनुकरणं रस इति ॥ यच्चोच्यते—वर्णकैर्हरितालादिभिः संयुज्यमान एव गौरित्यादि, तत्र यदभिव्यज्यमानं तत्तथैवाभिप्रेतं । तदसत् । न हि सिन्दूरादिभिः पारमार्थिको गौरभिव्यज्यते, प्रदीपादिभिरिव । किं तु तत्सदृशः समूहविशेषो निर्वर्त्यते। त एव हि सिन्दूरादयो गवावयवसंनिवेशसदृशेन संनिवेशविशेषेणावस्थिता गोसदृशमिति प्रतिभासस्य विषयो नैवं विभावादिसमूहो रतिसदृशतया प्रतिभाति । तस्मान्न भावानुकरणं रस इत्यसत् ॥ येन त्वभ्यधायि सुखदुःखजननशक्तियुक्ता विषयसामग्री बाह्यैव सांख्यदृशा सुखदुःखस्वभावो रसः । तस्याः सामग्र्याः दलस्थानीया विभावाः संस्कारका अनुभावव्यभिचारिणः स्थायिनस्तु तत्सामग्रीजन्या आन्तराः सुखदुःखस्वभावा इति । तेन स्थायिविभावान् रसत्वमुपनेष्याम इत्यादावुपचारमङ्गीकुर्वता ग्रन्थविरोधः स्ववचनेनैव बुध्यमानेन दूषणाविष्करणमौपर्यात्सामाजिकजनः परिरक्षित इति किमन्योच्यते यत्त्वन्यस्तत्प्रतीतिविषयम्यपसङ्गादि तत्किंचदत्रोच्यताम् ॥ भट्टनायकस्त्वाह—'रसो न प्रतीयते, नोत्पद्यते, नाभिव्यज्यते । स्वगतत्वेन हि प्रतीतौ करुणे दुःखित्वं स्यात् । न च सा प्रतीतिर्युक्ता सीतादेरविभावत्वात् । स्वकान्तास्मृत्यसंवेदनात् । देवतादौ साधारणीकरणायोग्यत्वात् । समुद्रोल्लङ्घनादेरसाधारण्यात् । न च तत्त्वतो रामस्य स्मृतिरनुपलब्धत्वात् । न च शब्दानुमानादिभ्यस्तत्प्रतीतौ ताटस्थ्यमेव भवेत्तत्प्रतीतिरनुभवस्मृत्यादिरूपा रसस्य युक्ता ॥ उत्पत्तावपि तुल्यमेतत् दूषणम् । शक्तिरूपत्वेन पूर्वं स्थितस्य पश्चादभिव्यक्तौ विषयार्जनतारतम्यापत्तिः । स्वगतपरगतत्वादि च पूर्ववद्विकल्प्यम् । तस्मात्काव्ये दोषाभावगुणालंकारमयत्वलक्षणेन, नाट्ये चतुर्विधाभिनयरूपेण निबिडनिजमोहसंकटतानिवारणकारणाविभावादिसाधारणीकरणात्मनाभिधातो द्वितीयेनांशेन भावकत्वव्यापारेण भाव्यमानो रसोऽनुभवस्मृत्यादिविलक्षणेन रजस्तमोनुवेधवैचित्र्यबलात् द्रुतिविस्तरविकासात्मना सत्त्वोद्रेकप्रकाशानन्दमयनिजसंविद्विश्रान्तिविलक्षणेन परब्रह्मास्वादसविधेन भोगेन परं भुज्यते' इति ॥ यत्स्वाह—'अभिधा भावना चान्या तद्भोगीकृतमेव च । अभिधाधामतां याते शब्दार्थालंकृती ततः ॥ भावनाभाव्य एषोऽपि शृङ्गारादिगणो मतः । तद्भोगीकृतरूपेण व्याप्यते सिद्धिमान्नरः ॥' इति ॥ तत्र पूर्वपक्षोऽयं भट्टलोल्लटपक्षादभ्युपगत इति । तद्दूषणमनुत्थानोपहतमेव । प्रतीत्यादिव्यतिरिक्तश्च संसारे को भोग इति न विद्मः । रसनेति चेत् । सापि प्रतिपत्तिरेव । केवलमुपायवैलक्षण्यान्नामान्तरं प्रतिपद्यतां दर्शनानुमितिश्रुत्युपमितिप्रतिभानादिनामान्तरवत् । निष्पादनाभिव्यक्तिद्वयानभ्युपगमे च नित्यो वा सन्वा रस इति न तृतीया गतिः स्यात् न चाप्रतीतं वस्त्वस्ति तद्व्यवहारयोग्यम् ॥ अथोच्यते—प्रतीतिरस्य भोगीकरणम् । तच्च रत्यादिस्वरूपं तदस्तु तथापि न तावन्मात्रम् । यावन्तो हि रसास्तावन्त एव रसात्मानः प्रतीतयो भोगीकरणस्वभावाः सत्त्वादिगु-

---

१. 'मौखर्यात्' स्यात्

[illegible]

देशकालाद्यनालिङ्गितं तत एव भीतोऽहम् । भीतोऽयं शत्रुर्वयस्यो मध्यस्थो वेत्यादिप्रत्ययेभ्यो दुःखसुखादिकृतहानादिबुद्ध्यन्तरोदयनियमवत्तया विघ्नबहुलेभ्यो विलक्षणं निर्विघ्नप्रतीतिग्राह्यं साक्षादिव हृदये निविशमानं चक्षुषोरिव विपरिवर्तमानं भयानको रसः । तथाविधे हि भये नात्मा तिरस्कृतो न विशेषत उल्लिखितः । एवं परोऽपि । तत एव च न परिमितमेव साधारण्यम् । अपि तु विततम् । व्याप्तिग्रह इव धूमाग्न्योर्भयकम्पयोरेव वा । तदत्र साक्षात्कारायमाणत्वपरिपोषिका नटादिसामग्री । यस्यां वस्तुसतां काव्यार्पितानां च देशकालप्रमात्रादीनां नियमहेतूनामन्योन्यप्रतिबन्धबलादत्यन्तमपसरणे स एव साधारणीभावः सुतरां पुष्यति । अत एव सामाजिकानामेकघनतैव प्रतिपत्तेः सुतरां रसपोषाय सर्वेषामनादिवासनाचित्रीकृतचेतसां वासनासंवादात् । सा चाविघ्ना संविच्चमत्कारस्तज्जोऽपि कम्पपुलकोल्लुकसनादिर्विकारश्चमत्कारो यथा—'अज्ज विहरी चमक्कइ कहकह वि न मन्दरेण कलिआइं । चन्दकलाकन्दलसच्छहाइं लच्छीइ अंगाइं ॥' अद्भुतभोगात्मस्पन्दावेशरूपो हि चमत्कारः । स च साक्षात्कारस्वभावो मानसाध्यवसायो वा संकल्पो वा स्मृतिर्वा तथात्वेन स्फुरन्नस्तु । यदाह—'रम्याणि वीक्ष्य

मधुरांश्च निशम्य शब्दान्पर्युत्सुकीभवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः। तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं भावस्थितानि[1] जननान्तरसौहृदानि॥' इत्यादिः। अत्र हि स्मरतीति या स्मृतिरुपदर्शिता सा न तार्किकप्रसिद्धा, पूर्वमेतस्यार्थस्याननुभूतत्वात्। अपि तु प्रतिभानापरपर्यायसाक्षात्कारस्वभावेनमिति। स(?)चैतावद्देशादि प्रतीतिरास्वादात्मा यस्यां रतिरेव भाति तत एव विशेषान्तरानुपहिततया सा रसनीया सती लौकिकी न मिथ्या, नानिर्वाच्या, न लौकिकतुल्या, न तदारोपादिरूपा। एवं चोपनयावस्थासु देशाद्यनियन्त्रणात्। अनुकारोऽप्यस्त्वनुगामितया स्मरणात्। विपर्यासमस्त्यपि भवतु, विज्ञानवादावलम्बनात्। सर्वथा रसनात्मकवीतविघ्नप्रतीतिग्राह्यो भाव एव रसः। तत्र विघ्नापसारका विभावप्रभृतयः। तथा हि। लोके सकलविघ्नविनिर्मुक्ता संवित्तिरेव चमत्कारनिर्वेशरसनास्वादनभोगसमापत्तिलयविश्रान्त्यादिशब्दैरभिधीयते। विघ्नाश्चास्यां संभावनाविरहरूपा प्रतिपत्तावयोग्यता। स्वगतपरगतत्वनियमेन देशविशेषावेशो निजसुखादिविवशीभावः। प्रतीत्युपायवैकल्यस्फुटत्वाभावोऽप्रधानता। संशययोगश्च। तथा हि—संवेद्यमसंभाव्यमानः संवेद्ये संविदं निवेशयितुमेव न शक्तोऽस्ति। का तत्र विश्रान्तिरिति प्रथमो विघ्नः। तदपसारणे हृदयसंवादो लोकसामान्यवस्तुविषयः। अलोकसामान्येषु तु चेष्टितेषु अखण्डितप्रसिद्धिजनितगाढरूढप्रत्ययप्रसरकारी प्रख्यातरामादिनामधेयपरिग्रहः। अत एव नि सामान्योत्कर्षोपदेशव्युत्पत्तिप्रयोजने नाटकादौ प्रख्यातवस्तुविषयत्वादिनियमेन निरूप्यते। न तु प्रहसनादिति (?)। स्वैकगतानां च सुखदुःखसंविदामास्वादे यथासंभवं तदपगमभीरुतया वा तत्परिरक्षाव्यग्रतया वा तत्सदृशो जिजीषया वा तज्जिहासया वा तत्प्रतिष्ठापयिषया वा तद्गोपनेच्छया वा प्रकारान्तरेण वा संवेदनान्तरसमुद्गम एव परमो विघ्नः। परगतत्वनियमभाषजा(?)मपि सुखदुःखानां संवेदने नियमेन स्वात्मनि सुखदुःखमोहमाध्यस्थ्यादिसंविदन्तरोद्गमनसंभावनादवश्यभावी विघ्नः। तदपसारेण कार्यो नातिप्रसक्तोऽत्र पूर्वरङ्गविधिं प्रतीति पूर्वरङ्गानिगूहनेन नटी विदूषको वापीति लक्षितप्रस्तावनालोकनेन च यो नटरूपताधिगमस्तत्पुरःसरप्रतिशीर्षकादिना तत्प्रच्छादनप्रकारोऽभ्युपायः। अलौकिकभाषादिभेदलास्याङ्गरङ्गपीठमण्डपगतकक्षापरिग्रहनाट्यधर्मा[2]संहितः। तस्मिन् हि सति अस्यैवात्रैव एतर्ह्येव च सुखं दुःखं वेति न भवति। प्रतीतिस्वरूपस्य निह्नवाद्रूपान्तरस्य चारोपितस्य प्रतिभासविश्रान्तिवैकल्येन स्वरूपे विश्रान्त्यभावात्। सत्येतदीयरूपनिह्नवमात्र एव पर्यवसानात् इत्येष मुनिना साधारणीभावरसचर्वणोपयोगित्वेन परिकरबन्धः समाश्रितः। तथा निजसुखादिविवशीभूतश्च कथं वस्त्वन्तरे संमदं विश्रमयेदिति तत्प्र[4]त्यूहव्यपोहनाय प्रतिपदार्थनिष्ठैः साधारणो महिम्ना सकलभोग्यत्वसहिष्णुभिः शब्दादिविषयमयैरातोद्य[5]गाने विचित्रमण्डपविदग्धगणिकादिभिरुपरञ्जनं समाश्रितम्।

---

१. 'स्थिराणि' इति प्रसिद्धपाठः. २. 'भावजाना' स्यात्. ३. 'धर्मे' स्यात्. ४. 'प्रत्यूह' स्यात्. ५ 'घने' स्यात्.

[illegible]

प्राय एव । अत एव रत्यादीनां प्राधान्यम् । हासादीनां तु [illegible]
विभावतयोपरञ्जकत्वेन प्राधान्यम् । [illegible] न [illegible]
भवन्ति । पामरप्रायः नरोऽपि हसति शोचति बिभेति [illegible] । [illegible]-
गुणाधिकत्वेन न नरैश्च विस्मयते । रत्याद्यात्मतया तु [illegible] स्यात्
स्थायित्वं चैतावतामेव । एवमत्र [illegible] । स्थायिनिरूपणया स्थायिभावान्
सत्त्व [illegible] । इत्यनया सामान्यलक्षणशेषभूतया विशेषलक्षणनिष्ठया च मुनिना
कृतः । तत्रानुभावानां विभावानां व्यभिचारिणां च पृथक् स्थायिनि नियमो नास्ति,
बाष्पादेरानन्दार्तिरोगादिजत्वदर्शनात् । व्याघ्रादेश्च क्रोधभयादिहेतुत्वात् । श्रमचि-
न्तादेरुत्साहभयाद्यनेकसहचरत्वावलोकनात् । सामग्री वा तु न व्यभिचारिणी । तथा
हि । बन्धुविनाशो यत्र विभावः परिदेविताश्रुपातादिश्चानुभावश्चिन्तादैन्यादिश्च व्य-
भिचारी, सोऽवश्यं शोक एवेत्येव रसशयोदये शङ्कातमकविनशमनाय सयोग उपात्तः । तत्र
लोकव्यवहारे कार्यकारणसहचारात्मकलिङ्गदर्शनजस्थाय्यात्मपरचित्तवृत्त्यनुमानाभ्याम

१. 'रूपप्रत्य' स्यात्. २ 'वस्तुनि' स्यात्

एप पाटवादधुना तैरेवोद्यानकटाक्षधृत्यादिभिर्लौकिकीं कारणत्वादिभुवमतिक्रान्तैर्विभवेनानुभवेनासमञ्जसकत्वमात्रप्राणैरत एवालौकिकविभावादिव्यपदेशभाग्भिः प्राच्यकरणादिरूपसंस्कारोपजीवनाख्यापनाय विभावादिनामधेयव्यपदेश्यैर्गुणप्रधानतापर्यायेण सामाजिकधियि सम्यग्योग सबन्धमैकाग्र्यं वासादितवद्भिरलौकिकनिर्विघ्नसंवेदनात्मकचर्वणागोचरता नीतोऽर्थश्चर्व्यमाणतैकसारो न तु सिद्धस्वभावस्तात्कालिक एव, न तु चर्वणातिरिक्तकालावलम्बी स्थायिविलक्षण एव रसः । नेनु यथा शङ्कुकादिभिरभ्यधीयत—स्थाय्येव विभावादिप्रत्याय्यमानो रस्यमानत्वाद्रस उच्यते ॥ एवं हि लोकेऽपि किं न रस., असतोऽपि हि यत्र रसनीयता तत्र वस्तुसत कथं न भविष्यति । तेन स्थायिप्रतीतिरनुमितिरूपा वाच्या, न रसः । अत एव सूत्रे मुनिना स्थायिग्रहणं न कृतम् । तत्प्रत्युत शल्यभूत स्यात् । केवलमौचित्यादेवमुच्यते—'स्थायी रसीभूतः' इति । औचित्य तु तत्स्थायिगतत्वेन कारणादितया प्रसिद्धानामधुना चर्वणोपयोगितया विभावादित्वा(दि)लम्बनात् । तथा हि । लौकिकचित्तवृत्त्यनुमाने का रसता तेनालौकिकचमत्कारात्मा रसास्वादः स्मृत्यनुमानलौकिकस्वसंवेदनविलक्षण एव । तथा हि । लौकिकेनानुमानेन संस्कृत. प्रमदादिर्न ताटस्थ्येन प्रतिपद्यते, अपि तु हृदयसंवादात्मकसहृदयत्वबलात्पूर्णीभविष्यद्रसास्वादाङ्कुरीभावेनानुमानस्मृत्यादिसोपानमनारुह्यैव तन्मयीभावोचितचर्वणाप्राणतया । न च सा चर्वणा प्रत्यानान्तरात्, येनाधुना स्मृतिः स्यात् । न चात्र लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणव्यापार', किं त्वलौकिकविभावादिसंयोगबलोपनतैवेय चर्वणा । सा च प्रत्यक्षानुमानागमोपमानादिलौकिकप्रमाणजनितरत्याद्यवबोधस्तथा योगिप्रत्यक्षजतटस्थपरसंवित्तिज्ञानात्सकलवैषयिकोपरागशून्यश्च शुद्धपरयोगिगतस्वानन्दैकघनानुभवाच्च विशिष्यते । एतेषां यथायोगमर्जनादिविघ्नान्तरोदयेन ताटस्थ्यहेतुकास्फुटत्वेन विषयावेशवैवश्येन च सौन्दर्यविरहात् । अत्र तु स्वात्मैकगतत्वनियमासंभवात् विषयावेशवैवश्यम्, स्वात्मानुप्रवेशात्परगतत्वनियमाभावात् ताटस्थ्यस्फुटत्वम् । तद्विभावादिसाधारण्यवशसंप्रबुद्धोचितनिजरत्यादिवासनावेशवशाच्च न विघ्नान्तरादीनां संभव । अत एव विभावादयो न निष्पत्तिहेतवे रसस्य, तद्बोधापगमेऽपि रससंभवप्रसङ्गात् । नापि ज्ञप्तिहेतव , येन प्रमाणमध्ये पतेयु. । सिद्धस्य कस्यचित्प्रमेयभूतरसस्याभावात् । तर्हि किमेतद्विभावादय इति । अलौकिक एवाय चर्वणोपयोगी विभावादिव्यवहार. । कोऽन्यत्रेत्थं दृष्टमिति चेद्भूषणमस्माकमेतदलौकिकत्वसिद्धौ । पानकरसास्वादोऽपि किं गुडमरिचादिषु दृष्ट इति समानमेतत् ॥ न त्वेव रसोऽप्रमेयः स्यात् । एवं मुख्य भवितुमर्हति रसतैकप्राणो ह्यर्थो न प्रमेयादिसंभाद । तर्हि सूत्रे निष्पत्तिरिति कथं नाम रस (?) स्यात्, अपि तु तद्विषयाया रसनाया । तन्निष्पत्त्या तु यदि तदेकायत्तजीवितस्य रसस्य निष्पत्तिरुच्यते । तत्र कश्चिदत्र दोष' । सा च

१. 'ननु' स्यात् २. 'कान्नमेत्थ' स्यात् ३. 'नन्देव' स्यात् ४. 'नाम रसस्य स्यात्' स्यात्

स च न विभावादेः कार्यः, [illegible]। [illegible] [illegible] ॥ [illegible] चेत्, न कश्चि[illegible] [illegible]। [illegible] च [illegible], न [illegible] व्यभिचारि[illegible]। [illegible] हि विभावा भयानकस्येव वीराद्भुतरौद्राणाम्। [illegible]ऽनुभावाः करुणस्येव शृङ्गारभयानकयोः। चिन्तादयो व्यभिचारिणः करुणस्येव शृङ्गारवीरभयानकानाम्॥

यत्राप्येकैकस्योपादानम्, यथा—

'केलीकन्दलितस्य विभ्रममधोर्धुर्यं वपुस्ते दृशौ
भङ्गीभङ्गुरकामकार्मुकमिदं भ्रूनर्मकर्मक्रमः।
आपातेऽपि विकारकारणमहो वक्त्राम्बुजन्मासवः
सत्यं सुन्दरि वेधसस्त्रिजगतीसारं त्वमेकाकृतिः॥'

अत्र विभावानाम्,

रसना न प्राणव्यापारो न कारकव्यापारः सा च तु नाप्रामाणिकी स्वसंवेदनसिद्धत्वात्। रसना च बोधरूपैव किं तु बोधान्तरेभ्यो लौकिकेभ्यो विलक्षणैव, उपायानां विभावादीनां लौकिकवैलक्षण्यात्। तेन विभावादिसंयोगाद्रसनायतो निष्पद्यते। ततस्तथाविधरसनागोचरालौकिकोत्तरार्थो रस इति तात्पर्यम्। सूत्रस्यायमत्र संक्षेपः। मुकुटप्रतिशीर्षकादिना तावन्नटबुद्धिराच्छाद्यते। गाढप्राक्तनसंवित्संस्काराच्च काव्यबलानीयमानापि न तत्र रामधीर्विश्राम्यति। तत एवोभयदेशकालत्यागः। रोमाञ्चादयश्च भूयसा रतिप्रतीतिकारितया दृष्टास्तत्रावलोकिताः देशकालानियमेन रतिं गमयन्ति। यस्यां स्वात्मापि तद्वासनावत्त्वादनुप्रविष्टः। अत एव तटस्थतया रत्यवगमः। न च नियतकारणतया, येनार्जनाभिष्वङ्गादिसंभावना। न च नियतपरात्मैकगतया, येन दुःखद्वेषाद्युदयस्तेन साधारणीभूता संतानवृत्तेरेकस्या एव वा संविदो गोचरीभूता रतिः शृङ्गारः। साधारणीभावना च विभावादिभिरिति श्रीमानभिनवगुप्ताचार्यः॥ एतन्मतमेव चास्माभिरुपजीवितं वेदितव्यम्॥ तत्र विभावप्राधान्ये व्यभिचारिणां प्राधान्यं यथा—'आत्तमात्तमधिकान्तमुक्षितु कातरा शफरशङ्किनी जहौ। अञ्जलौ जलमधीरलोचना लोचनप्रतिशरीरलाञ्छितम्॥' इत्यत्र सुकुमारमुग्धप्रमदाजनभूषणभूतस्य वितर्कत्रासशङ्कादेः प्राधान्यम्। तद्विभावानां सौन्दर्यातिशयकृता प्राधान्यात्। आत्तमित्याद्यपि-

1. 'ना यतो' स्यात्

'यद्विश्रम्य विलोकितेषु बहुशो निःस्थेमनी लोचने
यद्गात्राणि दरिद्रति प्रतिदिनं लूनाब्जिनीनालवत् ।
दूर्वाकाण्डविडम्बकश्च निबिडो यत्पाण्डिमा गण्डयोः
कृष्णे यूनि सयौवनासु वनितास्वेषैव वेषस्थितिः ॥'

अत्रानुभावानाम्,

'दूरादुत्सुकमागते विचलितं संभाषिणि स्फारितं
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने किंचाञ्चितभ्रूलतम् ।
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥'

अत्रौत्सुक्यव्रीडाहर्षकोपासूयाप्रसादानां व्यभिचारिणाम्, तत्राप्येतेषामौचित्यादन्यतमद्वयाक्षेपकत्वमिति न व्यभिचारः ॥

रसभेदानाह—

शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानका बीभत्साद्भुतशान्ता नव रसाः ।

तत्र कामस्य सकलजातिसुलभतयात्यन्तपरिचितत्वेन सर्वान्प्रतिहृद्यतेति पूर्वं शृङ्गारः । तदनुगामी च हास्यः । निरपेक्षकभावत्वात्तद्विपरीतस्ततः करुणः । ततस्तन्निमित्तमर्थप्रधानो रौद्रः । ततः कामार्थयोर्धर्ममूल-

---

तानुभाववर्गस्तु तदनुयायी । अनुभावप्राधान्ये न तेषां प्राधान्यं दूरादित्यादिना उदाहरिष्यते । **अन्यतमेति** । विभावापेक्षयानुभावव्यभिचारिणाम्, अनुभावापेक्षया विभावव्यभिचारिणाम्, व्यभिचार्यपेक्षया विभावानुभावानां चान्यतमत्वम् । तथा हि । **केलीकन्दलितेत्यादौ** विभावभूतस्य सौन्दर्यस्यानुगतत्वेन [illegible] विभ्रम[illegible]रक्तादिपदमहिम्नानुभाववर्गो [illegible] व्यभिचारिवर्गं [illegible] । **यद्विश्रम्येत्यादौ** विश्रान्ति[illegible]विलोकनेऽपि [illegible] पुलकादेर्दर्शनादेरनुभावस्यानुगतत्वेन विश्रम्येति बहुश इति प्रतिदिनमिति [illegible]भिन्नो [illegible]व्यभिचारिणः । [illegible] पर्यवसितस्तु विभावः । **दूरादुत्सुकमित्यादौ** [illegible]व्यभिचारिणोऽनुगतत्वेन दूरादित्यादिपदार्पित[illegible] प्रेयसीति विभावः [illegible] । एव [illegible]प्राधान्ये चोदाहृतम्, किं तु रसप्राधान्य एव [illegible] । [illegible]

त्वाद्धर्मप्रधानो वीरः । तस्य भीताभयप्रदानसारत्वादनन्तरं भयानकः । तद्विभावसाधारण्यसंभावनात्ततो बीभत्सः । इतीयद्वीरेणाक्षिप्ते वीरस्य पर्यन्तेऽद्भुतः फलमित्यनन्तरं तदुपादानम् । ततस्त्रिवर्गात्मकप्रवृत्तिधर्मविपरीतनिवृत्तिधर्मात्मको मोक्षफलः शान्तः । एते नवैव परस्परासंकीर्णा रसाः ॥ तेनार्द्रतास्थायिकः स्नेहो रस इत्यसत् । तस्य रत्यादावन्तर्भावात् । तथा हि यूनो मित्रे स्नेहो रतौ, लक्ष्मणादेर्भ्रातरि स्नेहो धर्मवीरे, बालस्य मातापित्रादौ स्नेहो भये, विश्रान्तः । एवं वृद्धस्य पुत्रादाविति द्रष्टव्यम् ॥ तथा गर्धस्थायिकस्य लौल्यरसस्य हासे वा रतौ वान्यत्र वान्तर्भावो वाच्यः । एवं भक्तावपि वाच्यम् ॥

तत्र शृङ्गारमाह—

स्त्रीपुंसमाल्यादिविभावा जुगुप्सालस्यौग्र्यवर्जव्यभिचारिका रतिः संभोगविप्रलम्भात्मा शृङ्गारः ।

स्त्रीपुंसौ परस्परं तयोश्चोपयोगिनो माल्यर्तुशैलपुरहर्म्यनदीचन्द्रपवनोद्यानदीर्घिकाजलक्रीडादयश्च श्रूयमाणा अनुभूयमाना वा आलम्बनोद्दीपनरूपा विभावा यस्याः सा, जुगुप्सालस्यौग्र्यवर्जितव्यभिचारिका समग्र-

---

एव भवति । वस्तुतस्तु दशरूपक एव । यदाह **वामनः**—'संदर्भेषु दशरूपकं श्रेयः' । 'तद्धि चित्रं चित्रपटवद्विशेषसाकल्यात्' । तद्रूपसमर्पणया तु प्रबन्धे भाषादिप्रवृत्त्युचित्यादिकल्पनात् । तद्रूपजीवनेन मुक्तके । तथा च तत्र सहृदयाः पूर्वापरमुचितं परिकल्प्य 'इदमत्र वक्तास्मिन्नवसरे' इत्यादि बहुतरं पीठबन्धरूपं विदधते । **नवैवेति** । पुमर्थोपयोगित्वेन रञ्जनाधिक्येन चेयतामेवोपदेश्यत्वादिति भावः । तस्येति स्नेहस्य । स्नेहो भक्तिर्वात्सल्यमिति हि रतेरेव विशेषाः । तुल्ययोर्या परस्परं रतिः स **स्नेहः** । अनुत्तमोत्तमे रतिः **प्रसक्तिः** । सैव **भक्तिपदवाच्या** । उत्तमस्यानुत्तमे रतिर्वात्सल्यम् । एवमादौ च विषये भावस्यैवास्वाद्यत्वमिति ॥ **जुगुप्सालस्यौग्र्यवर्जितव्यभिचारिणीति** । जुगुप्सा स्थायिन्यपीह निषिद्धा न्यायसिद्धं स्थायिनामपि व्यभिचारित्वमनुज्ञापयति । आलस्यादिर्दर्थं स्वविभावप्रमदादिविषयमेव निषिद्धम् । तेन 'चं पुरलमद्वाहु लक्ष्म्या' इति, तथा—'कतिचिद्दिनानि बभूव केवलमल-

१. 'कल्प्य' स्यात्. २. 'अनुत्तमस्योत्तमे' स्यात्. ३. 'चारिका' इति मूले पाठः. ४. 'दि न' स्यात् ५. 'वपुरलमद्वाहु' स्यात्.

विषयग्रामसमग्रयोः स्थिरानुरागयोः संप्रयोगसुखैषिणोः कामिनोर्यूनोः परस्परविभाविका द्वयोरप्येकरूपा प्रारम्भादिफलपर्यन्तव्यापिनी सुखोत्तरा आस्थाबन्धात्मिका रतिः स्थायीभावश्चर्वणागोचरं गतः **शृङ्गारो रसः** । देवमुनिगुरुनृपपुत्रादिविषया तु भाव एव, न पुना रसः ॥

देवविषया यथा—

'यैः शान्तरागरुचिभिः परमाणुभिस्त्वं
निर्मापितस्त्रिभुवनैकललामभूत ।
तावन्त एव खलु तेऽप्यणवः पृथिव्यां
यत्ते समानमपरं न हि रूपमस्ति ॥'

मुनिविषया यथा—

'गृहाणि नाम तान्येव तपोराशिर्भवादृशः ।
संभावयति यान्येव पावनैः पादपांशुभिः ॥'

अनुभावास्तु संभोगविप्रलम्भयोः प्रत्येकं वक्ष्यन्त इति इह नोक्ताः ॥

संभोगविप्रलम्भात्मेति संभोगविप्रलम्भावात्मा न त्वात्मानौ यस्य स तथा । तेन(?) शृङ्गारस्येमौ भेदौ गोत्वस्येव शाबलेयबाहुलेयौ । अपि तु दशाद्वयेऽप्यनुयायिनी या रतिरास्थाबन्धात्मिका तस्याः स्वाधमानं रूपं शृङ्गारः । संभोगविप्रलम्भयोस्तु शृङ्गारशब्दो ग्रामैकदेशे ग्रामशब्दवदुपचारात् । तथाहि । विप्रलम्भेऽनवच्छिन्न एव संभोगमनोरथः, निराशत्वे तु करुण एव स्यात् । संभोगेऽपि न चेद्विरहाशङ्का तदा स्वाधीनेऽनुकूले चानादर एव स्यात्, वामत्वान्मनोभुवः ।

यदाह मुनिः—

'यद्वामाभिनिवेशित्वं यतश्च विनिवार्यते ।
दुर्लभत्वं च यन्नार्याः कामिनः सा परा रतिः ॥'

अत एव तद्द्वयमीलन एव सातिशयश्चमत्कारः ।

नैष्यं रसः ।' इत्यादि न विरुद्धं मन्तव्यम् ॥ **प्रारम्भादीति** । एतेन [illegible]-[illegible] [illegible] व्यभिचारिविषया रतेर्विच्छेदः [illegible] ॥ **वामाभिनिवेशित्वमिति** । [illegible] ।

यथा—

'एकस्मिञ्छयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो-
रन्योन्यं हृदयस्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम् ।
दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषो-
र्भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यावृत्तकण्ठग्रहम् ॥'

सैषा विभावादिसामग्री वस्तुतः प्रबन्ध एव प्रथते, मुक्तकेषु तु काल्पनिक्येव ॥

तत्र संभोगमाह—

सुखमयधृत्यादिव्यभिचारी रोमाञ्चाद्यनुभावः संभोगः ।

लज्जाद्यैर्निषिद्धान्यपीष्टानि दर्शनादीनि कामिनौ यत्र संभुक्तः[1] स संभोगः । स च सुखमयधृत्यादिव्यभिचारिरोचितो रोमाञ्चस्वेदकम्पाश्रुमेखलास्खलनश्वसितसाध्वसकेशबन्धनवस्त्रसंयमनवस्त्राभरणमाल्यादिसम्यङ्निवेशनविचित्रे क्षणचाटुप्रभृतिवाचिककायिकमानसिकव्यापारलक्षणानुभावः परस्परावलोकनालिङ्गनचुम्बनाद्यनन्तभेदः ।

यथा—

'दृष्ट्वैकासनसंगते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-
देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

वस्तु प्राप्तं चेत्कोऽभिलाषः । तेन प्राप्तं प्राप्तमपहारितमिव गतं गतं प्राप्तमिवेत्येव परम्पराक्रमेण वर्धिष्णुरयं कामः परमां प्रीतिं तनोति । न ह्यत्र कण्डूयायामिव निवृत्तिसाध्या, अपि तु भोगात्मकं सुखमिति रतिहेतुत्वाद्रतिः काम इत्यर्थः ॥ **सैषेति** । स्त्रीपुंस ऋतुमाल्यादिका प्रबन्ध एवेति रत्नावल्यादौ । ऋतुमाल्यादिर्हि विभाव आलम्बनोद्दीपनतया उभयरूपोऽपि सामस्त्येन शृङ्गारस्य विभावत्वेन मन्तव्यः । युक्तं चैतत्, अन्यथा अत्रैव रूपके उद्यानऋतुमाल्यादीनां सर्वेषां दर्शनान्नैको रसः स्यात् विभावभेदात् ॥ **काल्पनिकीति** । विभावादिवर्गस्य तावतस्तत्रानुसंधानं कल्पत इत्यर्थः ॥ **सुखमयेति** । यद्यपि रतिश्रमकृतं निद्रादि संभोगेऽप्यस्ति, तथापि न तद्रतौ चित्रतामाधत्ते, विप्रलम्भे तु तद्रतिविभावनापरम्परोदितमेवेति युक्तमेवेत्यत्र सुखमयत्वम् ॥ **दृष्ट्वैकासनेति** । एका निजत्वेन स्थिता । अपरा तत्सखी प्रच्छन्ना ।

---

१. 'सभुक्त' स्यात्.

[illegible]

[illegible] ॥

विप्रलम्भमाह—

शङ्कादिव्यभिचारी संतापाद्यनुभावोऽभिलापमानप्रवासरूपो विप्रलम्भः ।

संभोगसंभावनाकालेऽपि विशेषेण प्रलम्भने प्राप्यमाणेऽपि विप्रलम्भः । स च शङ्कौत्सुक्यमदग्लानिनिद्रासुप्तप्रबोधचिन्तासूयाश्रम(न)निर्वेदमरणोन्मादजडताव्याधिस्वप्नापस्मारादिव्यभिचारी संतापजागरकार्श्यप्रलापक्षामनेत्रचिबुकपाण्डुतानवमरणानुकारनिःश्वासदानमानावनिह्नवयातप्रश्नप्रनिषेधनवासिकानुभावनः । तदेवं मरणोपमसंख्यानुभावस्त्रिधा, अभिलापमानप्रवासभेदात् ॥ करुणविप्रलम्भस्तु करुण एव ।

यथा—

'हृदये वससीति मत्प्रियं यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ।
उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्ग कथमक्षता रतिः ॥'

इत्यादिरतिप्रलापेषु ॥

तत्राभिलापविप्रलम्भमाह—

दैवपारवश्याभ्यामाद्यो द्वेधा ।

आद्योऽभिलापविप्रलम्भः ॥

कथमन्यथा एकासनसंगतिः । निमीलमाननयना च न द्रष्टा । तथा हि प्रियतमे इति इथम् । क्रीडामनुबध्नाति यन्नयननिमीलनं तदेवापरनायिकाचुम्बनार्थं विहितं छलं येन सः । चुम्बनार्थमीषद्वक्रितकंधरो मनाक्चलितग्रीवः । सपुलकः उत्पन्नसात्त्विकः प्रेमोदोऽसन्मानसादौ सपत्नीवञ्चनाभिमान एव हेतुः ॥ शङ्केति । दुःखप्रायव्यभिचारीत्यर्थः । मरणमचिरकालप्रत्यापत्तिमयमत्र विवक्षितम्, येन शोकावस्थानमपि न लभते । यथा—'तीर्थे तोयव्यतिकर—' इत्यादौ । अत एव सुकविना वाक्यभेदेनापि मरणं नाख्यातम् । प्रतीतिविश्रान्तिस्थानत्वपरिहाराय तृतीयपादेन च विभवानुसंधानं दर्शितम् । पुनर्ग्रहणेन स एवार्थः सुतरां द्योतितः । अथ वा चैतन्यावस्थैव प्राणत्यागकर्तृता-

---

१ 'प्रेमोहस' स्यात्. २. 'विभावा' स्यात्.

स दैवाद्यथा—

'शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं
व्यर्थं समर्थ्य ललितं वपुरात्मनश्च।
सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा
शून्या जगाम भवनाभिमुखी कथंचित्॥'

पारवश्याद्यथा—

'स्मरनवनदीपूरेणोढा मुहुर्गुरुसेतुभि-
र्यदपि विधृता दुःखं तिष्ठन्त्यपूर्णमनोरथाः।
तदपि लिखितप्रख्यैरङ्गैः परस्परमुन्मुखा
नयननलिनीनालानीतं पिबन्ति रसं प्रियाः॥'

प्रतिज्ञाभङ्गभीत्यापि यो न सङ्गः कादम्बर्याश्चन्द्रापीडेन, सोऽपि पारवश्यज एव॥

मानविप्रलम्भमाह—

प्रणयेर्ष्याभ्यां मानः।

प्रेमपूर्वको वशीकारः प्रणयः, तद्भङ्गे मानः प्रणयमानः। स च स्त्रियाः पुंस उभयस्य वा।

त्मिका पाशबन्धाद्यवसरगता मन्तव्या, न तु जीवितवियोगः सुलभोदाहरण चैतदिति। उन्मादापस्मारव्याधीना या नात्यन्त कुत्सिता दशा सा काव्ये प्रयोगे च दर्शनीया, कुत्सिता तु सम्भवेऽपि नेति वृद्धा। वय तु ब्रूमः—तादृश्यां दशाया जीवितनिन्दात्मिकायां तद्देहोपभोगक्षाररत्यात्मकस्थो बन्धादिर्विप्रत एवेत्यसभव एवेति॥ स्मरेति। स्मर एव नदीपूरः प्रावृषेण्यप्रवाह सरभसमेव प्रवृद्धत्वात्। तेन ऊढा परस्परसामुख्यमबुद्धिपूर्वमेव नीता। अनन्तर गुरव एव श्वश्रूप्रभृतयः सेतवः इच्छाप्रसरनिरोधकत्वात्। अथ च गुरवोऽलङ्घ्या सेतवस्तैर्विधृता प्रतिहतेच्छा अत एव पूर्णमनोरथास्तिष्ठन्ति, तथापि परस्परोन्मुखतालक्षणान्योन्यतादात्म्येन स्वदेहे सकलवृत्तिनिरोधाल्लिखितप्रायैरङ्गैर्नयनान्येव नलिनीनालानि तैरानीत रस परम्परालक्षणमास्वादयति[3]। परस्पराभिलाषात्मकदृष्टिच्छटामिश्रीकारयुक्त्यापि कालमतिवाहयतीति[4]॥

---

१. 'तिष्ठत्यपूर्णमनोरथा' इति वाग्भटकाव्यानुशासने

---

१. 'अपूर्ण' स्यात्. २. 'परस्परालोकनलक्षण' स्यात्. ३. 'न्ति' स्यात् ४. 'न्तीति' स्यात्

स्त्रियाः यथा—

'प्रणयकुपितां दृष्ट्वा देवीं ससंभ्रमविस्मृत-
　त्रिभुवनगुरुर्भीत्या सद्यः प्रणामपरोऽभवत् ।
नमितशिरसो गङ्गालोके तया चरणाहता-
　ववतु भवतस्त्र्यक्षस्यैतद्विलक्षमवस्थितम् ॥'

पुंसो यथा—

'अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः
　सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद्गोदावरीसैकते ।
आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया
　कातर्यादरविन्दकुड्मलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥'

उभयस्य यथा—

'[1]पणयकुवियाण दुण्ह वि अलियपसुत्ताण माणइत्ताणम् ।
　निच्चलनिरुद्धनीसासदिन्नकन्नाण को मल्लो ॥'

ईर्ष्यामानः स्त्रीणामेव यथा—

'संध्यां यत्प्रणिपत्य लोकपुरतो बद्धाञ्जलिर्याचसे
　धत्से यच्च नदीं विलज्ज शिरसा तच्चापि सोढं मया ।
श्रीर्जा[2]तामृतमन्थने यदि हरेः कस्माद्विषं भक्षितं
　मा स्त्रीलम्पट मां स्पृशेत्यभिहितो गौर्या हरः पातु वः ॥'

प्रवासविप्रलम्भमाह—

कार्यशापसंभ्रमैः प्रवासः ।

प्रवासो भिन्नदेशत्वम् ।

तत्र कार्यहेतुकः प्रवासो यथा—

'याते द्वारवतीं तदा मधुरिपौ तद्दत्तझम्पानतां
　कालिन्दीतटरूढवञ्जुललतामालिङ्ग्य सोत्कण्ठया ।

---

१. 'प्रणयकुपितयोर्द्वयोरप्यलीकप्रसुप्तयोर्मानवतोः ।
　निश्चलनिरुद्धनिश्वासदत्तकर्णयोः को मल्लः ॥' [इति च्छाया ।]

२. 'र्यातामृतमन्थने यदि हरेः' इति वाग्भटकाव्यानुशासने पाठः साधुः.

तद्गीतं गुरुबाष्पगद्गदगलत्तारस्वरं राधया
येनान्तर्जलचारिभिर्जलचरैरप्युत्कमुत्कूजितम् ॥'

शापहेतुकप्रवासे मेघदूतकाव्यमेवोदाहरणम् ॥

संभ्रमो दिव्यमानुषविद्रुरादुत्पातवातादिविप्लवात् परचक्रादिविप्लवाद्वा व्याकुलत्वम्।

यथा मकरन्दयुद्धसाहाय्यं कर्तुं गतस्य माधवस्य—

'हा प्रिये, हा मालति,

किमपि किमपि शङ्के मङ्गलेभ्यो यदन्य-
द्विरमतु परिहासश्चण्डि पर्युत्सुकोऽसि।
कलयसि कलितोऽहं वल्लभे देहि वाचं
भ्रमति हृदयमन्तर्विह्वलं निर्दयासि ॥'

हास्यमाह—

विकृतवेषादिविभावो नासास्पन्दनाद्यनुभावो निद्रादिव्यभिचारी हासो हास्यः।

देशकालवयोवर्णवैपरीत्याद्विकृताः केशबन्धादयो वेषाः, आदिशब्दान्नर्तनान्यगत्याद्यनुकरणासत्प्रलापभूषणादीनि विभावा यस्य सः, तथा नासौष्ठकपोलस्पन्दनदृष्टिव्याकोशाकुञ्चनस्वेदास्यरागपार्श्वग्रहणाद्यनुभावो निद्रावहित्थत्रपालस्यादि व्यभिचारी हासः स्थायी चर्वणीयत्वमागतो हास्यः।

स चात्मस्थः परस्थश्च। तत्रात्मस्थमाह—

उत्तममध्यमाधमेषु स्मितविहसितापहसितैः स आत्मस्थस्त्रेधा।

स इति हासः।

यद्भरतः[1]—

'ईषद्विकसितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्टवान्वितैः।
अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥
आकुञ्चिताक्षिगण्डं यत्सस्वनं मधुरं तथा।
कालागतं सास्यरागं तद्वै विहसितं भवेत् ॥

१. भरतमुनिना वाग्भटेन च तन्द्राप्यभिहिता.

अस्थानहसितं यत्तु साश्रुनेत्रं तथैव च ।
उत्कम्पितांसकशिरस्तच्चापहसितं भवेत् ॥'

परस्थमाह—

एतत्संक्रमजैर्हसितोपहसितातिहसितैः परस्थोऽपि ।

एतेषां स्मितादीनां संक्रान्त्या जातैर्यथासंख्येनोत्तमादिषु ।

यद्भरतः—

'उत्फुल्लानननेत्रं तु गण्डैर्विकसितैरथ ।
किंचिल्लक्षितदन्तं च हसितं तद्विधीयते ॥
उत्फुल्लनासिकं यत्तु जिह्मदृष्टि निरीक्षितम् ।
निकुञ्चितांसकशिरस्तच्चोपहसितं भवेत् ॥
संरब्धसास्त्रनेत्रं च विकृष्टस्वरमुद्धतम् ।
करोपगूढपार्श्वं च तच्चातिहसितं भवेत् ॥'

तत्रात्मस्थो हासो यथा—

'पाणौ कङ्कणमुत्फणः फणिपतिर्नेत्रं ज्वलत्पावकः
कण्ठः कुण्ठितकालकूटविषमो वस्त्रं गजेन्द्राजिनम् ।
गौरीलोचनलोभनाय सुभगो वेषो वरस्येति मे
गण्डोल्लासविभावितः पशुपतेर्हासोद्गमः पातु वः ।'

[illegible] यथा

'[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ॥'

करुणमाह—

इष्टनाशादिविभावो दैवोपालम्भाद्यनुभावो दुःखमयव्यभिचारी शोकः करुणः ।

इष्टवियोगानिष्टसंप्रयोगविभावो दैवोपालम्भनिःश्वासतानवमुखशोष-स्वरभेदाश्रुपातवैवर्ण्यप्रलयस्तम्भकम्पभूलुठनगात्रसंगाक्रन्दाद्यनुभावो निर्वेद-ग्लानिचिन्तौत्सुक्यमोहश्रमत्रासविषाददैन्यव्याधिजडतोन्मादापस्मारालस्य-मरणप्रभृतिदुःखमयव्यभिचारी चित्तवैधुर्यलक्षणः शोकः स्थायीभावश्चर्व-णीयता गतः करुणो रस. ।

यथा—

'अयि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुरः ।
ददृशे पुरुषाकृति क्षितौ हरकोपानलभस्म केवलम् ॥'

इत्यादि रतिप्रलापेषु ॥

रौद्रमाह—

दारापहारादिविभावो नयनरागाद्यनुभाव औग्र्यादिव्यभिचारी क्रोधो रौद्रः ।

दारापहारदेशजात्यभिजनविद्याकर्मनिन्दासत्यवचनप्रभृत्याधिक्षेपोपहास-वाक्पारुष्यद्रोहमात्सर्यादिविभावो नयनरागभ्रुकुटीकरणदन्तौष्ठपीडनगण्ड-स्फुरणहस्ताग्रनिः[1]पेषताडनपाटनपीडनप्रहरणाहरणशस्त्रसंपातरुधिराकर्षण-च्छेदनाद्यनुभाव औग्र्यावेगोत्साहविबोधामर्षचापलादिव्यभिचारी क्रोधः स्थायिभावश्चर्वणीयतां प्राप्तो रौद्रो रसः ।

---

१. 'निष्पेष' स्यात्.

यथा—

'चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
　संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-
　रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥'

वीरमाह—

नयादिविभावः स्थैर्याद्यनुभावो धृत्यादिव्यभिचार्युत्साहो धर्म-दानयुद्धभेदो वीरः ।

प्रतिनायकवर्तिनयविनयासंमोहाध्यवसायबलशक्तिप्रतापप्रभावविक्रमाधिक्षेपादिविभावः स्थैर्यधैर्यशौर्यगाम्भीर्यत्यागवैशारद्याद्यनुभावो धृतिस्मृत्यौग्र्यगर्वामर्षमत्यावेगहर्षादिव्यभिचारी उत्साहः स्थायिभावश्चर्वणीयतां गतो धर्मदानयुद्धभेदात्त्रेधा **वीरः** ।

गतम् अन्यदपहस्तितमतिशयेन चेत्युपसर्गभेदादर्थभेदः ॥ **चञ्चद्भुजेति** । चञ्चद्भ्या वेगावर्तमानाभ्यां भुजाभ्यां भ्रमिता ये[1] पञ्च दारुणा गदा तया योऽभितः सर्वतः ऊर्ध्वाधस्तेन सम्यग्घूर्णितं पुनरनुत्थानोपहतं कृतमूरुयुगलं युगपदेवोरुद्वयं यस्य तं सुयोधनमनादृत्यैव स्त्यानेनावद्यानतया न तु कालान्तरशुष्कतयावनद्धं हस्ताभ्यामविचलद्रूपमत्यन्तमाभ्यन्तरतया घनं न तु रसमात्रस्वभावं यच्छोणितं रुधिरं तेन शोणौ लोहितौ पाणी यस्य । अत एव स भीमः कातरत्रासदायी । **तवेति** । यस्मात्त्वत्तदपमानजातं कृतं देव्यनुचितमपि, तस्मात्तव कचानुत्तंसयिष्यति उत्तंसवतः करिष्यतीति वेणीत्वमपहरन् करविच्युतशोणित(शोणित)शकललोहितकुसुमापीडेनेव योजयिष्यतीत्युत्प्रेक्षा । तव देवीत्यनेन कुलकलत्रखलीकारस्मरणकारिणा क्रोधस्यैवोद्दीपनविभावत्वं कृतमिति नात्र शृङ्गारशङ्का कर्तव्या । सुयोधनस्य चानादरणं द्वितीयगदाघातदानाद्यनुद्यमः, स च संचूर्णितोरुत्वादेव । स्त्यानग्रहणेन द्रौपदीमन्युप्रक्षालने त्वरा सूचिता ॥ **नयेति** । सन्ध्यादिगुणानां सम्यक्प्रयोगो **नयः** इन्द्रियजयो **विनयः** । असंमोहेनाध्यवसायो वस्तुतत्त्वनिश्चय इति मन्त्रदर्शिता । हस्त्यश्वरथपादात **बलम्** । अवस्कन्दयुद्धादौ सामर्थ्यं **शक्तिः** । शत्रुविषयसंतापकारिणी प्रसिद्धिः **प्रतापः** । अभिजनधनमन्त्रिसंपत् **प्रभावः** । सामाद्युपायानामेकद्वित्रिचतुरादिभेदैर्यथाविषयं नियोजनं **वैशारद्यम्** ॥ **धर्मेति** । धर्मादित्रितयमनुभावात्मकं प्रति-

---

१. 'येय चण्डा' स्यात्. २. 'भिघात' स्यात्. ३. 'म्यक्चू' स्यात्. ४. 'जात' स्यात्. ५. 'स्त्याना' स्यात्.

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] ॥

[illegible] ।

भयानकमाह—

विकृतस्वरश्रवणादिविभावं करकम्पाद्यनुभावं शङ्कादिव्यभिचारि भयं भयानकः ।

पिशाचादिविकृतस्वरश्रवण[illegible]शून्यगृहारण्यगमनादिविभावं करकम्प[illegible]दृष्टिनिरीक्षण[illegible]कण्ठलग्नमुखवैवर्ण्यस्वरभेदाद्यनुभावं शङ्कापस्मारमरणत्रासचापल्यावेगदैन्यमोहादिव्यभिचारि स्त्रीनीचप्रकृतीनां स्वाभाविकमुत्तमानां कृतकं भयं स्थायिभावश्चर्वणीयत्वमागतं भयानको रसः ।

यथा—

'ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।
शष्पैरर्धावलीढैः श्रमविततमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥'

ननु च राजादिः किमिति गुर्वादिभ्यः कृतकं भय दर्शयति, दर्शयित्वा किमिति मृदून् करकम्पादीन्दर्शयति, किमिति च भय एव कृतकत्वमुक्तं

नायकगत तु विभावरूपमिति तद्भेदाद्वीरस्य त्रैविध्यमित्यर्थः । यदाह भरतः—'दानवीरं धर्मवीरं युद्धवीरं तथैव च । रसं वीरमपि प्राह ब्रह्मा त्रिविधमेव हि ॥' इति ॥ स्त्रीनीचप्रकृतीनामिति । नोत्तममध्यमप्रकृतीनाम् ॥ कृतकमिति । उत्तमा हि अन्तर्भयाभावेऽपि गुरुभ्यो राज्ञस्य भयं दर्शयन्ति । एवं हि सुतरामुत्तमत्वं

सर्वस्य हि कृतकत्वं संभवति, यथा वेश्या धनार्थिनी कृतका रतिमादर्शयति ॥ उच्यते—भये हि प्रदर्शिते गुरुर्विनीतं तं जानाति मृदुचेष्टिततया चाधमप्रकृतिमेनं न गणयति। कृतकरत्यादेश्चोपदिष्टान्न काचित्पुरुषार्थसिद्धिः। यत्र तु राजान परानुग्रहाय क्रोधविस्मयादि दर्शयन्ति, तत्र व्यभिचारितैव, न तेषां स्थायितेति ॥

बीभत्समाह—

अहृद्यदर्शनादिविभावाङ्गसंकोचाद्यनुभावापस्मारादिव्यभिचारिणी जुगुप्सा बीभत्सः।

अहृद्यानामुद्वान्तव्रणपूतिकृमिकीटादीनां दर्शनश्रवणादिविभावा अङ्गसंकोचहृल्लासनासामुखविकूणनाच्छादननिष्ठीवनाद्यनुभावापस्मारौग्र्यमोहगदादिव्यभिचारिणी जुगुप्सा स्थायिभावरूपा चर्वणीयतां गता बीभत्सः।

यथा—

'उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोफभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्ड्याद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा।
आत्तस्नाय्वन्त्रनेत्रात्प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥'

अद्भुतमाह—

दिव्यदर्शनादिविभावो नयनविस्ताराद्यनुभावो हर्षादिव्यभिचारी विस्मयोऽद्भुतः।

दिव्यदर्शनेप्सितमनोरथावाप्त्युपवनदेवकुलादिगमनसभाविमानमायेन्द्रजालातिशायिशल्यकर्मादिविभावो नयनविस्तारानिमिषप्रेक्षणरोमाञ्चाश्रुस्वे-

---

भवति। प्रभुभक्तत्वं चानात्मना यथा स्वेच्छाकारीत्यत एवास्तीति ॥ दिव्येति। दिव्या गन्धर्वादयस्तेषां दर्शनम्। शक्यप्राप्तिरर्थ **ईप्सितः**, शक्यप्राप्तिस्तु **मनोरथः**, तयोः प्राप्तिः, उपवने देवकुलादौ च गमनमद्भुतविभावो येन तत्रत्य सरः सन्निवेशादि न क्वचिद्दृष्टम्। **सभा** गृहविशेषः। **विमानानि** दिव्यरथाः। **माया** रूपपरिवर्तनादिका। **इन्द्रजालं** मन्त्रदिव्यहस्तयुक्त्यादिनाऽसंभवद्वस्तुप्रदर्शनम्। सा-

१. 'अशक्य' स्यात्. २. 'जाल' स्यात्. ३. 'हस्त' स्यात्.

[illegible] परमानन्दरूपमतिशयेन तथावि-
धानन्दजनको रसः [illegible] ॥ एतेन निर्वेदस्यामङ्गलप्रायत्वेऽपि व्यभिचारिषु [illegible] प्रथमम् [illegible] मङ्गलार्थमिति यदुक्तम्, तत्प्रतिक्षिप्तम् । [illegible]—योऽयं निर्वेदो नाम, दारिद्र्यादिविभावजन्यः तत्त्वज्ञानप्रभवो वा । तत्राद्यस्य शोक-स्थायिभावव्यभिचारित्वेन व्यभिचारित्वं युज्यते । अथ तत्त्वज्ञानजो निर्वेदः स्थायी, तर्हि तत्त्वज्ञानमेवात्र विभावत्वेनोक्तं स्यात् । वैराग्यबीजादि(?)षु कथं विभाव । तत्पाठाभावादिति वैराग्यकारणतयोऽस्य विभावता व्यवहारः, स चातिप्रस-ङ्गावह. । किं च निर्वेदो नाम सर्वेच्छानुपादेयता प्रत्ययो वैराग्यलक्षण. । स च तत्त्व-ज्ञानस्य प्राक्तनोपाय. । विरक्तो हि तथा प्रवर्तते यथास्य तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते । तत्त्वज्ञानान्निर्वेदो, न तु तत्त्वं ज्ञात्वा निर्विद्यते[1] ॥ ननु तत्त्वज्ञानिनः सर्वत्र दृढतरं वैराग्यं दृष्टम् । सत्यमेव तादृशं तु वैराग्यं ज्ञानस्यैव पराकाष्ठेति न निर्वेद. स्था-यीति ॥ यत्तु व्यभिचारिव्याख्यानानन्तरे 'तथा तुभ्योऽनड्वान्' इत्यादौ चिरकाल-विप्रलम्भोपाध्यायवनिवृत्तये सन्नद्धान वक्ष्यते, तन्निर्वेदस्य खेदरूपस्य विभा-वत्वेनेति तस्मात् शम एव स्थायी । न च शमशान्तयो पर्यायत्वमाशङ्कनीयम् । हासहास्ययोरिव सिद्धसाध्यतया लौकिकालौकिकतया साधारणासाधारणतया च वैलक्ष-ण्यात् । यथा च कामादिषु पुरुषार्थेषु समुचिताश्चित्तवृत्तयो रत्यादिशब्दवाच्याः कविनटव्यापारेणास्वादयोग्यताप्रापणद्वारेण तथाविधहृदयसंवादवतः सामाजिकान् प्रति रसत्वं शृङ्गारादितया नीयते, तथा मोक्षाभिधानपरपुरुषार्थोपचितापि शमरूपा चित्त-वृत्ती रसता नीयत इति । तथा हि तत्त्वज्ञानस्वभावस्य शमस्य स्थायिनः समस्तोऽयं लौकिकालौकिकश्चित्तवृत्तिकलापो व्यभिचारितामभ्येति तदनुभावा एव च यमनियमाद्यु-पकृता अनुभावाः, विभावा अपि परमेश्वरानुग्रहप्रभृतय., प्रक्षयोन्मुखाश्च रत्यादयो-ऽत्रास्वाद्यन्ते । केवल यथा विप्रलम्भे औत्सुक्य सम्भोगेऽपि वा प्रेमासमाप्तोत्सव-मिति । यथा च रौद्रे औग्र्यम्, यथा च करुणवीरभयानकाद्भुतेषु निर्वेदधृतित्रास-हर्षा व्यभिचारिणोऽपि प्राधान्येन विभासन्ते, तथा शान्ते जुगुप्सायाः सर्वथैव रागप्र-तिपक्षत्वात् स्वात्मनि च कृतकृत्यस्य परार्थघटनायामेवोद्यम इत्युत्साहोऽस्य परोप-कारविषयेच्छाप्रयत्नरूपो दयापरपर्यायोऽभ्यधिकोऽन्तरङ्गः । अत एव केचिद्दयावीर-त्वेन व्यपदिशन्त्यन्ये[4] धर्मवीरत्वेन ॥ ननूत्साहोऽहंकारप्राण शान्तस्त्वहंकारशैथिल्या-त्मक । ननु किमतः (?) व्यभिचारित्व हि विरुद्धस्यापि नानुचित रताविव निर्वे-दादे । 'शय्या शाद्वलम्–' इत्यादौ हि परोपकारकरणे उत्साहस्यैव प्रकर्षो लक्ष्यते, ननूत्साहशून्या काचिदप्यवस्था । इच्छाप्रयत्नव्यतिरेकेण पाषाणतापत्तेः । यत एव च परिदृष्टपरम्परत्वेन स्वात्मोद्देशेन कर्तव्यान्तरं नावशिष्यते । अत एव शान्तहृदयाना

१. 'तु' स्यात्. २. 'निर्विद्यते' स्यात्. ३. 'कृत्यस्य' स्यात्. ४. 'न्तेऽन्ये' स्यात्. ५. 'ननु' स्यात्.

न चास्य विषयजुगुप्सारूपत्वात् वीभत्सेऽन्तर्भावो युक्तः। जुगुप्सा ह्यस्य व्यभिचारिणी भवति, न तु स्थायितामेति। पर्यन्तनिर्वाहे तस्या मूलत एवोच्छेदात्॥ न च धर्मवीरे, तस्याभिमानमयत्वेन व्यवस्थानात्

परोपकाराय शरीरसर्वस्वादिदान न शास्त्रविरोधि। 'आत्मानं (यो) गोपायेत्' इत्यादिना ह्यकृतकृत्यविषयं शरीररक्षणमुपदिश्यते, संन्यासिनां तद्रक्षादितात्पर्याभावात्। तथा हि—'धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राणाः संस्थितिहेतवः। तान्निघ्नता किं न हतं रक्षता किं न रक्षितम्॥' इत्यतिप्रसिद्धचतुर्वर्गसाधकत्वमेव देहरक्षायां निदानं दर्शितम्। कृतप्रैषस्य 'जलधौ श्वभ्रे वा पतेत्' इति संन्यासित्वेन श्रवणात्। तद्यथा कथंचित्त्याज्य शरीरम्, यदि परमार्थमुत्पद्यते तत्किमिव न संपादित भवति। जीमूतवाहादीनां नयतत्त्वमिति चेत्, किं तेन। तत्त्वज्ञानित्वं तावदस्त्येव, अन्यथा परमार्थे त्यागस्यासंभाव्यत्वात्। युद्धेऽपि हि न वीरस्य देहत्यागायोद्यमः परावजयोद्देशेनैव प्रवृत्तेः। भृगुपतनादावपि शुभतमदेहान्तरसंपिपादयिषैवाभिविजृम्भते। तत्स्वार्थोद्देशेन परार्थसंपत्त्यै यच्चेष्टितं देहत्यागपर्यन्तमुपदेशदानादि तत्तदलब्धात्मतत्त्वज्ञानानामसंभाव्यमेवेति। तेऽपि (?) तत्त्वज्ञानिना सर्वेष्वाश्रमेषु मुक्तिरिति। स्मार्तश्रुतौ यथोक्तम्—'देवार्चनरतस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रिय.। श्राद्धं कृत्वा ददद्द्रव्यं गृहस्थोऽपि हि मुच्यते॥' इति केवलं परार्थाभिसंधिजाद्धर्मात्परोपकारफलत्वेनैवाभिसंहतात्पुनरपि देहस्य तदुचितस्यैव प्रादुर्भावो बोधिसत्त्वानां तत्त्वज्ञानिनामपि। दृष्टश्चाङ्गेष्वपि विश्रान्तिलाभः स्वभावौचित्यात्। यथा रामस्य वीराङ्गे पितुराज्ञां परिपालयत.। एवं शृङ्गाराद्यङ्गेष्वपि मन्तव्यम्। अत एव शान्तस्य स्थायित्वेऽप्यप्राधान्यम्। जीमूतवाहने त्रिवर्गसंपत्तौ क्षयरोगकृतिप्रधानयो फलत्वात्। तदत्र सिद्धं दयालक्षणोऽभ्युत्साहोऽत्र प्रधानम्। अन्ये तु व्यभिचारिणो यथायोगं भवन्तीति॥ एवं यत्कैश्चिज्जीमूतवाहनस्य धीरोदात्तत्वं प्रतिष्ठितं तत्प्रत्युक्तमेव। न च तदीया पर्यन्तावस्था व्यावर्णनीया येन सर्वचेष्टोपरमादनुभावाभावेनाप्रतीयमानता स्यात्। शृङ्गारादेरपि फलभूमावव्यावर्णनीयतैव। पूर्वभूमौ तु 'प्रशान्तवाहितासंस्कारात्तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्य' इति सूत्रद्वयनीत्या चित्राकारा यमनियमादिचेष्टा वा राज्यधुरोद्वहनादिलक्षणा वा शान्तस्यापि जनकादेर्दृष्टैवेत्यनुभावसद्भावादिमादिमध्यसंभाव्यमानभूयोव्यभिचारिसद्भावात्प्रतीयते एव (न प्रतीयते)॥ ननु प्रतीयते सर्वस्य तु श्लाघ्यास्पदं न भवति। तर्हि वीतरागाणां शृङ्गारो श्लाघ्य इति। सोऽपि रसत्वाच्च्यवताम्। अयमर्थ— यदि नाम सर्वजनानुभवगोचरता तस्य नास्ति नैतावता, सा च लोकसामान्यमहानुभावचित्तवृत्तिविशेषवत्प्रतिक्षेप्तुं शक्या॥ ननु धर्मप्रधानोऽसौ वीर एव संभाव्यते इत्याशङ्क्याह—अभिमानमयत्वेनेति। उत्साहो ह्यहमेवंविध इत्येव प्राण इत्यर्थः॥

१. 'कृत्यस्य' स्यात्. २. 'परविजयो' स्यात्. ३. 'देराकप्रक्षिप्त भवेत्.

अस्य चाहंकारप्रशमैकरूपत्वात् । तथापि तयोरेकत्वपरिकल्पनेन वीररौद्रयोरपि तथा प्रसङ्गः । धर्मवीरादीनां चित्तवृत्तिविशेषाणां सर्वाकारमहंकाररहितत्वे शान्तरसप्रभेदत्वमितरथा तु वीररसप्रभेदत्वमिति व्यवस्थाप्यमाने न कश्चिद्विरोधः । तदेवं परस्परविविक्ता नवापि रसाः ॥

एषां क्रमेण स्थायिभावान् संगृह्णाति—

रतिहासशोकक्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयशमाः स्थायिनो भावाः ।

भावयन्ति चित्तवृत्तय एवालौकिका वाचिकाद्यभिनयप्रक्रियारूढतया स्वात्मानं लौकिकदशायामनास्वाद्यमप्यास्वाद्यं कुर्वन्ति । यद्वा भावयन्ति व्याप्नुवन्ति सामाजिकाना मन इति भावाः स्थायिनो व्यभिचारिणश्च । तत्र स्थायित्वमेतावतामेव । जात एव हि जन्तुरियतीभिः संविद्भिः परीतो भवति । तथा हि दुःखद्वेषी सुखास्वादनलालसः सर्वो रिरंसया व्याप्तः स्वात्मन्युत्कर्षमानितया परमुपहसति । उत्कर्षापायशङ्कया शोचति । अपायं प्रति क्रुध्यति । अपायहेतुपरिहारे समुत्सहते । विनिपाताद्बिभेति । किंचिदयुक्ततयाभिमन्यमानो जुगुप्सते । ततश्च परकर्तव्यवैचित्र्यदर्शनाद्विस्मयते । किंचिज्जिहासुस्तत्र वैराग्यात्प्रशमं भजते । न ह्येतच्चित्तवृत्तिवासनाशून्यः प्राणी भवति । केवलं कस्यचित्काचिदधिका भवति चित्तवृत्तिः, काचिदूना । कस्यचिदुचितविषयनियन्त्रिता, कस्यचिदन्यथा । तत्काचिदेव पुरुषार्थोपयोगिनीत्युपदेश्या । तद्विभागकृतश्चोत्तमप्रकृत्यादिव्यवहारः ॥

ये पुनरमी धृत्यादयश्चित्तवृत्तिविशेषास्ते समुचितविभावाभावाज्जन्ममध्ये न भवन्त्येवेति व्यभिचारिणः । तथा हि रसायनमुपयुक्तचेतोग्लान्यालस्यश्रमप्रभृतयो न भवन्त्येव । यस्यापि वा भवन्ति विभावबलात्तस्यापि

अस्य चेति । शान्तस्य ॥ तथापीति । इह नैयत्वनिरीहत्वाभ्यामत्यन्तं विरुद्धयोरपीत्यर्थः । वीररौद्रयोस्तु धर्मार्थकामार्जनोपयोगित्वेन तुल्यरूपत्वादत्यन्तविरोधोऽपि नास्ति ॥ संगृह्णातीति । संकलयति, न तु लक्षयति । शृङ्गारादिरसलक्षण एव स्था-

---

१. 'सकल' स्यात्.

[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] तथा हि [illegible] [illegible] । न तु [illegible] । [illegible] तन्मात्रमापादयन्ति, न तु [illegible] । [illegible] सर्वजन्तूनां तन्मयत्वेनोक्तत्वात् । व्यभिचारिणां तु [illegible] नामापि नास्ति ॥

तत्र परस्परमास्थाबन्धात्मिका रतिः । चेतसो विकासो हासः । वैधुर्यं शोकः । तैक्ष्ण्यप्रबोधः क्रोधः । संरम्भः स्थेयानुत्साहः । वैक्लव्यं भयम् । संकोचो जुगुप्सा । विस्तारो विस्मयः । तृष्णाक्षयः शमः ॥

रसलक्षण एव स्थायित्वरूपे निरूपिते पुनर्निर्देशः कतिपयेषां व्यभिचारित्वख्यापनार्थः । तथा हि विभावभूयिष्ठत्वे एषां स्थायित्वम्, अल्पविभावत्वे तु व्यभिचारित्वम् । यथा रावणादावन्योन्यानुरागाभावाद्रतिर्व्यभिचारिणी । तथा गुरौ प्रियतमे परिजने च यथायोगं वीरशृङ्गारादौ रोषो व्यभिचार्येव । एवं भावान्तरेषु वाच्यम् । शमस्य तु यद्यपि कचिदप्राधान्यम्, तथापि न व्यभिचारित्वम्, प्रकृतित्वेन स्थायितमत्वात् ।

व्यभिचारिणो ब्रूते—

धृतिस्मृतिमतिव्रीडाजाड्यविषादमदव्याधिनिद्रासुप्तौत्सुक्यावहित्थशङ्काचापलालस्यहर्षगर्वौग्र्यप्रबोधग्लानिदैन्यश्रमोन्मादमोहचि-

---

चित्स्वरूपस्य निरूपितत्वादिति भावः ॥ प्रकृतित्वेन स्थायितमत्वादिति । रत्ना-

---

१. 'पतञ्जलिः' स्यात्.

न्तामर्षत्रासापस्मारनिर्वेदावेगवितर्कासूयामृतयः स्थित्युदयप्रशमसंधिशबलत्वधर्माणस्त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणः ।

तत्र धृतिः संतोषः । स्मृतिः स्मरणम् । मतिरर्थनिश्चयः । व्रीडा चित्तसंकोचः । जाड्यमर्थाप्रतिपत्तिः । विषादो मनःपीडा । मद आनन्दसंमोहसंभेदः । व्याधिर्मनस्तापः । निद्रा मनःसंमीलनम् । सुप्तं निद्राया गाढावस्था । औत्सुक्यं कालाक्षमत्वम् । अवहित्थमाकारगुप्तिः । शङ्कानिष्टोत्प्रेक्षा । चापलं चेतोनवस्थानम् । आलस्यं पुरुषार्थेष्वनादरः । हर्षश्चेतः प्रसादः । गर्वः परावज्ञा । औग्र्यं चण्डत्वम् । प्रबोधो विनिद्रत्वम् । ग्लानिर्बलापचयः । दैन्यमनौजस्यम् । श्रमः खेदः । उन्मादश्चित्तविप्लवः । मोहो मूढत्वम् । चिन्ता ध्यानम् । अमर्षः प्रतिचिकीर्षा । त्रासश्चित्तचमत्कारः । अपस्मार आवेशः । निर्वेदः स्वावमाननम् । आवेगः संभ्रमः । वितर्कः संभावना । असूया अक्षमा । मृतिर्म्रियमाणता । एते च स्थित्युदयप्रशमसंधिशबलत्वधर्माणः ।

स्थितिर्यथा—

'तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
　　स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः ।
ता हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
　　सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः ॥'

अत्र विप्रलम्भरससद्भावेऽपि इयति वितर्कस्थितिचमत्कारकृत आस्वादातिशय ।

उदयो यथा—

'याते गोत्रविपर्यये श्रुतिपथं शय्यामनुप्राप्तया
　　निध्यात परिवर्तनं पुनरपि प्रारब्धमङ्गीकृतम् ।

दयो हि तत्तत्कारणान्तरोदयप्रलयोत्पद्यमाननिरुध्यमानवृत्तय किंचित्कालमापेक्षिकतया स्थायिरूपात्मवित्तिसंश्रयाश्च स्थायिन इत्युच्यन्ते । तत्त्वज्ञानं तु सकलभावान्तरवित्तिस्थानीय सर्वेस्थायिभ्यः स्थायितम सर्वा रत्यादिकाः स्थायिचित्तवृत्तीर्व्यभिचारि-

भूयस्तत्प्रकृतं कृतं च शिथिलक्षिप्तैकदोर्लेखया
तन्वङ्ग्या न तु पारितः स्तनभरो नेतुं प्रियस्योरसः ॥'

अत्र मानस्योदयः ।

प्रशमो यथा—

'दृष्टे लोचनवन्मनाङ्मुकुलितं पार्श्वस्थिते वक्त्रव-
न्न्यग्भूतं बहिरासितं पुलकवत्स्पर्शं समातन्वति ।
नीवीबन्धवदागतं शिथिलतां संभाषमाणे ततो
मानेनापसृतं ह्रियेव सुदृशः पादस्पृशि प्रेयसि ॥'

अत्र मानस्य प्रशमः ।

संधिर्यथा—

'उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः
सत्सङ्गप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः ।
वैदेहीपरिरम्भ एष च मुहुश्चैतन्यमामीलय-
न्नानन्दी हरिचन्दनेन्दुशिशिरः स्निग्धो रुणद्ध्यन्यतः ॥'

अत्रावेगहर्षयोः संधिः ।

शबलत्वं यथा—

'क्वाकार्यं शशिलक्ष्मणः[1] क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥'

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां शबलत्वम् ।

विविधमाभिमुख्येन स्थायिधर्मोपजीवनेन स्वधर्मार्पणेन च चरन्तीति व्यभिचारिणः । भावा इत्यनुवर्तते । संख्यावचनं नियमार्थं तेनान्येषामत्रैवान्तर्भावः । तद्यथा—दम्भस्यावहित्थे, उद्वेगस्य निर्वेदे, क्षुत्तृष्णादेर्ग्लानौ । एवमन्यदप्यूह्यम् ॥ अन्ये त्वाहुः—एतावत्स्वेव सहचारिषु अवस्थाविशेषेषु प्रयोगप्रदर्शितेषु स्थायी चर्वणायोग्यो भवति ॥

१. 'शशलक्ष्मण' इत्यन्यत्र.

एषां विभावानुभावानाह—

ज्ञानादेर्धृतिरव्यग्रभोगकृत् ।

ज्ञानबाहुश्रुत्यगुरुभक्तितपःसेवाक्रीडार्थलाभादिविभावा धृतिः संतोषः । सा च लब्धानामुपभोगेन नष्टानामननुशोचनेन योऽव्यग्रो भोगस्तं करोति । तेनानुभावेन धृतिं वर्णयेदित्यर्थः ।

यथा—

'वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं च लक्ष्म्या
सम इह परितोषे निर्विशेषा[1] विशेषाः ।
स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान्को दरिद्रः ॥'

सदृशदर्शनादेः स्मृतिर्भ्रूक्षेपादिकृत् ।

सदृशदर्शनस्पर्शनश्रवणाभ्यासप्रणिधानादिभ्यः सुखदुःखहेतूनां स्मरणं स्मृतिः । तां भ्रूक्षेपशिरःकम्पमुखोन्नमनशून्यावलोकनाङ्गुलीभङ्गादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'मैनाकः किमयं रुणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहतं
शक्तिस्तस्य कुतः स वज्रपतनाद्भीतो महेन्द्रादपि ।
तार्क्ष्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावण-
मा ज्ञातं स जटायुरेष जरसा क्लिष्टो वधं वाञ्छति ॥'

शास्त्रचिन्तादेर्मतिः शिष्योपदेशादिकृत् ।

शास्त्रचिन्तनोहापोहादिभ्योऽर्थनिश्चयो मतिः । तां शिष्योपदेशार्थविकल्पनसंशयच्छेदादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥'

भावपरिगतंत एव स्थायिभावमिति ॥ विभावानुभावानिति । न तु व्यभिचारिणः । एवं हि तदास्वादे स रसान्तरमपि स्यात् । यत्रापि च व्यभिचारिणि

१. 'निर्विशेषा' स्यात्

लज्जाप्यस्खलद्गतिमञ्जुभाषणरोमोद्गमादिभिरुत्तमानाम्, हास्यगीतस्रस्ताकुलभुजक्षेपव्याविद्धकुटिलगत्यादिभिर्मध्यमानाम्, अस्मरणघूर्णनस्खलद्गमनरुदितच्छर्दितसन्नकण्ठनिष्ठीवनादिभिरधमानां वर्णयेत्। तथा च—

'उत्तमाधममध्येषु वर्ण्यते प्रथमो मदः।
द्वितीयो मध्यनीचेषु नीचेष्वेव तृतीयकः॥'

यथा—

'सावशेषपदमुक्तमुपेक्षा स्रस्तमाल्यवसनाभरणेषु।
गन्तुमुद्यतमकारणतः स्म द्योतयन्ति मदविभ्रममासाम्॥'

विरहादेर्मनस्तापो व्याधिर्मुखशोषादिकृत्।

विरहाभिलाषादिभ्यो मनस्तापो व्याधिहेतुत्वाद्व्याधिः। तं मुखशोषस्रस्ताङ्गतागात्रविक्षेपादिभिर्वर्णयेत्।

यथा—

'मनोरोगस्तीव्रं विषमिव विसर्पत्यविरतं
प्रमाथी निर्धूमं ज्वलति विधुतः पावक इव।
हिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव बलीयानित इतो
न मां तातस्त्रातुं प्रभवति न चाम्बा न भवती॥'

क्लमादेर्निद्रा जृम्भादिकृत्।

क्लमश्रममदालस्यचिन्तात्याहारस्वभावादिभ्यो मनःसंमीलनं निद्रा। ता जृम्भावदनगौरवशिरोलालननेत्रघूर्णनगात्रमर्दोच्छ्वसितनिःश्वसितमन्दगात्रताक्षिनिमीलनादिभिर्वर्णयेत्।

यथा—

'निद्रानिमीलितदृशो मदमन्थराणि
नाप्यर्थवन्ति न च यानि निरर्थकानि।
अद्यापि मे मृगदृशो मधुराणि तस्या-
स्तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति॥'

---

१ '[illegible]' इति [illegible]

अकार्यकरणज्ञानाद्व्रीडा वैवर्ण्यादिकृत्।

अकार्यकरणज्ञानगुरुव्यतिक्रमादिजाभङ्गाद्यो मानसः संकोचो व्रीडा। तां वैवर्ण्याधोमुखनिभृतचिन्तनभूमिलेखनवस्त्राङ्गुलीयस्पर्शननखनिकृन्तनादिभिर्वर्णयेत्।

यथा—

'दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः।
वीक्ष्य बिम्बमनुबिम्बमात्मनः कानि कानि न चकार लज्जया॥'

इष्टानिष्टदर्शनादेर्जाड्यं तूष्णींभावादिकृत्।

इष्टानिष्टदर्शनश्रवणव्याध्यादिभ्योऽर्थाप्रतिपत्तिर्जाड्यम्। तत्तूष्णींभावानिमिषनयननिरीक्षणादिभिर्वर्णयेत्।

यथा—

'एवमालि निगृहीतसाध्वसं शंकरो रहसि सेव्यतामिति।
सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला नास्मरत्प्रमुखवर्तिनि प्रिये॥'

कार्यभङ्गाद्विषादः सहायान्वेषणमुखशोषादिकृत्।

उपायाभावनाशाभ्यां प्रारब्धस्य कार्यस्य भङ्गान्मनःपीडा वि[illegible] तं सहायान्वेषणोपायचिन्तनोत्साहविघातवैमनस्यादिना उत्तमम[illegible] मुखशोषजिह्वासृक्कलेहननिद्राश्वसितध्यानादिभिरधमाना वर्णये[illegible]

यथा—

'व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे क्लेशः कपीनां वृ[illegible]
प्रज्ञा जाम्बवतो न यत्र न गतिः पुत्रस्य वा[illegible]
मार्गं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं नलोऽपि क्ष[illegible]
सौमित्रेरपि पत्रिणामविषयस्तत्र प्रिया क्वापि मे[illegible]

मद्योपयोगान्मदः स्वापहास्यास्मरणादिकृत्।

चौर्यक्षानादानन्दसंमोहयोः संगमो मदः। तं स्वापस्मितगानकिं[illegible]

[illegible], यदा [illegible]ाव्यते। तद्यथा पुरुषस्य उन्मादे वितर्कचिन्तादि। तत्रापि रति[illegible]

[illegible] २, यदा[illegible]तरयोगः स केवलममात्यस्थानीयो नोन्मादेन कृतोपराग

१. 'च' समुपलभ्यमा[illegible]

न पार्श्वविलोकनमुखौष्ठकण्ठशोषणगात्रप्रकम्पनस्वरास्यवर्णभेदावगुण्ठनादिभिर्वर्ण्यते ।

स्वस्मिन्यथा—

'दूराद्वीयो धरणीधराभं यस्ताडकेयं तृणवद्व्यधूनोत् ।
हन्ता सुबाहोरपि ताडकारिः स राजपुत्रो हृदि बाधते माम् ॥'

परस्मिन्यथा—समुद्रदत्तस्य नन्दयन्त्यामन्यानुरागशङ्का, दुर्योधनस्य वा भानुमत्याम् ।

रागादेश्चापलं वाक्पारुष्यादिकृत् ।

रागद्वेषमात्सर्यामर्षेर्ष्यादिभ्यश्चेतोनवस्थानं चापलम् । अविमृश्य कार्यकरणमिति यावत् । तच्च वाक्पारुष्यनिर्भर्त्सनप्रहारवधबन्धादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।
रजोभिरन्तः परिवेषबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयांचकार ॥'

श्रमादेरालस्यं निद्रादिकृत् ।

श्रमसौहित्यरोगगर्भस्वभावादिभ्यः पुरुषार्थेष्वनादर **आलस्यम्** । तच्च निद्रातन्द्रासर्वकर्मविद्वेषशयनासनादिना वर्णयेत् ।

यथा—

'चलति कथंचित्पृष्टा यच्छति वाचं कदाचिदालीनाम् ।
आसितुमेव हि मनुते गुरुगर्भभरालसा सुतनुः ॥'

प्रियागमादेर्हर्षो रोमाञ्चादिकृत् ।

प्रियागमनबन्धुहर्षदेवगुरुराजभर्तृप्रसादभोजनाच्छादनधनलाभोपभोगमनोरथावाप्त्यादिभ्यश्चेतःप्रसादो हर्षः । तं च रोमाञ्चाश्रुस्वेदनयनवदनप्रसादप्रियभाषणादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'आयाते दयिते मरुस्थलभुवामुत्प्रेक्ष्य दुर्लङ्घ्यता
गेहिन्या परितोषबाष्पसलिलामासज्य दृष्टिं मुखे ।

निद्रोद्भवं सुप्तमुत्स्वप्नायितादिकृत्।

निद्रोद्भवमित्यनेन निद्राया एव गाढावस्था सुप्तमित्याह। तदुत्स्वप्नायितोच्छ्वसितनिःश्वसितसंमोहनादिना वर्णयेत्।

यथा—

'एते लक्ष्मण जानकीविरहितं मां खेदयन्त्यम्बुदा
मर्माणीव विघट्टयन्त्यलममी क्रूराः कदम्बानिलाः।
इत्थं व्याहृतपूर्वजन्मचरितो यो राधया वीक्षितः
सेर्ष्यं शङ्कितया स वः सुखयतु स्वप्नायमानो हरिः॥'

इष्टानुस्मरणादेरौत्सुक्यं त्वरादिकृत्।

इष्टानुस्मरणदर्शनादेर्विलम्बासहत्वमौत्सुक्यम्। तत्त्वरानिःश्वसितोच्छ्वसितकार्श्यमनःशून्यतादिगवलोकनरणरणकादिभिर्वर्णयेत्।

यथा—

'आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः।
बद्धुं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि हि केशपाशः॥'

लज्जादेरवहित्थमन्यथाकथनादिकृत्।

लज्जाजैह्मभयगौरवादिभ्यो भ्रूविकारमुखरागादीनामाच्छादनकारिणी चित्तवृत्तिरवहित्थमवहित्था वा। न वहिःस्थं चित्तं येनेति। पृषोदरादित्वात्। तदन्यथाकथनावलोकितकथाभङ्गकृतकधैर्यादिभिर्वर्णयेत्।

यथा—

'एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी।
लीलाकमलपत्त्राणि गणयामास पार्वती॥'

चौर्यादेः स्वपरयोः शङ्का पार्श्वविलोकनादिकृत्।

चौर्यपरदार्यादेर्विरुद्धाचरणादनिष्टोत्प्रेक्षा शङ्का। सा च कदाचि-, यदा [illegible]दसापराधयोरात्मपरयोः परो राजादिना दण्ड्यते। कदा-, यदा[illegible]त्ते। विकाराकुलतया कृतदोषत्वेन परः संभाव्यते। सा

समुपलभ्यमा[illegible]रघुवंशे.

च पार्श्वविलोकनमुखौष्ठकण्ठशोषणगात्रप्रकम्पनस्वरास्यवर्णभेदावगुण्ठनादिभिर्वर्ण्यते ।

स्वस्मिन्यथा—

'दूराद्दवीयो धरणीधराभं यस्ताडकेयं तृणवद्व्यधूनोत् ।
हन्ता सुबाहोरपि ताडकारिः स राजपुत्रो हृदि बाधते माम् ॥'

परस्मिन्यथा—समुद्रदत्तस्य नन्दयन्त्यामन्यानुरागशङ्का, दुर्योधनस्य वा भानुमत्याम् ।

रागादेश्चापलं वाक्पारुष्यादिकृत् ।

रागद्वेषमात्सर्यामर्षेर्ष्यादिभ्यश्चेतोनवस्थानं चापलम् । अविमृश्य कार्यकरणमिति यावत् । तच्च वाक्पारुष्यनिर्भर्त्सनप्रहारवधबन्धादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।
रजोभिरन्तः परिवेषबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयांचकार ॥'

श्रमादेरालस्यं निद्रादिकृत् ।

श्रमसौहित्यरोगगर्भस्वभावादिभ्यः पुरुषार्थेष्वनादर आलस्यम् । तच्च निद्रातन्द्रासर्वकर्मविद्वेषशयनासनादिना वर्णयेत् ।

यथा—

'चलति कथंचित्पृष्टा यच्छति वाचं कदाचिदालीनाम् ।
आसितुमेव हि मनुते गुरुगर्भभरालसा सुतनुः ॥'

प्रियागमादेर्हर्षो रोमाञ्चादिकृत् ।

प्रियागमनबन्धुहृदयदेवगुरुराजभर्तृप्रसादभोजनाच्छादनधनलाभोपभोगमनोरथावाप्त्यादिभ्यश्चेतःप्रसादो हर्षः । तं च रोमाञ्चाश्रुस्वेदनयनवदनप्रसादप्रियभाषणादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'आयाते दयिते मरुस्थलभुवामुत्प्रेक्ष्य दुर्लङ्घ्यतां
गेहिन्या परितोषबाष्पतरलामासज्य दृष्टिं मुखे ।

दत्त्वा पीलुशमीकरीरकवलान्स्वेनाञ्चलेनादरा-
दुन्मृष्टं करभस्य केसरसटाभाराग्रलग्नं रजः॥'

विद्यादेर्गर्वोऽसूयादिकृत्।

विद्याबलकुलैश्वर्यवयोरूपधनादिभ्यः परावज्ञा **गर्वः**। तमसूयामर्षपारुष्योपहासगुरुलङ्घनाधिक्षेपनेत्रगात्रविकृत्यनुत्तरदानशून्यावलोकनाभाषणैर्वर्णयेत्।

यथा—

'ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये।
जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते॥'

चौर्यादेरौग्र्यं वधादिकृत्।

चौर्यद्रोहासत्प्रलापादिभ्यश्चण्डत्वम**औग्र्यम्**। तद्वधबन्धताडननिर्भर्त्सनादिभिर्निर्णयेत्।

यथा—

'उत्कृत्योत्कृत्य गर्भानपि शकलयतः क्षत्रसंतानरोषा-
दुद्दामस्यैकविंशत्यवधि विशसतः सर्वतो राजवंशान्।
पित्र्यं तद्रक्तपूर्णह्रदसवनमहानन्दमन्दायमान-
क्रोधाग्नेः कुर्वतो मे न खलु न विदितः सर्वभूतैः स्वभावः॥'

[illegible]रादेः प्रबोधो जृम्भादिकृत्।

[illegible] स्वप्नजल्पननिद्राच्छेदाहारपरिणामादिभ्यो विनिद्रत्वं प्रबोधः। तं च जृम्भणाक्षिमर्दनभुजक्षेपाङ्गुलिस्फोटनशयनत्यागा[illegible] अङ्गवलनादिभिर्निरूपयेत्।

यथा—

'प्रत्यग्रोन्मेषजिह्मा क्षणमनभिमुखी रत्नदीपप्रभाणा-
मात्मव्यापारगुर्वी जनितजलकणा जृम्भितैः साङ्गभङ्गैः।
नागाङ्कं मोक्तुमिच्छोः शयनमुरुफणाचक्रवालोपधानं
निद्राच्छेदाभिताम्रा चिरमवतु हरेर्दृष्टिराकेकरा वः॥'

व्याध्यादेर्ग्लानिर्वैवर्ण्यादिकृत् ।

व्याधिमनस्तापनिधुवनोपवासक्षुत्पिपासाध्वलङ्घननिद्राच्छेदातिपानतपोजराकलाभ्यासादिभ्यो बलापचयो ग्लानिः । तां वैवर्ण्यक्षामनेत्रकपोलोक्तिश्लथाङ्गत्वप्रवेपनदीनसंचारानुत्साहादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं
शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥'

दौर्गत्यादेर्दैन्यममृजादिकृत् ।

दौर्गत्यमनस्तापादिभ्योऽनौजस्यं दैन्यम् । तन्मृजात्यागगुर्वङ्गताशिरःप्रावरणादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन-
स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां प्रेमप्रवृत्तिं च ताम् ।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या च या
भाग्याधीनमतः परं न खलु तत्स्त्रीबन्धुभिर्याच्यते ॥'

व्यायामादेः श्रमोऽङ्गभङ्गादिकृत् ।

व्यायामाध्वगत्यादिभ्यो मनःशरीरखेदः श्रमः । सोऽङ्गभङ्गमर्दनमन्दक्रमास्यविकूणनादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'अलसलुलितमुग्धान्यध्वसंतापखेदा-
दशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि ।
मृदुमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि
त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥'

---

१. 'ऽङ्गमर्द' भरत.

दत्त्वा पीलुशमीकरीरकवलान्स्वेनाञ्चलेनादरा-
दुन्मृष्टं करभस्य केसरसटाभाराग्रलग्नं रजः॥'

विद्यादेर्गर्वोऽसूयादिकृत्।

विद्याबलकुलैश्वर्यवयोरूपधनादिभ्यः परावज्ञा गर्वः। तमसूयामर्षपारुष्योपहासगुरुलङ्घनाधिक्षेपनेत्रगात्रविकृत्यनुत्तरदानशून्यावलोकनाभाषणैर्वर्णयेत्।

यथा—

'ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये।
जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते॥'

चौर्यादेरौग्र्यं वधादिकृत्।

चौर्याक्रोशासत्प्रलापादिभ्यश्चण्डत्वमौग्र्यम्। तद्वधबन्धताडननिर्भर्त्सना[illegible]भिर्वर्णयेत्।

यथा—

'उत्कृत्योत्कृत्य गर्भानपि शकलयतः क्षत्रसंतानरोषा-
[illegible]शत्यवधि विशसतः सर्वतो राजवंशान्।
[illegible]पूर्णह्रदसवनमहानन्दमन्दायमान-
[illegible] कुर्वतो मे न खलु न विदितः सर्वभूतैः स्वभावः॥'

[illegible] जृम्भादिकृत्।

[illegible] [illegible]निद्राच्छेदाहारगमनादिभ्यो [illegible] [illegible]। [illegible]मर्दनभुजक्षेपाङ्गुलिस्फोटनशय्यातल्पा[illegible]र्णयेत्।

[illegible]—

'[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]॥'

व्याध्यादेर्ग्लानिर्वैवर्ण्यादिकृत् ।

व्याधिमनस्तापनिधुवनोपवासक्षुत्पिपासाध्वलङ्घननिद्राच्छेदातिपानतपोजराकलाभ्यासादिभ्यो बलापचयो ग्लानिः । तां वैवर्ण्यक्षामनेत्रकपोलो[illegible]श्लथाङ्गत्वप्रवेपनदीनसंचारानुत्साहादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं
शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥'

दौर्गत्यादेर्दैन्यममृजादिकृत् ।

दौर्गत्यमनस्तापादिभ्योऽनौजस्यं दैन्यम् । तन्मृजात्यागगुरुत्वनाशिरःप्रावरणादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन-
स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥'

व्यायामादेः श्रमोऽङ्गभङ्गादिकृत् ।

व्यायामाध्वगत्यादिभ्यो मनःशरीरखेदः श्रमः । [illegible]मर्दनादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] ।

यथा—

'[illegible] ।
[illegible] ॥'

महारौद्रेर्मोहो भ्रमणादिकृत् ।

[illegible] मोहः। मोहस्य प्रागवस्थापि मोहशब्देनोच्यते । तं भ्रमण[illegible] प्रमोहवैचित्र्यादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।
अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥'

सुखजन्मापि मोहो भवति ।

यथा—

'कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं बन्धना-
द्वासः श्लथमेखलागुणधृतं किंचिन्नितम्बे स्थितम् ।
एतावत्सखि वेद्मि सांप्रतमहं तस्याङ्गसङ्गे पुनः
कोऽसौ कासि रतं तु किं कथमिति स्वल्पापि मे न स्मृतिः ॥'

दारिद्र्यादेश्चिन्ता संतापादिकृत् ।

दारिद्र्येष्टद्रव्यापहारैश्वर्यभ्रंशादिभ्यो ध्यानं चिन्ता । सा च स्मृतेरन्या ग्रसनाददनवत् । खेलनाद्गमनवच्च । तां संतापशून्यचित्तत्वकार्श्यश्वासाधोमुखचिन्तनादिभिर्वर्णयेत् । सा च वितर्काच्चतो वा वितर्क इति वितर्कात्पृथग्भवति चिन्ता ।

यथा—

'पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चा-
दन्तर्बहिः परित एव विवर्तमानाम् ।
उद्बुद्धमुग्धकनकाब्जनिभं वहन्ती-
मासज्य तिर्यगपवर्तितदृष्टि वक्त्रम् ॥'

आक्षेपादेरमर्षः स्वेदादिकृत् ।

विद्यैश्वर्यबलाधिकक्लृतेभ्यः आक्षेपावमानादिभ्यः प्रतिचिकीर्षारूपोऽमर्षः। स च स्वेदध्यानोपायान्वेषणशिरःकम्पाधोमुखविचिन्तनादिभिर्वर्ण्यते ।

यथा—

लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः
प्राणेषु चित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः
स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥'

निर्घातादेस्त्रासोऽङ्गसंक्षेपादिकृत् ।

निर्घातगर्जितभूपर्वतकम्पशिलोल्काशनिविद्युत्पातरक्षःस्थूलप्रभूतकुष्ठादिभ्यश्चेतश्चमत्कृतिरूपस्त्रासो भयात्पूर्वापरविचारवतो भिन्न एव । सोऽङ्गसंक्षेपस्तम्भरोमोद्गमगद्गदप्रलयोत्कम्पनिःस्पन्दवीक्षितैर्वर्ण्य. ।

यथा—

'परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टय. ।
उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥'

ग्रहादेरपस्मारः कम्पादिकृत् ।

ग्रहभूतदेवयक्षपिशाचब्रह्मराक्षसशून्यारण्यश्मशानसेवनोच्छिष्टगमनधातुवैषम्यादेरावेशरूपोऽपस्मारः । तं कम्पितस्फुरितस्विन्नधावितश्वसितभूमिपतनारावमुखफेनादिभिर्वर्णयेत् । अयं च प्राय आभासेष्वेव शोभते ।

यथा—

'आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलद्भुजाकारबृहत्तरङ्गम् ।
फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशशङ्के ॥'

रोगादेर्निर्वेदो रुदितादिकृत्।

रोगाधिक्षेपताडनदारिद्र्येष्टवियोगावमानतत्त्वज्ञानादिभ्यः स्वावमाननारूपो निर्वेदः। स रुदितश्वसितानुपादेयतादिभिर्वर्ण्यः।

यथा—

'किं करोमि क्व गच्छामि कमुपैमि दुरात्मना।
दुर्भरेणोदरेणाहं प्राणैरपि विडम्बितः॥'

उत्पातादिभ्य आवेगो विस्मयादिकृत्।

उत्पातवातवर्षाग्निगर्जाप्रियाप्रियश्रवणव्यसनादिभ्यः संभ्रम आवेगः। तं विस्मयावगुण्ठनच्छेन्नश्रयणधूमान्ध्यत्वरितापसर्पणपुलकविलापसंनहनादिभिर्यथासंख्यं वर्णयेत्।

तत्रोत्पातावेगो यथा—

'किं किं सिंहस्ततः किं नरसदृशवपुर्देव चित्रं गृहीतो
नैवेदृक्कोऽपि जीवो द्रुतमुपनिपतन्पश्य संप्राप्त एव।

तत्त्वज्ञानादिभ्य इति। चिरकालविभ्रमविप्रलब्धस्य उपादेयत्वनिवृत्तये यत्सम्यग्ज्ञान तन्निर्वेद जनयति, न त्वात्मस्वभाव.. तस्य शान्तस्थायित्वेनोक्तत्वात्। यथा—'वृथा दुग्धोऽनड्वान्स्तनभरनता गौरिति चिर परिष्वक्तः पण्ढो युवतिरिति लावण्यरहित। कृता वैडूर्याशा विकचकिरणे काचशकले नयामूढेन त्वा कृपणमगुणज्ञ प्रणमता॥' इति। अय च निर्वेदः स्वय पुरुषार्थसिद्धये वोत्साहरत्यादि वदत्यन्तानुरञ्जनाय वा हासविस्मयादिवन्न प्रभवतीत्यन्यमुखप्रेक्षितत्वाद्व्यभिचार्येवेति॥ **उत्पातवातेति**। आदिशब्द' प्रत्येकमभिसंबध्यते। ततश्चोत्पातादेर्वातादेर्वर्षादेरग्न्यादेर्गजादेः प्रियश्रवणादेरप्रियश्रवणादेर्व्यसनादेश्च विभावादित्यर्थः। एव विस्मयादिनाऽवगुणनादिच्छन्नश्रयणादिना धूमान्ध्यादिना त्वरितापसर्पणादिना पुलकादिना विलापादिना संहननादिना चानुभावेनेति प्रतिपत्तव्यम्॥ तत्र उत्पातावेगः 'कि कि सिंहः'

---

१. 'कुञ्जरोद्भ्रमण' इति भरतसवादात् 'गजो(द्भ्रमण)' इति भवेत्. टीकाया तु 'गजादे' इत्थ व्याख्यात तस्माद् 'गज' इत्येव स्यात्. २. 'छत्राश्रयण' इति भरते पाठात् 'छत्रश्रयण' इति भवेत्

---

१ 'अवगुण्ठनादिना छत्राश्रयणा' स्यात्.

[illegible]

[illegible] न पायात् ॥'

[illegible] ।

संदेहादेर्वितर्कः शिरःकम्पादिकृत् ।

संदेहविमर्शविप्रतिपत्त्यादिभ्यः संभावनीयप्रत्ययो वितर्कः । स शिरःकम्पभ्रूक्षेपसंप्रधारणकार्यकल्पनमुखोद्वहणमोक्षणादिभिर्वर्ण्यः ।

यथा—

'अनङ्गः पञ्चभिः पौष्पैर्विश्वं व्यजयतेषुभिः ।
इत्यसंभाव्यमथ वा विचित्रा वस्तुशक्तयः ॥'

परोत्कर्षादेरसूयावज्ञादिकृत् ।

परस्य सौभाग्यैश्वर्यविद्यादिभिरुत्कर्षादादिशब्दादपराधमुद्देषादिभ्यश्चा-

---

इत्यादिना निदर्शितः ॥ वातावेगो यथा—'वाताहृतं वसनमाकुलमुत्तरीयम्–' इत्यादि । वर्षावेगो यथा—'देवे वर्षत्यशनपचनव्यापृता वह्निहेतोर्गेहाद्गेहं फलकनिचितैः सेतुभिः पङ्कभीताः । नीध्रप्रान्तानविरलजलान्पाणिभिस्ताडयित्वा शूर्पच्छायास्थगितशिरसो योषितः संचरन्ति ॥' अग्न्यावेगो यथा—'क्षिप्तो हस्तावलग्नः–' इत्यादि । गजावेगो यथा—'स च्छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन । रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥' प्रियदर्शनादावेगो यथा—'एह्येहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र चुम्बामि मूर्धनि चिरं च परिष्वजे त्वाम् । आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहामि वन्देऽथ वा चरणपुष्करकद्वयं ते ॥' अप्रियदर्शनश्रवणावेगो यथा उन्मत्तराघवे—'विप्रमायः—(ससंभ्रमम् ।) भगवन् कुलपते रामभद्र, परित्रायतां परित्रायताम् । (इत्याकुलतां नाटयति ।)' इत्यादि । पुनः 'विप्रमायः—मृगरूपं परित्यज्य विधाय विकटं वपुः । नीयते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि संशयम् ॥ रामः—वत्सस्याभयवारिधेः प्रतिभयं मन्ये कथं राक्षसात्त्रस्तश्चैष मुनिर्विरौति मनसश्चास्त्येव मे संभ्रमः । मा हासीर्जनकात्मजामिति मुहुः स्नेहाद्गुरुर्याचते न स्थातुं न च गन्तुमाकुलमतेर्मूढस्य मे निश्चयः ॥' व्यसनं राजविद्रवादि, तद्धेतुरावेगो यथा—'आगच्छागच्छ सज्जं कुरु, वरतुरगं संनिधेहि द्रुतं मे, खङ्गः क्वासौ, कृपाणीमुपनय, धनुषा किं किमङ्ग प्रविष्टे । संरम्भोन्निद्रितानां क्षितिभृति गहनेऽन्योन्यमेवं प्रतीच्छन्वादः स्वप्नाभिदृष्टे त्वयि चकितदृशां विद्विषामाविरासीत् ॥' संदेहेति । संदेहः किंस्विदित्युभयावलम्बी प्रत्ययः संशयरूपः । विमर्शो विशेषप्रतीत्याकाङ्क्षात्मिका इच्छा । प्रमाणेन पक्षाभावप्रतीतिमात्रं

---

१ 'नीध्रान्' स्यात्. २. 'योषितः' स्यात्. ३. 'द्विड्विद्रवादि' स्यात्.

[illegible]दशा[illegible] । [illegible]
[illegible]र्णयेत् ।

यथा—

'[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥'

व्याध्यभिघाताभ्यां मृतिर्हिक्काकार्श्यादिकृत् ।

व्याधिर्ज्वरादिः प्रतीतः, [illegible]ऽभिघातस्ताभ्यां मृतेः प्रा-गवस्था मृतिः । साक्षान्मृतावनुभावाभावात् । तत्र व्याधिजां मृतिं हिक्का-श्वासाङ्गभङ्गाक्षिनिमीलनादिभिः, अभिघातजां तु कार्श्य[illegible]ऽङ्ग-जडतामरणादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'स गतः क्षितिमुष्णशोणितार्द्रो गुरुशस्त्रप्रनिपातदारितात्मा ।

असुभिः क्षणमीक्षितेन्द्रसूनुर्विहितामर्षगुरुध्वनिर्निरासे ॥'

शृङ्गारे तु मरणाध्यवसायो मरणादूर्ध्वं झटिति पुनर्योगो वा निबध्यते । अन्यत्र तु स्वेच्छा ।

यथा—

'संप्राप्तेऽवधिवासरे क्षणममुं तद्धर्म्यवातायनं

वारंवारमुपेत्य निःक्रियतया निश्चित्य किंचिच्चिरम् ।

विप्रतिपत्तिरित्याहुः । एभ्योऽनन्तरं भवितव्यताप्रलयस्वभाव[illegible] एकतरपक्षनिश्चयोऽपि[illegible] पक्षान्तरतुल्यकक्षमवोधावचतु(?)न्मभतामन्यस्य दर्शयन्त्[illegible] । स च संशयात्पृथगेव । [illegible] तत्त्वबुद्ध्यादादिरूपस्य विमर्शादेः स्वीकारेऽपि कविशिक्षार्थं भेदेनाभिरूपणम् । अन्ये तु—[illegible]र्मिणि संदेहो धर्मे तु विमर्शो भ्रान्तिज्ञानं विप्रतिपत्तिरित्याहुः । प्राग-वस्थेति । म्रियमाणावस्थैव अनेन व्याधिना मे न निवर्तितव्यमित्येवंविधचित्तवृत्ति-रूपा ॥ कार्श्येति । अत्र हि विषवेगा[illegible] । यदाह भरतः—'कार्श्यं तु प्रथमे वेगे द्वितीये वेपनं तथा । दाहं तृतीये हिक्कां च चतुर्थे संप्रयोजयेत् ॥ फेनं च पञ्चमे

'वेपथुस्तथा' भरतपुस्तके.

संप्रत्येव निवेद्य केलिकुररीः सास्रं सखीभ्यः शिशो-
माधव्या सहकारकेण करुणः पाणिग्रहो निर्मितः ॥'

तथा—

'तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरय्वो-
र्देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।
पूर्वाकाराधिकतररुचा संगतः कान्तयासौ
लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥'

अथ सात्त्विकानाह—

स्तम्भस्वेदरोमाञ्चस्वरभेद(स्वर)कम्पवैवर्ण्याश्रुप्रलया अष्टौ सात्त्विकाः ।

सीदत्यस्मिन्मन इति व्युत्पत्तेः सत्त्वगुणोत्कर्षात्साधुत्वाच्च प्राणात्मकं वस्तु सत्त्वम्, तत्र भवाः सात्त्विकाः । भावा इति वर्तते ॥ ते च प्राणभूमिप्रसृतरत्यादिसंवेदनवृत्तयो बाह्यजडरूपभौतिकनेत्रजलादिविलक्षणा विभा-

कुर्यात्सात्त्विके स्कन्धभञ्जनम् । जडतां सप्तमे कुर्याद्दशमे मरणं तथा ॥' आदिग्रहणात्सहसा भूमिपतनविकम्पनस्फुरणादयो ज्ञेयाः ॥ प्राणभूमीति । अथ भाव । रत्यादयश्चित्तवृत्तिविशेषाः पूर्वसविद्रूपाः समुल्लसन्ति । तत आभ्यन्तरं प्राणान्तस्वरूपाध्यासेन कलुषयन्ति । न चैतदसंवेद्यम् । तथा हि क्रोधावेशे अन्तरा ज्वलत्येव पूर्वमुन्मिषति ततः स्वेदः । अनेनैवाशयेन भट्टबाणेनोक्तम्—'पूर्वं तपो गलति पश्चात्स्वेदसलिलम्' इति । तथा तदवस्था प्राप्तोऽवहित्थादिना भावो बहिर्विकारपर्यन्ताप्राप्तेः परिरक्ष्यमाणो दृष्टः । यथा—'पिअमुहदंसणचलिअं रइसाअरं पिआहिअअम् । गुरुअणसण्णिहिपत्तेअपसुहपसरं पि हु ण ठाइ ॥' प्रियमुखदर्शनेन रतिविषये सादरं सप्रियाहृदयं चलितं गुरुविषये ना संकल्पीदिति । निषिद्धस्वेदप्रभृति बाह्यप्रसरमपि न विश्राम्यति । आन्तरस्वेदादि सात्त्विकक्षोभनयनेवेत्यर्थः । निदर्शनं चात्र प्रतीयमानम् । तथा हि । प्रिय मुखं यस्य तादृशस्य दाराङ्कस्य दर्शने आह्लादमपि चलितो

१. ऐसकप्रमादपतितो भवेत्

१. 'प्रियमुखदर्शनचलितं रतिसादरं प्रियाहृदयम् । गुरुजनसंनिहितैकप्रारम्भप्रसरमपि खलु न तिष्ठति ॥' इति, '—रतिसागरोऽप्याहृदयम् । गुरुजनसंनिहितैकप्रारम्भप्रसरोऽपि खलु न तिष्ठति ॥' इति च च्छाया.

क्षमारूपामर्षः । [illegible] वर्णयेत् ।

यथा—

'कृद्धारे न [illegible]

[illegible] लोके [illegible] ।

यानि त्रीणि कुतोमुखान्यपि [illegible]

[illegible] जनः ॥'

व्याध्यभिघाताभ्यां मृतिर्हिक्काकार्श्यादिकृत् ।

व्याधिर्ज्वरादिः प्रतीतः, शस्त्रनिपातजादिरभिघातोऽभिघाताभ्यां मृतेः प्रागवस्था मृतिः । साक्षान्मृतानुभावाभावात् । तत्र व्याधिजां मृतिं हिक्काश्वासाङ्गभङ्गाक्षिनिमीलनाद्यैः, अभिघातजां तु कार्श्येन मुखादिहिक्काफेनाङ्गभङ्गजडतामरणादिभिर्निर्णयेत् ।

यथा—

'स गतः क्षितिमुष्णशोणितार्द्रो खुरदंष्ट्राग्रनिपातदारिताश्मा ।

असुभिः क्षणमीक्षितेन्द्रसूनुर्विहितामर्षगुरुध्वनिर्निरासे ॥'

शृङ्गारे तु मरणाध्यवसायो मरणात्पूर्वं जटिति पुनर्योगो वा निबध्यते । अन्यत्र तु स्वेच्छा ।

यथा—

'संप्राप्तेऽवधिवासरे क्षणममुं तद्वर्त्मवातायनं

वारंवारमुपेत्य निःक्रियतया निश्चित्य किंचिच्चिरम् ।

विप्रतिपत्तिरित्याहुः । एभ्योऽनन्तरं भवितव्यताप्रत्ययस्वभावः एकतरपक्षदौर्बल्यदायी पक्षान्तरतुल्यकक्षभवोद्भावयतु(?)न्ममतामन्यस्य दर्शयस्तर्कः । स च संशयात्पृथगेव । [illegible] तत्त्वबुभुत्साशादिरूपस्य विमर्शादेः स्वीकारेऽपि कविशिक्षार्थं भङ्ग्यानिरूपणम् । अन्ये तु—धर्मिणि संदेहो धर्मे तु विमर्शो भ्रान्तिज्ञानं विप्रतिपत्तिरित्याहुः । **प्रागवस्थेति** । म्रियमाणावस्थैव अनेन व्याधिना मे न निवर्तितव्यमित्येवंविधचित्तवृत्तिरूपा ॥ **कार्श्येति** । अष्टौ हि विषवेगाः । यदाह भरतः—'कार्श्यं तु प्रथमे वेगे द्वितीये वेपनं[1] तथा । दाहं तृतीये हिक्कां च चतुर्थे सम्प्रयोजयेत् ॥ फेनं च पञ्चमे

1. 'वेपधुस्तथा' भरतपुस्तके

संप्रत्येव निवेश्य केलिकुररीः सास्रं सखीभ्यः शिशो-
मोधव्या सहकारकेण करुणः पाणिग्रहो निर्मितः ॥'

तथा—

'तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरय्वो-
र्देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।
पूर्वाकाराधिकतररुचा संगतः कान्तयासौ
लीलागारेष्वरमत पुनर्न क्षमाभ्यन्तरेषु ॥'

अथ सात्त्विकानाह—

**स्तम्भस्वेदरोमाञ्चस्वरभेद(स्वर)कम्पवैवर्ण्याश्रुप्रलया अष्टौ सा-
काः ।**

सीदत्यस्मिन्मन इति व्युत्पत्तेः सत्त्वगुणोत्कर्षात्साधुत्वाच्च प्राणात्मकं
तु सत्त्वम्, तत्र भवाः सात्त्विकाः। भावा इति वर्तते॥ ते च प्राणभूमि-
तरत्यादिसंवेदनवृत्तयो बाह्यजडरूपभौतिकनेत्रजलादिविलक्षणा विभा-

---

त्स्यात्षष्ठे स्कन्धभञ्जनम् । जडता सप्तमे कुर्यादष्टमे मरण तथा ॥' आदिग्रहणा-
सा भूमिपतनविकम्पनस्फुरणादयो ज्ञेयाः ॥ **प्राणभूमीति** । अय भावः । रत्या-
श्चित्तवृत्तिविशेषाः पूर्वसंविद्रूपाः समुत्पद्यन्ति । तत आभ्यन्तर प्राणान्तस्वरूपा-
सेन कलुषयन्ति । न चैतदसंवेद्यम् । तथा हि क्रोधावेशे अन्तरा ज्वलत्येव
मुन्मिषति तत स्वेदः । अनेनैवाशयेन भट्टबाणेनोक्तम्—'पूर्वं तपो गलति पश्चात्स्वे-
लिलम्' इति । तथा तदवस्था प्राप्तोऽवहित्थादिना भावो बहिर्विकारपर्यन्ताप्राप्तेः
रक्ष्यमाणो दृष्टः । यथा—'पिअमुहससङ्कदसणचलिअं रइसाअर पिआहिअअम् । गुरु-
ग्मरुम्भियसेअपमुहपसरं पि हु ण ठाइ ॥' प्रियमुखदर्शनेन रतिविषये सादरं
प्रियाहृदय चलित गुरुविषये मा संक्रमीदिति । निषिद्धस्वेदप्रभृति बाह्यप्रसरमपि
विश्राम्यति । आन्तरस्वेदादि सात्त्विकक्षोभमयमेवेत्यर्थः । निदर्शन चात्र प्रतीय-
नम् । तथा हि । प्रिय मुख यस्य तादृशस्य शशाङ्कस्य दर्शने आहृदयमपि चलितो

---

१. लेखकप्रमादपतितो भवेत्

---

१. 'प्रियमुखशशाङ्कदर्शनचलितं रतिसादरं प्रियाहृदयम् । गुरुसंक्रमरुद्धसेकप्रारम्भ-
तरमपि खलु न तिष्ठति ॥' इति, '-रयिसागरोऽप्याहृदयम् । गुरुसक्रमरुद्धसेकप्रार-
कप्रसरोऽपि खलु न तिष्ठति ॥' इति च छाया.

नेन रत्यादिगमनेनेत्यादि । [illegible] भवन्ति । [illegible] । [illegible] विष्टम्भं चेतनत्वम् । [illegible] । [illegible] तीव्रातीव्रत्वेन [illegible] इति [illegible] । [illegible] न तथा [illegible] । [illegible] [illegible] सत्त्विकान् भावान् [illegible] इति [illegible] तम् ॥ एवं च [illegible], [illegible] ।
इति [illegible] ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] विपर्ययः । [illegible] प्राणभूमा [illegible] ॥ **रत्यादिगमनेनेति** । [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible], तथापि बाष्पहेतुका [illegible] । [illegible] स्तम्भादय इति [illegible] ॥ **स्तम्भो विष्टम्भश्चेतनत्वमिति** । मनसा [illegible] नानिन्द्रियप्रदेशचारिणा [illegible] मनधिष्ठानादित्यर्थ. । यथा—'[illegible] [illegible] ॥' [illegible] यथा—'उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धबाष्प वृत्तिं कुरु स्थिरतया विहितानुबन्धम् । अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥' **तीव्रातीव्रत्वेनेति** । तीव्रत्वेन प्राणानुप्रहस्वेदो यथा—'आश्लेषे प्रथम क्रमादथ जिते ह्येऽधरस्यार्पणे केलिद्यूतविधौ पण प्रियतमे कान्ता पुन. पृच्छति । सा तूद्दिष्टमनिरुद्धसम्भृतरसोद्भेदस्फुरद्दण्डया तूष्णीं शारविशारणाय निहित स्वेदाम्बुगर्भः करः ॥' अतीव्रत्वेन तु वैवर्ण्यं यथा—'सचारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं य व्यतीयाय पतिंवरा सा । नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपाल· ॥' प्रलयन्ति प्रकर्षेण प्राणनिलीनेष्विन्द्रियेषु लयः प्रलयः । यथा—'तीव्राभिषङ्गप्रभवेण–' इति ॥ **तस्येति** । प्राणस्य ॥ **मन्देति** । प्राणस्य मन्दा-

१. 'स्तम्भो विष्टम्भचेतनत्वम्' इति टीकायाम्. २. 'रतिनिर्वेदा' स्यात्.

१. 'न तु' स्यात्. २. अस्य सस्कृत न स्मर्यते.

रसभावानभिधाय तदाभासानाह—

निरिन्द्रियेषु तिर्यगादिषु चारोपाद्रसभावाभासौ ।

निरिन्द्रिययोः संभोगारोपणात्संभोगाभासो यथा—

'पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनीभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।
लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥'

विप्रलम्भारोपणाद्विप्रलम्भाभासो यथा—

'वेणीभूतप्रतनुसलिला तोम्यती तस्य सिन्धुः
पाण्डुच्छायातटरुहतरुभ्रंशिभिः शीर्णपर्णैः ।
सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती
कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥'

भावाभासो यथा—

'गुरुगर्भभरक्लान्ताः स्तनन्त्यो मेघपङ्क्तयः ।
अचलाधित्यकोत्सङ्गमिमाः समधिशेरते ॥'

तिरश्चोः संभोगाभासो यथा—

'मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रिया स्वामनुवर्तमानः ।
शृङ्गेण संस्पर्शनिमीलिताक्षी मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥'

यथा च—

'ददौ सरःपङ्कजरेणुगन्धि गजाय गण्डूषजलं करेणुः ।
अर्धोपभुक्तेन बिसेन जायां संभावयामास रथाङ्गनामा ॥'

विप्रलम्भाभासो यथा—

'आपृष्टासि व्यथयति मनो दुर्बला वासरश्री-
रेह्यालिङ्ग क्षपय रजनीमेकिका चक्रवाकि ।

वेशाद्रोमाञ्चो यथा—(वृन्दावन्दाभिमुखम् ।) 'तद्वक्त्राभिमुखं मुखं विनमितं दृष्टिः कृता पादयोस्तस्यालापकुतूहलाकुलतरे श्रोत्रे निरुद्धे मया । पाणिभ्यां च तिरस्कृतः सपुलकः स्वेदोद्गमो गण्डयोः सख्यः किं करवाणि यान्ति शतधा यत्कञ्चुके संधयः ॥' मिथ्यावे-

१. 'निरिन्द्रि' स्यात्　२. 'तामवीतस्य(?)' स्यात्.

१. लेखकप्रमादल्लिखितं भवेत्　२ 'मध्यावेशा' स्यात्

नान्यासक्तो न खलु कुपितो नानुरागच्युतो वा
दैवासक्तस्तदिह भवतीमस्वतन्त्रस्त्यजामि ॥'

यथा वा—

'नान्तर्वर्तयति ध्वनत्सु जलदेष्वामन्द्रमुद्गर्जितं
नासन्नात्सरसः करोति कवलानावर्जितैः शैवलैः।
दानास्वादनिषण्णमूकमधुपव्यासङ्गदीनाननो
नूनं प्राणसमावियोगविधुरः स्तम्बेरमस्ताम्यति ॥'

भावाभासो यथा—

'त्वत्कटाक्षावलीलीलां विलोक्य सहसा प्रिये।
वनं प्रयात्यसौ व्रीडाजडदृष्टिर्मृगीजनः ॥'

आदिशब्दान्निशाचन्द्रमसोर्नायकत्वाध्यारोपात्संभोगाभासो यथा—

'अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः।
कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥'

चन्द्रे भावाभासो यथा—

'त्वदीयमुखमालोक्य लज्जमानो निशाकरः।
मन्ये घनघटान्तर्धिं समाश्रयति सत्वरः ॥'

रसाभासस्य भावाभासस्य च समासोक्त्यर्थान्तरन्यासोत्प्रेक्षारूपकोपमाश्लेषादयो जीवितम् ॥

अनौचित्याच्च।

अन्योन्यानुरागाद्यभावेनानौचित्याद्रसभावाभासौ।

शाद्वेपथुर्यथा—'मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति कान्त स्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति। अस्यापि किं सखि न भाजनमीदृशाना वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥' उत्कृष्टावेशात्स्वरभेदो यथा—'याते द्वारमतीम्–' इति ॥ एते च सात्त्विकाः प्रतिरस संभवन्तीति राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यन्यायेनापि व्यभिचारिवन्न स्वातन्त्र्यगन्धमपि भजन्त इति सुलभोदाहरणत्वाच्च वृत्तौ उदाहरणानि न प्रदर्शितानि ॥ **रसाभास इति।** परस्पर-

1. 'परस्परास्थानबन्ध' इति स्यात्.

रसाभासो यथा—

'दूराकर्षणमोहमन्त्र इव मे तन्नाम्नि याते श्रुतिं
चेतः कालकलामपि प्रसहते नावस्थितिं तां विना ।
एतैराकुलितस्य विक्षतरतेरङ्गैरनङ्गातुरैः
संपद्येत कथं तदाप्तिसुखमित्येतन्न वेद्मि स्फुटम् ॥'

अत्र सीताया रावणं प्रति रत्यभावाद्रसाभासः ।

यथा वा—

'स्तुमः कं वामाक्षि क्षणमपि विना यं न रमसे
विलेभे कः प्राणान्रणमखमुखे यं मृगयसे ।
सुलग्ने को जातः शशिमुखि यमालिङ्गसि बला-
त्तपःश्रीः कस्यैषा मदननगरि ध्यायसि तु यम् ॥'

अत्रानेककामुकविषयमभिलाषं तस्याः स्तुम इत्याद्यनुगतं बहुव्यापारोपादानं व्यनक्ति ।

भावाभासो यथा—

'निर्माल्यं नयनश्रियः कुवलयं वक्त्रस्य दासः शशी
कान्तिः प्रावरणं तनोर्मधुमुचो यस्याश्च वाचः किल ।
विंशत्या रचिताञ्जलिः करतलैस्त्वां याचते रावण-
स्तां द्रष्टुं जनकात्मजा हृदय हे नेत्राणि मित्रीकुरु ॥'

अत्रौत्सुक्यम् ॥

काव्यस्य लक्षणमुक्त्वा भेदानाह—

व्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये काव्यमुत्तमम् ।

वाच्यादर्थाद्व्यङ्ग्यस्य वस्त्वलंकाररसादिरूपस्य प्राधान्ये काव्यमुत्तमम् ।

स्थानबन्धात्मिकाया हि रतेः शृङ्गारत्वमुक्तम् । अत्र तु कामनाभिलापमात्ररूपा रतिर्व्यभिचारिभावो न स्थायी । तस्य तु स्थायिकल्पत्वेनाभाति । अतश्च स्थाय्याभासत्वं रतेः । यतो रावणस्य सीताद्विष्टमप्युपेक्षिका हृदय नैव स्पृशति । तत्स्पर्शे ह्यभिमानोऽस्य लीयेतैवामयीय रसक्तेति तु निश्चयोऽप्यनुपयोगी कामजमोहनारत्वात् शुक्तौ रूप्याभास-

१. 'लीयेतैव । मयीय न सक्तेति' स्यात

[illegible] —

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] प्राधान्ये मध्यमं यथा ।

[illegible] च प्राधान्ये [illegible]

[illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥ इत्याक्षिपदेनेति । [illegible] । [illegible] यथा—'[illegible]' [illegible] । तथा हि । [illegible] । अथ वा [illegible] भाव्यम् । [illegible] जलराशि[illegible] । [illegible] । अत्र सोमो मदनविकारात्मा सहृदयस्य तत्सुखावलोकने [illegible] भावोत्पत्त्यादिपक व्यङ्ग्यमेव । तदाश्रयेण च काव्यस्य चारुत्व [illegible] मुदाहर ॥ रसप्राधान्ये यथा—'कृच्छ्रेणोरुयुगं व्यतीत्य [illegible]

[illegible]' इति सा०

[illegible]च्छादृद' इत्युपलभ्यते

यथा—

'वाणीरकुडङ्गुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणन्तीए।
घरकम्मवावडाए वहूए सीदन्ति अङ्गाइं॥'

अत्र 'दत्तसंकेतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्टः' इति वाक्यात् 'सीदन्त्यङ्गानि' इति वाच्यमेव सातिशयम्।

कचित्पराङ्गत्वेन यथा—

'अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः॥'

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम्।

नितम्बस्थले मध्येऽस्यास्त्रिवलीतरङ्गविषमे निःस्पन्दतामागता। मद्दृष्टिस्तृषितेव संप्रति शनैरारुह्य तुङ्गौ स्तनौ साकाङ्क्षं मुहुरीक्षते जललवप्रस्यन्दिनी लोचने॥' अत्र हि नायिकाकारानुवर्तमानस्वात्मप्रतिकृतिपविचित्रितचित्रफलकालोकनाद्वत्सराजस्य परस्परास्थाबन्धरूपो रतिस्थायिभावो विभावानुभावसंयोजनावशेन चर्वणा इति (?) आस्वाद्य इति प्राधान्येनात्र रसो व्यङ्ग्य। एवं भावतदाभासादीनामुत्तमकाव्यप्रभेदतया उदाहरणानि ज्ञेयानीति॥ **सातिशयमिति**। तथा हि। गृहकर्मव्यापृताया इत्यन्यपराया अपि। वध्वा इति सातिशयलब्धा (?) पारतन्त्र्यबद्धाया अपि। अङ्गानीत्येकमपि तादृशानङ्ग यद्गाम्भीर्यावहित्थवशेन संवरीतु पारितम्। सीदन्तीत्यास्तां गृहकर्मसंपादनं स्वात्मानमपि धर्तुं न प्रभवति। गृहकर्मयोगे च स्फुटं लक्ष्यमाणानीति अस्माद्वाच्यादेव सातिशयमदनपरतन्त्रताप्रतीतिरित्यर्थः। **पराङ्गत्वेनेति**। परस्परसमवेतदाभासभावप्रशमभावोदयभावसंधिभावशबलतारूपस्य भावस्य वाक्यार्थीभूतस्य अङ्गं रसादिपरत्वेनाररूपं व्यङ्ग्यं तस्य भावस्यात्वम्। तेनेति रसेन। **उत्कर्षीति**। रसना मेखला संभोगावसरे ऊर्ध्वं कर्षतीति। **शृङ्गार इति**। समरभुवि पतितकरावलोकनेन प्राक्तनसंभोगवृत्तान्तः स्मर्यमाण इदानीं विध्वस्ततया यत शोकविभावतां प्रतिपद्यते अतः करुणस्याङ्गतां याति। यथा च—'तव शतपत्रमृदुनामतलध्वरणमलनकलनूपुरक·

---

१. 'वानीरकुञ्जोड्डीनशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः।
गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः सीदन्त्यङ्गानि॥' इति छाया।

२. 'व्यङ्ग्यम्' इति काव्यप्रकाशोक्तमेव वरं प्रतीयते।

---

१ 'प्रस्यन्दिना' स्यात्　२ 'स्थाबन्धरूपो' स्यात्　३. '[illegible]' स्यात्
४. 'स्यात् तेनेति। रसनोत्कर्षीति' स्यात्

यथा च—

'जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया
ततो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम्।
कृतालंकाभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता॥'

अत्र व्यङ्ग्य उपमानोपमेयभावो रामत्वमिति वाच्यस्याङ्गतां नीतः।

ध्वनिना युक्तः। [illegible] इति प्रश्न [illegible] कनक [illegible] कथमस्य मत॥' अत्र [illegible] भावो [illegible] स्याङ्गम्। यथा च—'समस्तगुणसम्पदः सममलंक्रियाणां गणैर्भवन्ति यदि भूषणं तव तथापि नो शोभसे। शिवं हृदयवल्लभ यदि यथा तथा रञ्जयेत् ननु सापि ते नागरि सर्वलोकोत्तरम्॥' अत्र शृङ्गाराभासो भावस्याङ्गम्। यथा च—'स पातु वो यस्य हतावशेषास्तत्तुल्यवर्णाञ्जनरञ्जितेषु। लावण्ययुक्तेष्वपि वित्रसन्ति दैत्याः स्वकान्तानयनोत्पलेषु॥' अत्र दैत्यप्रकृतीनामनुचितत्वात् भयानकप्रतापकारणकृत इति भावाभास इति। स च देवताविषयरतिभावस्याङ्गम्। यथा च—'अविरलकरवालकम्पनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः। ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः क्वापि तवेक्षणे क्षणात्॥' अत्र राजविषयस्य रतिभावस्य भावप्रशमोऽङ्गम्। 'साकं कुरङ्गदृशा मधुपानलीलां कर्तुं स्मरद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते। अन्याभिधाय तव नाम विभोर्गृहीतं केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थाम्॥' अत्र त्रासस्योदयः। 'असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः कथानां विस्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः। प्रमोदं वो दिश्यात्कपटबटुवेषापनयने त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः॥' अत्रावेगधैर्ययोः सन्धिः। 'पश्येत्कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारी। हस्तालम्बं वितर हहहा व्युत्क्रम क्वासि यासि। इत्थं पृथ्वीपरिवृढ भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः कन्या कञ्चित्पुलकिसलयान्याददानाभिधत्ते॥' अत्र शङ्कासूयाधृतिस्मृतिश्रमदैन्यविबोधौत्सुक्यानां शबलता। एते च रसवदाद्यलंकाराः। यद्यपि भावोदयसन्धिशबलत्वानि नालंकारतयोक्तानि तथापि कश्चिद्ब्रूयादित्येवमुक्तम्। इदानीं वाच्य प्रत्यलंकारस्य व्यङ्ग्यस्याङ्गतामाह—**यथा चेति। जनस्थाने इति।** जनानां स्थानम्, दण्डकारण्यं च। कनकमृगतृष्णा, भ्रान्तिश्च। वैदेही सीता, वै देहि इति पदद्वयं च। लङ्कापुरस्य भर्तुः रावणस्य, अलंकृतत्वात्कुत्सितस्य भर्तुश्च। वदनेषु दशसु मुखेषु। घटना शरयोजना, विचित्रोक्तिपरम्परासु च। कुशलवौ सुतौ यस्याः सा सीता, शुभवनता च॥ **प्रलयेति।** प्रलय

---

१. 'त्वदेव' स्यात्। २ 'कुरङ्गकदृशा' काव्यप्रकाशे ३. 'सुहृद्भि' काव्यप्रकाशे
४. 'धायि' काव्यप्रकाशे. ५. 'विभो गृ' काव्यप्रकाशे. ६ 'व्युत्क्रमः' काव्यप्रकाशे
७. 'त्फलकिस' काव्यप्रकाशे

यथा च—

'अभिमरतिमलसहृदयं प्रलयं मूर्छां तमः शरीरसादम् ।
मरणं जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥'

अत्र हालाहलं वस्तु व्यङ्ग्यं भुजगरूपणलक्षणस्य वाच्यस्याङ्गम् ।

क्वचिदस्फुटत्वेन यथा—

'[1]अहयं उज्जुअरूया तस्स वि उम्मन्थराइ पिम्माइं ।
सहि आयणो अ निउणो अलाहि किं पायराएण ॥'

अत्र स मां पुरुषायितेऽध्यर्थयते, अहं च निषेद्धुं न शक्ता, तत्सख्यः पादमुद्रया तर्कयित्वा मामहासिषुरिति व्यङ्ग्यमस्फुटम् ।

क्वचिदतिस्फुटत्वेन यथा—

'श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानाम् ।
उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि ॥'

अत्राप्रयासेन शिक्षादानलक्षणं वस्तु व्यङ्ग्यमतिस्फुटत्वेन प्रतीयमानमसत्प्राधान्यमेव कामिनीकुचकलशवद्गूढं चमत्करोति नातिगूढम् ।

इन्द्रियाणामल्पं सामर्थ्यम् । मूर्छा मनस इन्द्रियाणां च शक्तिनिरोधः । तमः सैत्ये च ([1])नन्ति इन्द्रियाणामशक्तिः । मरणमति प्राणत्यागकर्तृतात्मिका पूर्वक्रियैव च पाशबन्धाद्यवसरगता मरणशब्देनात्र विवक्षिता । विषमिति जलं कालकूटं च ॥ गूढमिति । यथा—'मुग्धे विकसितस्मितं वलितवक्रिम प्रेक्षितं समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः । उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोद्धुरं बतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते ॥' अत्र विकसितशब्देन बाधितत्वाकोशात्मकमुख्यार्थेन सच्छायत्वप्रसरणादिसादृश्यात् स्मितं लक्षयता हृद्यत्वसुरभित्वबहुमानास्पदत्वनित्यसुलभत्वादिधर्मसहस्रं ध्वन्यते । वलितशब्देन निश्चेतने वक्रिमणि असंभवत्परम्पर्यात्मकत्वार्थेन किंकरत्वतन्मुखप्रेक्षित्वादिसादृश्याद्वक्रिमाणं लक्षयता तापकत्वात्तदनुसरणं न कदाचिदप्यन्यत्र सद्भावः स्वेच्छया यत्र कुत्रचिदविवरणमित्यादि ध्वन्यते । समुच्छलितशब्देनानुपपद्यमानसामस्त्योर्ध्वचलनात्मकस्वार्थेनाकस्मादुत्कल्लोलीभवनसादृश्याद्विभ्रमं लक्षयता प्रौ-

---

1. अस्य संस्कृतं बहूनां पदानामस्फुटत्वान्न लिखितम्

---

1 'सत्त्वे' स्यात् 2. 'मरणं स्मृतिः' स्यात्

संदिग्धप्राधान्येन यथा—

'महिलासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ सा अमाअन्ती ।
अणुदिणमणण्णकम्मा अङ्गं तनुअं पि तणुएइ ॥'

अत्र अङ्गं तनुकमपि तनूकरोतीति किं वाच्यम्, किं वा तनूभावप्रकर्षाधिरोहेण यावदस्याहितं नाप्नोति तावदुज्झित्वा दौर्जन्यं सानुनीयतामिति व्यङ्ग्यं प्रधानमिति संदिग्धम् ।

तुल्यप्राधान्ये यथा—'ब्राह्मणातिक्रम—' इति । अत्र जामदग्न्यः सर्वेषां क्षत्राणामिव रक्षसां क्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।

यथा वा—

'पङ्क्तौ विशन्तु गणिताः प्रतिलोमवृत्त्या
पूर्वे भवेयुरियताप्यथ वा त्रपेरन् ।
सन्तोऽप्यसन्त इव चेत्प्रतिभान्ति भानो-
र्भासावृते नभसि शीतमयूखमुख्याः ॥'

अत्र प्राकरणिकाप्राकरणिकयोः समं प्राधान्यम् ।

यथा वा—

'मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपा-
द्दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।

ढप्रौढतरत्ववद्वास्य सर्वजनाभिलषणीयत्वादि ध्वन्यते । अपास्तशब्देनामूर्छायां मल्याधितमर्यादायामसम्भवदपेक्षणात्मकस्वार्थेन सरवनिर्वृत्तिसादृश्यात्तस्यान लक्षयता पुनरलंकारानवलोकनादि ध्वन्यते । मुकुलितशब्देनासम्भवत्कोरकात्मस्वार्थेनाभिनवोद्भेदसादृश्यात्स्तनयुग्मं लक्षयता स्पृहणीयत्वरामणीयत्वरामणीयकस्वाल्पदत्वमनोभवसमुद्दीपकत्वमिति ध्वन्यते । उद्धुरशब्देन बाधितधुरौन्मुख्यस्वार्थेनोच्चैस्त्वत्सादृश्यात्सवन्ध्यवत्तघन लक्षयतोपचितत्वस्पृहणीयत्वमनोभवकेतनत्वादि ध्वन्यते । इन्दुवदनेत्यत्र यद्युपचारस्तदा इन्दुशब्देन बाधितस्वार्थेन पारिमाण्डल्यादिसादृश्याद्वदनं लक्षयता जगज्जीवयितृत्वादि ध्वन्यते । उद्गमशब्देन बाधितोदयात्मकस्वार्थेनाभिनवोद्भेदसादृश्यात्तरुणिमानं लक्षयता

---

१. 'महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग सा अमान्ती ।
अनुदिनमनन्यकर्माङ्गं तन्वपि तनयति ॥' इति च्छाया.

संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
संधिं करोतु भवता नृपतिः पणेन ॥'

अत्र मथ्नामीत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यतुल्यभावेन स्थितम् । इति त्रयो मध्यमकाव्यभेदा न त्वष्टौ ।

अव्यङ्ग्यमवरम् ।

शब्दार्थवैचित्र्यमात्रं व्यङ्ग्यरहितमवरं काव्यम् ।

यथा—

'अघोघं नो नृसिंहस्य घनाघनघनध्वनिः ।
हताद्धुरुघुराघोषः सुदीर्घो घोरघर्घरः ॥'

यथा वा—

'ते दृष्टिमात्रपतिता अपि नात्र कस्य
क्षोभाय पक्ष्मलदृशामलका खलाश्च ।
नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना
ये कालता कुटिलतामिव न त्यजन्ति ॥'

यद्यपि सर्वत्र काव्येऽन्ततो विभावादिरूपतया रसपर्यवसानम्, तथापि स्फुटस्य रसस्यानुपलम्भादव्यङ्ग्यमेतत्काव्यमुक्तम् ॥

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिसंज्ञस्वोपज्ञकाव्यानुशासनवृत्तौ रसभावतदाभासकाव्यभेदप्रतिपादनो द्वितीयोऽध्यायः ।

स्पृहणीयत्वादि ध्वन्यते । मोदतेशब्देन बाधितहर्षात्मकमुख्यार्थेनार्दवितर्दकत्वसादृश्यादुद्गम लक्षयता उच्छृङ्खलस्पृहणीयादि ध्वन्यते ॥ **न त्वष्टाविति** । यथाह मम्मटः—'अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् । संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काकाक्षिप्तमसुन्दरम् । व्यङ्ग्यमेवंगुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदा स्मृता ॥' इति ॥ ननु यत्र रसादीनामविषयः स काव्यप्रकारोऽपि न भवत्येव । यस्मादवस्तुसंस्पर्शिता काव्यस्य तत्रोपपद्येत । वस्तु च सर्वमेव जगद्गतमवश्यं कस्यचिद्रसस्य भावस्याङ्गं प्रतिपद्यते । अनन्तरो विभावत्वेन चित्तवृत्तिविशेषा हि रसादयः । न च तदस्ति वस्तु यत्र किंचिच्चित्तवृत्तिविशेषमुपजनयति । तदनुत्पादने वा कविविषयतैव तस्य न स्यादित्याशङ्क्याह—**यद्यपीति** ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते विवेके द्वितीयोऽध्यायः ।

---

१. 'कस्य नात्र' काव्यप्रकाशे

[illegible]

[illegible]

---

१. 'यद्विश्रम्य विलोकितेषु बहुशो निःस्थेमनी लोचने यद्गात्राणि दरिद्रति प्रतिदिनं लूनाब्जिनीनालवत्। दूर्वाकाण्डविडम्बकश्च निबिडो यत्पाण्डिमा गण्डयोः कृष्णे यूनि सयौवनासु वनितास्वेषैव वेषस्थितिः॥' इति सम्पूर्णश्लोको महेन्दुराजस्य ध्वन्यालोचने उदाहृतः २. 'यो रसात्मा' लोचने. ३. अस्य मलप्रतीकं 'दोष इति।' इति त्रुटितं भवेत्

स्थायिभावानां यथा—

> 'संप्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परम् ।
> ठणत्कारैः श्रुतिगतैरुत्साहस्तस्य कोऽप्यभूत् ॥'

अत्रोत्साहस्य स्थायिनः ।

यत्रापि स्वशब्देन निवेदितत्वमस्ति तत्रापि विशिष्टविभावादिप्रतिपादनमुखेनैव रसादीनां प्रतीतिः । स्वशब्देन सा केवलमनूद्यते । यथा— 'याते द्वारवतीम्—' इत्यादि । अत्र विभावानुभावबलादुत्कण्ठा प्रतीयत एव । सोत्कण्ठः शब्दः केवलं सिद्धं साधयति । उत्कमित्यनेन तूत्कानुभावाकर्षणं कर्तुं सोत्कण्ठशब्दः प्रयुक्त इत्यनुवादोऽपि नानर्थकः ।

व्यभिचारिणां यथा—

> 'सव्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे
> सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।
> सेर्ष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे
> पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥'

अत्र व्रीडादीनाम् ।

'क्वचित्संचारिवर्जम्' इति वचनात्क्वचिन्न दोषः ।

यथा—

> 'औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया
> तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।
> दृष्ट्वाग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे
> संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः ॥'

अत्रौत्सुक्यशब्द इव तदनुभावो न तथा प्रतीतिकृत् । अत एव 'दूरादुत्सुकम्—' इत्यादौ व्रीडाद्यनुभावानां विचलितत्वादीनामिवोत्सुकत्वानु-

---

'स्वशब्दाः शृङ्गारादेर्वाचकाः शृङ्गारादयः शब्दाः' इत्युक्तम्, तत्प्रतिक्षिप्तम् ॥ नान-

---

१. 'ठण' 'रण' वा काव्यप्रकाशे.

भावस्य सहसा प्रसरणादिरूपस्य तथा [illegible]मिति कृतम् ।

अबाध्यत्वे आश्रयैक्ये नैरन्तर्येऽङ्गत्वे न विभावादिप्रातिकौल्यम् ।

अबाध्यत्वादिषु सत्सु विभावादिप्रातिकौल्यं [illegible] दोषः ।

यथा—

'प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रुषं

प्रिये शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चतु वचः ।

निधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं

न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥'

अत्र कालहरिणश्चपलः शीघ्रमेव प्रयाति न च पुनरागच्छतीत्यादिवैराग्यकथाभिः प्रियानुनयनं निर्विषयेण कृतमिति शृङ्गारप्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावो निबद्ध इति विभावप्रातिकौल्यम् । तत्प्रकाशितो निर्वेदश्च स्वदते इति व्यभिचारिप्रातिकौल्योदाहरणमप्येतत् ।

एवं शृङ्गारबीभत्सयोर्वीरभयानकयोः शान्तरौद्रयोरप्युदाहार्यम् ।

यथा च—

'णिहुयरमणम्मि लोयणवहम्मि पडिए गुरूणमज्झम्मि ।

सयलपरिहारहियया वणगमणं वेव महइ वहू ॥'

अत्र सकलपरिहारवनगमने शान्तानुभावौ । इन्धनाद्यानयनव्याजेनोपभोगार्थं वनगमनं चेन्न दोषः ।

अबाध्यत्वे इति । अबाध्यत्वमशक्याभिभवत्वं तदभावेन केवलं न दोषो यावत्प्रकृतस्य रसस्य परिपोषः । यथा—'क्काकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलम्' इत्यादि । अत्र वितर्कौत्सुक्ये मतिसरणे शङ्कादैन्ये धृति-

---

१.–२. 'प्रातिकूल्य' स्यात् ३. 'निर्विण्ण' स्यात्. ४.–५. 'प्रातिकूल्य' स्यात्

६. 'निभृतरमणे लोचनपथे पतिते गुरुजनमध्ये ।
सकलपरिहारहृदया वनगमनमेवेच्छति वधूः ॥' इति च्छाया.

चिन्तने परस्परबाध्यबाधकभावेन भवन्ती चिन्तायामेव पर्यवस्यन्ती प्रशान्तादस्थानम् ।

'सत्यं मनोरमाः कामाः सत्यं रम्या विभूतयः ।
किं तु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोलं हि जीवितम् ॥'

अत्र त्वाद्यमर्धं बाध्यत्वेनैवोक्तम्, द्वितीयं तु प्रसिद्धास्थिरत्वापाङ्गभङ्गोपमानेन जीवितस्यास्थिरत्वं प्रतिपादयद्बाधकत्वेनोपात्तं शान्तमेव पुष्णाति । न पुनः शृङ्गारस्यात्र प्रतीतिः, तदङ्गस्याप्रतिपत्तेः ।

ध्वनिकारस्तु—

'विवक्षितानुन्मुखीकर्तुं काव्यशोभार्थमेव च ।
तद्विरुद्धरसस्पर्शस्तदङ्गानां न दुष्यति ॥'

इति विरोधपरिहारमाह ॥

आश्रयैक्य इति । एकाश्रयत्वे दोषः । भिन्नाश्रयत्वे तु वीरभयानकयोः परस्परं विरुद्धयोरपि नायकप्रतिनायकगतत्वेन निबध्यमानयोर्न दोषः ।

यथा अर्जुनचरिते—

'समुत्थिते धनुर्ध्वनौ भयावहे किरीटिनो
महानुपप्लवोऽभवत्पुरे पुरन्दरद्विषाम् ।
[illegible]
[illegible] ।'

इत्यादि ॥

नैरन्तर्ये इति । [illegible]
[illegible] ।

[illegible] इति । [illegible]
[illegible]

[illegible]

यथा नागानन्दे शान्तरसस्य 'अहो गीतमहो वादितम्' इत्यद्भुतमन्तरे निवेश्य जीमूतवाहनस्य मलयवतीं प्रति शृङ्गारो निबद्धः।

न केवलं प्रबन्धे, एकस्मिन्नपि वाक्ये रसान्तरव्यवधानाद्विरोधो निवर्तते।

यथा—

'भूरेणुदिग्धान्नवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः।
गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणान्सुराङ्गनाश्लिष्टभुजान्तरालाः॥
सशोणितैः क्रव्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान्।
संवीजिताश्चन्दनवारिसेकैः सुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः॥
विमानपर्यङ्कतले निषण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीम्।
निर्दिश्यमानांल्ललनाङ्गुलीभिर्वीराः स्वदेहान्पतितानपश्यन्॥'

अत्र बीभत्सशृङ्गारयोरन्तरा वीररसनिवेशान्न विरोधः। वीराः स्वदेहानित्यादिना उत्साहावगमात्मा कर्तृकर्मणोः समानाधिकरण्यानुभाविताया प्रतीतिरिति मध्यपाठाभावेऽपि पुनरपि वीरस्य व्यवधायिकता। स्वदेहानित्यनेन चैकत्वाभिमानादाश्रयैक्यम्।

अनङ्गत्वमपीति। द्वयोर्विरुद्धयोरङ्गित्वे दोषः, नाङ्गभावप्राप्तौ।

सा हि नैसर्गिकी, समारोपकृता वा।

तत्र येषां नैसर्गिकी तेषां तावदुक्तावविरोध एव। यथा विप्रलम्भे तदङ्गानां व्याध्यादीनाम्। ते हि निरपेक्षभावतया सापेक्षभावविरोधिन्यपि करुणे सर्वथाङ्गत्वेन दृष्टा। यथा—'अभिमरतिमलसहृदयताम्' इत्यादि।

शान्तरसस्येति। 'रागस्यास्पदमित्यवैमि न हि मे ध्वंसीति न प्रत्यय कृत्याकृत्यविचारणासु विमुख को वा न वेत्ति क्षितौ। इत्थं निन्दमपीदमिन्द्रियवश प्रीत्यै भवेद्यौवन भक्त्या याति यदीत्थमेव पितरौ शुश्रूषमाणस्य मे॥' इत्यादिना उपक्षेपात्प्रभृतिपरार्थशरीरवितरणात्मकनिर्वहणपर्यन्त प्रतिपादितस्य॥ एकत्वाभिमानादिति।

---

१. 'वादित्रम्' काव्यप्रकाशे. २. 'यकता' इति ध्वन्यालोकलोचने पाठः. ३. 'अनङ्गत्वे चेति' स्यात्. ४. दृष्टाः। 'यथा' स्यात्.

---

१. 'निन्द्य' स्यात्.

समाप्तौ नानागमनदोषो यथा—'कोपात्कोमललोलबाहुलतिका—' इत्यादि । अत्र सत्यां रूपक इति न रौद्रानुभावानां रूपकबलादारोपितानां तदनिर्वाहादिनाङ्गत्वम् । इयं चाङ्गभावप्राप्तिरन्या ।

तत्राधिकारिकत्वात्प्रधाने एकस्मिन्काव्यार्थे रसयोर्भावयोर्वा परस्परविरोधिनोरङ्गभावत्वेऽपि न दोषः ।

यथा—

'क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं
गृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।
आलिङ्गन्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शांभवो वः शराग्निः ॥'

अत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयवर्णने प्रकृते करुण इव शृङ्गारोऽप्यङ्गमिति तयोर्न विरोधः ॥

पराङ्गत्वेऽपि कथं विरोधिनोर्विरोधनिवृत्तिरिति चेत्, उच्यते । विधौ विरुद्धसमावेशस्य दुष्टत्वम्, नानुवादे ।

अन्यथा विभिन्नविषयत्वात्को विरोधः स्यादित्यर्थः ॥ ननु वीर एवात्र रसो न शृङ्गारो न बीभत्सः किं तु रतिजुगुप्से वीरं प्रति व्यभिचारीभूते । भवत्वेवम् । तथापि प्रकृतोदाहरणे तावदुत्पन्नरतिजुगुप्सयोरपि न विरोधः ॥ करुण इवेति । तथा हि—हस्तावलग्नस्य वह्नेः क्षेपो विधूननं भयहेतुकमिति करुणाङ्गत्वे उपलालनाप्रवृत्तस्य तु वल्लभस्य करग्रहणासहनं क्षेपो नाविकारान्तरसंपर्कसमुत्थेर्ष्याकोपनिमित्तो विप्रलम्भसंसूचकः । पटाञ्चलावलग्नस्य वह्नेः प्रसभाभिहननं दाहनिमित्तदुःखजनितमवधूननं जलादिप्रक्षेपरूपं चेति करुणरसपरिपोषकम् । करावधूननेन करग्रहणादपसृतावञ्चलावलम्बिनो वल्लभस्य प्रसभमभिहननमवदापनमत्तया(?)वशावज्ञानिमित्तं विप्रलम्भमपरिपोषकम् । इतश्चेतश्च प्रवर्तमानस्य वह्नेः कबरीकलापासङ्गितत्रासहेतुकः ससंभ्रमकरयुगलजनितं प्रक्षेपोपासनमभिव्यञ्जकमिह करुणस्य प्रपञ्चत्वे ताण्डवपूर्वकत्वरितगतिनायिका-

---

१. इत प्रभृति 'विरोधाभावात्' इत्यन्तो ग्रन्थः पुस्तकान्तरालाभेन शुद्धयशुद्धिज्ञानाभावेन यथादर्शनस्फुटार्थो विचार्यः. २. 'ङ्गत्वम् ।' स्यात्.

यथा—

'एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर।
एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः॥'

न ह्यत्र विधिः[1] तदेव कुरु माकार्षीरिति वदे[2]कर्ता प्राधान्यलक्षणः। अपित्वन्याङ्गतालक्षणोऽनुवादः। एहीति क्रीडन्ति गच्छेति क्रीडन्ति इति क्रीडाङ्गयोरागमनगमनयोर्न विरोधः। न च रसेपु विध्यनुवादव्यवहारो

वेणीलतावग्रहोपायहठचुम्बनप्रवृत्तवल्लभस्यायासनमपक्षेपेणामयि निर्लज्ज तथा नाम व्यलीकशतानि कृत्वा संप्रतीत्थमाचरतीत्येवरूपोपालम्भवचनादिमय कृतककोपवशनीर्ष्यारोपाभिव्यञ्जकम्। केशावलम्बस्य वह्नेः सेन्धनस्य प्रक्षेपे च सम्भ्रमवशेनानालोचितदेशतया पादपतनमतज्ज्वालितस्य वा सर्वतोदिक्कस्य पादाक्रमणमिति तथाभूतस्य सम्भ्रमवशेनानिरीक्षणमनालोचनम्। वेल्लद्वेणीविलम्बनायकावलोकनजनितरोपावेपारुणिननयनस्फुरिताधरसरव्यकान्तादर्शननिश्चितमानग्रहणः प्रणामान्ते मौन इति। वल्लभः पादपतितो न विगणिततदपराधोन्मुखीकरणविस्मृततदपराधया नायिकया वह्न्याक्रान्तपादतया पलायनासमर्थत्रिपुरनारीसमाश्लेषकारी वह्निरतितीव्रतरावेगावेशेन सर्वाङ्गप्रकम्पनेनावधूतः क्षिप्तो दुःसहदुःखावस्थाद्योतकः। पादपतनप्रसादितवल्लभो वल्लभालिङ्गनप्रवृत्तः कान्तजनोऽसहनया दृढकोपनया झगिति[1] प्रसादमव्रज गर्वगरिममन्यरितयावधूतस्तदा मोटने न निवारित इति सत्कार इति शेषेर्ष्याविप्रलम्भसंसूचनम्। अत एव परित्यक्तप्रायेर्ष्याकोपतया वल्लभकृतापराधानुस्मरणजनिताश्रुबाधाविलीकृतकुवलयदलसदृशलोचनतया शृङ्गारोद्दीपनम्। वह्निदाहजनितवल्लभसुतादिविनाशानुस्मरणहेतुकदुःखसमारवशोद्गताश्रुप्रवाहविसस्थुलीकृतसुन्दरतरनयनतया शोकावेगपोषणम्। आर्द्रापराधः प्रत्ययप्रेमस्खलितादिप्रमादयुक्तः। अत एवेर्ष्याकोपनिमित्तता। वह्नेरपि प्रत्यग्रापराधना दाहजनिता तया शोकावेगहेतुतेति सदृशार्थवाचकपदनिकुरम्बजनितरसद्वयप्रतीतिभूषितकाव्यार्थभोगाः सहृदयानां परं चमत्कारमावहन्तीत्युच्यत इति॥ अयं भावः—सामग्रीविशेषपरिपतितत्वेन भावानां विरोधाविरोधौ न स्वभावमात्रनिबन्धनौ भिन्नदेशयोः शीतोष्णयोरपि विरोधाभावात्॥ ननु प्रधानतया यद्वाच्यं तत्र विधिः, [2]अप्रधाने तु वाच्येऽनुवादः, न च रसस्य वाच्यत्वं सं[3]भवत इत्याशङ्कमानः परिहरति—न चेति। [4]प्रधानाप्रधानत्वकृतौ विध्यनुवादौ, तौ च व्यङ्ग्यतायामपि भवत

१. 'विधिस्तदेव तदेव कुरु मा कार्षीरिति तावदे' इति पश्चात्कृतपाठः. २. 'दा' रहितोऽपि ध्वन्यालोचनस्थः पाठः.

१. 'झगिति' स्यात्. २. 'अप्रधानत्वेन' ध्वन्यालोकलोचने. ३. 'वाच्यत्व त्वयैव सोढमित्याशङ्कमानः' ध्वन्यालोकलोचने. ४. 'प्रधानाप्रधानमात्रकृतौ' ध्वन्यालोकलोचने.

नास्तीति शक्यं वक्तुम् । तेषां वाक्यार्थत्वेनाभ्युपगमात् । वाक्यार्थस्य च यौ विध्यनुवादौ तौ तदाक्षिप्तानां रसानामपि भवतः ।

अथ वा त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य करुणोऽङ्गम्, तस्य तु शृङ्गारः । तथापि न करुणे विश्रान्तिरिति तस्याङ्गतैव ।

अथ वा प्राग्यथा कामुक आचरति स्म, तथा शराग्निरिति स्मर्यमाणशृङ्गारेणेदानीं विध्वस्ततया शोकविभावतां प्रतिपद्यमानेन पोषितः करुणो रसः प्रधानमेव वाक्यार्थमभिधत्ते । यतः प्रकृतिरमणीयाः पदार्थाः शोचनीयतां प्राप्ताः प्रागवस्थादिभिः स्मर्यमाणैर्विलासैरधिकतरं शोकावेगमुपजनयन्ति ।

यथा—

'अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।'

इदं हि भूरिश्रवसः समरभुवि पतितं बाहुं दृष्ट्वा तत्कान्तानामनुशोचनम् । तथात्रापि त्रिपुरयुवतीनां शांभवः शराग्निरार्द्रापराधः कामी यथा व्यवहरति स्म तथा व्यवहृतवानित्यनेनापि प्रकारेणास्त्येवाविरोधित्वम् ।

एवेति भावः । मुख्यतया च रस एव काव्यवाक्यार्थानामर्थः । तेन यत्रामुख्यतया सोऽर्थस्तत्रानूद्यमानत्वं रसस्यापि युक्तम् । यदि वानूद्यमानविभावादिसमाक्षिप्तत्वाद्रसस्यानूद्यमानता । तदाह—**वाक्यार्थस्य चेति । अस्त्येवाविरोधित्वमिति ।** अयमत्र भावः—पूर्वं पक्षद्वये विप्रलम्भकरुणयोरन्यत्राङ्गभावगमनाभिर्विरोधित्वमुक्तम् । अधुना तु स विप्रलम्भः करुणस्यैवाङ्गतां प्रतिपन्नो न विरोधीति । तथा हि—करग्रहणासङ्गनादिना ईर्ष्याविप्रलम्भवृत्तान्तः स्मर्यमाण इदानीं विध्वस्ततया शोकविभावतां प्रकृष्टां प्रतिपद्यते इति वाक्यार्थीभूतस्य करुणस्य विरोधिनापि शृङ्गारेण परिपोष एव विधीयते ॥ परतस्तु शृङ्गारपोषितेन करुणेनात्र मुख्य एवार्थ उपोद्बल्यते । उक्तं हि—'गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते । प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि व-

---

१. 'वाक्यार्थस्य वाच्यस्य च' ध्वन्यालोके. २ 'स्वाभाविकि सत्यर्थे' ध्वन्यालोके.

---

१. 'तेन मुख्यतया यत्र सोऽर्थः' ध्वन्यालोकलोचने. २. 'यदि वा' स्यात्.

एवं च—

'दन्तक्षतानि करजैश्च विपाटितानि
[1]प्रोद्भिन्नसान्द्रपुलके भवतः शरीरे।
दन्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्वा
जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि॥'

इत्यादावपि शृङ्गारः शान्तस्याङ्गम्। तथा हि—यथा कश्चिन्मनोरथशतप्रार्थितप्रेयसीसंभोगावसरे जातपुलकस्तथा त्वं परार्थसंपादनाय स्वशरीरदान इति शृङ्गारेण शान्त एव पोष्यते इति।

यत्र तु न पोष्यते तत्रानङ्गत्वाद्दोष एव।

यथा—

'राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा॥'

अत्र प्रकृतस्य करुणरसस्य विरुद्धशृङ्गारो न पोषकः।

विभावानुभावक्लेशव्यक्तिः पुनःपुनर्दीप्तिरकाण्डप्रथाच्छेदाङ्गातिविस्तराङ्ग्यननुसंधानानङ्गाभिधानप्रकृतिव्यत्ययाश्च।

एते चाष्टौ रसस्य दोषाः।

र्तते॥' इति। **दन्तक्षतानीति**। [1]वोविसत्त्वस्य सिंहीं स्वकिशोरभक्षणप्रवृत्तां प्रति निज शरीर वितीर्णवतः केनचिच्चाटुक क्रियते। प्रो[2]द्भूत. सान्द्र. पुलकः परार्थसं[3]पत्तिजनानन्दकरेण यत्र[4]। रक्ते रुधिरे मनोभिलाषो यस्या। अनुरक्तं च मनो यस्याः। [5]पुररयश्चोद्बोधितः मदनावेशश्चेति विरोधः। **जातस्पृहैरिति**। वयमपि यदि कदाचिदेव कारुणिकपदवीमधिरोक्ष्यामस्तदा सत्यतो मुनयो भविष्याम इति मनोराज्ययुक्तैः॥ **न पोषक इति**। अपि त्वङ्गितयैव प्रतिभासते॥ ननु यत्रैकतात्पर्येणेतरेषां विरुद्धानामविरुद्धानां च न्यग्भूतत्वेनोपादानं तत्र त्वङ्गत्वेनाविरोधः। यत्र तु समप्रधानत्वेना-

---

१. 'प्रोद्भूत' विवेके लोचने च.

---

१. 'बोधिसत्त्वस्य' लोचने. २. 'प्रोद्भिन्न' मूले ध्वन्यालोके च. ३ 'संपत्तिजेनानन्दभरेण' ध्वन्यालोकलोचने. ४. 'तादृशे भवतः शरीरे' इत्यपि पूरणीयम् ५. 'मुनयश्चोद्बोधितमदनावेशाश्च' ध्वन्यालोकलोचने.

तत्र विभावानुभावयोः क्लेशव्यक्तिर्यथा—

'परिहरति रतिं मतिं लुनीते स्खलतितरां परिवर्तते च भूयः ।
इति बत विषमा दशास्य देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ॥'

अत्र रतिपरिहारादीनामनुभावानां करुणादावपि संभवात्कामिनीरूपो विभावः क्लेशेन प्रतिपाद्यः ।

'कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौत-
दिङ्मण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः ।

नेकस्य भावस्योपनिबन्धनं तत्र कथम् । यथा—'एकत्तो रुअइ पिआ अण्णत्तो समरतूरनिग्घोसो । नेहेण रणरसेण य भडस्स दोलाइअं हिअअम् ॥' इत्यादौ रत्युत्साहयोः, 'मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यम्–' इत्यादौ रतिशमयोः 'इयं सा लोलाक्षी त्रिभुवनललामैकवसतिः स चायं दुष्टात्मा स्वसुरपकृतं येन मम तत् । इतस्तीव्रः कामो गुरुरयमितः क्रोधदहनः कृतो वेषश्चायं कथमिदमिति भ्राम्यति पुनः ॥' इत्यादौ रतिक्रोधयोः, 'अन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पलव्यक्तोत्तंसभृतः पिनह्य सहसा हृत्पुण्डरीकस्रजः । एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुषः संभूय कान्तैः पिबन्त्यस्थिस्नेहसुराः कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥' इत्यादौ रतिजुगुप्सयोः, 'एकं ध्याननिमीलनान्मुकुलितं चक्षुर्द्वितीयं पुनः पार्वत्या वदनाम्बुजस्तनतटे शृङ्गारभारालसम् । अन्यद्दूरविकृष्टचापमदनक्रोधानलोद्दीपितं शम्भोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः ॥' इत्यादौ शमरतिक्रोधानाम्, 'एकेनाक्ष्णा प्रविततरुषा वीक्षते व्योमसंस्थं भानोर्बिम्बं सजललुलितेनापरेणात्मकान्तम् । अह्नश्छेदे दयितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी द्वौ संकीर्णौ रचयति रसौ नर्तकीव प्रगल्भा ॥' इत्यादौ रतिशोकक्रोधानां समप्राधान्येन निबन्धने कथं न विरोधः । अत्रोच्यते—अत्राप्येक एव रसः [illegible] । 'एकत्तो रुअइ पिआ–' इत्यादौ उत्साहाभिभूतो रतिर्व्यभिचारी [illegible] रणसमागमे [illegible] वीररसैव पुष्णातीति भटस्येत्यनेन पदेन [illegible] तम् । न च द्वयोः समप्रधानयोरन्योन्यमुपकार्योपकारकभावरहितयोः [illegible] उच्यते । किं च—उपक्रान्ते समरे सुभटानां कार्यान्तरकरणेन [illegible] [illegible] । ततो भटस्य समरे [illegible]

१ 'भट' काव्यप्रकाशे　२. 'धीर' काव्यप्रकाशे

१ 'एकत्तो रुअइ पिआ [illegible]
[illegible] हिअअम् ॥ [illegible]
२ 'इह' [illegible] ३ [illegible] ४. 'एवैष' [illegible]

लीलाशिरोंशुकनिवेशविशेषक्लृप्ति-
व्यक्तस्तनोन्नतिरभून्नयनावनौ सा ॥'

अत्रोद्दीपनालम्बनरूपाः शृङ्गारयोग्या विभावा अनुभावापर्यवसायिनः स्थिताः इति क्लेशव्यक्तिः।

पुनःपुनर्दीप्तिर्यथा कुमारसंभवे रतिप्रलापेषु। उपभुक्तो हि रसः स्वसामग्रीलब्धपरिपोषः पुनःपुनः परामृष्यमाणः परिम्लानकुसुमकल्पः कल्पते इति।

अकाण्डे प्रथनं यथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्के। दुर्योधनस्य धीरोद्धतप्रकृतेरपि तथाभूतभीष्मप्रमुखमहावीरलक्षक्षयकारिणि समरसंरम्भे प्रवृत्ते शृङ्गारवर्णने[1]।

अकाण्डच्छेदो यथा वत्सराजस्य रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के। रत्नावलीनाम-

---

करुणो वीरमेव पुष्णाति। एवम्—'मात्सर्य-' इत्यादावपि चिरप्रवृत्तिमत्या रतिवासनाया हेयतयोपादानाच्छर्मैकपरत्वम् 'आर्याः समर्यादम्-' इत्यनेन प्रकाशितम्। 'इय सा लोलाक्षी' इत्यादावपि रावणस्य प्रतिपक्षनायकतया निशाचरत्वेन मायाप्रधानतया च रौद्रव्यभिचारिविषादविभाववितर्कहेतुतया रतिक्रोधयोरुपादानं रौद्रपरमेव। 'अत्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः-' इत्यादौ हास्यरसैकपरत्वम्। 'एक ध्याननिमीलनान्मुकुलितम्-' इत्यादौ तु शंभोर्भावान्तरैरनाक्षिप्ततया समस्तस्यापि योग्यान्तरशमाद्दौर्लक्ष्यप्रतिपादनेन शमैकपरतैव 'समाधिसमये' इत्यनेन स्फुटीकृता॥ 'एतेनाङ्गा-'[1] इत्यादौ तु समस्तमपि वाक्यं भविष्यद्विप्रलम्भविषयमिति न क्वचिदनेकतात्पर्यम्। तदेवमुक्तप्रकारेण रत्याद्युपनिबन्धे सर्वत्राविरोध इति॥ **अनुभावापर्यवसायिन इति।** शृङ्गारी चेद्युवा, संभवन्ति तथाविधानुभावा। शान्तश्चेत्, न संभवति।[2] तं प्रतिपन्नरूपत्वात्तथाविधाना विभावानामिति शृङ्गारित्वनिश्चयाभावे सत्स्वपि तथाविधेषु लीलादयोऽनुभावाः क्लेशेन व्यज्यन्ते इति॥ **पुनःपुनः परामृश्यमान[3] इति।** तथा हि—विभावानुभावसामग्रीपरिघटितशरीरस्यापि रसयितृरसनयोग्यरसस्य[4] पुनरान्दोलनं मालतीकुसुमपरिमर्दनवदननुगुणमेव। धाराप्राप्ते हि रसे तदाविष्टानां तत्परवशानामुक्तिरत्नी-

---

१. 'शृङ्गारकथायामवतारवर्णने' ध्वन्यालोके.

---

१. 'एकेना' स्यात्. २. 'शृङ्गारी चेत्कविः काव्ये जात रसमय जगत्। स एव वीतरागश्चेन्नीरसं सर्वमेव तत्॥' इति ध्वन्यालोकसंवादात् 'त्कवि.' स्यात्. ३. 'परामृष्यमाण.' मूले ध्वन्यालोके च. ४. 'रसस्या' स्यात्.

धैर्यमप्यगृह्णतो विजयवर्मवृत्तान्ताकर्णने। यथा वा वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के। राघवभार्गवयोर्धीराधिरूढवीररसे 'कङ्कणमोचनाय गच्छामि—' इति राघवस्योक्तौ।

अङ्गस्याप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनं यथा—हयग्रीववधे हयग्रीवस्य। यथा वा विप्रलम्भशृङ्गारे नायकस्य कस्यचिद्वर्णयितुमनुक्रान्ते कवेर्यमकाद्यलंकारनिबन्धरसिकतया महाप्रबन्धेन समुद्रादेः। तथा हि हरिविजये ईर्ष्याकुपितसत्यभामानुनयनप्रवृत्तस्य हरेः पारिजातहरणव्यापारेणोपक्रान्तविप्रलम्भस्य वर्णनप्रस्तावे गलितकनिबन्धनरसिकतया कविना समुद्रवर्णनमन्तरा गडुस्थानीयं विस्तृतम्। तथा कादम्बर्याम् 'रूपविलास—' इत्यादिना महाविप्रलम्भबीजेऽप्युपक्षिप्ते तदनुपयोगिनीष्वटवीशबरेशाश्रममुनिनगरीनृपादिवर्णनास्वतिप्रसङ्गाभिनिवेशः। तथा हर्षचरिते 'जयति ज्वलद्—' इत्यादिना हर्षोत्कर्षवद्दिजयबीजे बाणान्वयवर्णनम्, तत्रापि चानन्वितप्राय एव सारस्वतोत्पत्तिपर्यन्तो महान्ग्रन्थसंदर्भः। शिशुपालवधादौ चादितः प्रकृतप्रतिबन्धिविजयबीजोपक्षेपावगाढव्याप्तिमद्वीररसानुबन्धेऽपि तदसङ्गतशृङ्गाराङ्गभूततत्तदृतूपवनविहारपुष्पावचायमज्जनादिवर्णनास्वत्यासक्तिः। तदित्थम्। अप्रस्तुतवस्तुविस्तृतिः प्रस्तुतरसप्रतीतिव्यवधानकारिण्यपि महाकविलक्ष्येषु भूयसा दृश्यते इति तत्त्वं त एव विदन्ति।

अङ्गिनः प्रधानस्याननुसंधानं यथा—रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्यागमनेन सागरिकाया विस्मृतिः। अनुसंधिर्हि सर्वस्वं सहृदयतायाः। यथा तापसवत्सराजे पट्स्वप्यङ्केषु वासवदत्ताविषयः प्रेमसंबन्धः कथावशादाशङ्क्यमानविच्छेदोऽप्यनुसंहितः।

यस्येव। तथा च तस्या दशायां महाकवीनामेको द्वित्रा वा श्लोका निर्यान्ति। अत एव तापसवत्सराजे धाराप्राप्तकरुणरसः सर्वोत्पो द्वितीयोऽङ्कः कविना निबद्धः। पट्स्वङ्केष्विति। तथा हि प्रथमे तावदङ्के—'तद्वक्त्रेन्दुविलोकनेन दिवसो नीतः प्रदोषं

---

१ 'धीराधिरू' काव्यप्रका०. २. 'गमने सा' का० प्र०. ३. 'प्रेमबन्ध.' ध्वन्यालोकलोचने.

[illegible]

[illegible]

[illegible] राज्यप्रेक्षापरतया हि [illegible] तद्‌[illegible]मानईर्ष्या [illegible] तत्र [illegible]। [illegible]—'[illegible] निर्जिता [illegible] पद प्राप्ता देवी भूतधात्री च भूयः। [illegible] शान्तमद्य॥' इति देवीलाभप्राधान्यं निर्वाहितम्॥ द्विव्येति। दिव्यः समान इत्यर्थः। एवं मनुष्यादिरपि व्याख्येयम्। तत्र दिव्या यथा—'[illegible] वासगतया वीणा[illegible] तुम्बरोरुद्गीत नलकूबरस्य विरहादुत्कण्ठमरम्भाया। तेनेगायणकर्ण

१ 'नु' ध्वन्यालोकलोचने २ '[illegible]' ध्वन्यालोकलोचने ३ 'दुग्ध' ध्वन्यालोकलोचने. ४. 'निशा' ध्वन्यालोकलोचने. ५ 'प्रयाणेऽन्तर्गूढा' ध्वन्यालोकलोचने ६. 'विधुरं समुद्विग्ना प्रीतैः' ध्वन्यालोकलोचने. ७ 'पुन' ध्वन्यालोकलोचने ८. 'ननमा,' 'चलितं' च ध्वन्यालोकलोचने. ९. 'स्वद्विभावी' ध्व० लोचने. १०. 'प्रत्यायितृत्त्या' ध्व० लोचने. ११. 'रूपा परमामभिलषणीयतमतां प्राप्ता वास' ध्व० लोचने १२. 'ते' स्यात्.

मर्त्यपातालीया दिव्यपातालीया दिव्यमर्त्यपातालीया चेति सप्तधा । वीररौ-

---

चापलमुखः शक्रोऽपि निद्रां जहद्भूयः कारित एव हासिनि शचीवक्त्रे दृशां संभ्रमम् ॥' मानुषी यथा—'वधूः श्वश्रूस्थाने व्यवहरति पुत्रः पितृपदे पदे रिक्ते रिक्ते विनिहितपदार्थान्तरमिति । नदीस्रोतोन्यायादकलितविवेकक्रमघनं न च प्रत्यावृत्तिं प्रवहति जगत्पूर्णमथ च ॥' दिव्यमानुषी तु चतुर्धा । दिव्यस्य मर्त्यागमने मर्त्यस्य च स्वर्गगमने इत्येको भेदः । दिव्यस्य मर्त्यभावे मर्त्यस्य च दिव्यभाव इति द्वितीयः । दिव्येतिवृत्तपरिकल्पनया तृतीयः । प्रभावाविर्भूतदिव्यरूपतया चतुर्थः । तत्र दिव्यस्य मर्त्यागमनं यथा—'श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जगज्जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि । वसन्ददर्शावतरन्तमम्बराद्धिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिः ॥' मर्त्यस्य स्वर्गगमनं यथा—'पाण्डोर्नन्दन नन्दनं वनमिदं सकल्पजैः साधुभिः क्लृप्ता पानककेलिकल्पतरुषु द्वन्द्वैः सुधालेहिनाम् । अप्यत्रेन्दुशिलालवालवलयं सन्तानकानां तले ज्योत्स्नासंगलदच्छनिर्झरजलैर्यत्नं विना पूर्यते ॥' दिव्यस्य मर्त्यभावो यथा—'विकसित[1] तस्मिन्नन्तराये यदूनां समजनि वसुदेवो देवकी यत्कलत्रम् । किमपर[मि]थ तस्मात्षोडशस्त्रीसहस्रप्रणिहितपरिरम्भः पद्मनाभो बभूव ॥' मर्त्यस्य दिव्यभावो यथा—'आकाशयानतटकोटिकृतैकपादास्त्वद्वेदमण्डयुगलान्यवलम्बहस्तैः । कौतूहलान्न च तरङ्गविघट्टितानि पश्यन्ति देवमनुजाः स्वकलेवराणि ॥' दिव्येतिवृत्तपरिकल्पना यथा—'ज्योत्स्नापूरप्रसरविशदे सैकतेऽस्मिन्सरय्वा[2] वादद्यूतं चिरतरमभूत्सिद्धयूनोः कयोश्चित् । एको ब्रूते प्रथमनिहितं कैटभं कंसमन्यः स त्वं तत्त्व[3] कथमभवता को हतस्तत्र पूर्वम् ॥' प्रभावाविर्भूतदिव्यभावो यथा—'मा गाः पातालमुर्वि स्फुरसि किमपरं पाट्यमानं कुदैत्यस्त्रैलोक्यं पादपीतप्रथिमनहि वले पूरय स्फूर्तमङ्गैः । इत्युत्स्वप्नायमाने भुवनभृति दशावद्गतुसे यशोदा पायाद्वक्राङ्गपादप्रणतिपुलकितस्मेरगण्डस्वभाव ॥' पातालीया यथा—'कर्कोटः कोटिकृत्वः प्रणमति पुरतस्तक्षके देहि चक्षुः सक्तः सेवाञ्जलिस्ते कपिलकुलिकयोः स्तौति[4] धस्त्वस्तिकस्त्वाम् । पद्मः स[5]ध्य भक्तेरवलगति पुनः कम्बलोऽयं बलोऽयं सोत्सर्पः सर्पराजो व्रजतु निजगृहं प्रेष्यतां शेषपालः ॥' मर्त्यपातालीयो यथा—'आद्याद्वटे मज्जत येत्स्यप(?)कर्णकर्णं द्वि सदधाति निशिरं हरशिष्यशिष्यः । तत्साम्प्रतं सम्मिति यस्य कुतूहलेन मर्त्यः शरैरपि किरीटकिरीटमायम् ॥' एवमपि दिव्यमानुषवन्मियो भेदानुगमः ॥ दिव्यपातालीया यथा—'स पातु वो यस्य शिरःस्थ[6] फणिकं सदेहनालं फणपत्त्रसञ्चयम् । विभाति जिह्वायुगलोलकेसरं पिनाकिनः कर्णभुजङ्गपङ्कजम् ॥' दिव्यमर्त्यपातालीया यथा—'आस्तीकोऽस्ति मुनिः स विस्मयकृतः पारीक्षितीयान्करसामाता तक्षकलक्ष्मण फणभृता यशसा रामस्य च । उद्दामान्मलयाद्रिचन्दनलतासन्दो-

---

१ 'विकसितरवि,' 'विकसति भुवि' वा स्यात् २ 'सन्दवादे' स्यात् ३ 'तत्त्व तत्त्व कथय भवता' स्यात् ४ 'न खसिर' वाग्भटकाव्यानुशासने. ५. 'सप्तपाट' वा० पा०. ६ 'न सार' स्यात्

द्रश्रृङ्गारशान्तरसप्रधाना धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्रशान्ता उत्तमाधममध्यमा च।

तत्र रतिहासशोकाद्भुतानि मानुषोत्तमप्रकृतिवद्दिव्यादिष्वपि। किं तु रतिः संभोगश्रृङ्गाररूपा उत्तमदेवताविषया न वर्णनीया। तद्वर्णनं हि पित्रोः संभोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम्।

यत्तु कुमारसंभवे हरगौरीसंभोगवर्णनं तत्कविशक्तितिरस्कृतत्वाद्ग्राम्यत्वेन न दोषत्वेन प्रतिभासते।

लनप्रक्रमे यस्याद्यापि सविभ्रमं फणिवधूवृन्दैर्यशो गीयते॥' **धीरोदात्तेति**। धर्मयुद्धवीरप्रधानो धीरोदात्तः। धीरोद्धतादिषु त्रिष्वपि यथाक्रमं रौद्रश्रृङ्गारशान्तलक्षणो नियतरसः प्राधान्येऽपि अवश्यभावित्वादुत्साहस्य वीररसप्राधान्यमपि प्रतिपत्तव्यम्। ततो वीररौद्रप्रधानो धीरोद्धतः। वीरश्रृङ्गारप्रधानो धीरललितः। दानधर्मवीरशान्तप्रधानो धीरप्रशान्त इति। ननु यद्युत्साहादिभाववर्णने कथंचिद्दिव्यमानुषौचित्यपरीक्षा क्रियते। रत्यादौ तु किं तया प्रयोजनम्। रतिर्हि भारतवर्षोचितेनैव व्यवहारेण दिव्यानामपि वर्णनीयेति स्थितिः। तथा चाहुः—'कस्माद्भारतमिष्टं वर्षेष्वन्येषु देशविहितेषु। हृद्या सर्वा भूमिः शुभगन्धा काञ्चनी यस्मात्॥ उपवनगमनक्रीडाविहारनारीरतिप्रमोदाः स्युः। तेषु च वर्षेषु सदा न तत्र दुःखं न वा शोकः॥' इत्याशङ्क्याह—**मानुषोत्तमप्रकृतिवदिति**। न वयं दिव्यमौचित्यं श्रृङ्गारविषयमन्यात्किंचिद्ब्रूमः। किं तर्हि भारतवर्षेषु यथोत्तमनायकेषु राजादिषु श्रृङ्गारोपनिबन्धस्तथा दिव्याश्रयोऽपि शोभते। न च राजादिषु प्रसिद्धग्राम्यसंभोगोपवर्णनं प्रसिद्धं नाटकादौ तथैव दिव्येषु तत्परिहर्तव्यम्। नाटकादेरभिनेयत्वादभिनयस्य संभोगश्रृङ्गारविषयस्य सभ्यत्वात्तत्र परिहार इति चेत्। ननु यद्यभिनयस्यैव विषयस्य सा केन वार्यते। तस्मादभिनेयार्थेऽनभिनेयार्थे च काव्ये यदुत्तमप्रकृते राजादेरुत्तमस्त्रीभिः सह ग्राम्यसंभोगवर्णनं तदसभ्यं तथैव दिव्यादिविषयम्। न च संभोगस्य सुरतलक्षण एवैकः प्रकारो यावत्, अन्येऽपि परस्परप्रेमदर्शनादयः प्रभेदाः संभवन्ति। त एव चोत्तमप्रकृतिविषये वर्णयितुमुचिताः। एवं हासादिष्वप्यौचित्यं योज्यमिति। दिव्यादिषु रतेः संभोगविप्रलम्भोभयरूपाया वर्णनीयत्वेन सामान्येनाभिधाने उत्तमदेवताविषयत्वेनापि तथा प्रसक्तौ विशेषमाह—**किं त्विति**। संभोगः परस्परावलोकनप्रणयकलहसुरतगमनादिः। स चासौ श्रृङ्गारश्च तद्रूपा। **अनुचितमिति**। आस्वादयितॄणां हि यत्र चमत्काराविघातः तदेव रससर्वस्वम्। आस्वादयितृत्वात् उत्तमदेवतासंभोगपरामर्शे च पितृसंभोग इव लज्जातन्द्रादिना कश्चमत्कारावकाश इत्यर्थः॥ **शक्तितिरस्कृतत्वा-**

[illegible]

[illegible]

[illegible] जगदेक [illegible] [illegible] देवा। [illegible]

[illegible] यथा—'[illegible]' [illegible] यथा—'[illegible]' तान्येव भूर्भुवः स्वः [illegible]। यथा—'[illegible]। [illegible] शायिने शार्ङ्गिणे नमः॥' [illegible]। यथा—'[illegible]। [illegible] सप्तभुवनप्रथितोदरश्रीः [illegible]॥' तानि सप्तभिर्वायुस्कन्धैः सह चतुर्दशेति केचित्। यथा—'निरवधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनुवर्तितकौतुकप्रपञ्चम्। प्रथम इह भवान्स कूर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः॥' तानि सप्तभिः पातालैः सहैकविंशतिरिति केचित्। यथा—'हरहासहरावदातहासनिमग्न [illegible] कीर्तयस्तव क्षिपन्तु भुवनान्येकविंशतिं॥' सामान्यविवक्षा एकयति, विशेषविवक्षा त्वनेकयतीति सर्वमुपपन्नम्। तत्र भूर्लोकः पृथ्वी, तत्र च सप्त महाद्वीपाः। 'जम्बूद्वीपः सर्वमध्ये ततश्च प्लक्षो नाम्ना शाल्मलोऽतः कुशोऽतः। क्रौञ्चः शाकः पुष्करश्चेत्यथैषा

---

१. 'मा' का० प्र०. २. 'यत्ते' का० प्र०. ३. 'नागनायाङ्क' स्यात्. ४. 'ति' का० प्र०. ५. 'न्स कूर्म' का० प्र०. ६. 'क्षिम्पन्तु' वा० का०. ७. 'कुशो' स्यात् ८. 'शाकः' ना० का०.

यात्रा यात्रा संस्थितिर्मण्डलीभिः ॥' 'लावणो रसमयः सुरोदकः सार्पिषो दधिजलः पयःपयाः । स्वादुवारिरुदधिश्च सप्तमस्तान्परीत्य त इमे व्यवस्थिताः ॥' एक एवायं लवणः समुद्र इत्येके । यथा—'द्वीपान्यष्टादशात्र क्षितिरपि नवभिर्विस्तृता स्वाङ्गखण्डैरेकाम्भोधिर्दिगन्तप्रसृतनरसलिलः प्राज्यमेतत्सुराज्यम् । तस्मिन्नप्याजिकेलिव्यतिकरविजयोपार्जिते वीरवर्ये पर्याप्तं मे न दातुं तदिदमिति धिया वेधसे यश्चुकोप ॥' त्रय इत्यन्ये । यथा—'आकम्पितक्षितिभृता महता निकामं हेलाभिभूतजलधित्रितयेन यस्य । वीरेण संहतिभिदा विहितोन्नतेन कल्पान्तकालविहतः पवनोऽनुचक्रे ॥' चत्वार इत्यपरे । यथा—'चतुःसमुद्रवेलोर्मिरचितैकावलीलतम् । मेरुमप्यद्रिमुल्लङ्घ्य यस्य क्वापि गतं यशः ॥' सप्तेत्यन्ये । यथा—'अगस्त्यचुलुकोत्क्षिप्तसप्तवारिधिवारिणि । मुहूर्तं केवलेनापि तरता पूतरायितम् ॥' (१) कथितद्वयं वा विमृष्टपरमार्थं सर्वमुपपन्नम् । 'मध्ये जम्बूद्वीपमाद्यो गिरीणां मेरुर्नाम्ना काञ्चनः शैलराजः । यो मूर्तानामौषधीनां निधानं यश्चावासः सर्ववृन्दारकाणाम् ॥' 'तमेनमनवधीकृत्य ब्रह्मणा पुण्यकर्मणा । तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च विश्वस्य रचना कृता ॥' मेरोश्चतुर्दिशमिलावृतं वर्षम् । तस्योत्तरेण त्रयो वर्षगिरयः । नीलः श्वेतः शृङ्गवांश्च । रम्यकं हिरण्मयमुत्तराः कुरव इति च क्रमेण त्रीणि येषां वर्षाणि । दक्षिणेनापि त्रय एव । निषधो हेमकूटो हिमवांश्च । हरिवर्षं किंपुरुषं भारतमिति त्रीणि वर्षाणि । तत्रेदं भारतवर्षमन्त्यम् । अस्य च नवभेदाः—इन्द्रद्वीपः कसेरुमांस्ताम्रपर्णो गभस्तिमान् नागद्वीपः सौम्यो गन्धर्वो वरुणः कुमारीद्वीपश्च । पञ्चशतानि जलं पञ्च स्थलमिति विभागेन प्रत्येकं योजनसहस्रावधयो दक्षिणात्समुद्राद्धिमवन्तं यावत्परस्परमगम्यास्तानेतानि यो जयति स सम्राडित्युच्यते । कुमारीपुरात्प्रभृति विन्दुसरोऽवधि योजनानां दशशती चक्रवर्तिक्षेत्रम् । तां विजयमानश्चक्रवर्ती भवति । चक्रवर्तिचिह्नानि तु—'चक्रं रथो मणिर्भार्या निधिरश्वो गजस्तथा । प्रोक्तानि सप्त रत्नानि सर्वेषां चक्रवर्तिनाम् ॥' कुमारीद्वीपाश्च—'विन्ध्यश्च पारियात्रश्च शुक्तिमानृक्षपर्वतः । महेन्द्रसह्यमलयाः सप्तैते कुलपर्वताः ॥' तत्र विन्ध्यादयः प्रतीतस्वरूपाः । मलयविशेषास्तु चत्वारः । तेषु प्रथमो यथा—'आ मूलयष्टेः फणिवेष्टितानां सचन्दनानां जननन्दनानाम् । कल्लोलहस्तामरिचैर्हतानां जातीतरूणां च स जन्मभूमिः ॥' द्वितीयः—'यस्योत्तमा मौक्तिकमानधेनुरपस्यमानर्णौ ताम्रपर्णी । रत्नेश्वरो रत्ननिधानं कुम्भोद्भवस्य मल्यं पुनाति ॥' 'यत्र कृता पितृमणनामधेया यशेषु कुसुमाकर ज्ञ तत्र । यत्रोत्सवे वेणविस्वनादे स्फुटन्ति तस्मिन्मलयारवृक्षाः ॥' तृतीयः—'दिग्भूमि रक्तमरागा पद तन्। मौर्मुनिपुंगवस्य । सदा फलैः पुन्नागादिनिरांशुदं-कुर मलय न तत्र ॥' चतुर्थः—'यत्र पनीरतरलदीर्घे प्रहारकार दन्तौति-रङ्गे । प्रासर्गन्दरकटरेप्रासा तटेऽदि या रावणराजधानी ॥' 'प्रदर्नैत बौनिलन्दैतु

---

१. 'दक्ष' पा० पु०.　२ 'सा' पा० पु०.　३. 'कल्लिन्न्यक' पा० पु०.
४. 'वीरवर्थे' पा० पु०.　५ 'भारत' पाठः　६. 'निम्बदो' पाठ

[illegible]

[illegible] यथा—'हिम-
वद्विन्ध्ययोर्मध्ये [illegible] प्रयागाच्च मध्यदेशः स कीर्तितः ॥'
तत्र ये देशाः पर्वताः सरितो [illegible] निर्दिष्टम् । 'द्वीपा-
न्तराणां ये देशाः पर्वताः [illegible] न लि-
खिताः ॥' विनशनप्रयागयोर्गङ्गायमुनयोरन्तरमन्तर्वेदी । तदपेक्षया दिशो विभजेतेति
केचित् । तत्रापि महोदयं मूलमवधीकृत्य दिशो विभजेत् । प्राच्यवाचीप्रतीच्युदीची

---

१. 'मवद्विन्ध्ययो' वा० का०. २ 'लोक्कलमगधमुद्गर' वा० का० ३. 'ताम्र' वा० का०. ४. 'लदलमल्लनैकमुनक्ष' वा० का०. ५. 'कपिशाया' वा० का०. ६. 'पर्णायु' वा० का०. ७. 'मा' वा० का०. ८. 'सूर्पा' वा० का०. ९. 'केरल' वा० का०. १०. 'चोड' वा० का०. ११. 'कोल' इति पाठोऽधिकः वा० का०. १२. 'भी' वा० का० १३. 'जम्बुरा' वा० का०. १४. 'ला' वा० का०. १५. 'देवसभा' वा० का०. १६. 'हययवन' वा० का०. १७. 'ल्हवलम्पाक' वा० का०. १८. 'तुरुष्क' वा० का०. १९. 'ण्ड' वा० का०. २०. 'चन्द्र' वा० का०. २१. 'राग' इति स्यात्.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥' नवैतत्तु [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । तत्र [illegible]—'[illegible] नारङ्गीनाल- [illegible] । [illegible] ॥' दक्षिणा—'दक्षिणो दक्षिणाशान्तो जिगमिषोऽपि यमो । [illegible] भगवानिव भास्करः ॥' पश्चिमा—'तत्र पश्चिमदिगन्तलम्बिना निर्मितं मितकथे विवस्वता । दीर्घया प्रतिमया सरोऽम्भसस्तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥' उत्तरा—'अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः । पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥' [illegible] तु दिग्विभागे पूर्वपश्चिमौ—'यावाति हे चरत सग- [illegible] पूर्वेण चन्दनगिरेरथ पश्चिमेन । नो चेन्निरन्तरधराधरसेतुसूतिराकल्पमेष न विरंस्यति वा वियोगः ॥' दक्षिणोत्तरौ यथा—'कान्त्याः पुरो दक्षिणदिग्विभागे तथोत्तरस्यां दिशि वारिराशेः । कर्णान्तवक्रीकृतपुष्पचापो रत्या समं साधु वसन्त्यनङ्गः ॥' उत्तरादावप्युत्तरदिगभिधानमनुत्तरादावप्युत्तरदिगभिधानं च । तयोः प्रथमम्—'त- त्रागारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयं दूराल्लक्ष्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेन । यस्योद्याने कृतकतनयः कान्तया वर्धितो मे हस्तप्राप्यस्तबकविनतो बालमन्दारवृक्षः ॥' द्वितीयम्— 'सह्याद्रेरुत्तरे भागे यत्र गोदावरी नदी । पृथिव्यामिह कृत्स्नायां स प्रदेशो मनोरमः ॥' एवं दिगन्तरेष्वपि । तत्र देशपर्वतनद्यादीनां दिशां च यः क्रमस्तं तथैव निबध्नीयात् । साधारणं तूभयत्र लोकप्रसिद्धितश्च । तद्वद्वर्णनियमः । तत्र प्राच्यानां श्यामो वर्णः— 'श्यामेष्वङ्गेषु गौडीनां सूत्रहारैकहारिषु । वक्रीकृत्य धनुः पौष्पमनङ्गो वल्गु वल्गति ॥' दाक्षिणात्यानां कृष्णो यथा—'इह भासा भर्तुर्द्रुतकनकगोलप्रतिकृतिक्रमान्मन्दज्योतिर्गलति नभसो बिम्बवलयम् । अथैष प्राचीनः सरति मुरलीगण्डमलिनस्तरुच्छायाचक्रैः स्तबकित इव ध्वान्तविसरः ॥' पाश्चात्यानां पाण्डुर्यथा—'शाखास्मेरं मधुकवलना

१. 'राग' इति ख्यात्. २. 'पद्द्गुननावि' बा० का०. ३. 'भाजि' बा० का०.
४. 'गत' बा० का०.

केलिलोलेक्षणानां भृङ्गलीणां वकुलमुकुलं कुन्तलीभावमेति। किं नेदानीं यवनतरुणी- पाण्डुगण्डस्थलीभ्यः कान्तिः स्तोकं रनयति पदं नागवल्लीदलेषु॥' उदीच्या गौरो यथा—'काश्मीरीगात्रलेखासु लोलल्लावण्यवीचिषु। द्रावयित्वेव विन्यस्तं स्वर्णं षोडश- वर्णिकम्॥' मध्यदेश्यानां कृष्णः श्यामो गौरश्च। कृष्णो यथा—'युधिष्ठिरक्रोधवह्ने कुरुवंशैकदाहिनः। पाञ्चालीं ददृशुः सर्वे कृष्णां धूमशिखामिव॥' एवं श्यामोऽपि। नवकविमार्गे कृष्णश्यामयोः पाण्डुगौरयोर्वा महान् विशेष इति। गौरो यथा—'तव नवनवनीतपिण्डगौरे प्रतिफलदुत्तरकोसलेन्दुपुत्रि। अवगतमलिके मृगाङ्कबिम्बे मृगमदप- त्रनिभेन लाञ्छनेन॥' विशेषस्तु पूर्वदेशराजपुत्र्यादीनां गौरः पाण्डुर्वा वर्णः—'कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषिस्मरस्मेरं गण्डोड्डमरपुलकं वक्त्रकमलम्। मुहुः पश्यञ्छृण्वन् जनकवरसेनाकलकलं जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति रघूणां परिवृढः॥' यथा च—'तासां माधवपत्नीनां सर्वासां चन्द्रवर्चसाम्। शब्दविद्येव विद्यानां मध्ये जज्वाल रुक्मिणी॥' एवमन्यदपि यथासंभवमूह्यम्॥ **कालः** काष्ठादिभेदभिन्नः। तथा च— 'काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव त्रिंशच्च काष्ठाः कथिताः कलास्तु। त्रिंशत्कलश्चैव भवे- न्मुहूर्तस्तैस्त्रिंशता रात्र्यहनी समेते॥' ते च चैत्राश्वयुजमासयोर्भवतः। चैत्रात्परं प्रतिमासं मौहूर्तिकी दिवसवृद्धिर्निशाहानिश्च त्रिमास्याः। ततः परं मौहूर्तिकी निशा- वृद्धिर्दिवसहानिश्च। आश्वयुजात्परतः प्रसरे तदेव विपरीतम्। राशितो राश्यन्त- संक्रमणमुष्णभासो मासः। वर्षादि दक्षिणायनम्। शिशिराद्युत्तरायणम्। द्व्ययनः संवत्सरः इति सौरं मानम्। पञ्चदशाहोरात्रः पक्षः। वर्धमानसोमशुक्लिमा शुक्लः, वर्धमानसोमकृष्णिमा कृष्ण इति पित्र्यं मासमानम्। अधुना च वेदादितः कल्पापि क्रिया कल्पः। पित्र्यमेव व्यत्ययितपक्षं चान्द्रमसम्। इदमार्यावर्तवासिनः कवयश्च मानमाश्रिताः। एवं द्वौ पक्षौ मासः। द्वौ मासावृतुः। षण्णामृतूनां परिवर्तः संवत्सरः। स च चैत्रादिरिति दैवज्ञाः। श्रावणादिरिति लोकयात्राविदः। तत्र नभानभस्यश्च वर्षाः। यथा—'गर्भं बलाकासु निवेशयन्तो वंशाङ्कुरास्तैर्निनदैर्व्रजन्तः। रजोऽम्बुदाः प्रावृषि मुद्रयन्तो यात्रोद्यमं भूमिभृतां हरन्ति॥' 'सशल्लकीशालशिलीन्ध्रयूथीप्रसूनदः पुष्पितलाङ्गलीकः। दग्धोर्वरासुन्दरगन्धबन्धुरर्थ्यत्यय वारिमुचामनेहा॥' 'वनानि नीलीदलमेचकानि धाराम्बुधौताः गिरयः स्फुरन्ति। पूराम्भसा भिन्नतटास्तटिन्यः सान्द्रेन्द्रगोपानि च शाड्वलानि॥' 'चकोरहर्षी यतिचारचौरो वियोगिनीवीक्षितनाथवर्त्मा। गृहान्प्रति प्रस्थितपान्थसार्थः कालोऽयमाध्मातनभाः पयोदैः॥' 'या केलियात्रा किल कामिनीभिर्या तुङ्गहर्म्याग्रविलासशय्या। चतुःसमं यन्मृगनाभिगर्भं सा वारिदर्तौः प्रथमातिथेयी॥' 'चलच्चटुलचातकः कृतकुरङ्गरागोदयः सदर्दुररवोद्यमो मदभरप्रगल्भो- रगः। शिखण्डिकुलताण्डवामुदितमुद्रकङ्काह्वयो वियोगिषु घनागमः स्मरविषं विषं मुञ्चति॥' 'दलत्कुटजकुड्मलः स्फुटितनीपपुष्पोत्करो नवप्रसवबान्धवः प्रथितमञ्जरीक

१. 'राश्यन्तरस' स्यात्.

जन । कदम्बकुसुमाम्बरः कनिकेतकीकोरकस्थगितिनिचुलसंचयो हरति हन्त घर्मोत्सवः ॥' तत्र पाश्चात्त्यः पौरस्त्यो वा वायुरिति नमय । यथा—'प्रावृष्यम्भोभृताम्भोदभरनिर्भरमम्बरम् । कदम्बकुसुमामोदा वायवो वान्ति वारुणा ॥' यथा च—'पौरस्त्यस्तोयदर्तोः पवन इव पतन्पावकस्येव भूमो विश्वस्यैवादिसर्गः प्रणव इव परं पावन वेदराशेः । संध्यावृत्तोत्सवेच्छोरिव मदनरिपोर्नन्दिनान्दीनिनादः सौरस्याग्रे सुखं वो वितरतु वनितानन्दन स्यन्दनस्य ॥' इष ऊर्जश्च शरत् । यथा—'प्रोन्मादयन्ती विमदान्मयूरान्प्रगल्भयन्ती कुररद्विरेफान् । शरत्समभ्येति विकाश्य पद्मानुन्मूलयन्ती कुमुदोत्पलानि ॥' 'सा भाति पुष्पाणि विशेषयन्ती बन्धूकबाणासनकुङ्कुमेषु । शेफालिकासप्तपलाशकाशभाण्डीरसौगन्धिकमालतीषु ॥' 'सखञ्जरीटा सपय प्रसादा सा कस्य नो मानसमाच्छिनत्ति । कादम्बकारण्डवचक्रवाकससारसक्रौञ्चकुलानुयाता ॥' 'उपानयन्ती कलहंसयूथमगस्तिदृष्टया पुनती पयांसि । मुक्तासु शुभ्रं दधतीव गर्भं शरद्विचित्रैश्चरितैश्चकास्ति ॥' 'क्षितिं खनन्तो वृषभा खुराग्रै रोधो विषाणैर्द्विरदा रदन्त । श्रृङ्गं त्यजन्तो रुरवश्च जीर्णं कुर्वन्ति लोकानवलोकनोत्कान् ॥' 'अत्रावदातद्युतिचन्द्रिकाम्बुनीलावभासं च नभः समन्तात् । सुरेभवीथीदिवसावतारा जीर्णाभ्रखण्डानि च पाण्डुराणि ॥' 'महानवम्यां निखिलास्त्रपूजा नीराजना वाजिभटद्विपानाम् । दीपालिकायां विविधा विलासा यात्रोन्मुखैरत्र नृपैर्विधेयाः ॥' 'व्योम तारतरतारकोत्करं स्यन्दनप्रवरणक्षमा मही । भास्करः शरदि दीप्तदीधितिर्बुध्यते च सह माधवः सुरैः ॥' 'केदार एव कलमा परिणामनम्राः प्राचीनमामलकमर्धति पाकनीलम् । एर्वारुक स्फुटननिर्गतगर्भगन्धमम्लीभवन्ति च जरत्त्रपुसीफलानि ॥' 'गेहाजिरेषु नवशालिकणावपातगन्धानुभावसुभगेषु कृषीवलानाम् । आनन्दयन्ति मुसलोल्लसनावधूतपाणिस्खलद्वलयपद्धतयो वधूट्याः ॥' 'तीक्ष्णं रविस्तपति नीच इवाचिराढ्यः श्रृङ्गं रुरुस्त्यजति मित्रमिवाकृतज्ञः । तोयं प्रसीदति मुनेरिव धर्मचित्तं कामी दरिद्र इव शोषमुपैति मेघः ॥' 'नद्यो वहन्ति कुटिलक्रमयुक्तशुक्तिरेखाङ्कवालपुलिनोदरसुप्तकूर्माः । अस्यां तरङ्गितनुतोयपलायमानमीनानुसारिवकदन्तकरालकालाः ॥' 'अपङ्किलतटावटः शफरफाण्टफालोज्ज्वलः पतत्कुररकातरभ्रमदभ्रमीनभ्रमः । लुठत्कमठसैकतस्थलनकोटवाचाटितः सरित्सलिलसंचयः शरदि मेदुरः सीदति ॥' वायुश्चात्रानियतदिक्कः । यथा—'इष्यन्तु मधुरा(?)कृष्टा जडावद्यायशीकराः । शेफालीकलिकाकोशकषायामोदिनोऽनिलाः ॥' सहः सहस्यश्च हेमन्तः । यथा—'द्वित्रिमुचुकुन्दकलिकस्त्रिचतुरमुकुलक्रमेण लवलीषु । पञ्चषफलिनीकुसुमो जयति हिमर्तुर्नवावतरः ॥' 'पुन्नागरोध्रप्रसवावतंसाः कामभुव कङ्कुमकुञ्चिताङ्गाः । वक्षोरुहस्तकुङ्कुमसिक्थकाढ्याः सगन्धतैलाः कबरीर्वहन्ति ॥' 'यथा यथा पुष्यति शीतकालस्तुषारचूर्णोत्करकीर्णवातः । तथा तथा

१. 'ऊर्जं' स्यात्. २. 'मयूराणां मदापनोदः' वाग्भटकाव्यानुशासनात्; 'प्रोत्सारयन्ती' स्यात्. ३. 'विकास्य पद्मान्यु' स्यात्. ४. 'लोभ' इति स्यात्.

यौवनशालिनीनां कवोष्णतामत्र कुचा लभन्ते ॥' 'वराहमांसानि नवोदनानि दधीनि संनद्धरसानि चात्र। सुकोमलाः सर्षपकन्दलीश्च भुक्त्वा जनो निन्दति वैद्यविद्याम् ॥' 'अत्रोपचारः सलिलैः कवोष्णैर्यत्किंचिदत्र स्वदनेऽन्नपानम्। सुदुर्भगामत्र निपीड्य गेहे स्वस्थस्तु नित्यं तु हिमर्तवेऽस्मै ॥' 'विमुक्तबर्हा विमदा मयूराः प्रनष्टगोधूमयवा च सीमा। व्याघ्रीप्रसूतिः सलिलं सबाष्पं हेमन्तलिङ्गानि जयन्त्यमूनि ॥' 'सुशालीधान्यपाकानि क्षेत्राण्यत्र हरन्ति च। त्रिशङ्कुतिलका रात्र्यः पच्यन्ते लवणानि च ॥' 'उद्यानानां मूकपुंस्कोकिलत्वं भृङ्गस्त्रीणां मौनमुद्रा सुखेषु। मन्दोद्योगा पक्षिणां व्योमयात्रा हेमन्ते स्यात्सर्पदर्पक्षयश्च ॥' 'कर्कन्धूनां नागरङ्गीफलानां पाकोद्रेकः खाण्डवोऽप्याविरस्ति। कृष्णेक्षूणां पुण्ड्रकाणां च गर्भे माधुर्यश्रीर्जायते चाप्यपूर्वा ॥' 'चैषां मध्ये मन्दिरं तल्पसपत्पार्श्वे दाराः स्फारतारुण्यसाराः। लीलावह्निर्निह्नुतोद्दामधूमस्ते हेमन्तं ग्रीष्मशेषं विदन्ति ॥' वायुरत्रोदीच्यः पाश्चात्त्यो वा। यथा—'लम्पाकीनां किरन्तश्चिकुरविरचनां रल्लकोल्लासयन्तश्चुम्बन्तश्चन्द्रभागां विचितसुमनसः कुङ्कुमान्कम्पयन्तः। एते कस्तूरिकैणप्रणयसुरभयो वल्लभा वाह्लीकानां कौलूतीकेलिकाराः परिचयितहिमा वायवो वान्त्युदीच्याः ॥' यथा च—'भञ्जन्भूर्जद्रुमालीस्तुहिनगिरितटीपूतरत्नाकराला रेवाम्भःस्थूलवीचीचयचकितचलच्चातकं व्याधुनानः। पाश्चात्त्यो वाति वेगाद्द्रुततुहिनशिलाग्रीकरासारवर्षं मातङ्गक्षुण्णसान्द्रस्रुतसरलसरत्सारसारी समीरः ॥' तपस्तपस्यश्च शिशिरः। स च हेमन्तधर्म एव। विशेषस्तु—'रात्रिर्विचित्रसुरतोचितयामदैर्घ्या चण्डो मरुद्दहति कुङ्कुमपङ्कसाध्यः। तल्पस्थितिर्द्विगुणतूलपटा किमन्यद्दर्शयन्ति चात्र विततागुरुधूपधूमाः ॥' 'आश्लेषिताः पृथुरतक्लमपीतगीतमायामिनीं घनमुदो रजनीं युवानः। उर्वोर्मुहुर्नलनबन्धनसविलोलपादान्तसवलिततूलपटाः स्वपन्ति ॥' 'पानेऽम्भसोः सुरसनीरसयोर्न भाति स्पर्शक्रियासु तुहिनानलयोर्न वात्र। नो दुर्भगासुभगयोः परिरम्भणे वा नासेवने च शशिभास्करयोर्विशेषः ॥' 'पुष्पक्रिया मरुवके जलकेलिनिन्दा कुन्दान्यशेषकुसुमेषु धुरि स्थितानि। सौभाग्यमेणतिलकाङ्कजतेऽर्कबिम्बं काले तुषारिणि दहन्ति च चन्दनानि ॥' 'सिद्धार्थयष्टिषु यथोत्तरहीयमानसंतानभिन्नघनसूचिपरम्परासु। द्वित्रावशेषकुसुमासु जनिक्रमेण पाकक्रमः कपिशिमानमुपादधाति ॥' 'उदीच्यचण्डानिलताडितासु निलीनमीनासु जलस्य मूले। नालावशेषाब्जलतास्विदानीं विलासवापीषु न याति दृष्टिः ॥' 'मायन्मतङ्गः पृषतकतोपी पुष्यद्वराहो धृतिमल्लकायाः। दरिद्रनिन्द्यः[1] सधनैकनिन्द्यः स एष कालः शिशिरः करालः ॥' 'अतिनववधूरोपसाङ्गः करीषतनूनपादसरलजनाक्षेपकृत्स्तुषारसमीरणः। गलितविभवस्याज्ञेवाद्य द्युतिर्मसृणा रवेर्विरहिवनितावक्त्रौपम्यं बिभर्ति निशाकरः ॥' 'स्त्रियः प्रकृतिपित्तलाः कठिनकुङ्कुमालेपनैर्नितम्बफलकस्तनस्थलभुजोरुमूलादिभिः। इहाभिनवयौवनाः सकलरात्रिसंश्लेषितैर्हरन्ति शिशिरज्वरा रतिमतीव पृथ्वीमपि ॥' मधुर्माधवश्च वसन्तः। यथा—'चैत्रे मदर्धिः शुकसारिकाणां हारीतदात्यू-

1. 'रतिन्द्यः' स्यात्.

[illegible] ॥' [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥' [illegible] । [illegible]
[illegible] ॥' [illegible] ॥'
[illegible] । [illegible] ॥'
[illegible] । [illegible]
[illegible] ॥' [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ॥' [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ॥' [illegible]
[illegible] । [illegible] तथापि भवति
[illegible] ॥' [illegible] पीनः । [illegible]
[illegible] ॥' [illegible] नालिकेरीद्रुमाणां छिन्ता-
[illegible] । [illegible] पुष्पापीडन्यासहेतुर्वसन्ते ॥'
वायुश्चात्र दक्षिणः । यथा—'चुम्ब[illegible] केरलीनामन्धीध-
[illegible] । उद्दाम दाक्षिणात्यो मलितमलयज सार-
[illegible] प्राप्त [illegible] समीर ॥' शुक्र शुचिश्च
ग्रीष्मः । यथा—'विकासकारी नवमालिकानां दलच्छिरीषप्रसवाभिरामः । पुष्पप्रदः पाटलकेतकीनां ग्रीष्मोऽयमुग्राग···पातवीकः ॥' 'नार्जरजम्बूपनसाम्रमोचप्रियालपूगीफलनारिकेलैः । द्वन्द्वानि रोदाळसतामपास्य रताबुवन्मानिदाद्रियन्ते ॥' 'स्रोतांस्यम्भांसि[1] सपूपकानि प्रपाः पटोरेऽहनि पान्थपूर्णाः । शुचौ समभ्यर्चितसक्तुधाने प्रागेव सायं च वहन्ति मार्गाः ॥' 'यत्रायमानेषु दिनार्धनिद्रा यत्स्नानकेलिर्दिवसावसाने । यद्रात्रिशेषे सुरतावतारः स शुचियोगो घनधर्ममाथी ॥' 'या चन्द्रिका चन्दनपङ्कल्या या जालमार्गानिलवीचिमाला । या तालवृन्तैरुदबिन्दुदृष्टिर्जलाञ्जलिं सा शुचये ददाति ॥' 'कर्पूरचूर्णं सहकारभङ्गस्ताम्बूलमार्द्रक्रमुकोपक्लृप्तम् । हाराश्च ताराऽस्तनुवस्त्रमेतन्महारहस्यं शिशिरक्रियायाः ॥' 'मृणालताश्चन्दनपङ्कदिग्धा मृणालहारानुसृता जलार्द्राः । स्रजश्च मौलौ स्मितचम्पकानां ग्रीष्मेऽपि सोऽयं शिशिरावतारः ॥' अत्र हि—'पच्यन्त इव भूतानि ताप्यन्त इव पासवः । कथ्यन्त[2] इव तोयानि ध्मायन्त इव वाद्रयः ॥' 'एष्य स्थलीषु मृगतृष्णिकया छिचन्ते स्रोतस्तनुत्वजनिता जलवेणिबन्धाः । ताम्यन्तिमीनिवै[3] सरासि जलस्य शोषाद्वद्धारघटघटिकावलयश्च कूपाः ॥' 'करभाः शरभाः सरासभाः मदमायान्ति भजन्ति विक्रियाम् । करवीरकरीरपुष्पिणी स्थलभूनीरधिरत्र रासते ॥' 'सहकाररसार्चिता रसाला जलभक्तं फलपानकानिमन्था (?) । मृगलावरसाश्रित (?)·· दुग्धं सरसजीवनमौषधं

---

१. 'स्तनम्भांसि' स्यात् २. 'क्वथ्यन्त' स्यात् ३. 'नि च' स्यात्

[illegible]

... यथा—'... कादम्बिनी ... दर्दुरकुल कोलाहलेह्यमद्य । ... दुर्लभोऽसि ... ॥' ... —'... कथितो धूलीकदम्ब इति लोके । जलधरसमयप्रारम्भे ... धाराकदम्बः स्यात् ॥' यथा—'धूलीकदम्बपरिधूसरदिङ्मुखस्य रक्ताच्छ...शरासनमण्डनस्य । दीप्तायुधाशनिमुचो ननु नीलकण्ठ गोत्कण्ठरो सामदवारिधरागमस्य ॥' 'जलसमयजायमाना जाति र्या कर्दमेन जनयन्ति । सा शरदि महोत्सविनी गन्धान्वितषट्पदा भवति ॥' यथा—'स्थूलावश्यायबिन्दुद्युतिदलितबृहत्कोरकग्रन्थिभाजो जात्या जालं लतानां जरठपरिमलश्लाघितानां जजृम्भे । नानाहंसोपधानं सपदि जलनिधेश्चोत्ससर्पापरस्य ज्योत्स्नाशुक्लोपधानं शयनमिव शशी नागभोगादमुष्मात् ॥' लोकानुवृत्त्या केतक्या अपि केचिदिच्छन्ति । यथा—'असूच्यत शरत्कालः केतकीधूलिधूसरैः । पञ्चातार्धैर्नवायातचरणैरिव वासरैः ॥' 'शरद्भवानामनुवृत्तिरत्र बाणासनानां सकुरण्टकानाम् । हेमन्तवर्के यदि दृश्यतेऽपि न

---

१. 'ग्रीष्मे' स्यात्. २. अत्र श्लोके कीदृक् पाठ इति न ज्ञायते. ३. 'नादच्छायामात्र' वा० का० ४. 'चिरेप्सित' वा० का०.

यदुक्तम्—

'अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ।
प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥'

इति ।

दृश्यते बन्धविधिः कवीनाम् ॥' हेमन्तशिशिरयोरैक्ये सर्वेषामनुवृत्तिरेव । उक्तं च—
द्वादशमास संवत्सर पर्यायतो हेमन्तशिशिरयोः समासेन । 'मरुवकदमनकपुनागपु-
ष्पलिङ्गानुवृत्तिभिः सुरभिः । रचनीयश्छिन्नभो किंचित्कुन्दानुवृत्त्या च ॥' यथा—'गेहे
वाहीकयूना वहति दमनको मञ्जरीकर्णपूरानुन्माद पामरीणा मरुति मरुवकामोदिनि
व्यक्तिमेति । सद्यो गन्धानुसारस्फुटसुरभिशिरा शीकर साहकार सर्पदम्भ.शरावे
रचयति च रसो रेचकीचक्रकाणि ॥' यथा—'कुन्दे मन्दत्वमाले मुकुलिनि विकल कातर.
किंकिराते रक्ताशोके सशोकश्चिरमपि विकचे चम्पके कुञ्चिताक्षः । पान्थः खेदालसो
ऽपि श्रवणकटुरवध्वक्रमभ्येति धुन्वन्सोत्कण्ठ षट्पदाना नवमधुपटलीलम्पट कर्पटेन ।
एवमन्याप्यनुवृत्तिः । 'विचकिलकेसरपाटलि चम्पकपुष्पा वसन्तयो (?) ग्रीष्मे ।
च तुहिनर्तुभव मरुवकमपि केचिदिच्छन्ति ॥ यथा—'अभिनवकुशसूचिस्पर्धि
शिरीष मरुवकपरिवारं पाटलादामकण्ठे । स तु सरसजलार्द्रोन्मीलित सुन्दरीणा
परिणतिजन्मा कोऽपि वैषयकान्ति ॥' 'एवमन्यदपि कविप्रसिद्ध्याभ्यूह्यम् ।
भान्धौ गन्धरसौ फलार्चनाभ्यां च पुष्पमुपयोगि । षोढा दर्शितमेतत्समममनुप
तथा ॥' 'चत्वारिमासे कुसुम निबद्ध तदुत्तरे बालफल विधेयम् । तदग्रिमे प्रौ
कार्यं तदग्रिमे पाकपरिष्कृत च ॥' 'द्रुमोद्भवाना विधिरेष दृष्टो वल्लीफलाना न म
तेषा द्विमासावधिरेव कार्यः पुष्पे फले पाकविधौ च काल ॥' 'अन्तर्व्याज
बाह्यान्तर्व्याजमेव च ॥' 'सर्वव्याज बहुव्याज निर्व्याज च तथा फलम् ॥' 'लकुच
तथा बहिर्व्याजमत्र मोचादि । आम्राद्युभयव्याज सर्वव्याज च ककुभादि ॥' '
व्याज नीलकपिच्छादि भवति निर्व्याजम् । सकलफलाना षोढा ज्ञातव्य
भेदः ॥' तदेव देशकालौ व्याख्यातौ ॥ **वयः** शैशवादिकम् ॥ **जाति**
ब्राह्मणत्वादिका वा । आदिग्रहणाद्विद्यावित्तकुलपात्रादयो लभ्यन्ते ।
रूपम् । **व्यवहारश्चेष्टा** । आदिग्रहणादाकारवचनादयो ज्ञेयाः ।
देशादिभिः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तेन देशे वेषस्य व्यवहारस्य अ
वा औचित्येन निबन्धः करणीय इत्यर्थः । एव कालादौ योज्यम् ।
यार्यदेशे उद्धतो वेषः । दारुणो व्यवहारः । भयंकर आकारः । प

१ 'औचित्योपनिबन्ध' पा० प्र०.

१. 'विचकिल' लाद.

'भक्त्या शब्दार्थयोर्दोषाः' इत्युक्तम् । तत्र च शब्दस्य पदवाक्यरूपत्वात्प्रथमं द्वौ पददोषावाह—

निरर्थकासाधुत्वे पदस्य ।

दोष इति वर्तते । कृतसमासयोर्भावप्रत्ययः । तेन निरर्थकत्वमसाधुत्वं च पदस्य दोषौ । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । तत्र चादीनां पूरणार्थत्वे निरर्थकत्वं यथा—

'मुञ्चन्मुहुर्मुहुरहं चपलाकुलाक्षः
कृत्वा स्खलन्ति भवतोऽभिमुखं पदानि ।
स्वामिन्भवच्चरणयोः शरणं प्रपन्नः
संसारदारुणदरेण हि कांदिशीकः ॥'

पदैकदेशः पदभेव, तन्निरर्थकत्वं यथा—

'आदावञ्जनपुञ्जलिप्तवपुषां श्वासानलोल्लासित-
प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः संतापितानां दृशाम् ।
संप्रत्येव निषेकमश्रुपयसा देवस्य चेतोभुवो
भल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरङ्गेक्षणा ॥'

अत्र 'दृशाम्' इति [illegible] मनर्थकम् । कुरङ्गेक्षणाया एकस्या [illegible] ॥

[illegible]

'[illegible] प्रणाद्री [illegible] कृताः
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥'

[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] ॥

[illegible] । यथा—

[illegible] ॥'

'उभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन श्रियाधिका तां प्रति मेनका च न ।'

शब्दशास्त्रविरोधोऽसाधुत्वम् । यथा—

'उन्मज्जन्मकर इवामरापगाया वेगेन प्रतिमुखमेत्य बाणनद्याः ।
गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ॥'

अत्र हन्तेर्नाकर्मकत्वम्, न स्वाङ्गकर्मकत्वमित्यात्मनेपदाप्राप्तेः 'आजघ्ने'पदमसाधु ॥

'न दोषोऽनुकरणे' इति वक्ष्यमाणत्वात् 'पश्यैष च गवित्याह–' इत्यत्र न दोषः ।

अथ त्रयोदशवाक्यदोषानाह—

विसंधिन्यूनाधिकोक्तास्थानस्थपदपतत्प्रकर्षसमाप्तपुनरात्ताविसर्गहतवृत्तसंकीर्णगर्भितभग्नप्रक्रमानन्वितत्वानि वाक्यस्य ।

दोषा इति वर्तते ।

तत्र संधिः स्वराणां समवायः संहिताकार्येण द्रवद्रव्याणामिवैकीभावः, कवाटवत्स्वराणां व्यञ्जनानां च प्रत्यासत्तिमात्ररूपो वा । तस्य विश्लेषादश्लीलत्वात्कष्टत्वाच्च वैरूप्यं **विसंधित्वम्** ।

विश्लेषाद्यथा—

'कमले इव लोचने इमे अनुबध्नाति विलासपद्धतिः ।'

'लोलालकानुविद्धानि आननानि चकासति ।'

संहिता न करोमीति स्वेच्छा सकृदपि दोषः । प्रकृतिस्थत्वविधाने त्वसकृत् । 'संहितैकपदवत् पादे अर्धान्तवर्जम्'[1] इति हि काव्यसमयः ।

अश्लीलत्वाद्यथा—

'विरेचकमिदं नृत्यमाचार्याभासयोजितम् ।'

अत्र 'विरेचकम्' इति जुगुप्सा । 'याभ' इति व्रीडा ।

म्लेच्छेषु त्वेतदेवोचितम् । तथा नागरेषु यदुचितं तदेव ग्राम्येष्वनुचितमिति । यथा— 'परिभ्रमन्मूर्धजषट्पदाकुलैः स्मितोदयादर्शितदन्तकेसरैः । मुखैश्चलत्कुण्डलरश्मिरञ्जितैर्नवातपामृष्टसरोजचारुभिः ॥' गोपीनां हि ग्राम्यत्वात्कनककुण्डलान्यनुचितानीति । एवं कालादावप्युन्नेयम् ॥ **विरेचकमिति** । विगतं मीवादीनां रेचकं भ्रमणं यत्र ।

१ 'नित्यं संहितैकपदवत्पादेष्वर्धान्तवर्ज्या–' इति वामनकाव्यालंकारसूत्रम्.

[illegible]

[illegible]—'[illegible]' इति । [illegible] [illegible]

[illegible] न [illegible] [illegible] ।

[illegible]—

'[illegible] [illegible]: [illegible] [illegible] [illegible]: ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मानिनि [illegible] [illegible] ॥'

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

तथा—

'नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनम् ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] ॥'

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मम [illegible] ।' इति । [illegible] यथा—'[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । यथा च—'[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हेतुः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यथा—'[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥' [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] एव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हेतुः । [illegible] [illegible] । एकत्रैव [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible] । एवं च [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रतीतिरलिवाततमस्त्वैव । [illegible] । किं तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'कपालिनः' इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ध्वनति । [illegible] [illegible] [illegible] तथा हि—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न च त्वं चेति [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

१. '[illegible]' [illegible]

अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा

कनकनिकषस्निग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी ॥'

अत्र भ्रान्तौ निवृत्तायां तद्विषयभूतयोः पुनरनुयोगसारयोरपि विहि-तोऽपीदमा परामर्शो वाच्यः ।

यथा वा उपमायाम्—

'संहयचक्कायजुया वियसियं कमलाणुणालसंछन्ना ।

वावीवहुत्तरोयण विलित्तथणया मुहावेइ ॥'

अत्र कमलमृणालप्रतिकृत्योर्मुखबाह्वोः केनापि पदेनानुपादानान्न्यून-पदत्वम् ।

क्वचिद्गुणः ।

यथा—

'गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भूतरोमोद्गमा

सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितम्बाम्बरा ।

मा मा मानद माति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी

सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् ॥'

क्वचिन्न गुणो न दोषः ।

यथा—'तिष्ठेत्कोपवशात्–' इति ।

अत्र पिहितेत्यतोऽनन्तरं 'नैतत् यतः' इति एतैर्न्यूनैः पदैर्विशेषबुद्धे-करणान्न गुणः । 'उत्तरा प्रतिपत्तिः पूर्वां प्रतिपत्तिं बाधते' इति न दोषः ।

अधिकपदत्वं यथा—

'स्फटिकाकृतिनिर्मलः प्रकामं प्रतिसंक्रान्तनिशातशास्त्रतत्त्वः ।

अनिरुद्धसमन्वितोक्तियुक्तिः प्रतिमल्लास्तमयोदयः स कोऽपि ॥'

अत्र 'आकृति'शब्दोऽधिकः ।

तथा—

'ताडीजङ्घो निजघ्ने कृततदुपकृतिर्यत्कृते गौतमेन ।'

अत्र 'तत्'शब्दः ।

---

१. 'वि' का० प्र०. २. 'नाडीजङ्घो' स्यात्.

यथा—

'दलत्कन्दलभाग्भूमिः सनवाम्बुदमम्बरम् ।
वाप्यः फुल्लाम्बुजयुजो जाता दृष्टिविषं मम ॥'

अत्र भजिः सहशब्दो युजिश्चाधिकाः ।

तथा—'विसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः' इति । 'त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम्' इति च मत्वर्थीयस्याधिक्यम् । बहुव्रीहिसमाश्रयेणैव तदर्थावगतिसिद्धेः । यदाहुः—'कर्मधारयमत्वर्थीयाभ्यां बहुव्रीहिर्लघुत्वात्प्रक्रमस्य' ।

तथा—'वासो जाम्बवपल्लवानि जघने गुञ्जास्रजो भूषणम्' इति, 'तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः' इति, 'येनाकुम्भनिमग्नवन्यकरिणां यूथैः पयः पीयते' इत्यत्र तद्धितप्रत्ययस्याधिक्यम् । षष्ठीसमासाश्रयेणैव तदर्थावगतेः ।

यत्र त्वर्थान्तरे तद्धितस्योत्पत्तिः न तत्र समासात्प्रतीतिरिति न तस्याधिक्यम् ।

यथा—

'अथ भूतानि वार्त्रघ्नशरेभ्यस्तत्र तत्रसुः ।'

इति । अत्र हि अपत्यार्थे तद्धितो नेदमर्थे इति ।

तथा—

'किं पुनरीदृशे दुर्जाते जातामर्षनिर्भरे च मनसि नास्त्येवावकाशः शोकक्रियाकरणस्य ।'

इत्यत्र क्रियाकरणयोः ।

यथा वा उपमायाम्—

'अहिणवमणहरविरइयवलयविहूसा विहाइ नववहुआ ।
कुन्दलयव्वसमुप्फुल्लगुच्छपरिच्छित्तभमरगणा ॥'

अत्रोपमेयस्य नीलरतादेरनिर्देशे भ्रमरगणपदमतिरिच्यते इत्यधिकपदत्वम् ।

तथा—

'[illegible] ।

न [illegible] ॥'

अत्र [illegible]

[illegible]म् ।

यथा वा [illegible]—'शोका[illegible] [illegible]

[illegible] शरीरम् ।'

अत्र शोकस्य [illegible] पुनर्न किंचिद्रूपमस्तीति [illegible]म् ।

तथा—'निर्मोकमुक्तिमिव गगनोरगस्य लीलाललाटिकामिव त्रिविष्टपस्य ।'

अत्र रूपकेणैव साम्यस्य प्रतिपाद्यमानत्वादिवशब्दस्याधिक्यम् ।

यथा वा समासोक्तौ—

'स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः करैर्दयितयेव विजृम्भिततापया ।
अतनुमानपरिग्रहया स्थितं रुचिरया चिरयापि दिनश्रिया ॥'

अत्र तिग्मरुचेः ककुभां च यथासदृशविशेषणवशेन व्यक्तिविशेषपरिग्रहेण च नायकतया व्यक्तिस्तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि प्रति नायिकात्वेन भविष्यतीति दयितयेत्यधिकम् ।

यथा वान्योक्तौ—

'आहूतेषु विहंगमेषु मशको नायान्पुरो वार्यते
मध्ये वा धुरि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां धुरम् ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिक्सामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥'

अत्राचेतसः प्रभोरप्रस्तुतविशिष्टसामान्यद्वारेणाभिव्यक्तेः प्रभुमिवेत्यधिकम् ।

१. 'रगस्य' स्यात्. २. 'नायकतया नायिकात्वेन च व्यक्ति.' का० प्र०. ३. 'मध्येवारिधि वावस' का० प्र० ४. 'रुचम्' का० प्र०. ५ 'स' का० प्र०.

तथा—

'द्रविणमापदि भूषणमुत्सवे शरणमात्मभये निशि दीपकः ।
बहुविधार्थ्युपकारभरक्षमो भवति कोऽपि भवानिव सन्मणिः ॥'

अत्र भवदर्थस्यान्योक्तिबलेनैवाक्षेपाद्भवानिवेत्यधिकम् ।

क्वचिद्गुणः ।

यथा—

'यद्वञ्चनाहितमतिर्बहु चाटुगर्भं
　कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं ब्रवीति ।
तत्साधवो न न विदन्ति विदन्ति किं तु
　कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति ॥'

अत्र विदन्तीति द्वितीयमन्ययोगव्यवच्छेदपरम् ।

उक्तपदत्वं द्विःप्रयोगः । **'नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण'** इति हि समयः ।

यथा—

'अधिकरतलतल्पं कल्पितस्वापलीला-
　परिमलननिमीलत्पाण्डिमा गण्डपाली ।
सुतनु कथय कस्य व्यञ्जयन्त्यञ्जसैव
　स्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् ॥'

अत्र लीलेति ।

क्वचिद्गुणः ।

यथा लाटानुप्रासे—

'जयति क्षुण्णतिमिरस्तिमिरान्धैकवल्लभः ।
वल्लभीकृतपूर्वाशः पूर्वाशातिलको रविः ॥'

क्वचिच्छब्दशक्तिमूले ध्वनौ ।

त्वयेन द्वयोरपि प्रशस्यता प्रतीयते ॥ क्वचिद्गुण इति । लाटानुप्रासव्यङ्ग्यविहितानुवा-

---

१. 'स्वाप' का० प्र०

यथा—

'ताला जाअन्ति गुणा जाला ते सहिअएहिं घिप्पन्ति।
रविकिरणाणुग्गहिआइं हुन्ति कमलाइं कमलाइं॥'

विहितस्यानुवाद्यत्वे यथा—

'जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते।
गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः॥'

अस्थानस्थपदत्वं यथा—

'प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसंनिधौ निवेशितां वक्षसि पीवरस्तने।
स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि॥'

अत्र 'स्रजं काचिन्न जहौ' इति वाच्यम्।

तथा—

'द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी॥'

अत्र त्वंशब्दादनन्तरश्चकारो युक्तः।

तथा—

'शक्तिर्निस्त्रिंशजेयं तव भुजयुगले नाथ दोषाकरश्री-
र्वक्त्रे पार्श्वे तथैषा प्रतिवसति महाकुट्टिनी खड्गयष्टिः।
आज्ञेयं सर्वगा ते विलसति च पुनः किं मया वृद्धया ते
प्रोच्येवेत्थं प्रकोपाच्छशिकरसितया यस्य कीर्त्या प्रयातम्॥'

अत्रेत्थं प्रोच्येवेति न्याय्यम्।

यत्स्वेपु। तिमिरान्धाः घूकवर्जाः पक्षिणः॥ तालेति तदा। जालेति यदा। 'डेंडाहे' डालाइया काले' इति यत्तद्भ्यां डेर्डेलादेशः॥ त्वंशब्दादिति। समुच्चयद्योतको हि चकारः। समुच्चीयमानार्थादनन्तरमेव प्रयोक्तव्य इति हि क्रमः। एवं पुनःशब्दोऽपि

1. 'तदा जायन्ते गुणाः यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते।
रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि॥' (इति च्छाया.)

1–2. 'डेर्डा' स्यात्.

तथा—

'लग्नं रागावृताङ्ग्या सततमिह यथैवासियष्ट्यारिकण्ठे
मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।
तत्सक्तोऽयं न किंचिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता
भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिव गतेत्यम्बुधिं यस्य कीर्तिः ॥'

अत्र 'इति श्रीनियोगाद्' इति वाच्यम् ।

तथा—

'वीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात्प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।'

इत्यत्र परामर्शनीयमर्थमनुक्त्वैव यत्तस्य तदा परामर्शः सोऽस्थानस्थपदत्वं दोषः ।

तथा—

'कष्टा वैधव्यथा कष्टो नित्यश्च वहनक्रमः ।
श्रवणानामलंकारः कपोलस्य तु कुण्डलम् ॥'

व्यतिरिच्यमानार्थानन्तर्येणैव प्रयोगमर्हति । अन्यत्र तु प्रयुज्यमानोऽस्थानस्थपदत्वं प्रयोजयति । यथा—'उद्यता जयिनि कामिनी मुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ।' अत्र हि पुनःशब्दस्तेनेत्यनन्तरं प्रयोज्यः ॥ श्रीनियोगादितीति । तथा चोक्तम्—'उत्किलरूपावच्छेदफलो यत्रेतिरिष्यते । न तत्र तस्मात्प्राक्किंचिदुक्तेरन्यत्पदं वदेत् ॥ उपाधिभावात्स्वां शक्तिं स पूर्वस्मादधाति हि । न च स्वरूपावच्छेदः पदस्यान्यस्य सम्मतः ॥ इतिनैवेतरेषामप्यव्ययानां गतिः समा । ज्ञेयेत्यनेवमादीनां तज्जातीयार्थयोगिनाम् ॥ यतस्ते चादय इव श्रूयन्ते यदनन्तरम् । तदर्थमेवावच्छिन्दन्त्यसमञ्जसमन्यथा ॥' इति । एवं वाक्यमत्वं पृथग्दोषत्वेन न वाच्यम् । अस्थानस्थपद एवान्तर्भावात् ॥ तदेति । तच्छब्दस्य हि प्रक्रान्तोऽर्थो विषयः । दृष्टो न प्रक्रंस्यमानः स्मृतिपरामर्शरूपत्वात् । स्मृतेश्चानुभूत एवार्थो विषयो नानुभविष्यमाणः । अत्र च प्रतीतिगमनमनुभावोऽभिमतो नेन्द्रियविषयभावः । न च गङ्गार्थः प्रतीतपूर्वो यः परामृश्येत । न चात्र प्रमादजः पादयोः पौर्वापर्यविपर्यय इति शक्यते वक्तुम् । तत्रापि प्रतीतमनन्देतोः शब्दस्य तदीयतार्थाभिधानव्यवधाने गत्वन्तस्यास्थानस्थपददोषस्यानिर्वापणे । तेन पादयोर्विपर्यासः शब्दस्य च, हेतोर्गङ्गाविशेषणत्वेनार्थस्यानिष्टुभवादि-

१. 'गुरद' पा० प्र०.

इत्यनयोश्चतुर्थे पष्ठे च यतिर्न कृतेति यतिभ्रष्टम् ।

एतदपवादस्तु स्वच्छन्दोऽनुशासनेऽस्माभिर्निरूपित इति नेह प्रतन्यते ।

'अमृतममृतं कः संदेहो मधून्यपि नान्यथा
मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।
सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन्रसान्तरविज्ञो
वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥'

अत्र 'यदिहान्यत्स्वादु' इत्यश्रव्यम् ।

'अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवः कन्या मृदन्यैव सा
संभाराः खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेष सृष्टो युवा ।
श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात्स्त्रीणां नितम्बस्थला-
द्दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च ॥'

अत्र 'वस्त्राण्यपि' इति पाठे लघुरपि गुरुत्वं भजते ।

'हा नृप हा बुध हा कविबन्धो विप्रसहस्रसमाश्रय देव ।
मुग्ध विदग्धसभान्तररत्न कासि गतः क वयं च तवैते ॥'

हास्यरसव्यञ्जकमेतद्वृत्तं करुणरसाननुगुणम् ।

वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरपदैर्व्यामिश्रत्वं संकीर्णत्वम् ।

यथा—

'कायं खाइइ च्छुहिओ कूरं घेत्तेइ निज्झरं रुट्ठो ।
सुणयं गिन्हइ कण्ठे हक्केइ अ निअत्तयं थेरो ॥'

अत्र 'काकं क्षिपति कूरं खादति कण्ठे नप्तारं गृह्णाति श्वानं भषयति' इति वक्तुमुचितम् । एकवाक्यतायां क्लिष्टमिति क्लिष्टाद्भेदः ।

---

१. चतुर्थे एकारोत्तर पष्ठे गण्डपदे 'ग' इत्युत्तरं यतिर्भवति. २. 'वो धन्या' का० प्र०. ३. 'किल' प्रकाशे. ४. 'जुषा' प्रकाशे. ५. 'वैते' का० प्र०.

६. 'काकं खादति क्षिपति कूर भषयति निष्ठुरं रुष्टः ।
शुनक गृह्णाति कण्ठे आकारयति च नप्तारं स्थविरः ॥'

७. 'चुल्लेइ निट्ठुर रुट्ठो' वाग्भटकाव्यानुशासने. ८ 'अ निअत्तियं थेरो' वा० का०.

क्वचिदुक्तिप्रत्युक्तौ गुणः ।

यथा—

'बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं, रोषान्मया किं कृतं,
खेदोऽस्मासु, न मेऽपराध्यति भवान्, सर्वेऽपराधा मयि ।
तत्किं रोदिषि गद्गदेन वचसा, कस्याग्रतो रुद्यते,
नन्वेतन्मम, का तवास्मि, दयिता, नास्मीत्यतो रुद्यते ॥'

वाक्यमध्ये वाक्यान्तरप्रवेशो गर्भितत्वम् ।

यथा—

'परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह संगतिः ।
वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥'

अत्र तृतीयः पादो वाक्यान्तरं मध्ये प्रविष्टम् ।

क्वचिद्गुणः ।

यथा—

'दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सा च वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मादाविरभूत्कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥'

अत्र वीराद्भुतरसवशाद् 'वदन्त एव' इत्यादि वाक्यान्तरं मध्ये प्रविष्टं गुणाय ।

प्रस्तुतभङ्गो भग्नप्रक्रमत्वम् ।

यथा—

'एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यैः पार्थिवः प्रत्यभाषत ।'

अत्र 'उक्त.' इति प्रक्रान्ते 'प्रत्यभाषत' इति प्रकृतेर्भग्नप्रक्रमत्वम् । (यथा) 'प्रत्यवोचत' इति युक्तम् ।

तेऽप्रधानमिन्दुसंदर्शनमनुत्प्रेक्षितमेव ॥ प्रस्तुतभङ्ग इति । स हि यथा । प्रक्रमनेकरसप्रवृत्ता प्रतिपत्तृप्रतीतिं रुन्धान इव परिस्खलनखेददायी रसभङ्गाय पर्यवस्यतीत्यर्थः प्रत्यवोचतेति युक्तमिति । एवंविधस्य प्रक्रमभेदाख्यस्य शब्दौचित्यस्य ?

यथा वा—

'ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम्।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः॥'

अत्र 'अनेन विसृष्टाः' इति वाच्यम्।

'धैर्येण विश्वास्यतया महर्षेस्तीव्रादरातिप्रभवाच्च मन्योः।
वीर्यं च विद्वत्सु सुते मघोनः स तेषु न स्थानमवाप शोकः॥'

अत्र स्यादेः प्रत्ययस्य। 'तीव्रेण विद्वेषिभुवागसा च' इति तु युक्तम्।

'बभूव भस्मैव सिताङ्गरागः कपालमेवामलशेखरश्रीः।
उपान्तभागेषु च रोचनाङ्कः सिंहाजिनस्यैव दुकूलभावः॥'

अत्र 'मृगेन्द्रचर्मैव दुकूलमस्य' इति युक्तम्।

'सस्नुः पयः पपुरनेनिजुरम्बराणि
जक्षुर्बिसं धृतविकासिबिसप्रसूनाः।
सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्व-
दोषप्रवादममृजन्वननिम्नगानाम्॥'

अत्र त्यादेः। 'विकचमस्य दधुः प्रसूनम्' इति तु युक्तम्।

'यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः॥'

नुवादभावप्रकारत्वोपगमात्। यथा 'ताला जायन्ति' इति। यथा वा—'एंमे जाणाविस्सा देहकवोलोवमाइस्सस्सिविव्वम्। परमच्छविआरेउण चन्दो चन्दोच्चिअवेराउ॥' अत्र ह्युत्कर्षापकर्षविवक्षया परिकल्पितभेदोऽप्येकस्मिन्नर्थे विधेयानुवाद्यविपर्ययेणैकेनैवाभिधानेन विध्यनुवादभावो भणित इति प्रक्रमाभेदप्रकार एवायमिति मन्तव्यम्। केचन पर्यायप्रक्रमभेदनिवृत्तये चन्दणमिति पाठः परिणमयितव्य.। न चैवमुक्तपदत्वदोषप्रसङ्गः। यथान्ये मन्यन्ते—'नैकं पद द्विः प्रयोज्य प्रायेण' इति। उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो हि विषय उक्तपदत्वस्य, अयथोद्देश प्रतिनिर्देशस्तु भग्नप्रक्रमस्येति भिन्नविषयत्वात्॥ **सस्नुरिति**। अत्र स्नादौ यः कालविशेषः प्रक्रान्तः, स तेजनादावुपेक्षित इति कालस्याप्यत्र क्रमभेद इति केचिदाहु। वय तु ब्रूमः—कालविशेषस्य विवक्षामात्र-

---

१. 'प्रेक्ष्य' का० प्र०.

---

१. एतस्य संस्कृत न विज्ञायते. २. 'स्नानादौ' स्यात्. ३. 'नेजना' स्यात्.

यथा वा—

'ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥'

अत्र 'अनेन विसृष्टाः' इति वाच्यम् ।

'धैर्येण विश्वास्यतया महर्षेस्तीव्रादरातिप्रभवाच्च मन्योः ।
वीर्यं च विद्वत्सु सुते मघोनः स तेषु न स्थानमवाप शो

अत्र त्यादेः प्रत्ययस्य । 'तीव्रेण निर्वेदविभुनागमा च' इति यु

'बभूव भस्मैव सिताङ्गरागः कपालमेवामलशेखरश्रीः ।
उपान्तभागेषु च रोचनाङ्कः सिंहाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥'

अत्र 'मृगेन्द्रचर्मैव दुकूलमस्य' इति युक्तम् ।

'सस्नुः पयः पपुरनेनिजुरम्बराणि
जक्षुर्बिसं धृतविकासिबिसप्रसूनाः ।
सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्व-
दोषप्रवादममृजन्नगनिम्नगानाम् ॥'

अत्र त्यादेः । 'विकचमस्य दधुः प्रसूनम्' इति तु युक्तम् ।

'यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा ।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः ॥'

नुवादभावप्रकारत्वोपगमात् । यथा 'ताला जायन्ति' इति । यथा वा—'एंले जागाति देहकवोलोवमाइस्सलिविव्वम् । परमच्छविआरेउण चन्दो चन्दोच्चिअवेराठ ॥' इ त्युत्कर्षापकर्षविवक्षया परिकल्पितभेदोऽप्येकस्मिन्नर्थे विधेयानुवाद्यविपर्ययेणैकेनैवाभि नेन विध्यनुवादभावो भणित इति प्रक्रमाभेदप्रकार एवायमिति मन्तव्यम् । केच पर्यायप्रक्रमभेदनिवृत्तये चन्दणमिति पाठः परिणमयितव्य. । न चैवमुक्तपदत्वदोषप्रसङ्गः यथान्ये मन्यन्ते—'नैकं पद द्वि' प्रयोज्य प्रायेण' इति । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तं हि विषय उक्तपदत्वस्य, अयथोद्देश प्रतिनिर्देशात्तु भग्नप्रक्रमस्येति भिन्नविषयत्वात् । सस्नुरिति । अत्र स्नादौ यः कालविशेष प्रक्रान्तः, स तेजनादावुपेक्षित इति कालस्याप्यत्र क्रमभेद इति केचिदाहु' । वय तु ब्रूमः—कालविशेषस्य विवक्षामात्र-

---

१. 'प्रेक्ष्य' का० प्र०.

---

१. एतस्य संस्कृतं न विज्ञायते. २. 'स्नानादौ' स्यात्. ३. 'नेजना' स्यात्.

यथा वा [illegible]—

'[illegible]ऽक्ष्णो, गतं [illegible]
[illegible] विह्वलः [illegible]नाम् ।
स्फुटीकुरु [illegible] कानने कालिका-
क्षणं [illegible] [illegible] भवतु न [illegible] नभ ॥'

अत्रोपमानानामिन्दीवरादीनां निन्दया नयनादीनामुपमेयानामतिशयो [illegible]भिधानेन निर्व्यूढ वक्तुं प्रक्रान्तः 'भवतु न [illegible] नभ' इति [illegible] 'भवतु [illegible] नभ' इति तु युक्तम् । इति भग्नप्रक्रमत्वम् ।

तथा—

'तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा, तच्चेत्स्मितं का सुधा,
सा चेत्कान्तिरतममेव कनकं, ताश्चेद्गिरो धिङ्मधु ।
सा दृष्टिर्यदि हारितं कुवलयैः किं वा बहु ब्रूमहे
यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गक्रमो वेधसः ॥'

अत्रोपमानादुपमेयस्यातिरेकलक्षणं वस्तु वक्तुमिष्टं तस्यार्थान्तरन्यासेन वस्तु सर्गपौनरुक्त्यस्य सादृश्यपर्यवसानाद्भग्नप्रक्रमत्वम् ।

व्लासो नाम गुण एव, न दोषः । तत्रैव चाय प्रक्रमभेदभ्रमो भवताम् (?) । तत्र युष्मदर्थस्य यथा—'यथाह सप्तमो वैकुण्ठावतार' इति । अत्र हि यथा त्वमिति युष्मदर्थस्य कर्तृत्वं प्रकृतमपहाय चारुत्वाय ततोऽन्यत्रारोप्यैवमुक्तम् । दाशरथि राम प्रति हि कस्यचित्समक्षमियमुक्तिः । अस्मदर्थस्य यथा 'नाभिवादप्रसादो रेणुकापुत्रः । गरीयान् हि गुरुधनुर्भङ्गापराधः' इति । अत्रापि हि नाभिवादप्रसादोऽसीति वक्तव्ये पूर्ववच्चारुत्वायैवमुक्तम् । अत्रापि हि भार्गवस्यात्मानमुद्दिश्योक्ति । यथा वा—'अय जन प्रष्टुमनास्तपोधने न चेद्रहस्य प्रतिगोप्तुमर्हति ।' इति । अत्रापि 'अह प्रष्टुमना' इति वक्तव्ये अस्मदर्थस्य कर्तृत्वमन्यत्रारोप्यैवमुक्तम् । द्विविधो ह्यन्यशब्दार्थः । तत्र चेतनेऽन्यत्रारोपो निदर्शित एव । अचेतने तु यथा 'चापाचार्य-' इति । अत्र हि 'त्वं रेणुकाकण्ठबाधा कृतवान्' इति वक्तव्ये चारुत्वा[illegible] युष्मदस्मदर्थयोः कर्तृत्वमुभयोः परशुचन्द्रहासयोर्जडयोरारोप्यैवमुक्तम् ॥ यथा च— 'हे' लङ्केश्वर दीयता जनकजा राम स्वय याचते कोऽय ते मतिविभ्रम स्मर [illegible]

१. 'भो' प्रतिद्वः पाठः.

येषां हुंकृतयः कृतामरपतिक्षोभाः क्षपाचारिणां
किं तैस्त्वत्परितोषकारि विहितं किंचित्प्रवादोचितम् ॥'

'अङ्गाङ्गिनोरेव हि यत्तदर्थयोः संबन्धो न त्वङ्गानां मदर्थानामन्योन्यम्' इति नियमेन बहुभिर्यच्छब्दैरेक एवार्थो निर्दिश्यते इति यैरित्यत्र विशेष्यस्याप्रतीतिः[1] । 'क्षपाचारिभिः' इति तु पाठे युज्यते समन्वयः ।

यथा वा उपमायाम्—

'वापीव विमलं व्योम हंसीव विमलः शशी ।
शशिलेखेव हंसोऽयं हंसालिरिव ते यशः ॥'

यथा—

'सरांसीवामलं व्योम काशा इव सितः शशी ।
शशीव धवला हंसा हंसीव विशदा दिशः ॥'

अत्रोपमानोपमेययोः साधारणधर्माभिधायिपदं लिङ्गवचनाभ्यां वैसादृश्यादुपमानेन च संबध्यते इत्यनन्वितम् ।

यदि च लिङ्गवचसोर्विपरिणामादुपमानेनापि संबन्धः क्रियेत, तदाभ्यासलक्षणो वाक्यभेदः स्यात् ।

न त्वङ्गानामिति । प्रधानानुयायित्वेन समत्वादित्यर्थः । **युज्यत इति** । यदि क्षपाचारिणामित्यस्य स्थाने क्षपाचारिभिरिति पच्यते[1] तथात्र योऽपि यच्छब्दार्थः समशीर्षक्या धावित्वा(?) अङ्गीभूतेन तैः क्षपाचारिभिरित्यनेन प्रतिसंमाञ्जस्यानेव[2] संबन्धमनुभवतीत्यर्थः । यथा वा—'तेनावरोधप्रमदासखेन विगाहमानेन सरिद्वरां ताम् । आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्वृतो मरुत्वाननुयातलील ॥' अत्रानुयातिक्रियापेक्षो राजमरुत्वतोः कर्तृकर्मभावोऽभिधातुमभिमतः कवेः । न चासौ तत्संबन्धयोः साक्षादुक्तः । सजललीलासंबन्धमुखेन राजसंबन्धस्योक्तत्वात् । अतोऽत्र साक्षात्तत्संबन्धो वा वाच्यः । तदर्थमन्यत्क्रियान्तरं वा येन कर्तृकर्मत्वभावस्तयोर्घटनामियात् । न चोभयोरेकमप्युक्तमित्यनुचितत्वम् । तेन च रस(?)मयमत्र पाठः[3]—'आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्वृतोऽनुयातो मघवा विलासैः ।' इति ॥ **अभ्यासलक्षण इति** । पौन पुन्यरूपः[4] ॥ **वाक्य-**

---

१. 'विशेष्यस्या' का० प्र०.

---

१. 'पठ्यते' स्यात्. २. 'सामञ्जस्येनैव' स्यात्. ३. 'तेन वरमयमत्र पाठः' स्यात्. ४ 'पुन्य' स्यात्.

[illegible] न दोष ।

'[illegible] ।

[illegible] ॥'

अत्र [illegible] नोक्तमि[illegible] ।

पदार्थानां [illegible]ऽन्वि[illegible] । यथा —

'[illegible] ।

कृपणस्य कृपाणस्य न [illegible]माकारतो भेदः ॥'

अत्र यथाकारः संनिवेश[illegible] [illegible] [illegible]गतोरर्थयोः सिद्ध [illegible] ।

अक्षरविशेषलक्षणस्तु शब्द[illegible] ।

यथा वा—

'निर्लोठ्य कुञ्जलीना[illegible]निर्गमैः क्षोभयामास सिंहान् ।

नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽभो वीर्योदग्रे राजशब्दे मृगाणाम् ॥'

अत्र सिंहानां न तावद्राजशब्दः संभवति, तेषां तद्वाच्यत्वाभावात्तत्संबन्धाभावाच्च । तत्पर्यायस्य मृगराजशब्दस्यास्तीति चेत्, न । तस्य प्रकान्तत्वाभावात् । मृगाणामित्यत्र मृगराजानामित्यनुक्तेश्च । किं च मृगेषु राजत्वं भवति सिंहानाम्, न तु शब्द इति वीर्योदग्रत्वं तद्विशेषणमनुपपन्नमेव तस्यार्थनिष्ठत्वेनोपपत्तेः । तेन सिंहाना मृगाणा वीर्योदग्रत्वस्य च न राजशब्देनान्वयः संगच्छते । तेन 'राजभावे' इति 'मृगेषु' इति वा पाठः श्रेयान् ।

यथा वा——

'येषां तार्क्ष्यदशेभदानसरितः पीताः प्रतापोष्मभि-

र्लीलापानभुवश्च नन्दनतरुच्छायासु यैः कल्पिताः ।

[किंचिद्गतम् । नैव 'चेत्खरदूषणत्रिशिरसां कण्ठासृजा पङ्किलः पत्री नैष सहिष्यते . . धनुर्ज्याबन्धबन्धूकृतः ॥' अत्राप्यह न सहिष्ये पूर्ववदसदर्थस्य कर्तृत्वमचेतने पत्रिणि समारोप्यैवमुक्तम् । इति ॥ अर्थयोरिति । कृपणकृपाणशब्दवाच्ययोः ॥

गेषा हुंकृतयः कृतागरपतिक्षोभाः क्षपाचारिणां

किं तैर्न्वन्यपरितोषकारि विहितं किंचित्प्रवादोचितम् ॥'

'अङ्गाङ्गिनोरेव हि गरुडध्वयोः संबन्धो न त्वङ्गानां यदर्थानामन्योन्यम्' इति नियमेन बहुभिर्यदर्थैरेक एवार्थो निर्दिश्यते इति यैरित्यत्र विशेषस्याप्रतीतिः । 'क्षपाचारिभिः' इति तु पाठे युज्यते समन्वयः ।

यथा वा उपमायाम्—

'वापीव विमलं व्योम हंसीव विमलः शशी ।

शशिलेखेव हंसोऽयं हंसालिरिव ते यशः ॥'

यथा—

'सरांसीवामलं व्योम काशा इव सितः शशी ।

शशीव धवला हंसा हंसीव विशदा दिशः ॥'

अत्रोपमानोपमेययोः साधारणधर्माभिधायिपदं लिङ्गवचनाभ्यां वैसादृश्यादुपमानेन च संबध्यते इत्यनन्वितम् ।

यदि च लिङ्गवचसोर्विपरिणामादुपमानेनापि संबन्धः क्रियेत, तदाभ्यासलक्षणो वाक्यभेदः स्यात् ।

न त्वङ्गानामिति । प्रधानानुयायित्वेन समत्वादित्यर्थः । युज्यत इति । यदि क्षपाचारिणामित्यस्य स्थाने क्षपाचारिभिरिति पेच्यते तथात्र योऽपि यच्छब्दार्थः समशीर्षकया धावित्वा(?) अङ्गीभूतेन तैः क्षपाचारिभिरित्यनेन प्रतिसँमाञ्जस्यानेव सबन्धमनुभवतीत्यर्थः । यथा वा—'तेनावरोधप्रमदासखेन विगाहमानेन सरिद्वरां ताम् । आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्वृतो मरुत्वाननुयातलीलः ॥' अत्रानुयातिक्रियापेक्षो राजमरुत्वतोः कर्तृकर्मभावोऽभिधातुमभिमत कवेः । न चासौ तत्सबन्धयोः साक्षादुक्तः । सजललीलासबन्धमुखेन राजसबन्धस्योक्तत्वात् । अतोऽत्र साक्षात्तत्संबन्धो वा वाच्यः । तदर्थमन्यत्क्रियान्तर वा येन कर्तृकर्मत्वभावस्तयोर्घटनामियात् । न चोभयोरेकमप्युक्तमित्यनुचितत्वम् । तेने च रस(?)मयमत्र पाठ —'आकाशगङ्गारतिरेप्सरोभिर्वृतोऽनुयातो मघवा विलासैः ।' इति ॥ अभ्यासलक्षण इति । पौन पुँण्यरूपः ॥ वाक्य-

---

१. 'विशेष्यस्या' का० प्र०.

---

१. 'पठ्यते' स्यात्. २. 'सामञ्जस्येनैव' स्यात्. ३. 'तेन वरमयमत्र पाठः' स्यात्. ४. 'पुन्य' स्यात्.

एवं चाव्यवधानेन प्रकृतोऽर्थो न प्रतीयेत । विपरिणामश्च शास्त्रीयो न्यायः काव्येषु न युक्तः।

यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचसोः साधारणधर्माभिधायिपदं स्वरूपभेदं नापद्यते, न तत्रैतद्दूषणम्। यथा—

'वाक्प्रपञ्चैकसारेण निर्विशेषाल्पवृत्तिना।
स्वामिनेव नटत्वेन निर्विण्णाः सर्वथा वयम्॥'

'चन्द्रमिव सुन्दरं मुखं पश्यति।'

'तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः।
दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव॥'

इति।

यत्रापि गम्यमानं साधारणधर्माभिधायि पदम्, तत्रापि न दोषः। यथा 'चन्द्रमिव मुखम्, कमलमिव पाणिः, बिम्बमिवाधरः' इत्यादि।

कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तथा प्रतीतिरस्खलितरूपा भवतीत्यसावपि अनन्वितस्यैव विषयः। यथा—

'अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती।
पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना॥'

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति, न पुनरापेति कालभेदः।

'प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः
कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता।
विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती
बालप्रवालविटपप्रभवा लतेव॥'

अत्र लता विभ्राजते, न तु विभ्राजसे इति [1]पुरुषभेदः।

भेद इति। द्वे वाक्ये स्यातामित्यर्थं॥ असदृश इति। टगन्तत्वादेकवचनम्। क्विबन्तत्वाद्बहुवचनं च। मधुरतया भृतो धृतः। तां च बिभ्रति। दधते इति।

१. 'विभ्राजसे इति सबोध्यमाननिष्ठस्य परभागस्यासबोध्यमानविषयतया व्यत्यासात् पुरुषभेदः।' इत्येव काव्यप्रकाशे पाठः।

१. 'कञन्त' पाणिनीयमते. २. 'क्विबन्त' पाणिनीयानाम्.

[illegible]

[illegible]

[illegible]—

अप्रयुक्ताश्लीलासमर्थानुचितार्थश्रुतिकटुक्लिष्टाविमृष्टविधेयांशविरुद्धबुद्धिकृत्त्वान्युभयोः ।

उभयोरिति । पदस्य वाक्यस्य चेत्यर्थः । दोषा इति वर्तते ।

कविभिरनादृतत्वादप्रयुक्तत्वम् । तच्च लोकमात्रप्रसिद्धत्वाच्छास्त्रमात्रप्रसिद्धत्वाच्च ।

आद्यं यथा—

'कथं कथं रोदिति धूत्कृतेयम्' ।

देश्यं चैतत्प्रायमेव । यदाह—

'प्रकृतिप्रत्ययमूला व्युत्पत्तिर्यस्य नास्ति देश्यस्य ।
तन्मडहादि कथंचिन्न रूढिरिति संस्कृते रचयेत् ॥'

क्वचिद्गुणो यथा—

'देव स्वस्ति वयं द्विजास्तत इतः स्नानेन निष्कल्मषाः
कालिन्दीसुरसिन्धुसङ्गपयसि स्नातुं समीहामहे ।

'दध धारणे' इत्यस्य दधातेश्चात्मनेपदैकवचनबहुवचनाभ्याम् ॥ लोकमात्रप्रसिद्धत्वादिति । एतेन ग्राम्यमप्रयुक्तत्वान्न भिद्यत इत्याह ॥ शास्त्रमात्रप्रसिद्धत्वादिति । शास्त्राणि योगशास्त्रधातुपाठाभिधानकोशादीनि । तेनाप्रतीतासमर्थनिहतार्थत्वानि न पृथग्लक्षणीयानि अप्रयुक्तत्व एवान्तर्भावादिति ॥ एतत्प्रायमेवेति । लोकमात्रप्रसिद्धिप्रायम् । केवलं नियतदेशविषयत्वेन प्रसिद्धिरिति प्रायग्रहणम् । मडहादीति । मडहलउहाहारणकान्दाटएहहुक्कक्कसुमालवाणवालादिकम् । यथाक्रम सूक्ष्मश्रेष्ठवत्सोत्पलदरिद्राञ्जलिचौरशक्रादिवाचकम् । रूढिरितीति । रूढिभ्रान्त्या कश्चिद्विदेशप्रसिद्ध्या

---

१. 'प्रवर्तनात्मनो' का० प्र०.

---

१. 'अप्रयुक्त' स्यात्. २. 'विध्य' स्यात्.

तनावेमहि गानिगाढलीमातिकाननं
संगच्छ मानदाः शिखागिरायोगेनादिकोऽस्तु नः ॥'

अत्रानुप्रासादि सुश्लोर्वे नाभ्यास नक्रे स्वलीति गुणः ।

वाक्यस्य यथा—

'तावद्भिन्नतरोऽयं भर्तुं जगति मानुषः ।
करोति मान्द्रं पार्श्वं सर्वेण तु यथा तथा ॥'

क्वचिद्गुणाः ।

'फुल्लुक्करं कलमकूरसमं वहन्ति
जे सिन्दुवारविडवा मह वल्लहा ते ।
जे गालिदस्स महिसीदहिणो सरिच्छा
ते किं च मुद्धविअइल्लपसूणपुञ्जा ॥'[1]

अत्र कलमभक्तमहिषीदधिशब्दानां लौकिकत्वेऽपि विदूषकोक्तौ गुणत्वम्।

शास्त्रमात्रप्रसिद्धिर्यथा—

'यथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।
तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथ वा ॥'

अत्र दैवतशब्दः पुंलिङ्गे लिङ्गानुशासने प्रसिद्धः ।

यथा वा—

'सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्गलिताशयताजुषः ।
विधीयमानमप्येतन्न भवेत्कर्मबन्धकम् ॥'

'अस्यार्थस्य शब्दोऽयं सर्वत्र वाचक' इति मन्यमानः प्रयुञ्जीत । व्युत्पत्तिर्यस्य नास्तीति वचनाच्च स व्युत्पत्तिक देश्य कदाचित्प्रयोज्यमेवेत्युक्त भवति—यथा दूर्वाया छिन्नोद्भवाशब्दः, ताले भूमिपिशाच, शर्वे महानट, वृक्षे पशुभक्त, चन्द्रामृतयोः

---

1. 'पुष्पोत्करं कलमौदननिभं वहन्ति
ये सिन्धुवारविटपा मम वल्लभास्ते ।
ये गालितस्य महिषीदध्नः सदृशा-
स्ते किं च मुग्धविचकिलप्रसूनपुञ्जाः ॥' [इति संस्कृतम् ।]

रतिविलुलितबन्धे केशपाशे सुकेश्याः
सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष बर्हीं ॥'

एषु साधनवायुविनाशशब्दा व्रीडादिव्यञ्जकाः ।

वाक्यस्य यथा—

'भूपतेरुपसर्पन्ती कम्पना वामलोचना ।
तत्तत्प्रहणनोत्साहवती मोहनमादधौ ॥'

कम्पना सेना, वाम शत्रुं प्रति विरुद्ध वल्गु च । अत्रोपसर्पणप्रहणनमोहनशब्दा व्रीडादायित्वादश्लीलाः ।

'तेऽन्यैर्वान्तं समश्नन्ति परोत्सर्गं च भुञ्जते ।
इतरार्थग्रहे येषां कवीना स्यात्प्रवर्तनम् ॥'

अत्र वान्तोत्सर्गप्रवर्तनशब्दा जुगुप्सादायिनः ।

'पितृवसतिमहं व्रजामि तां सह परिवारजनेन यत्र मे ।
भवति सपदि पावकान्वये हृदयमशेषितशोकशल्यकम् ॥'

पावकेन पवित्रेणाग्निना च । अत्र पितुर्गृहमित्यादौ विवक्षिते श्मशानादिप्रतीतावमङ्गलार्थत्वम् ।

क्वचिद्गुणो यथा—

सुरतगोष्ठ्यां 'व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु' इति कामशास्त्रस्थितिः ।

'करिहस्तेन संबाधे प्रविश्यान्तर्विलोलिते ।
उपसर्पन्ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥'

'तर्जन्यनामिके श्लिष्टे मध्या पृष्टस्थिता तयो. ।'[1]

करिहस्तः[2]···· · ···· । संबाधः संघट्टो वराङ्गं च । ध्वजः पताकावच्चिह्नं पुंव्यञ्जनं च । साधनं सैन्यं स्त्रीव्यञ्जनं च ।

दृढभूमि "। दीर्घकालेनासेवितो निच्छिद्रासेवितस्तपसा ब्रह्मचर्येण विद्यया श्रद्धया सपा-

---

१. 'मध्यमा पृष्टतस्तयो' इत्युदाहरणचन्द्रिकायां पाठः २. 'करिहस्त इति प्रोक्तः कामशास्त्रविशारदैः' इति परिभाषितेन' इत्युदाहरणचन्द्रिकायां पाठदर्शनादत्र कियान्पाठस्त्रुटित' प्रतीयते.

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] ॥

किरणमपर्णन्तम् ।

[illegible] यथा—

'हा धिक्सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा,
तद्विच्छेदरुजान्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम् ।
किं कुर्मः, कुशले सदैव विधुरो धाता, न चेत्तत्कथं
तादृग्यामवतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना ॥'

अत्र दिनमिति प्रकाशमयमित्यर्थेऽवाचकम् । यथा वा—

'जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।
भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
संभूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः ॥'

अत्र दधदित्यर्थे विदधदित्यवाचकम् । यथा वा—

'चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजेयः
शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः ।

दितः सत्कारवान् । दृढभूमिर्व्युत्थानसंस्कारेण द्रागिन्द्रियैरनभिभूतविषय इत्यर्थः ॥ अवाचक-
त्वादित्यनेनावाचकत्वप्रसिद्धिद्वितत्वयोः, कल्पितार्थत्वादित्यनेन नेयार्थत्वस्य, संदिग्धत्वादि-

अस्त्येवैतत्किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां
बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥'

अत्र विजित इत्यत्रार्थे विजेय इत्यवाचकः । यथा च—

'महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तक-
प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरुतानुकारी मुहुः ।
रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः
कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः ॥'

अत्र रवो मण्डूकादिषु प्रसिद्धो, न तूक्तविशेषणे सिंहनादे इत्यवाचकः । तथा च—

त्वेनेन संदिग्धत्वस्यासमर्थत्वदोषेऽन्तर्भावमाह—**मण्डूकादिषु प्रसिद्ध इति**। मण्डूकादीनां शब्दो रवोऽभिधीयत इत्यर्थः ॥ यथा च—'यमिन्द्रशब्दार्थनिसूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ।' अत्र हिरण्यकशिपुमिति वक्तव्ये हिरण्यपूर्वं कशिपुमित्यवाचकम् । यतोऽत्र हिरण्यशब्दः कशिपुशब्दश्चाभिधेयप्रधानौ वा स्याताम्, स्वरूपमात्रप्रधानौ वा । तत्र न तावदभिधेयप्रधानावनभ्युपगमात् । अर्थस्यासमुदायात् । नापि स्वरूपप्रधानौ, न ह्येवमसुरविशेषस्य हिरण्यकशिपोरभिधानानुकारः प्रत्यानक्रियाकर्मभावेनाभिहितो भवति । द्विविधो हि शब्दानुकारः । शाब्दत्वार्थत्वभेदात् । तत्रैतिना व्यवच्छेदे शाब्दः प्रसिद्ध एव । अर्थादवच्छेदावगतावार्थः । यथा—'महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः ।' इह चायमर्थोऽनुकार इति नानावच्छेदात् । केवलं यत्स्वाभिधानमनुकार्यं तन्नानुकृतम् । यदनुकृतं तत्तस्याभिधानमेव न भवति । लोके हि हिरण्यकशिपुरिति तस्याख्या न हिरण्यपूर्वं कशिपुरित्यतः तस्यावाचकम् ॥ यथा वा—'कुण्डयदन्त वरुणेन वृक्षा फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव ।' इत्यत्र कल्पवृक्षा इति वक्तव्ये कल्पोपपदा वृक्षा इत्यवाचकम् । यतो विशेषणमिदमभिधानस्वरूपविषयं [illegible] । नाभिधेयविषयम्, सोपपदत्वनिरुपपदत्वयोरभिधानधर्मत्वात् । न चैतस्मिन् विशेषणे किंचित्प्रयोजनम् । अभिधानमात्रादनभिमतार्थसिद्धेः । अभिधेयविषये [illegible], किं तु न तत्र यथोक्तविशेषणसम्बन्धः संगच्छते । [illegible] मतार्थसिद्धिरिति अवाचकत्वादसमर्थमेवेति । तस्मादत्र [illegible] —'कुण्डयदन्त वरुणेन नाम तदेव [illegible] फलन्ति ।' [illegible] गुणान्तराभ । [illegible]

'मञ्जीरादिषु रणितप्रायं, पक्षिषु च कूजितप्रभृति ।
स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रभृति ॥
दृष्ट्वा प्रयुज्यमानानेवंप्रायांस्तथा प्रयुञ्जीत ।
अन्यत्रैतेऽनुचिताः शब्दार्थत्वे समानेऽपि ॥'

क्वचिद्गुणो यथा—

'आगुल्म्बितवतीष्टकराग्रैर्नीविमर्धमुकुलीकृतदृष्टा ।
रक्तवैणिकहताधरतन्(?)मण्डलक्वणितचारु चुकूजे ॥'

अत्र कूजितस्य पक्षिषु प्रसिद्धत्वेऽपि कामशास्त्रे प्रसिद्धत्वाद्गुण ।

यथा वा उपमायाम्—

'पतिते पतङ्गमृगराजि निजप्रतिबिम्बरोपित इवाम्बुनिधौ ।
[illegible] नागयूथमलिनानि जगत्परितस्तमांसि परितस्तरिरे ॥'

[illegible] नागयूथेन [illegible] साम्यं तमसो वक्तुमभिमतं कविना तद्वर्ण

[illegible] पतिते तस्यैव निःप्रतिपक्षतया स्वेच्छाविहारो-

[illegible] पतङ्गस्य मृगपतिरूपणाद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

[illegible] उन मल्लिनाथस्य

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥'

[illegible]

[illegible]

[illegible]—

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] । [illegible] —

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अत्र वचःशब्देन गीःशब्दो लक्षित इति कल्पितार्थत्वम्। अत्र न केवलं पूर्वपदम्, यावदुत्तरपदमपि पर्यायपरिवर्तनं न क्षमते। जलध्यादौ तूत्तरपदमेव, वडवानलादौ तु पूर्वपदमेव। यथाह—

'निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत्।
क्रियन्ते सांप्रतं काश्चित्काश्चिन्नैव त्वशक्तितः॥'

इति।

वाक्यस्य यथा—

'सपदि पङ्क्तिविहंगमनामभृत्तनयसंवलित बलशालिना।
विपुलपर्वतवर्षिशितैः शरैः प्लवगसैन्यमुलूकजिता जितम्॥'

पङ्क्तिरिति दशसंख्या लक्ष्यते। विहंगमोऽत्र चक्रस्तन्नामभृतो रथाः। दश रथा यस्य, तत्तनयौ रामलक्ष्मणौ उलूकजिता इन्द्रजिता कौशिकशब्देनेन्द्रोलूकयोरभिधानमिति कौशिकशब्दवाच्यत्वेनेन्द्र उलूक उक्तः।

संदिग्धत्वादसमर्थत्वम्।

पदस्य यथा—

'आलिङ्गितस्तत्र भवान्संपराये जयश्रिया।
आशीःपरम्परां वन्द्या कर्णे कृत्वा कृपा कुरु॥'

अत्र वन्द्यां किं हठहृतमहेलायां किं नमस्यामिति संदेहः। यथा वा—

'कस्मिन्कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्तपतेतराम्।
अयं साधुचरस्तस्मादञ्जलिर्बध्यतामिह॥'

अत्र 'भूतपूर्वे चरट्' इति चरप्रत्यये किं पूर्वं साधुः, उत साधुषु चरतीति संदेहः।

क्वचिद्गुणो यथा—

'पश्याम्यनङ्गजातङ्कलङ्घितां तामनिन्दिताम्।
कालेनैव कठोरेण ग्रस्ता किं नस्तदाशया॥'

---

१. 'लक्ष्यते' का० प्र०. २. 'अत्र खलु न' प्रकाशे. ३. कुमारिलभट्टः. ४. 'महिलाया' प्रकाशे.

अत्र विरहातुराया ग्रीष्मकाल उपनते किं ग्रीष्मवाची कालशब्दः उत मृत्युवाचीति संदेहकारीदं वचनं युवानमाकुलीकर्तुं प्रयुक्तमिति ।

वाक्यस्य यथा—

'सुरालयोल्लासपरः प्राप्तपर्याप्तकम्पनः ।
मार्गणप्रवणो भास्वद्भूतिरेष विलोक्यते ॥'

अत्र किं सुरादिशब्दा देवसेनाशरविभूत्यर्थाः । उत मदिराद्यर्था इति संदेहः ।

क्वचिद्गुणो यथा—

'पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।
विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम् ॥'

अत्र वाच्यमहिम्ना नियतार्थप्रतिपत्तिकारित्वे व्याजस्तुतिपर्यवसायित्वाद्गुणत्वम् ।

अनुचितार्थत्वं पदस्य यथा—

'तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या ।
प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥'

अत्र पशुपदं कातरतामभिव्यनक्तीति अनुचितार्थम् ।

यथा वा उपमायाम्—

'कश्चिदश्वो प्रगल्भता [illegible] ।
[illegible] ॥'

यथा—

[illegible]

'पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षतिधरोपमौ ।
वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥'

एषु श्वाद्युपमानाना जातिप्रमाणगता हीनताधिता चेत्यनुचितार्थत्वम् ।

निन्दायां प्रोत्साहने च न दोषः । यथा—

'चतुरसखीजनवचनैरतिवाहितवासरा विनोदेन ।
निशि चण्डाल इवायं मारयति वियोगिनीश्चन्द्रः ॥'

इति ।

'विशन्तु वृष्णयः शीघ्रं रुद्रा इव महौजसः ।'

इति च ।

यथा वा उत्प्रेक्षायाम्—

'दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवा भीतमिवान्धकारम् ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥'

अत्राचेतनस्य तमसस्तात्त्विकेन रूपेण दिवाकरात्त्रास एव न संभवति, कुत एव तत्प्रयोजितमद्रिपरित्राणम् । संभावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीत्यनुचितैव तत्समर्थना ।

वाक्यस्य यथा—

'कुविन्दस्त्वं तावत्पटयसि गुणग्राममभितो
यशो गायन्त्येते दिशि दिशि वनस्थास्तव विभो ।
जरज्ज्योत्स्नागौरस्फुटविकटसर्वाङ्गसुभगा
तथापि त्वत्कीर्तिर्भ्रमति विगताच्छादनमिह ॥'

अत्र कुविन्दादिशब्दास्तन्तुवायादिमभिदधाना उपश्लोक्यमानस्य तिरस्कारं व्यञ्जयन्तीत्यनुचितार्थम् ।

परुषवर्णत्वं श्रुतिकटुत्वम् ।

पदस्य यथा—

'अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ।
आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्या कार्तार्थ्यं लभते कदा ॥'

अत्र कार्तार्थ्यमिति ।

---

१. 'क्षिति' प्रकाशोक्त स्यात्.

वाक्यस्य यथा—

'अचूचुरच्चण्डि कपोलयोस्ते कान्तिद्रवं द्राग्विशदं शशाङ्कः।'

अत्र चण्डिद्रागादीनि पदानि श्रुतिकटूनि।

वक्त्राद्यौचित्ये गुणो यथा—

'दीधीङ्वेवीङ्समः कश्चिद्गुणवृद्ध्योरभाजनम्।
क्विप्प्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र संनिहिते न ते॥'

अत्र वैयाकरणो वक्ता।

'यदा त्वामहमद्राक्षं पदविद्याविशारदैः।
उपाध्यायं तदास्मार्षं समस्राक्षं च संमदम्॥'

अत्र वैयाकरणः प्रतिपाद्यः।

'मातङ्गाः किमु वल्गितैः किमफलैराडम्बरैर्जम्बुकाः
सारङ्गा महिषा मदं व्रजत किं शून्येषु शूरा न के।
कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेः पुरः
सिन्धुध्वानिनि हुंकृते स्फुरति यत्तद्गर्जितं गर्जितम्॥'

अत्र भिन्ने वाच्ये परुषा शब्दाः।

'अन्त्रप्रोतबृहत्कपालनलककूरक्वणत्कङ्कण-
प्रायप्रेङ्खितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यम्बरम्।
पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लसद्-
व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दर्पोद्धतं धावति॥'

अत्र बीभत्से रसे।

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

क्वचिन्नीरसे न गुणो न दोषः । यथा—

'शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन्व्रणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषा-
न्दीर्घाघ्रातानघौघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन्यः ।
घर्मांशोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्ते-
र्दत्तार्घाः सिद्धसंघैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम् ॥'

व्यवहितार्थप्रत्ययजनकत्वं क्लिष्टत्वम् ।

पदस्य यथा—

'दक्षात्मजादयितवल्लभवेदिकानां
ज्योत्स्नाजुषां जललवास्तरलं पतन्ति ।'

दक्षात्मजास्तारास्तासां दयितश्चन्द्रस्तस्य वल्लभाः कान्तास्तद्वेदिकानामिति ।

झगित्यर्थप्रतीतौ गुणः । यथा—

'काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः' ।

वाक्यस्य यथा—

'धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः ।
रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम् ॥'

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यति इति संबन्धे क्लिष्टत्वम् ॥

अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयोंऽशो यत्र तस्य भावोऽविमृष्टविधेयांशत्वम् ।

णुभिः व्याप्तं च ॥ आधार सेक॰ ॥ उल्लङ्घयन्[1] स्वास्थ्यं नयन् । **दक्षात्मजेति** । अत्रैकपदप्रत्याय्योऽप्यर्थश्चन्द्रकान्तलक्षणो दक्षात्मजेत्याद्यनेकपदप्रत्यायितार्थपर्यालोचनाव्यवहिततया क्लिश्यमानो वाचकस्य क्लि[2]श्यतामावहति ॥ **काञ्चीगुणस्थानमिति** । अत्र रूढत्वादवान्तरपदार्थप्रत्ययमन्तरेणैव एकपदवदर्थप्रतीतिरिति नैत-

१. 'उल्लाघय' स्यात्. २. 'क्लिष्टता' स्यात्.

पदस्य यथा—

'वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु।
वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने॥'

अत्रालक्षितत्वं नानुवाद्यम्, अपि तु विधेयमिति 'अलक्षिता जनिः' इति वाच्यम्। यथा—

'तस्यां नितम्बादवलम्बमानां पुनः पुनः केसरदामकाञ्चीम्।
न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य॥'

अत्र 'मौर्वीं द्वितीयामिव' इति द्वितीयात्वमात्रमुत्प्रेक्ष्यम्। यथा च—

'तं कृपामृदुरवेक्ष्य भार्गवं राघवः स्खलितवीर्यमात्मनि।
स्वं च संहितममोघमाशुगं व्याजहार हरसूनुसंनिभः॥'

अत्र सायकानुवादेनामोघत्वं विधेयम्। 'अमोघमाशुगम्' इति तु युक्तः पाठः। यथा च—

'मध्येव्योम त्रिशङ्कोः [illegible]।'

इत्यत्र हि व्योमैव प्राधान्येन विवक्षितम्, न मध्यभागः। [illegible] व्योम्नः' इति युक्तम्। यथा वा—

'बाहुवा [illegible]।
[illegible]॥'

[illegible]

'[illegible]'

इत्यादौ। [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] निरूतम् ।

पदस्य यथा—

'[illegible]

[illegible] ।'

[illegible] नामिति ।

[illegible]

वाक्यस्य यथा—

'धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कु[illegible]
[illegible]स्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानिनं शोभाम् ॥'

यत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न [illegible] क्लिष्टत्वम् ॥

अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयोंऽशो यत्र [illegible] धेयांशत्वम् ।

[illegible] व्याप्तं च ॥ प्राधार. [illegible] ॥ [illegible] स्यात् अर्थैकपदप्रसाम्योऽन्यथैवन्दकान्तलक्षणो [illegible] चनाव्यव [illegible] क्रियमाणो वाचकस्य क्लिष्टत्वाव मिति । [illegible] रूटत्वादवान्तरपदार्थप्रत्ययमन्तरेणैव

1. '[illegible]' स्यात्. 2. 'क्लिष्टता' स्या[illegible]

'वैक्तारचीनिवसनं मृगचर्म शय्या
गेहं गुहा विपुलपत्रपुटा घटाश्च।
मूल दलं च कुसुमं च फलं च भोज्य
पुत्रस्य जातमटवीगृहमेधिनस्ते॥'

यथा वा—

'संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य य'
सर्वस्यापि स जातिमात्रविहितो हेवाकलेशः किल।
इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटाबन्धेऽप्यसंरब्धवा-
न्योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी॥'

अत्र योऽसाविति पदद्वयमनुवाद्यविधेयार्थतया विवक्षितमनुवाद्यमात्रप्रतीतिकृदिति यदः प्रयोगोऽनुपपन्नः। तथा हि। यत्र यत्तदोरेकतरनिर्देशेनोपक्रमस्तत्र तत्प्रत्यवमर्शिना तदितरेणोपसंहारो न्याय्यः। तयोरप्यनुवा-

---

दार्थपौर्वापर्यनियमोऽवगन्तव्य इत्यर्थ। ततश्च यदनूद्यते तस्यादावुपादानमनुपपन्नम्।
इत्यन्न्ते तस्य पश्चात्। 'विलिखने विलेपो भवति' इत्यादौ च तथैव दृष्टम्।
व्योम.' इति धु. इत्यत्र भगवता महाभाष्यकारेणावस्थापितम्—यदत्र मङ्गल्योत-
'वाच्या' पोपादान क्षमणीयम्॥ अन्यथा दैजनुवादेन वृद्धिसंज्ञाविधाना-
यथा 'अदेङ्गुण' इत्येवमादौ॥ 'प्रमाणमविसंवादि ज्ञानम्'
दुर्वचं वचनं ते 'मिदम्, तदविसंवादि ज्ञानमेवेति विधेयम्' इति तात्प-
अत्र नोक्तवानिति निषे यथा—'इय गेहे लक्ष्मी' इत्यादि॥ संरम्भ इति।
'नवजलधरः संनद्धोऽयकार', तोयदाना च शकलशब्दाभिधानेनादरः।
इत्यादौ। न चानुक्तवस्त्वानुवाद यस्येति अवहेला। जातेश्च मात्रशब्दविशिष्टत्वे-
तिपत्तिरित्येतत्साधनतया कविनोपनिबद्धम्। असंर-
प्रामादिक तच्चानन्तरमेव दर्शितम्। पुनरनिष्ट-
त्विष्टम्॥ व्योमैव प्राधान्येनेति ाति। एतदेव द्रढयितु निदर्शयति—स्वैरकार-
स च तस्य निरपकरणस्य सत ई
भवतीति व्योमैव प्राधान्येन विवक्षि भवेत्. २ छन्दोनुरोधेन विधेयस्य गेहस्य
प्रसज्यविषयत्वादित्यर्थ। यदुक्तम्—'व' यर्थ

प्यस' इति हि महाभाष्ये पाठः २. क्वच
१. 'मुक्तातु' प्रकाशे.
भातयाप्नो भवेद् ३. 'त्वद्

१ 'स्पन्दे' स्यात्

द्वितीयार्थविषयत्वेनेष्टत्वात्, तयोश्च परस्परापेक्षया संबन्धस्य नित्यत्वात् । अत एवाहुः—'यत्तदोर्नित्यमभिसंबन्धः' इति ।

स चायमनयोरुपक्रमो द्विविधः—शाब्द आर्थश्चेति ।

तयोरुभयोरुपादाने सति शाब्दो यथा—

'यदुवाच न तन्मिथ्या यद्ददौ न जहार तत् ।'

तथा च—

'स दुर्गतिः श्रेयसि यस्य नादरः स पुण्यकर्मा सुहृदां शृणोति यः ।' इति ।

एकतरस्योपादाने सत्यार्थः, तदितरस्यार्थसामर्थ्येनाक्षेपात् ।

तत्र तदः केवलस्योपादाने आर्थः प्रसिद्धानुभूतप्रक्रान्तविषयतया त्रिविधः ।

तत्र प्रसिद्धार्थविषयो यथा—'ह्रयं गतम्–' इत्यादि ।

अनुभूतविषयो यथा—'ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती' इति ।

प्रक्रान्तविषयो यथा—

'कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।
अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥'

यदः पुनरुत्तरवाक्यार्थगतत्वेनैवोपात्तस्यार्थसंबन्धः संभवति, पूर्ववाक्यगतस्य तच्छब्दस्यार्थादाक्षेपात् ।

यथा—

'साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिके ।
उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥'

प्रागुपात्तस्य यच्छब्दस्य तच्छब्दोपादानं विना साकाङ्क्षतैव । यथात्रैव श्लोके आद्यपादयोर्विपर्यये ।

क्वचिदनुपात्तमपि द्वयं सामर्थ्याद्गम्यते ।

यथा—

'ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ।

वीनिवसनमिति) ॥ ये नाम केचिदिति । नामशब्दोऽक्षमायाम् । यदुक्तम्—

उत्पत्स्यते[1] तु मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥'

अत्र स कोऽप्युत्पत्स्यते यं प्रति यत्नो मे सफलो भविष्यतीत्युभयोरपि अर्थादाक्षेपः ॥ एवं च स्थिते तच्छब्दानुपादानेऽत्र साकाङ्क्षत्वम् ।

न चासावित्यस्य[2] तच्छब्दार्थत्वं युक्तम् । यथा—

'असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।
वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥'

अत्र हि न तच्छब्दार्थे[3] प्रतीतिः । प्रतीतौ वा—

'यस्य प्रकोपशिखिना परिदीपितोऽभू-
त्प्रफुल्लकिंशुकतरुप्रतिमो मनोभूः ।
योऽसौ जगत्त्रयलयस्थितिसर्गहेतुः
पायात्स वः शशिकलाकलितावतंसः ॥'

अत्र स इति पौनरुक्त्यं स्यात् ।

'नाम कुत्सप्रश्नविषादामर्षप्रीतिसख्यानृतानयसभावनासु ।' ये केचिदिह प्रवन्धे देशकाले वास्माकमवज्ञा कुर्वन्ति, ते किमपि स्वल्प किंचिल्लोकोत्तर वा जानन्ति, तान् प्रति नैष प्रकरणनिर्माणविषयो यत्न , तेषा स्तोकदर्शित्वात् । लोकोत्तर येजानन्तीति व्याख्यात(?)तत्तेषामुपहासाय । कान्प्रति तर्हीत्याह—**उत्पत्स्यते त्विति** । सारेतरविभागज उत्पत्स्यते कश्चिदिति सभाव्यते ॥ **एवमिति** । तथा हि—सर्वेषामेव तावत्समासाना प्रायेण विशेषणविशेष्याभिधायिपदोपरचितशरीरत्व नाम सामान्य लक्षणमाचक्षते । इतरथा तेषा समर्थतानुपपत्तेः । स च विशेषणविशेष्यभावो द्विधैव संभवति—समानाधिकरणो व्यधिकरणश्चेति । तत्राद्य. कर्मधारयस्य विषय. । यत्र तु द्वे बहूनि वा पदान्यन्यस्य पदस्यार्थे विशेषणभाव भजन्ति सा बहुव्रीहेः सरणि. । तत्रैव यदा संख्यायाः प्रतिषेधस्य च विशेषणभावो भवेत्तदा द्विगोर्नञ्समासस्य च गोचर. । द्वितीयः प्रकारः कारकाणा सबन्धस्य च विशेषणत्व'द्बहुविध. स तत्पुरुषस्य पन्था. । तत्रापि यदाव्ययार्थस्य विशेषणता स्यात्तदाव्ययीभावस्य परामर्श । तदेव समासाना विशेष-

---

१. 'तेऽस्ति' इति मालतीमाधव-काव्यप्रकाशयोः २ 'योऽसौ कुत्र चम-' इत्युदाहृतश्लोक इति. ३. 'ब्दार्थप्रतीति ' प्रकाशे.

---

१. 'ये जानन्ति' इति स्यात्

णविशेष्योभयांशसंस्पर्शत्वेऽपि यदा विशेषणांशः स्वाश्रयोत्कर्षाधानमुखेन वाक्यार्थचमत्कारकारणतया प्राधान्येन विवक्षितो विधेयधुरामधिरोहेदितरस्त्वनूद्यमानकल्पतया न्यग्भावमिव भजते तदासौ न वृत्तेर्विषयो भवितुमर्हति। तस्यां हि स प्रधानेतरभावस्तयोरस्तमियात्। तच्चैतद्विशेषणमेकमनेकं वास्तु नानयोर्विशेषः कश्चित्। नन्वत्र विशेषणत्वमवच्छेदकत्वाद्गुणभावो विधेयत्वं च विवक्षितत्वात्प्राधान्यं तत्कथं तयोर्भावाभावयोरिवान्योन्यविरोधादेकत्र समावेश उपपद्यते येनैकत्र नियमेन समासो निषिध्येतान्यत्र च विकल्प्येत। नैष दोषः। विरोधस्योभयवस्तुनिष्ठत्वात् शीतोष्णादिवत्। न चेह वस्तुत्वमुभयोः संभवति। एकस्यैव वास्तवत्वादन्यस्य वैवक्षिकत्वेन विपर्ययात्। न च वस्त्ववस्तुनोर्विरोधः। न हि सत्यहस्तिनः कल्पना केसरिणश्च कश्चिदन्योन्यं विरोधमवगच्छति। फलभेदस्त्वनयोर्निर्विवाद एव। एकस्य हि सकलजगद्गम्यं शाब्दिकैकविषयपदार्थसंबन्धमात्रम्। अपरस्य पुनः कतिपयसहृदयसंवेदनीयः सत्कवीनामेव गोचरो वाक्यार्थचमत्कारातिशय इति। अत्र क्रमेणोदाहरणानि। तत्र कर्मधारये यथा—'उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा धृत्वा चान्येन वासो विगलितकबरीभारमंसं वहन्त्याः। भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहुलक्ष्म्याः पुनातु॥' अत्र विगलितकबरीभारत्वमलसलसद्बाहुत्वं चांसवपुषोर्विशेषणे रतेरुद्दीपनविभावतापादनेन वाक्यार्थस्य काममपि कमनीयतामावहत इति प्राधान्येन विवक्षितत्वान्न ताभ्यां सह समासे कविना न्यग्भावं गमिते। यथा चात्रैव तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतित्वं हेतुभावगर्भं विशेषणं शौरेरुचिताचरणलक्षणमतिशयमादधद्विधेयतया प्राधान्येन विवक्षितमिति न तेन सह समासे निमीलितम्। 'पदमेकमनेकं वा यद्विधेयतार्थतां गतम्। न तत्समासमन्येन न चाप्यन्योन्यमर्हति॥' तत्रैकमुदाहृतमेव। अनेकं यथा—'अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः। आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यत्नोल्लिखितो विभाति॥' यथा च—'विद्वान्दारसखः परं परिणतो नीवारमुष्टिंपचः सत्यज्ञाननिविर्दधत्प्रहरणं होमार्जनीहेतुतः। रे दुःक्षत्रिय किं त्वया मम पिता शान्तं मया पुत्रवान्नीतः कीर्त्यविशेषतां तदिह ते धिक् धिक् सहस्रं भुजाम्॥' यथा वा—'राज्ञो मानधनस्य कार्मुकभृतो दुर्योधनस्याग्रतः प्रत्यक्षं कुरुबान्धवस्य मिषतः कर्णस्य शल्यस्य च। पीतं तस्य मयाद्य पाण्डववधूकेशाम्बराकर्षिणः कोष्णं जीवत एव तीक्ष्णकरजक्षुण्णादसृग्वक्षसः॥' यथा च—'हे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम्। भो रामपाणिरसनिर्भरगर्भखिन्नदेवीप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते॥' एवम्—'अङ्गराजसेनापते राजवल्लभ द्रोणापहासिन्, रक्ष भीमाद्दुःशासनम्' इत्यादौ द्रष्टव्यम्। विशेषणविशेष्यभावतुल्यफलो विध्यनुवादोऽपीति। तत्रापि तद्वदेव समासाभावोऽवगन्तव्यः। यथा—'चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी' इति। प्रत्युदाहरणं त्वेतेषामेव कृतसमासवै... कल्पनीयम्। बहुव्रीहौ यथा—'येन स्थलीकृतो विन्ध्यो येनाचान्तः पयोनिधिः। वातापिस्तापितो येन स मुनिः श्रेयसेऽस्तु वः॥' अत्रापि विन्ध्यादिविषयत्वेन स्थलीकरणादि यद्विशेष-

न्यायोपात्त तत्कर्तृसंनेरतिदुष्करकारित्वा कमले रूपमात्रप्रयोगेन गोचरति । किञ्चास्य प्रतिदिवसमुच्छ्रयन्दादितार्कपथस्य जगदान्तविभाविता तोलिनिर-गाधत्वादपारत्वाच्च वातापेश्च मायापरिग्रहमलसमलालोपन्यासतत्त्वप्राधान्येन विव-क्षितमिति न तैः सह समासे निर्जीवीकृतम् । प्रत्युदाहरणं यथा—'यः स्तम्भितविन्ध्योऽद्रिराचान्तापारवारिधिः । यस्य तापितवातापि स मुनिः श्रेयसेऽस्तु वः ॥' केचित्पुनरनयोरुदाहरणप्रत्युदाहरणयोरर्थस्योपस्थापकत्वप्रतीतिभेदो न कश्चिदुपलभ्यत इति मन्यन्ते । ते इद(एव) प्रष्टव्याः—'किं भोः, सर्वेष्वेव समासेषु इयं तत्प्रतीतिरुत बहुव्रीहावेवाय साप.' इति । तत्र यदि सर्वेष्वेवेत्यभ्युपगमस्तर्हि सहृदया साक्षिणः पृच्छयन्ताम् । वयं तावन्महदन्तरमेतयोः प्रतीत्योः पश्यामः । अथ बहुव्रीहावेवे-त्युच्यते, तदयुक्तम् । न हि प्रतीतिभेदहेतौ प्रतीतसामर्थ्ये सत्यस्मात्तदसम्भवो भवितुं न्याय्यः । एवं हि क्षित्यादिसामर्थ्यानविकलायामङ्कुरादिकार्योत्पादाभावाभ्यु-पगमोऽपि प्रसज्यते । सर्वत्रैवाय प्रतीतिभेदोऽभ्युपगन्तव्यो नैव वा क्वचित्पुन-रिदमर्धजरतीयं लभ्यते । इह प्रतीतिवैचित्र्यं स्पष्टमवधारयन्तु मतिमन्तः । यत्र विध्यनुवादभावाभिधित्सयैव पदार्थानामुपनिबन्धस्तत्रापि हि प्रधानेतरभावविवक्षा-निबन्धनौ समासस्य भावाभावावुपगतावेव । यथा—'सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामह-पितामहौ । स्वयं वृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च ॥' अत्र हि त्रैलोक्यालंकारभूतौ चराचरस्य जगतो जीवितायमानौ भगवन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ प्रसिद्धावनूद्य यन्मातामह-पितामहभावो विहितस्तस्य पुरूरवसस्तौ लोकोत्तरमथाभिजनजनितमभिमानं कामपि काष्ठामधिरोपयतो विशेषणविशेष्यभावाभिहितेनैव नयेनात्राप्यनूद्यमानगतोऽतिशयो विधीयमानाकारसंक्रमणक्रमेण तत्सम्बन्धिनः पर्यवस्यति । तयोर्हि स्वरूपमात्रं भिन्नं फलं पुनः पारम्पर्येण वाक्यार्थोत्कर्षलक्षणमेकमेवेति प्राधान्येन विवक्षितत्वान्न तौ ताभ्यां सह समासे म्लानिमानीतौ । इह च—'जनको जनको यस्या याता तस्योचिता वधूः । आर्यस्य गृहिणी या न स्तुतिस्तस्यास्त्रपास्पदम् ॥' इति । द्विगौ यथा—'उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे । दैवीनां मानुषीणां च प्रतिकर्ता त्वमापदाम् ॥' इत्यत्र संख्यायाः सप्तस्वङ्गेषु निरवशेषताप्रतिपत्तिफलमतिशयमादधानायाः प्राधान्येन विवक्षा । तत एव हि तेषु द्विविधापत्प्रतीकारेण राज्ञः शिवोपपत्तिः परिपुष्यतीति तस्याङ्गैः सह समासो न विहितः । यथा च—'निग्रहात्स्वसुराप्तानां वधाच्च धनदानुज । रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्धसु ॥' प्रत्युदाहरणमेतदेवोदाहरणम्, कृतसमासवै-शस(वैरस्य) इत्यन्यत् । नञ्समासविषयस्तु पूर्वमेव वितत्योपदर्शित उपपादितश्च । तत्पुरुषे कर्तुर्यथा—'देवा सोऽयमरातिशोणितकणैर्यस्येन्द्रदाः पूरिताः क्षणादेव तथाविधः परिमलस्तस्य केशरम् । तान्येवाहितदन्तुरस्फुरत्सम्पन्नानि भासन्ति नो

---

१ 'दत्त' प्रकाशे.   २ 'मे' प्रकाशे.

[illegible] ॥' [illegible] करणं प्रति [illegible] रामं [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । तेन [illegible] इति [illegible] । नापि [illegible] प्रतिपादनात् । प्रत्युदाहरणं यथा—'[illegible] द्विजोऽपि गत इति नाम परस्य हन्ता ।' इति । कर्मणो यथा—'[illegible] ॥' अत्र वनमिति तद्गमनक्रियायाः सीताविशेषणभूतायाः कर्मभावेन विशेषणं तदानीं रामप्रीतिप्रकर्षयुक्तायाः अन्यकुलमहेलादुर्लभं दुष्करकारित्वं नाम [illegible] । वनगमनदुःखसाति-कष्टत्वात् । स चोत्कर्षो रामस्य रतेरुद्दीपनतां प्रतिपन्न इति प्रधानं न गलेनानेन सह समासे कर्तना तिरस्कृतम् । यथा च—'गुरोर्नेमवा श्रुतपारदृश्वा रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।' इत्यत्र गुरोर्नियमितार्थिनोऽर्थक्रियागुणेन यद्विशेषणं तत्तस्य श्रुततातिशयाधानद्वारेण रघोरुत्साहपरिपोषे पर्यवस्यतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वात्तार्थिना सह समासे सतामसमनामयमनया गमितम् । मार्थितानां गुणनिर्विशेषमिति । प्रत्युदाहरणं यथा—'प्रदक्षिणक्रियातीतस्तस्याः कोपमजीजनत् ।' इति । 'तमभ्यनन्दत्प्रथमं प्रबोधितं प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।' इति । यथा—'कामार्चितार्थिनाम्' इति । यथा—'कालप्रबोधिनाम्' इति च । करणस्य यथा—'आलोकमार्गं सहसा' इति । अत्र करणेति यत्केशहस्तकर्मकस्य संभाविता ···स्पर्शो वानस्य करणभावेन विशेषणं तत्तस्याः कस्याश्चिद्रभसोत्सुक्यप्रहर्षप्रकर्षरूपमतिशयं प्रतिपादयद्वधूवरयोरुपसर्पदमसाधारणीमभिव्यनक्ति । यदवलोकनाधानव्यवधानावायिनीं तावतीमपि कालकलां विधायमाना मन्यमानया सततस्वाधीनेनैकेन करकमलेन रोधोऽप्यस्य न कृतस्तेन तत्प्रधानमिति न रुद्धं इत्यनेन समासेऽसमुपनीतम् । यथा च—'कर्तुमक्षमया मान

· प्रत्यभेदि यत् । सोऽथ सखि स्वहस्तेन समाकृष्टस्त्वयानल ॥' इति । प्रत्युदाहरणं

—'धात्रा स्वहस्तलिखितानि ललाटपट्टे को वाक्षराणि परिमार्जयितुं समर्थः ।'

[illegible] दानस्य यथा—'पौलस्त्यः स्वयमेव याचत इति श्रुत्वा मनो मोदते द्रोण [illegible] रुस्तेनाधिकं ताम्यति । तद्वाच्यः स दशाननो मम गिरा दत्त्वा द्विजे-

[illegible] र्हि रसातलत्रिदिवयोर्निर्जित्य किं दीयताम् ॥' अत्र द्विजेभ्य इति बहुव्रीहौ यथा—'येन कर्तृकस्य महीदानस्य संप्रदानत्वेन यद्विशेषणं तन्महापात्रसायेन स मुनिः श्रेयसेऽस्तु शौर्यातिरेकाभिव्यञ्जनेन दशाननस्य क्रोधोद्दीपनपर्यवसायि

भातीति प्राधान्येन विवक्षितत्वात् दर्शनेन सह समासे कविना विन्यायीकृतम् । प्रत्युदाहरणमेतदेव पूर्वोद्धृतम् । अपादानस्य यथा—'तातात्स्मरत्युचितलङ्घितविग्रहोऽपि जामातरि० मास्ति दुर्नयमार्गगामिनि जीवति जनो पदम् । नवे वत्स मातापितादि निधनं पुत्रान् तनयानेनाह पाप्मा हृता न विरहं कृणु दशामागतः ॥' अत्र तातादिति पुत्रात् तनयात्पापात् । न ते जननिधनयोरपादानभावेन विवक्षिते ते तावत् पितामहोपेतामहतया महाकुलकन्यापरतया न क्षुद्रतापगमस्य च गगनान्तर्गतया तयोस्तत्पापार्थपरत्वेन नद्यः तस्मात्कस्य शाम्यं तदीनता शोचोपकर्मं चाददाने भानुर्दशाननस्य शोकपापतानतेन तन्त्रभावेन परिणमत इति प्राधान्येन विवक्षितेन तासां सह समासे गुणता गमिते । प्रत्युदाहरणं यथा—अत्रैव 'कौपे कृतान्ताधिपम्' इति । यथा च 'मानमुद्रक्षितानाम्' इति । अधिकरणस्य यथा—'शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् । वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥' अत्र शैशव इत्यादीनि वाक्यस्य विद्याभ्यासादीनामधिकरणभावेन विशेषणानि तानि तेषामितरान्वयवैलक्षण्यलक्षणमतिशयमादधानानि रघूणां यथोचित्य नयविनयादिसम्पदमुन्नालयन्तीति प्राधान्येन विवक्षितत्वात् सह समासे समशीर्षिता नीतानि । प्रत्युदाहरणं यथा—'रेणुरक्तविलिप्ताङ्गौ विकृतौ रणभूषितौ । कदा नु पश्यामि तातौ भवेयं रणभूषितौ ॥' सम्बन्धस्य यथा—'द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।' इति । यत्समागमप्रार्थनाया शोचनीयता गता हेतुत्वेनोपात्ताया सम्बन्धिद्वारेण विशेषणं तत्तस्यास्तत्र यत्सामर्थ्यं तत्पुनरामुपबृंहयति । तस्य सकलामङ्गलनिलयतया निन्दिताचारनिरततया च दर्शनस्पर्शनसम्भाषणादीनामपि प्रतिषिद्धत्वात् । अतो विधेयप्राधान्येन विवक्षितं न विशेष्येण सह समासे प्रत्यरीकृतम् । यथा च 'स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः' इति । 'कक्षमेत तवानुजम्' इति । प्रत्युदाहरणं तु 'किं लोभेन विलङ्घित—' इति दर्शितमेव । यथा च—'जयाशा यत्र चास्माकं प्रतिघातोत्थितार्चिषा । हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्क इवार्पितः ॥' इति । अत्र हि हरेः सम्बन्धित्वेन चक्रस्य जयाशास्पदत्वमिति हरेरेव प्राधान्यविवक्षा न चक्रमात्रस्य । तच्च तस्य समासेऽस्तमुपगतम् । विभक्त्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिनी हि विशेषणानां विधेयतावगतिः । तत एव चैषां विशेष्ये प्रमाणान्तरसिद्धत्वोत्कर्षापकर्षाधायिना शाब्दे गुणभावेऽप्यार्थं प्राधान्यम् । विशेष्याणां च शाब्दे प्राधान्येऽप्यार्थो गुणभावोऽप्यनुपमानत्वात्, समासे च विभक्तिलोपान्नोत्कर्षापकर्षावगतिरिति न तन्निबन्धनारसाभिव्यक्तिरिति तदात्मन काव्यस्येदमविमृष्टविधेयांशस्य दोषतयोक्तमिति । अव्ययीभावे यथा—'मा दयितस्य समीपे नावस्थातुं न चलितुमुत्सहते । व्रीडाध्वसरसविवशा स्पृशति दशां कामपि नवोढा ॥' इत्यत्र दयितस्येति सम्बन्धितया यत्समीपस्य विशेषणं तत्तस्य स्वकुशलत्वलक्षणमुत्कर्षमादधदतेरुद्दीपने पर्यवस्यतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वात्समीपदयितमितियत्समीपाध-

[illegible] रागेण कर्णं तदेव कुरुते [illegible] ॥' [illegible] करणं प्रति [illegible] [illegible]। तत्र [illegible] तेन [illegible] समासे [illegible] [illegible] इति [illegible] इति न [illegible]। नापि [illegible] [illegible]। प्रत्युदाहरणं यथा—'[illegible] कुमारं [illegible] इति नाम [illegible]।' इति। कर्मणो यथा—'[illegible] [illegible] [illegible] ॥' अत्र [illegible] [illegible] कर्मभावेन विशेषण [illegible] [illegible] दुष्करकारित्वं [illegible]। [illegible] फलत्वात्। स चोत्कर्षो [illegible] प्रतिपन्न इति [illegible] न [illegible] सह समासे [illegible] निरस्कृतम्। यथा च—'गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा रघोः सकाशादनवाप्य कामम्।' इत्यत्र गुर्वर्थमित्यर्थिनोऽर्थक्रियागुणेन यद्विशेषण तत्तस्य श्रायतातिशयाधानद्वारेण रघोरुत्साहपरिपोषे पर्यवस्यतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वादर्थिना सह समासे सतामसमाससमता गमितम्। सवर्धितानां गुनर्निर्विशेषमिति। प्रत्युदाहरणं यथा—'प्रदक्षिणक्रियातीतस्तस्याः कोपमजीजनत्।' इति। 'तमभ्यनन्दत्प्रथमं प्रबोधितं प्रजेश्वरं शासनहारिणा हरेः।' इति। यथा—'कामार्चितार्थिनाम्' इति। यथा—'कालप्रबोधिनाम्' इति च। करणस्य यथा—'आलोकमार्गं सहसा' इति। अत्र करणेति यत्केशहस्तकर्मकस्य संभाविता ···स्पर्शोधानस्य करणभावेन विशेषणं तत्तस्याः कस्याश्चिद्रभसोत्सुक्यप्रहर्षप्रकर्षरूपमतिशयं प्रतिपादयद्वधूवरयोरूपसपदमसाधारणीमभिव्यनक्ति। यदवलोकनाधानव्यवधानाधायिनीं तावतीमपि कालकलां विघ्नायमाना मन्यमानया सततस्वाधीनेनैकेन करकमलेन रोधोऽप्यस्य न कृतस्तेन तत्प्रधानमिति न रुद्र इत्यनेन समासेऽस्तमुपनीतम्। यथा च—'कर्तुमक्षमया मान

णेशः प्रत्यभेदि यत्। सोऽय सरि स्वहस्तेन समाकृष्टस्त्वयानल ॥' इति। प्रत्युदाहरणं

च—

-'धात्रा स्वहस्तलिखितानि ललाटपट्टे को वाक्षराणि परिमार्जयितु समर्थः।'

रामपाणि

नस्य यथा—'पौलस्त्यः स्वयमेव याचत इति श्रुत्वा मनो मोदते देयो

राजवल्लभ द्रोण।

शुस्तेनाधिक ताम्यति। तद्वाच्यः स दशाननो मम गिरा दत्त्वा द्विजे-

वतुल्यफलो विध्य:

'चापाचार्यस्त्रिपुरविज

हि रसातलत्रिदिवयोर्निर्जित्य किं दीयताम् ॥' अत्र द्विजेभ्य इति

कर्तृकस्य महीदानस्य सप्रदानत्वेन यद्विशेषणं तन्महा' पात्रसा-

बहुव्रीहौ यथा—'येन

शौर्यातिरेकाभिव्यजनेन दशाननस्य क्रोधोद्दीपनपर्यवसायि

येन स मुनिः श्रेयसेऽस्तु

भवतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वात् दर्शितत्वेन सह समासे कविना विन्यासीकृतम् । प्रत्युदाहरणमेतदेव पूर्वोदाहृतम् । अपादानस्य यथा—'तातान्जन्मवपुर्विलङ्घितविय- तो ! क्रान्ताभिः शशि क्रतुगुरोर्गमनगमनो नीता रणोर्वी पदम् । सर्वं तस्य भवातिनाशि निधनं क्षुद्रात् तत्तापसात्तेनाहं त्रपया शुचा च विवशः कष्टां दशामा- गतः ॥' अत्र तातादिति क्षुद्रात् तत्तापसादिति च ये जन्मनिधनयोरपादानभावेन विशेषणे ते तातस्य [पितामह]पितामहतया महामुनिपुलस्त्यापत्यतया च क्षुद्रतापसस्य च गणनानर्हतया तयोरुत्कर्षापकर्षद्वारेण तद्गतं कुम्भकर्णस्य कामपि कुलीनतां शौ- र्योपक्रमं चादधाने भ्रातुर्दशाननस्य शोकत्रपापावकेन्धनत्वभावेन परिणमत इति प्रा- धान्येन विवक्षितेन ताभ्यां सह समासे गुणतां गमिते । प्रत्युदाहरणं यथा—अत्रैव 'नैर्यं कृतान्ताधिकम्' इति । यथा च 'आसमुद्रक्षितीशानाम्' इति । अधिकरणस्य यथा—'शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् । वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥' अत्र शैशव इत्यादीनि यान्यभ्यस्तविद्यात्वादीनामधिकरणभावेन विशे- षणानि तानि तेषामितरान्वयवैलक्षण्यलक्षणमतिशयमादधानानि रघूणां यथौचित्य नयविनयादिसंपदमुन्मीलयन्तीति प्राधान्येन विवक्षितत्वान्न तैः सह समासे समशीर्षिकां नीतानि । प्रत्युदाहरणं यथा—'रेणुरक्तविलिप्ताङ्गो विकृतो व्रणभूषितः । कदा दुःप्र- त्यभिज्ञातो भवेयं रणभूषितः ॥' संबन्धस्य यथा—'द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।' इति । यत्समागमप्रार्थनायाः शोचनीयतां गतौ हेतु- त्वेनोपात्तायाः संबन्धिद्वारेण विशेषणं तत्तस्यास्तत्र यत्सामर्थ्यं तत्सुतरामुपबृंहयति । तस्य सकलामङ्गलनिलयतया निन्दिताचारनिरततया च दर्शनस्पर्शनसंभाषणादीनामपि प्रतिषिद्धत्वात् । अतो विधेयार्थतया प्राधान्येन विवक्षितं न विशेष्येण सह समासे प्रत्यरीकृतम् । यथा च 'स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः' इति । 'कः क्षमेत तवानुजम्' इति । प्रत्युदाहरणं तु 'किं लोभेन विलङ्घित—' इति दर्शितमेव । यथा च— 'जयाशा यत्र चास्माकं प्रतिघातोत्थितार्चिषा । हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्क इवा- र्पितः ॥' इति । अत्र हि हरेः संबन्धित्वेन चक्रस्य जयाशास्पदत्वमिति हरेरेव प्रा- धान्यविवक्षा न चक्रमात्रस्य । तच्च तस्य समासेऽस्तमुपगतम् । विभक्त्यन्वयव्यति- रेकानुविधायिनी हि विशेषणानां विधेयतावगतिः । तत एव चैषां विशेष्ये प्रमाणा- न्तरसिद्धत्वोत्कर्षापकर्षाधायिनां शाब्दे गुणभावेऽप्यार्थं प्राधान्यम् । विशेष्याणां च शाब्दे प्राधान्येऽप्यार्थो गुणभावोऽप्यनूद्यमानत्वात्, समासे च विभक्तिलोपान्नोत्कर्षा- पकर्षावगतिरिति न तन्निबन्धनारसाभिव्यक्तिरिति तदात्मनः काव्यस्येदमविमृष्टविधे- यांशत्वं दोषतयोक्तमिति । अव्ययीभावे यथा—'सा दयितस्य समीपे नावस्थातुं न चलितुमुत्सहते । दोलाध्वसरसविवशा स्पृशति दशां कामपि नवोढा ॥' इत्यत्र दयितस्येति संबन्धितया यत्समीपस्य विशेषणं तत्तस्य इष्टतरातलभ्यतालक्षणमुत्क- र्षमादधदुत्तेरुद्दीपने पर्यवस्यतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वान्नोपदयितमितिवत्समीपार्थे-

नान्येन सह समासोऽनार्हं इतीदम्। एवमुदाहरणे 'स तो नोम-' इत्यादि प्रदर्शितमेव। अनेनैव न्यायेन कचिदसंयोगेऽपि पदानि तेऽसमस्तानि। तथानुप्रयोगे प्राधान्येन रसभावादिव्यञ्जकत्वविशेषात्। तयोरुदाहरणं यथा—'न मां काचित् सखी रिपोः कुटिलेव सखीर्यां। तत्तु विदुः सुरां सदा जीवितमिदं त्वयोऽस्ति मे हंसी॥' इत्यत्र रात्रीणां कर्मतादिषु क्रमभावेन विशेषणविशेष्यतानाम् कर्माभिव्यक्तिका प्राधान्येन निराकाङ्क्षत्वात् तैः सह एको न्यायभावो विहितः। सर्वाङ्गस्य सुनासामलवक्षोज-वहत्कक्षाणां नोभिमन्तानामपि न विग्रहः तदन्यथाभिहितात्। यथा सत्य कल्मादि-दोषारोपेण तदपि तेषां कल्पनेति। कालोपलक्षणस्य क्रुद्धः शास्य सर्वाङ्गुलिनिरा-करणादिनिश्चरताच। विभोः सकलजगदानन्दहेतुत्वात्कारणादिकार्यकारित्वप्रयो-धानिरेकलक्षणसुन्दर्यमाऽभवः प्राधान्येन विवक्षा शीर्षच्छेदस्य न शरीरेषु निग्रहेतु तदतिरिक्तस्यान्यस्यासंभवात्। यथा च—'रामोऽस्मि सर्वं सहे' इति। उचितकारित्व प्रति किमुच्यते। रामस्य दशरथप्रसूतिरस्तीति न। प्रत्ययोत्पत्तिः पुनर्व्यंग्भूतयर्वादिकर्मभावः करणादिषु कर्मांश एवोत्पन्नतया प्रकाशेत न कर्माशमन्त्रैव प्रत्ययोत्पत्तेः। वाक्ये तु यद्यपि शब्दवृत्तेन क्रियायाः प्रधानभावेन प्रतीतिः तथापि तत्रान्या विवक्षा कृतः साधनानामपि सा प्रतीयत एव। न चैकस्मिन्नेव वाक्ये द्वयोः साध्यसाधनयोर्युगपत्प्रधानभावोऽनुपपन्न इति शक्य वक्तुम्। शब्दार्थसामर्थ्यविवक्षाकृताना त्रयाणामप्येकस्यैव विवक्षाकृतस्य प्राधान्यस्य बलीयस्तया तयोः समशीर्षिकाभावात्। तदिदमत्र तात्पर्यम्। यत्कथंचिदपि प्रधानतया विवक्षितं न तन्नियमेनेतरेण सह समासमर्हतीति। इतरच्च विशेष्यमन्यद्वास्तु न तत्र नियमः तेन द्वन्द्वपदानां स्वरूपाणां च पदानामर्थस्यान्योन्यं विशेषणविशेष्यभावाभावेऽपि यदा प्रत्येकं क्रियासंबन्धोपगमलक्षणं प्राधान्यं विवक्ष्यते तदा तेषामपि समास एकशेषश्च नेष्यत एव। यथा—'किमञ्जनेनायतलोचनाया हारेण किं पीनपयोधरायाः। पर्याप्तमेतन्ननु मण्डनं ते रूपं च कान्तिश्च विदग्धता च॥' अत्र रूपादीनां प्रत्येकं मण्डनक्रियाभिसंबन्धकृतं प्राधान्यं रत्युद्दीपनपर्यवसायि विवक्षितमिति न तत्तेषां समासेऽवसादितम्। यथा च—'यान्त्या मुहुर्वलितकंधरमाननं तदावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या। दिग्धामृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः॥' इति। एकशेषे यथा—'प्राप्तावेकरथारूढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः। कश्च कश्च स कर्णारिः स च क्रूरो वृकोदरः॥' इति। प्रत्युदाहरणमेतदेव कृतैकशेषमवगन्तव्यम्॥ अत्र पुनरेष प्रधानेतरभावो न विवक्षितः स्वरूपमात्रप्रतिपत्तिफलश्च विशेषणविशेष्यभावस्तत्र समासासमासयोः कामचारः। यथा—'स्तनयुगमश्रुस्नातं समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्नेः। चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम्॥' इत्यत्र भवत इति रिपुस्त्रीणामिति च रिपुस्त्रीणां स्तनयुगस्य च संबन्धित्वेन यद्विशेषणं न ततस्तेषामुत्कर्षयोगः कश्चिद्विवक्षितः। अपि तु तत्संबन्धप्रतीतिमात्रं तच्च व्रतमिव भवदरिवधूस्तनद्वयमित्यतः

समासादपि गुणभेदः । यथा यान्ति रिपुवीराणीति रिपुसंबन्धमात्रप्रतीतिः स्त्रीणा-मिति । 'निर्लोठितांघ्रियुगलां नन्दन्तोऽपि न जानते । तदर्थमेव कवयोऽलङ्कारं पर्युपासते ॥ सा विशेषानुगामिनिर्देशनिबन्धना । सा समासेऽन्यथाप्रतीतिमुक्तप्रति-पादितम् ॥ अत एव हि वैदर्भी रीतिरेकैव शस्यते । यतः समाससम्पर्कस्तत्र नैवो-पपद्यते । संबन्धमात्रमर्थानां समासो ह्यवबोधयेत् ॥' नोत्कर्षापकर्षं वा । यथा—'ऊर्ध्वो-ल्लसितापरकीलेन्दुसुधालालसके जीवत्कपालनयमुक्तमहाट्टहासम् । संत्रासमुग्धगिरिजाव-लिताङ्गसङ्गं वपुर्जयति हारि पिनाकपाणेः ॥' वाक्यात्तूभयमप्यदः । यथा—'न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीव-त्यहो रावणः । धिग् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा स्वर्गग्रामटिका-विलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥' इति । तथा हि । मम अरय इति बहुवचनेन शत्रुबहुत्वमद्भावो ममानुचित इति सचमत्कारौचित्य क्रोधविभावो व्यज्यते । तपो विद्यते यस्येति पौरुषकथाहीनत्व तद्धितेन मत्वर्थीयेनाभिव्यक्तम् । तत्रापिशब्देन निपातसमु-दायेन तापसस्य सतः शत्रुताया अत्यन्तासंभाव्यमानत्वमभिव्यक्तम् । मत्कर्तृका यदि जीवनक्रिया तदा हननक्रिया तावदनुचिता तस्याश्च स कर्ता । अपिशब्देन मानुष-मात्रकः । अत्रैवेति मदधिष्ठितो देशोऽधिकरणम् । निःशेषेण हन्यमानतया राक्षसबलं च कर्मेति । तदिदमसंभाव्यमुपनतमिति पुरुषकारासंपत्तिर्ध्वन्यते । रावण इति । येन इन्द्रपुरविमर्दनादि किं किं न कृतमिति । धिग्धिगिति निपातेन शक्रजितमित्युपपदस-मासेन सह कृता च शक्रं जितवानित्याख्यायिकेयमिति व्यज्यते । स्वर्गेत्यादिसमासस्य स्वपौरुषानुस्मरणं प्रति व्यञ्जकत्वम् । ग्रामटिकेति स्वार्थिकतद्धितप्रयोगेण स्त्रीप्रत्ययस-हितेनाबहुमानास्पदत्वं व्यज्यते । विलुण्ठनशब्दे विशब्दस्योपसर्गस्य निर्दयावस्कन्दव्यञ्ज-कत्वं वृथाशब्देन स्वात्मपौरुषनिन्दा व्यज्यते । भुजैरिति बहुवचनेन प्रत्युत भारमात्र-मेतदिति व्यज्यते इति । किं तु प्रवृत्तिरेतस्य रसाभिव्यक्त्यपेक्षया शान्तशृङ्गारकरुणान-न्तरेण प्रशस्यते । 'यत. समासो वृत्तं च वृत्तय. काकवस्तथा । वाचिकाभिनयात्मत्वा-द्रसाभिव्यक्तिहेतवः ॥ स चार्थान्तावधिः कार्यो नाधिको गद्यतास्थितः । गद्ये हि वृत्तवै-कल्यान्न्यूना तद्व्यक्तिहेतुता ॥' यथानन्तरोक्ते उदाहरणे—'तस्याभिन्नः पदार्थानां संब-न्धश्चेत्परस्परम् । न विच्छेदोऽन्तरा कार्यो रसभङ्गकरो हि सः ॥' यथा—'मायद्दिग्गज-गण्डभित्तिकषणैर्भग्नस्रवच्चन्दन.' इति । अत्र हि 'क्षुण्णस्रवच्चन्दन.' इति युक्तः पाठः । विधेयस्य चैतत्प्राधान्यापलक्षणमव्यभिचारात् । ततश्च प्रधानाविमर्शोऽपि दोषतयाव-गन्तव्यः । यथा—'स्नेहं समादिशति कज्जलमादधाति सर्वान्गुणान्दहति पात्रमध-करोति । योऽयं कृशानुकणसञ्चयसंभृतात्मा दीपः प्रकाशयति तत्तमसो महत्त्वम् ॥' अत्र हि प्रकाशनक्रियाया एव प्राधान्यविवक्षा नान्यासामिति तासां तत्समशीर्षिकया निर्देशो दोष एव । स च तत्र शत्रादिभिरेव वक्तुं न्याय्यो नाख्यातेन । यथा—'विभ्राण-श्शक्तिमाशु प्रशमितबलवत्तारकौर्जित्यगुर्वीं कुर्वाणो लीलयाधः शिखिनमपि लसच्चन्द्र-

अथ—

'योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश निखिलं भवद्वपुः ।
आत्मपक्षपरिपूरिते जगत्यस्य नित्यसुखिनः कुतो भयम् ॥'

इत्यादौ इदमदःप्रभृतयः शब्दाः तच्छब्दार्थमभिदधतीत्युच्यते । तर्हि यथादर्शनं व्यवहितानामेवोपादानं युज्यते । अव्यवहितत्वे हि प्रत्युत तदितराकाङ्क्षा भवत्येव । यथा—

'यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां प्रकुरुते
तदाचष्टे लोकः—'

इत्यत्र ।

'सोऽयं वटः श्याम इति प्रसिद्धस्त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः'

इत्यादौ च ।

अथ—

'स्मृतिभूः स्मृतिभूर्विहितो येनासौ रक्षतात्क्षतायुष्मान् ।'

इत्यादावव्यवहितत्वेऽपि दृश्यते । तर्हि अत्रैव भिन्नविभक्तिकानां सोऽस्त्वित्यलम् ।

यथा वा—

'किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं
मात्रा स्त्रीलघुतां गता किमथ वा मातैव मे मध्यमा ।
मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-
र्माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥'

कान्तावभासम् । आधिक्यादन्धकारे रतिमतिशयिनीमावहन्वीक्षणानां बाले लक्ष्मीमपारामपर इव गुहोऽहर्पतेरातपो व ॥' इत्यादौ सर्वासां पुनः प्राधान्यविवक्षाया नाख्यातवाच्यत्वं दोष । यथा—'सौधादुद्विजते त्यजत्युपवन द्वेष्टि प्रभामैन्दवीं द्वारान्नश्यति चित्रकेलिसदसो वेष विष मन्यते । आस्ते केवलमब्जिनीकिसलयप्रस्तारशय्यातले संकल्पोपनतत्वदाकृतिरसायत्तेन चित्तेन सा ॥' 'यत्रैककर्तृकानेका प्राधान्येतरभाक्क्रिया । तत्राख्यातेन वाच्याद्या शत्राद्यैरपरा पुन. ॥' इत्यन्तरश्लोकः । अयं च समासासमासविषयः सूक्तरत्नपरीक्षाव्यसनैकरसिकतया पदवाक्यविवेकानवधारणेन प्रदर्शि-

अत्रार्यस्येति तातस्येति च वाच्यम्। न त्वनयोः समासे गुणीभावः कार्यः। एवं समासान्तरेष्वप्युदाहार्यम्॥

विरुद्धबुद्धिकृत्त्वं पदस्य यथा—

'गौरपि यद्वाहनतां प्राप्तवतः सोऽपि गिरिसुतासिंहः।
सविधे निरहंकारः पायाद्वः सोऽम्बिकारमणः॥'

अत्राम्बिकाया गौर्या रमण इति विवक्षितम्, मातृरमण इति विरुद्धां धियमुत्पादयति।

यथा—

'सहस्राक्षैरङ्गैर्नमसितरि नीलोत्पलमयी-
मिवात्मानं मालामुपनयति पत्यौ दिविषदाम्।
जिघृक्षौ च क्रीडारभसिनि कुमारे सह गणै-
र्हसन्वो भद्राणि द्रढयतु मृडानीपरिवृढः॥'

अत्र मृडानीपरिवृढ इति मृडान्याः पत्यन्तरे प्रतीतिं करोति।

'चिरकालपरिप्राप्तिलोचनानन्ददायिनः।
कान्ता कान्तस्य सहसा विदधाति गलग्रहम्॥'

अत्र कण्ठग्रहमिति वाच्यम्।

वाक्यस्य यथा—

'अनुत्तमानुभावस्य परैरपिहितौजसः।
अकार्यसुहृदोऽस्माकमपूर्वास्तव कीर्तयः।

अत्रापकृष्टस्छादितमकार्येषु मित्रम्। अः पूर्वो यासां ता अकीर्तय इति विरुद्धा प्रतीतिः। क्वचिद्गुणो यथा—

'अभिधाय तदातदप्रियं शिशुपालोऽनुशयं परं गतः।
भवतोऽभिमनाः समीहते सरुषः कर्तुमुपेत्य माननाम्॥'

अत्रानुशयमिति पश्चात्तापं कोपं च। अभिमना इति [illegible]

---

१. [illegible] 'आर्यस्यात्र' इति, [illegible] '[illegible] दत्तम्' इति [illegible].

निर्भयचित्तश्च। माननामिति पूजां निर्वर्हणं च। अत्र विपरीतार्थकल्पनाद्विरुद्धत्वेऽपि संध्यर्थविग्रहार्थयोः स्फुटभिन्नार्थत्वेनाभिधानाद्गुणत्वम्॥

अथार्थदोषाः—

कष्टापुष्टव्याहतग्राम्याश्लीलसाकाङ्क्षसंदिग्धाक्रमपुनरुक्तभिन्नसहचरविरुद्धव्यङ्ग्यप्रसिद्धिविद्याविरुद्धत्यक्तपुनरात्तपरिवृत्तनियमानियमविशेषसामान्यविध्यनुवादत्वान्यर्थस्य।

दोषा इति वर्तते।

कष्टादगम्यत्वात्कष्टत्वमर्थस्य। यथा—

'सदामध्ये यासामम्[1]मृतरसनिःस्यन्दसरसं
सरस्वत्युद्दामा वहति बहुमार्गा परिमलम्।
प्रसादं ता एता घ[2]नपरिचयाः के न महतां
महाकाव्यव्योम्नि स्फु[3]रितरुचिरा यान्तु रुचयः॥'

यासां कविरुचीना प्रतिभारूपाणां प्रभाणां मध्ये बहुमार्गा सुकुमारविचित्रमध्यमात्मकत्रिमार्गा सरस्वती भारती परिमलं चमत्कारं वहति, ताः कविरुचयो महाकाव्यव्योम्नि सर्गबन्धलक्षणे परिचयगताः कथमभिनेयकाव्यवत्प्रसादं यान्तु। तथा यासामादित्यप्रभाणां मध्ये त्रिपथगा वहति, ता मेघपरिचिताः कथं प्रसन्ना भवन्तीति संक्षेपार्थः॥

प्रकृतानुपयोगोऽपुष्टार्थत्वम्। यथा—

'तमालश्यामलं क्षारमत्यच्छमतिफेनिलम्।
फालेन लङ्घयामास हनूमानेष सागरम्॥'

अत्र तमालश्यामलादयोऽनुपादानेऽपि प्रकृतमर्थं न बाधन्ते इत्यपुष्टाः।

यथा वानुप्रासे—

'भण तरुणि रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि।
यदि सल्लीलोल्लापिनि गच्छसि तत्किं त्वदीयं मे॥'

---

१. 'मियममृतनिष्यन्दसुरसा' प्रकाशे. २. 'घनपरिचिता. केन' प्रकाशे. ३. 'स्फुरितमधुरा' प्रकाशे.

'अनणुरणन्मणिमेखलमविरतसिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम् ।
परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते ॥'

अत्र वर्णसावर्ण्यमात्रं न पुनर्वाच्यवैचित्र्यकणिका काचिदस्तीत्यपुष्टार्थत्वम् ॥

पूर्वापरव्याघातो व्याहतत्वम् । यथा—

'जहि शत्रुकुलं कृत्स्नं जय विश्वंभरामिमाम् ।
न च ते कोऽपि विद्वेष्टा सर्वभूतानुकम्पिनः ॥'

अत्र शत्रुवधो विद्वेष्यभावेन व्याहत. ॥

अवैदग्ध्यं ग्राम्यत्वम् । यथा—

'स्वपिति यावदयं निकटे जनः, स्वपिमि तावदहं, किमपैति ते ।
इति निगद्य शनैरनुमेखलं मम करं स्वकरेण रुरोध सा ॥'

व्रीडादिव्यञ्जकत्वमश्लीलत्वम् । यथा—

'हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः ।
यथाशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥'

एतद्वाक्यं खलेषु प्रयुज्यमानं शेफसि प्रतीतिं जनयति । इहान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थस्यैवाश्लीलत्व पूर्वत्र तु पदवाक्ययोरिति विवेकः ॥

साकाङ्क्षत्वम् । यथा—

'अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभो', प्रत्युत
द्रुह्यन्दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तया कन्यया ।
उत्कर्ष च परस्य, मानयशसोर्विस्रंसनं चात्मनः,
स्त्रीरत्नं च जगत्पतिर्दशमुखो देवः कथं मृष्यते ॥'

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षति न हि परस्येत्यनेन संवन्धो योग्यः ।

यथा च—

'गृहीतं येनाशीः परिभवभयान्नोचितमपि,
प्रभावाद्यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः ।

तोऽपि सहृदयैः स्वयमेव तद्विवेकेन परामर्शनीय ॥ स्वपितीति । निद्राति ॥

१. 'ऽल' पवारो. २ 'स्त्री.' पवारो.

यत्र तदेशिनामनुद्देशिनां च क्रमभ्रंशोऽक्रमत्वम् । यथा—

'कीर्तिप्रतापौ भवतः सूर्याचन्द्रमसोः समौ ।'

इति । तत्र पदरचना विपरीतेति भग्नप्रक्रमत्वलक्षणो वाक्यस्यैव दोषो न वाक्यार्थस्येति ॥ द्विरभिधानं पुनरुक्तम् । यथा—

'प्रसाधितस्याथ मधुद्विषोऽभूदन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् ।
च पुष्पशेषेऽखिललोककान्ता सानन्यकाम्या ह्युरसीतरा नु ॥'

इत्युक्त्वैकार्थमेवाह ।

'कपाटविस्तीर्णमनोरमोरःस्थलस्थितश्रीललनस्य तस्य ।
आनन्दिताशेषजना बभूव सर्वाङ्गसङ्गिन्यपरैव लक्ष्मीः ॥'

यथा वा—'अश्वीयसंहतिभिरुद्धतमुद्धुराभिः ।' अश्वीयेति समूहार्थायाः प्रकृतेः संहतेश्च पौनरुक्त्यम् । यथा—

'छायामपास्य महती परिवर्तमाना-
मागामिनीं जगृहिरे जनतास्तरूणाम् ।'

अत्र जनता इति तद्धितार्थस्य बहुवचनार्थस्य च । तथा—'पायात्स शीतकिरणाभरणो भवो वः ।' अत्र विशेषणाद्विशेष्यप्रतिपत्तौ भव इत्यस्य । यत्र तु विशेषणान्न विशेष्यमात्रस्य प्रतीतिरपि तु तद्विशेषस्य तत्र पौनरुक्त्यमेव नास्ति । यथा—

'तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।
कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं किं मम धन्विनोऽन्ये ॥'

अत्र हरशब्दस्य । यथात्र कुसुमायुधोऽपीत्यस्माद्विशेष्योपादानमन्तरेणाप्युभयार्थप्रतिपत्तिस्तद्वदत्रापि भविष्यति । नैवम् । समस्तुतमनिर्देशेनदान्यदर्थस्य विशेषस्य प्रतिपादितत्वात् ।

एवं धनुर्ज्यादिपदेष्वपि विशेषप्रतिपत्तौ न पौनरुक्त्यम् । यथा—

'धनुर्ज्याशब्दे धनुःश्रुतिरारूढेः प्रतिपत्त्यै' इत्यादि । यथा—

'धनुर्ज्याकिणचिह्नेन दोष्णा विस्फुरितं तव ।'

अत्र धनुःशब्दादास्फालैः प्रतीतिः ।

'दोलाविलासेषु विलासिनीनां कर्णावतंसाः कलयन्ति कम्पम् ।'

'लीलाचलत्क्वणत्कुण्डलमापतन्ति ।'

'अपूर्वमधुरामोदप्रमोदितदिगन्तराः ।
आसेदुर्भृङ्गमुखराः शिरःशेखरशालिनः ॥'

एषु कर्णश्रवणशिरःशब्देभ्यः संनिधानस्य प्रतीतिः ।

'प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः ।
मुक्ताहारेण हसता[1] हसतीव स्तनद्वयम् ॥'

अत्र मुक्ताशब्दाच्छुद्धिप्रतीतिः ।

'प्रायशः पुष्पमालेव कन्यका कं न लोभयेत् ।' अत्र पुष्पशब्दादुत्कर्षप्रतीतिः । 'त्यज करिकलभ प्रेमबन्धं करिण्याः ।' अत्र करिशब्दत्वात्ताद्रूप्यावगतिः । यत्र तु न विशेषप्रतिपत्तिर्यथा—'ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य' इति, 'अदादिन्द्राय कुण्डले' इति, 'पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः' इति, 'मालाकार इवारामः' इति, 'लब्धेषु वर्त्मसु सुखं कलभाः प्रयान्ति' । इति च, तत्र केवला एव ज्यादिशब्दाः, न च नितम्बकाञ्चयोष्ठकरभादिषु तथा प्रसङ्गः । तेषां कविभिरप्रयुक्तत्वात् । संकेतव्यवहाराभ्यां हि शब्दार्थनिश्चय इति । क्वचिद्गुणो यथा—

'प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं
दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।

एवान्तर्भावादिति ॥ **धनुःशब्दादिति** । अन्यथा ज्याकिणचिह्नेन दोष्णेत्युक्तेऽनवरतदृढाकर्षणाहितकिणमण्डितस्य दोष्णो न प्रतीयेत । वेष्टयमानेऽप्यमानया ज्यया कृतकिणचिह्नस्य संभवात् ॥ **कर्णेति** । विलासनिर्वाहार्थं प्रतिनियतस्वदेशविनिहितैराभरणैः प्रयोजनमिति तदर्थं प्रयुक्तेभ्य इत्यर्थः ॥ **मुक्ताशब्दादिति** । उत्प्रेक्ष्यमाणस्य स्तनद्वयकर्तृकस्य हासस्य सातिशयधवलताप्रतिपत्तये साधकतमस्य हारस्य केवलमुक्तालतावेष्टितत्वप्रतीत्यर्थं प्रयुक्तात् ॥ **पुष्पशब्दादिति** । विदग्धजनमनोविलोभनक्षमकन्यारत्नोपमानभावेन मालाया उपादानादुत्कृष्टपुष्पग्रथितत्वावगमनाय प्रयुक्तादि-

---

1. 'लसता' प्रकाशे.

संप्रीणिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं
कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥'

अत्र हि निर्वेदपारवश्येन वक्तुरियमुक्तिः प्रत्युत रसपोषाय ।

यदाह—

'वक्ता हर्षभयादिभिराक्षिप्तमनास्तथा स्तुवन्निन्दन् ।
यत्पदमसकृद्ब्रूते तत्पुनरुक्तं न दोषाय ॥'

इति ।

उचितसहचारिभेदो भिन्नसहचरत्वम् । यथा—

'श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता, मदेन नारी, सलिलेन निम्नगा ।
निशा शशाङ्केन, धृतिः समाधिना, नयेन चालंक्रियते नरेन्द्रता ॥'

अत्र श्रुतबुद्ध्यादिभिरुत्कृष्टैः सहचरैर्व्यसनमूर्खतयोर्निकृष्टयोर्भिन्नत्वम् ।

विरुद्धं व्यङ्ग्यं यस्य तद्भावो विरुद्धव्यङ्ग्यत्वम् । यथा—

'इदं ते केनोक्तं कथय कमलातङ्कवदने
यदेतस्मिन्हेम्नः कटकमिति धत्से खलु धियम् ।
इदं तद्दु साधाक्रमणपरमास्त्रं स्मृतिभुवा
तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम् ॥'

अत्र कामस्य चक्रं लोकेऽप्रसिद्धम् । 'लग्नं रागावृताङ्ग्या—' इति ।
अत्र विदितं तेऽस्त्वित्यनेन श्रीस्तस्मादपसरतीति विरुद्धं व्यज्यते ॥

प्रसिद्ध्या विद्याभिश्च विरुद्धत्वम्, तत्र प्रसिद्धिविरुद्धत्वम् । यथा—

'उपपरिसरं गोदावर्याः परित्यजताध्वगाः
सरणिमपरो मार्गस्तावद्भवद्भिरवेक्ष्यताम् ।
इह हि विहितो रक्ताशोकः कयापि हताशया
चरणनलिनन्यासोदञ्चन्नवाङ्कुरकञ्चुकः ॥'

अत्र पादाघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गम एव कविषु प्रसिद्धो नाङ्कुरोद्गमः ।

---

१. 'सर्तापिता.' प्रकाशे.

यथा चानुप्रासे—

'चक्री चक्रारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन्धूर्जटिर्धूर्ध्वजान्ता-
नक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणः कूबराग्रं कुबेरः ।
रंहःसंघः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य
स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिममहः सोऽवतात्स्यन्दनो वः ॥'

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव कृता न पुराणादिषु तथा प्रतीता । कदाचिच्चक्रिणश्चक्रारप्रियत्वं संभाव्येतापि तु उत्तराणि तु न तथा संगच्छन्ते इति प्रसिद्धिविरोधः ।

यथा चोपमायाम्—'ग्रथ्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् ।' अत्र काव्यस्य शशिना अर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं न प्रसिद्धम् । तथा—

'चकास्ति वदनस्यान्तः स्मितच्छाया विकासिनः ।
उन्निद्रस्यारविन्दस्य मध्यगा चन्द्रिका यथा ॥'

अत्र मध्यगतचन्द्रिकयारविन्दस्योन्निद्रत्वमसंभवमिति प्रसिद्धिविरुद्धत्वम् ।

कलाचतुर्वर्गशास्त्राणि विद्या । कलाश्च गीतनृत्यचित्रकर्मादिकाः । तत्र **गीतविरुद्धत्वम्** । यथा—

'श्रुतिसमधिकमुच्चैः पञ्चमं पीडयन्तः
सततमृषभहीनं भिन्नकीकृत्य षड्जम् ।
प्रणिजगदुरकाकि श्रावकस्निग्धकण्ठाः
परिणतिमिति रात्रेर्मागधा माधवाय ॥'

श्रुतिसमधिकमिति । श्रुत्या समधिकं पञ्चश्रुतिकमित्यर्थः । पीडयन्त इति श्रुतिह्रासेनाल्पीकुर्वन्त इत्यर्थः । भिन्नकीकृत्य षड्जमिति । भिन्नषड्जं कृत्वेत्यर्थः । प्रातःकाले भिन्नषड्जो गेय इत्याम्नायात् । अत्र भिन्नषड्जेन माधवी(गधी) गीतिरुपनिबद्धा । तस्यां च पञ्चमस्य ऋषभवदसंभव एव दूरे पुनः श्रुतिसमधिकत्वम् । यतो भिन्नषड्जस्येदं लक्षणम्—'धांशस्तु धैवतन्यासः पञ्चमर्षभवर्जितः । षड्जोदीच्यवती जातेर्भिन्नषड्ज उदाहृतः ॥'

त्यर्थ ॥ **धांश इति** । धैवतांश इत्यर्थः । **षड्जोदीच्यवती जातेरिति** । जातयो

एवं कलान्तरेष्वप्युदाहार्यम् ।

चतुर्वर्गे धर्मशास्त्रविरुद्धत्वं यथा—

'सततं स राजसूयैरीजे विप्रोऽश्वमेधैश्च ।'

अत्र विप्र इति । क्षत्रियस्य हि तत्राधिकारः ।

अर्थशास्त्रविरुद्धत्वं यथा—

'अहंकारेण जीयन्ते द्विषन्तः किं नयश्रिया ।'

द्विषज्जयस्य हि नयमूलत्वं स्थितं दण्डनीतौ ।

कामशास्त्रविरुद्धत्वं यथा—

'तवोत्तरोष्ठे बिम्बोष्ठि दशनाङ्को विराजते ।'

उत्तरोष्ठमन्तर्मुखं नयनान्तं च मुक्त्वा चुम्बनवद्दशनस्थानानि इति हि कामशास्त्रे स्थितम् ।

मोक्षशास्त्रविरुद्धत्वं यथा—

'देवताभक्तितो मुक्तिर्न तत्त्वज्ञानसंपद. ।'

एतस्यार्थस्य मोक्षशास्त्रेऽस्थितत्वाद्विरुद्धत्वम् ॥

त्यक्तपुनरात्तत्वम् । यथा—'लग्नं रागावृताङ्ग्या—' इति । अत्र विदितं तेऽस्त्वित्युपसंहृतोऽपि तेनेत्यादिना **पुनरुपात्तः** ।

क्वचिद्गुण.—

'शीतांशोरमृतच्छटा यदि कराः कस्मान्मनो मे भृशं
संपुष्पत्यथ कालकूटपटलीसंवाससंदूषिताः ।

अष्टादश। तथा हि मुनि—'षाड्जी चैवार्षभी चैव धैवत्यथ निषादिनी। षड्जोदीच्यवती चैव तथा स्यात्षड्जकैशिकी ॥ स्यात्षड्जमध्यमा चैव षड्जग्रामसमाश्रया' । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मध्यमग्रामसंश्रयान् ॥ गान्धारी मध्यमा चैव गान्धारोदीच्यवा तथा । पञ्चमी रक्तगान्धारी तथा गान्धारपञ्चमी ॥ मध्यमोदीच्यवा चैव नन्दयन्ती तथैव च। कार्मारवी च विज्ञेया तथान्ध्री कैशिकी मता ॥' इत्येतासां मध्ये या षड्जोदीच्यवती जातिस्तस्याः स्वरसादिरर्थः ॥ **कलान्तरेष्वप्युदाहार्यमिति** । तत्र चित्रकलाविरोधो यथा—'चारित्र्यं लिखितमिदं वदनस्य पश्य पत्रैरपतितकोटिकण्टकाग्रैः ।' 'कालिन्दीपतितापवन्दनम्' इति पत्रविद्यानागात् । एवं कलान्तरेष्वभ्यूह्यम् ॥ **क्षत्रियस्य हीति** । तथा च स्मृतिः—'राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत । राजा सर्वतो विजाती अश्वमेधेन यजेत' इति ॥ **देवताभक्तित इति** । 'चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सु-

परिवृत्तं सामान्यं विशेषेण । यथा—

'कल्लोलवेल्लितदृषत्परुषप्रहारै
　रत्नान्यमूनि [1]मकराकर मावमंस्थाः ।
किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न [2]नाथ
　याच्ञाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि ॥'

अत्र 'एकेन किं न विहितो भवतः स नाम' इति सामान्ये वाच्ये कौस्तुभेनेति विशेष उक्तः ।

परिवृत्तौ विशेषः सामान्येन । यथा—

'श्यामां श्यामलिमानमानयत भोः सान्द्रैर्मषीकूर्चकै-
　र्मन्त्रं तन्त्रमथ प्रयुज्य [3]हरतश्वेतोत्पलानां सितम् ।
चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्वा शिलापट्टके
　येन द्रष्टुमहं क्षमो दश दिशस्तद्वक्त्रमुद्राङ्किताः ॥'

अत्र ज्योत्स्नामिति विशेषे वाच्ये श्यामामिति सामान्यमुक्तम् ।

परिवृत्तौ विधिरनुवादेन । यथा—

'अरे रामाहस्ताभरण मधुपश्रेणिशरण
　स्मरक्रीडाव्रीडाशमन विरहिप्राणदमन ।
सरोहंसोत्तंस प्रचलदल नीलोत्पल सखे
　सखेदोऽहं मोहं श्लथय कथय क्वेन्दुवदना ॥'

अत्र विधौ वाच्ये विरहिप्राणदमनेति अनुवाद उक्तः ।

परिवृत्तोऽनुवादो विधिना । यथा—

'प्रयतपरिबोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशा-
　मकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकम् ।
इयं परिसमाप्यते रणकथाद्य दोःशालिना-
　मपैतु रिपुकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः ॥'

अत्र शयित इत्यनुवादे वाच्ये शेषे इति विधिरुक्तः । प्रयत्नेन परिबो-

---

१. 'मकरालय' प्रकाशे　२. 'नाम' प्रकाशे.　३. 'हरत श्वेतो' प्रकाशे.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

नानुकरणे।

[illegible]

[illegible]

वक्त्राद्यौचित्ये च।

[illegible]

[illegible]

क्वचिद्गुणः।

[illegible]

[illegible]

अष्टमः परिच्छेदः।

सगुणौ शब्दार्थौ काव्यमित्युक्तम्। गुणानां च स्वरूपमित्युक्तं सामान्यलक्षणं प्रतिपादितम्। इदानीं तद्विभागमाह—

माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयो गुणाः।

त्रयो न तु पञ्च दश वा, लक्षणस्य व्यभिचाराद्वक्ष्यमाणगुणेष्वेवान्तर्भावात्, दोषपरिहारेण स्वीकृतत्वाच्च। गुणा इति रसस्य गुणाः शब्दार्थयोस्तु भक्त्या इत्युक्तमेव।

न तु दश पञ्च चेति। अयं भावः—माधुर्यौजःप्रसादा एव गुणाः, ते च मुख्यवृत्त्या रसस्यैवेति प्राक् सामान्यलक्षणे निर्णीतम्। ततश्चैते शब्दार्थाश्रयत्वेनान्ये च गुणा यत्कैश्चन प्रतिपाद्यन्ते तन्न युक्तमिति। तथा हि—'ओजःप्रसादश्लेषसमतासमाधिमाधुर्यसौकुमार्योदारतार्थव्यक्तिकान्तयो बन्धगुणा दश' इति केचित्। तत्र 'अवगीतस्य

१ टीकायां तु 'दश पञ्च वा' इत्युपलभ्यते, व्याख्यायते च तेनैव क्रमेण. तस्मात् 'पञ्च दश' इति पाठो लेखकप्रमादजो भवेत्.

१. मूले तु 'पञ्च दश वा' इत्युपलभ्यते

हीनस्य वा वस्तुनः शब्दार्थसंपदा यदुदात्तत्वं निपिबन्ति कवयस्तदोजः' इति भरतः। यथा—'गोनायय दाहुनगोऽत्र गुना नगोऽत्र कुर्वन्ति कीटकमथ परितस्तर्यते । त्व सपदं सकलसत्त्वकृतोपकार(?) नाहद्बान्यादपि(?) तच्छ्रत्र वनितोऽसि ॥' अनवगतस्या-हीनस्य वा वस्तुन. शब्दार्थयोरर्थसंपदा यदनुदात्तत्वं निपिबन्ति कवयस्तद्धि तदनोजः स्या-दिति मङ्गलः। यथा—'ये सतोषमुरःप्रवृद्धमननस्तेषां न भिन्ना सुरो येऽप्येते धनलोभस-कुलधियस्तेषां तु दूरे नृणाम् । धिक्क कस्य कृते कृतः स विधिना तादृक्पदं संपदा स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥' कवीनामभिधेयं प्रति त्रयः पन्थानः । एते न्यूनमुत्कर्षयन्ति, अधिकमपकर्षन्ति, यथावद्वस्तु स्थापयन्ति, तत्कथमिवास्य गुण इति दण्डी । तस्मात्समासभूयस्त्वमोजः । तच्च गद्यविभूषणं प्रायेण, वृत्तवर्त्मन्यपि गौ-डास्तदाद्रियन्ते । प्रथममाख्यायिकादिषूपलभ्यते । द्वितीयं यथा—'दूरोद्दण्डतडित्क-रालतरलज्योतिश्छटाडम्बरस्फारस्फूर्जितदुर्जयास्तसचिवज्याघोषघूत्कारिणाम् । यस्यै-कस्य शतानि पञ्च धनुषां दैत्याहवेषु व्यधुर्लोलीभावगभीरघोरमखिलब्रह्माण्डकोलाह-लम् ॥' रीतिनयेऽप्योजसः साधारणत्वाद्गौडीयानिर्देशो न युक्तिमानिति वामनो मङ्ग-लश्च । तस्माद्गाढत्वमोजः । यथा—'भस्मवर्म फणिनः पतिर्गवामस्थिपद्धतिरिति ते परि-ग्रहः । ईश दृश्यमनन्यचुम्बितश्चन्द्रचूड तदपि त्वयि ध्वनिः ॥' एवं रीत्यन्तरेऽपि ॥ ओजसि हेत्वन्तरमवन्ध्यता, न पुनर्गाढत्वम् । तद्धि शुद्धमोजसः प्रत्युत हानिहेतुः । यथा—'दर्पेणान्तर्मु वजिन् जहि बहुविरात(?) वासुके शेषघोणा दन्तैर्दिग्दन्तिनोऽक्ष्णो विघटयत पुटानङ्गुलीहि त्रिशूलैः । दृश्वन्यध्व भवस्याः प्रलयजलमुच कूर्म आकम्प-योर्वी मैनाक क्षुधि(?) वक्षस्तटमटतु रणे कुम्भकर्णोऽस्तनिद्रः ॥' तस्मान्न गाढत्वमोजः । अर्थगुणस्तु 'अर्थस्य प्रौढिरोजः' इति वामनः । तत्र—'पदार्थे वाक्यवचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा । प्रौढिर्व्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥' इति या प्रौढिरोजस्तद्वै-चित्र्यमात्रम् । साभिप्रायत्वरूपं चौजोऽपुष्टार्थत्वदोषमात्रं न गुणः । किं च । भोः स-हृदया सर्वो जडस्त्साभिप्राय इति केयं भाषा । वक्तृश्रोत्रोः स इति चेत्तद्गतोऽर्थस्य गुण इति कथम् । अथ वस्त्वन्तराक्षेपकत्वमेव तस्य गुण इत्युच्यते । तद्वस्त्वन्तरमा-क्षेप्य वक्त्रभिप्रायरूपमेवमाक्षेपकत्वमपि कविव्यापारबलादेव तथा विनिवेशनाप्रकारयोगे तथाभावात् अत एव प्रौढिर्वस्तुतो वक्तृगतैव, सा त्वये काननुपचर्यतामित्यलं बहुना ॥

---

१. भरते तु 'समासवद्भिर्विविधैर्विचित्रैश्च पदैर्युतम् । सा(?)तु स्वरैरुदारैश्च तदोजः परिकीर्त्यते ॥' इत्युपलभ्यते. २. 'नो' इति भवेत् ३ 'गीत' इति भवेत् ४. तथा च काव्यादर्शे—'ओजः समासभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम् । पद्येऽप्यदाक्षिणात्यानामि-दमेकं परायणम् ॥ तद्गुरूणां लघूनां च बाहुल्याल्पत्वमिश्रणैः । उच्चावचः प्रकारं तद्दृश्यमाख्यायिकादिषु ॥' इति. ५. तथा च वामनसूत्रम्—'गाढबन्धनत्वमोजः' इति. ६. वामनेन तु 'न शुद्धः' इति सूत्रेण शुद्धस्य प्रसादस्य दोषत्वमङ्गीकृतम् ७. 'दोषनिराकरणमात्रम्' इति भवेत्

ऽसमतिशयोक्तिरोज इति वामनीया । तस्मात् 'आरोहावरोहक्रमः समाधिः ।' तत्रारोहपूर्वोऽवरोहो यथा—'[illegible] [illegible] । [illegible] ॥' अवरोहपूर्व आरोहो यथा—'[illegible] शिखि [illegible] दिग्गजकर्णेषु । [illegible] यामिनीभि ॥' नहि [illegible]मिति दण्डी । तस्मादन्यधर्मस्यान्यत्र समारोपणात्समाधिः । यथा—'प्रतीच्छत्याशोकी किसलयपरावृत्तिमधरः कपोलः पाण्डुत्वादवतरति ताडीपरिणतिम् । परिम्लानप्रायामनुवदति दृष्टिः कमलिनीमितीयं माधुर्यं स्पृशति न तनुत्वं न भजते ॥' सेयमुपचरिता वृत्तिरिति चेद्गुण, योगवृत्त्या किमपराद्धमिति ॥ अर्थगुणस्तु 'अर्थदृष्टिः समाधिः'। यथा—'अमादपि मत्यादपि मूलादपि मतितोऽश शोकम् । शिशुनखमिव रहस्य यतन्ततो निर्गत कुसुमम् ॥' अर्थस्य योनेरन्यच्छायायोने । यदि न भवति दर्शन तत्कथ काव्य स्यात् । ततश्च सकलसुकविदृष्टः काव्यार्थ. समाधि. स्यादिति नार्थगुण. समाधिः ॥ बहुशो यच्छ्रुतमभिहित वाक्यमनुद्वेजक मनसः तन्मधुरमिति भरत । दयितजनरक्षाक्षराक्षेपवत्स्नेऽपि तत्समानमिति वामनीया । तस्मात् 'पृथक्पदत्वं माधुर्यम्' । नदिदमनुभवविरुद्धमिति दण्डी । समासेऽपि माधुर्यस्य दर्शनात् । यथा—'अनवरतनयनजललवनिपतनपरिमुषितपत्रलेखान्तम् । करतलनिषण्णमबले वदनमिद किं न तापयति ॥' इति । तस्मादसवन्मधुरम् । रसस्तु द्विधा—········ ··· । व्यञ्जयस्तु विषयत्वेन । तयो. श्रुतिवर्णानुप्रासाभ्या वाग्रस. । अनुप्रासो ह्यलङ्कारः । क्वं तस्य गुणत्वम् । अग्राम्याभिधेयता तु वस्तुरसः । असभ्यार्थनिवन्धन हि ग्राम्यता । यथा—'ब्रह्मचर्योपतप्तोऽहं त्व च क्षीणा बुभुक्षया । भद्रे भजस्व मा तूर्णं तव दास्याम्यह पणम् ॥' सोवेदोमाभावो न गुण. । एतेनोक्तिवैचित्र्यरूपं माधुर्यं वामनोक्तोऽप्यर्थगुणो निरस्त एव । तस्मादाह्लादकत्व माधुर्यमिति ॥ सुखशब्दार्थं सकुमारमिति भरत । यथा—'अङ्गानि चन्दनरज.परिधूसराणि ताम्बूलरागसुभगोऽधरपल्लवश्च । अच्छाञ्जने च नयने वसन तनीय कान्तासुभूरणमिद विभवावशेषः ॥' 'सुखशब्दमेव' इति वामनः । यथा—'हरे' कुमारोऽपि कुमारविक्रमः

---

१. 'ति तालीपरि-' स्यात्. २. 'तोऽप्यशो' स्यात् ३. 'अर्थस्यायोने' स्यात्. ४. 'बहुशो यच्छ्रुत काव्यमुक्त वापि पुनः पुन । नोद्वेजयति तस्माद्धि तन्माधुर्यमुदाहृतम् ॥' इति भरतोक्त्यनुसारेण 'वा काव्य' स्यात् ५. 'सा वै दोषाभाव.' इति स्यात्. ६. 'सुखप्रयोज्यैश्छन्दोभिर्युक्त प्रश्लिष्टसंधिभि । सुकुमारार्थसंयुक्त सुकुमारं तदुच्यते ॥' इति भरतपाठ . ७. 'अजरठत्व सौकुमार्यम्' इत्येव वामनसूत्रेषूपलभ्यते, तत्र जरठत्व परुषत्वं श्रुतिकटुत्वमिति यावत्.

[illegible]

[illegible] 'निरस्यति [illegible] तथापि [illegible] । [illegible] विकटा [illegible] विजय-तामर्या ॥' [illegible] । [illegible] इति ॥ [illegible] प्रह्लादजनन [illegible]

१ 'नीतो' स्यात २ 'वासिताम्' स्यात् ३. 'दिव्यभावपरीत यच्छृङ्गाराद्भुतयोजितम् । अनेकभावसंयुक्तमुदारं तत्प्रकीर्तितम् ॥' इत्येव भरते पाठ., ४ 'नाम' स्यात्. ५. 'तदिति' वामनसूत्रवृत्तौ ६. 'सुप्रसिद्धा धातुना(?)तु लोककर्मव्यवस्थिता । या क्रिया क्रियते काव्ये सार्थव्यक्तिः प्रकीर्त्यते ॥' इत्येव समुपलभ्यते. ७. 'वस्तुस्वभावस्फुटत्व' वामनसूत्रे.

मरतः । यथा—'ददृशुर्द्वारदेशस्था सीता वल्कलधारिणीम् । अङ्गदादादनङ्गस्य रतिं प्रव्रजितामिव ॥' तदिदं माधुर्यसाधारणमिति वामनीयाः । तस्मात्—'औज्ज्वल्यं कान्तिः' । यदभावे पुराणी बन्धच्छायेयमिति व्यपदिशन्ति । यथा—'क्षीणा केतकगर्भपाण्डुसुभगच्छन्दावदातप्रभे मन्दं कुड्मलिता. कपोलफलके लावण्यनिष्पन्दिनि । अन्यां कामपि कामिनीयककलामातन्वते नूतनां शीतांशोर्बिसकन्दकन्दलशिखामुग्धशिरो रश्मयः ॥' ओजोऽप्यौज्ज्वल्ययोगात्तर्हि कान्तिः । तस्माल्लोकसीमानतिक्रम कान्तिरिति दण्डी । सा च द्विधा वार्तावर्णनयोः । तत्रोपचारवचनं वार्ता । प्रशंसा[illegible] वर्णना । वार्ता यथा—'एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् । ब्रूत येनात्र वः कार्यमनास्था बाह्यवस्तुषु ॥' वर्णना यथा—'तदाननं निर्जितचन्द्रकान्ति कन्दर्पदेवायतनं मनोज्ञम् । प्रदक्षिणीकर्तुमितः प्रवृत्ते विलोचने मुग्धविलोचनायाः ॥' लोकसीमानतिक्रमः पुनरकान्तिः । तत्र वार्ता यथा—'मम दृष्टस्य राजेन्द्र तव दीर्घेण चक्षुषा । चरणद्वितय स्यापि निलय [illegible] चन्द्रमा ॥' वर्णना यथा—'वदनस्य तवैणाक्षि दृश्यते पुरतः शशी । पिण्डीकृतेन [illegible] कज्जलेनेव निर्मितः ॥' सेयमतिशयोक्तेर्धर्मेण न पुनर्गुणान्तरमिति । [illegible] 'दीप्तरसत्व (पुनः) कान्तिः' इति वामनः । यथा—'प्रेयान्सायमपाकृतः [illegible] । [illegible] कान्तया द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद्यावन्न यात्युन्मनाः । तावत्प्र[illegible] पाणि[illegible] कृतप्रणामकमहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः ॥' [illegible] दीप्ता रसास्ततोऽन्ये तु शृङ्गारादयस्तद्विपरीतास्तन्निबन्धनमकान्ति[illegible] । [illegible] रसादिस्वरूपनिरूपणेनैव कान्तिः स्वीकरोति ॥ [illegible] च [illegible] त्यपरे । तथा हि । [illegible] प्रसादः, आरोहावरोहतरङ्गिणि पाठे माधुर्यम्, [illegible] अनुच्चनीच पठता [illegible] ॥ [illegible] गुणनिमित्तमिति [illegible] । तथा हि । [illegible] । यथा—'[illegible] फणीन्द्र [illegible] । [illegible] यथा—'[illegible] ॥' [illegible] यथा—'[illegible]' इति ॥ [illegible]

[illegible]

तत्र माधुर्यस्य लक्षणमाह—

द्रुतिहेतुर्माधुर्यं शृङ्गारे ।

द्रुतिरार्द्रता गलितत्वमिव चेतसः । शृङ्गारेऽर्थात्संभोगे । शृङ्गारस्य च ये हास्याद्भुतादयो रसा अङ्गानि, तेषामपि माधुर्यं गुणः ।

शान्तकरुणविप्रलम्भेषु सातिशयम् ।

सातिशयमिति अत्यन्तद्रुतिहेतुत्वात् ।

एतद्व्यञ्जकानाह—

तत्र निजान्त्याक्रान्ता अटवर्गा वर्गा ह्रस्वान्तरितौ रणावसमासो मृदुरचना च ।

निजेन निजवर्गसंबन्धिना·······ङञणनमलक्षणेन शिरस्याक्रान्ता अट-

स्तु । विस्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः ॥' विषमवृत्तेष्वौदार्यं यथा—'निरवधि निराश्रयं च–' इति । सोऽयमनवगाहितप्रयोगाणां विभागक्रमः । तथा हि । स्रग्धरादिष्वनोजोऽपि यथा—'शम्भो केयं स्थिता ते शिरसि शशिकला किं नु नामैतदस्या नामैवास्यास्तदेतत्परिचितमपि ते विस्मृतं कस्य हेतोः । नारीं पृच्छामि नेन्दुं कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्दुर्देव्या निह्नोतुमिच्छोरिति सुरसरितं शाठ्यमव्याद्विभोर्वः ॥' इन्द्रवज्रादिष्वप्रसादो यथा—'विविच्य बाधाः प्रभवन्ति यत्र न तत्र मिथ्यामतयश्चरन्ति । संसारमोहस्त्वयमन्य एव दिङ्मोहवत्तत्त्वधिया सहास्ते ॥' मन्दाक्रान्तादिष्वमाधुर्यं यथा—'सर्वप्राणप्रगुणं मघवन्मुक्तमाहत्य वक्षस्तत्संघट्टाद्विघटितबृहत्खण्डमुच्चण्डरोचिः । एवं वेगात्कुलिशमकरोद्व्योमविद्युत्सहस्रैर्भर्तुर्वक्त्रज्वलनकपिशास्ते च रोषाट्टहासाः ॥' शार्दूलादिष्वसाम्यं यथा—'अज्ञानाद्यदिवाधिपत्यरभसात्–' इति ॥ विषमवृत्तेष्वनौदार्यं यथा—'अयमहिमरुचिर्भजन्प्रतीचीं कुपितवलीमुखतुण्डताम्रबिम्बः । जलनिधिमकरीभिरीक्ष्यते द्राक् नवरुधिरारुणमांसपिण्डलोभात् ॥' तदेवं यथान्यैर्गुणानां लक्षणमभिहितं तथा न वाच्यम् । यथायोगं लक्षणव्यभिचाराद्विवक्षितगुणेष्वन्तर्भावाद्दोषपरिहारेण स्वीकृतत्वाच्चेति ॥ **द्रुतिरिति** । द्रुतिहेतुत्वं माधुर्यस्य लक्षणं न तु श्रव्यत्वम् । ओजःप्रसादयोरपि श्रव्यत्वात् । तेन 'श्रव्यत्वं नातिसमस्तार्थशब्दं मधुरमिष्यते' इति माधुर्यलक्षणत्वेन श्रव्यत्वं यद्वामनेनोक्तं तन्न युक्तमित्यर्थः ॥ **अर्थादिति** । यद्यपि संभोगविप्रलम्भोभयरूपः शृङ्गारः तथापि गोबलीवर्दन्यायेनानन्तरविप्रलम्भप्रयोगसामर्थ्यात् । शृङ्गारः संभोग इत्युक्तः ॥ **अङ्गानीति** । यद्यपि हास्याद्भुत-

१. 'अन्त्येन' इति त्रुटितं भवेत्

वर्गा टठडढरहिता वर्गाः, ह्रस्वान्तरितौ च रेफणकारौ। असमासः इति समासाभावोऽल्पसमासता वा. मृद्वी च रचना । तत्र माधुर्ये माधुर्यस्य व्यञ्जिकेत्यर्थः । यथा—

'शिञ्जानमञ्जुमञ्जीराश्चारुकाञ्चनकाञ्चयः ।
कङ्कणाङ्कभुजा भान्ति जितानङ्ग तवाङ्गनाः ॥'
'दारुणरणे रणन्तं करिदारुणकारणं कृपाणं ते ।
रमणकृते रणरणकी पश्यति तरुणीजनो दिव्यः ॥'

न पुनरेवं यथा—

'अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलिकण्ठि माम् ।
कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥'

अत्र शृङ्गारप्रतिकूला वर्णाः ।

'बाले मालेयमुच्चैर्न भवति गगनव्यापिनी नीरदानां
किं त्वं पक्ष्मान्तवान्तैर्मलिनयसि मुधा वक्त्रमश्रुप्रवाहैः ।
एषा प्रोद्वृत्तमत्तद्विपकटकषणक्षुण्णवन्ध्योपलाभा
दावाग्नेर्व्योम्नि लग्ना मलिनयति दिशां मण्डलं धूमलेखा ॥'

अत्र दीर्घसमासः परुषरचना च विप्रलम्भशृङ्गारे विरुद्धा ।

ओजसो लक्षणमाह—

दीप्तिहेतुरोजो वीरवीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिकम् ।

दीप्तिरुज्ज्वलिता[3] । चित्तस्य विस्तार इति यावत् । क्रमेणेति वीराद्वीभत्से ततोऽपि रौद्रे । तेषामङ्गेऽद्भुते च सातिशयमोजः ।

योर्विकासहेतुतया ओजोऽप्यस्ति । तथापि शृङ्गाराङ्गतया माधुर्यमेव प्रकृष्टं प्रतीयत इत्यर्थः ॥ **न पुनरेवमिति** । अय भावः—यथान्यैः प्रतिकूलवर्णलक्षणो दोष उक्तस्तथा न वाच्य एतद्गुणविपर्ययेणैव स्वीकृतत्वात् ॥ **वर्णा इति** । समासरचनयो-

---

१. 'दारुण' इति भवेत्. २. 'कण्ठिनाम्' इति वाग्भटकाव्यानुशासने. ३. 'उज्ज्वलता' इति भवेत्.

एतद्व्यञ्जकानाह—

आद्यतृतीयाक्रान्तौ द्वितीयतुर्यौ युक्तो रेफस्तुल्यश्च टवर्गशषा वृत्तिदैर्घ्यमुद्धतो गुम्फश्चात्र ।

आद्येन द्वितीयस्तृतीयेन चतुर्थ आक्रान्तो वर्णस्तथाध उपरि उभयत्र वा येनकेनचित्संयुक्तो रेफस्तुल्यश्च वर्णो वर्णेन युक्तस्तथा टवर्गोऽर्थात् णकारवर्जः. शषौ च. दीर्घसमासः, कठोरा रचना च । अत्र ओजसि । ओजसो व्यञ्जिकेत्यर्थः । यथा—

'मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्ताविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधारा-
धौतेशाङ्घ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् ।
कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धुराणां
दोष्णां चैषा किमेतत्फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः ॥'

न पुनरेवं यथा—

'देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन्ह्रदाः पूरिताः
क्षत्त्रादेव तथाविध परिभवस्तातस्य केशग्रहः ।
तान्येवाहितशस्त्रघस्मरगुरूण्यस्त्राणि भास्वन्ति नो
यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मज क्रोधनः ॥'

अत्र यथोक्तवर्णाभावोऽनुद्धता रचना असमासश्च विरुद्धः ।

अथ प्रसादलक्षणमाह—

विकासहेतुः प्रसादः सर्वत्र ।

विकासः शुष्केन्धनाग्निवत्स्वच्छजलवच्च सहसैव चेतसो व्याप्तिः । सर्वत्रेति सर्वेषु रसेषु ।

एतद्व्यञ्जकानाह—

इह श्रुतिमात्रेणार्थप्रत्यायका वर्णरचनागुम्फाः ।

श्रुत्यैवार्थप्रतीतिर्येभ्यो वर्णसमासरचना । इह प्रसादे । [illegible] स्वरूपा इत्यर्थः । यथा—

रपरस्परमिदम् । [illegible]

'[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥'

माधुर्यौजःप्रसादव्यञ्जकास्त्रयो वर्णा उपनागरिका परुषा कोमला च वृत्तय उच्यन्ते ।

वैदर्भी गौडीया पाञ्चाली चेति रीतय उच्यन्ते ।

यदाह—

'माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकेष्यते ।
ओजःप्रकाशकैस्तैस्तु परुषा, कोमला परैः ।
केषांचिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः ॥'

यद्यपि गुणेषु नियता वर्णादयस्तथापि—

वक्तृवाच्यप्रबन्धौचित्याद्वर्णादीनामन्यथात्वमपि ।

तत्र वाच्यप्रबन्धानपेक्षया वक्त्रौचित्याद्वर्णादयो यथा—

'मन्थायस्तार्णवाम्भःप्लुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः,
कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः ।
कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः,
केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥'

अत्र यद्यपि वक्तृवाच्यं क्रोधादिव्यञ्जकम्, काव्यं चाभिनेयार्थम् । तथापि भीमसेनस्य वक्तुरौचित्यादुद्धता वर्णादय ।

भिहिता., एतद्व्यतिरिक्तमल्पत्वात्तासाम् ॥ अत्रेति । यदि हि क्रोधादिव्यञ्जकं वाच्यं भवेत्तत उपपद्येरन्नुद्धता रचनादयः । न चैतदनभिनेयार्थं, येन स्वेच्छाप्यनुमान्येत रचनादीनाम् । किं त्वभिनेयार्थमिदम् । न च तत्र रौद्रादावप्युद्धता रचनादय

---

१. 'क्रोच्यते' का० प्रका०. २. 'वक्त्रौचित्या' का० प्रका०. ३. 'प्लुतकु' इत्याधुनिककाव्यप्र०. ४. 'चण्ड.' इति भवेत्. ५. 'स्मत्सिंह' इति प्रकाशे. ६. 'हि' का० प्रका०. ७. 'इति' का० प्रका०

---

१. 'अत्रेति' स्यात्

क्वचिद्वक्तृप्रबन्धानपेक्षया वाच्यौचित्यादेव। यथा—

'प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलनरयभवत्सैंहिकेयोपघात-
त्रासाकृष्टाश्वतिर्यग्वलितरविरथेनारुणेनेक्ष्यमाणम्।
कुर्वत्काकुत्स्थवीर्यस्तुतिमिव मरुता कन्धरारन्ध्रभाजा
भाङ्कारैर्भीममेतन्निपतति वियतः कुम्भकर्णोत्तमाङ्गम्॥'

क्वचिद्वक्तृवाच्यानपेक्षाः प्रबन्धोचिता एव। यथा आख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि न मसृणा वर्णादयः। कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः। नाटकादौ रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः। एवमन्यदप्यौचित्यमनुसर्तव्यम्॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिसंज्ञस्वोपज्ञकाव्यानुशासनवृत्तौ गुणविवेचनश्चतुर्थोऽध्यायः।

उपपन्नाः। अतो वक्त्रौचित्यादेव रचनादीनामप्यन्यथात्वमित्यर्थः॥ **न मसृणा इति।** गद्यस्य विकटनिबन्धाश्रयेण छायावत्त्वात्॥ **नाटकादौ रौद्रेऽपीति।** न केवलं करुणविप्रलम्भयोः। रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयो निबन्धनीयाः॥ कथमिति चेत्, उच्यते—रसो यदा प्राधान्येन प्रतिपाद्यस्तदा तत्प्रतिपत्तौ व्यवधायका विरोधिनश्च सर्वात्मनैव परिहार्याः[1]। एवं च दीर्घसमासः। समासानामनेकप्रकारसंभावनया रसप्रतीतिं कदाचिद्व्यवदधातीति तस्मिन्नात्यन्तमभिनिवेशः शोभते विशेषतोऽभिनेयार्थे काव्ये। तत्रापि करुणविप्रलम्भयोः। तयोर्हि सुकुमारत्वात् स्वल्पायामप्यस्वच्छतायां शब्दार्थयोः प्रतीतिर्मन्थरीभवति। रसान्तरे पुनः प्रतिपाद्ये रौद्रादौ मध्यमसमासोऽपि। कदाचिद्धीरोद्धतनायकसंबद्धव्यापाराश्रयेण दीर्घसमासोऽपि वा तदाक्षेपाविनाभावि रसोचितवाच्यापेक्षया न विगुणो भवतीति। सोऽपि नात्यन्तपरिहार्यः। सर्वत्र प्रसादाख्यो गुणो व्यापी। स हि सर्वरससाधारण इत्युक्तम्। प्रसादातिक्रमे हि असमासोऽपि करुणविप्रलम्भशृङ्गारौ न व्यनक्ति। तदपरित्यागे मध्यसमासोऽपि न प्रकाशयति। तस्मात्सर्वत्र प्रसादोऽनुसर्तव्यः। अत एव च—'यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदात्पाण्डवीनां चमूनां यो यः पञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा। यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्॥' इत्यादौ प्रसादाख्य एव गुणो न माधुर्यं नाप्योजः समासाभावात्। न चाचारुत्वमभिप्रेतरसप्रकाशनात्[2]॥ **एवमन्यदपीति।** मुक्तकेषु रस-

---

1. 'एव ते। तथाहि' का० प्र०. २. 'मसृणत्व' का० प्र०.

पञ्चमोऽध्यायः ।

'शब्दार्थौ सालंकारौ काव्यम्' इत्युक्तम् । तत्रालंकाराणाम् **'अङ्गाश्रिता अलंकाराः'** इति सामान्यलक्षणमुक्तम् । अथ विशेपलक्षणस्यावसरः । तत्रापि शब्दालंकाराणां पण्णां[1] तावदाह—

व्यञ्जनस्यावृत्तिरनुप्रासः ।

व्यञ्जनस्येति जातावेकवचनम् । तेनैकस्यानेकस्य वा व्यञ्जनस्यावृत्तिः । पुनः पुनर्निबन्धो रसाद्यनुगतः प्रकृष्टोऽदूरान्तरितो न्यासोऽनुप्रासः । तत्रैकस्य सकृदावृत्तौ न किंचिद्वैचित्र्यमर्थादसकृदावृत्तिर्लभ्यते । अनेकस्य तु सकृदसकृच्च ।

तत्रैकस्यासकृदावृत्तिर्यथा—

'अनङ्गरङ्गप्रतिमं तदङ्गं भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्ग्याः ।
कुर्वन्ति यूनां सहसा यथैताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तनानि ॥'

अनेकस्य सकृदावृत्तिर्यथा—

'ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।
दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥'

इरिन्दन्दीत्यादेरनेकस्य सकृदावृत्तिः ।

बन्धाश्रयेण न दीर्घसमासरचना । अन्यथा तु कामचार. । संदानितकादिपु विकटनिबन्धौचित्यान्मध्यमसमासादीर्घसमासे एव रचने । प्रबन्धाश्रितेपु तु मुक्तकादिपु यथोक्तप्रबन्धविशेपौचित्यमेवानुसर्तव्यम् । पर्यायबन्धेपु पुनरसमासामध्यमसमासे एव । कदाचिद्रौद्रादिविपये दीर्घसमासायामपि संघटनाया परुपा ग्राम्या च वृत्तिः परिहर्तव्या । परिकथायां कामचारः । तत्रेतिवृत्तमात्रोपन्यासेनात्यन्तं रसबन्धा(?)मिनिवेशते[1] । खण्डकथासकलकथयोस्तु प्राकृतसिद्धयोः कुलकादिनिबन्धनभूयस्त्वाद्दीर्घसमास ······योरपि न विरोधः । वृत्तौचित्यं च यथारसमनुसर्तव्यम् । सर्गबन्धे तु रसतात्पर्ये यथारसमौचित्यम् । अन्यथा तु कामचारः । द्वयोरपि मार्गयोः सर्गबन्धविधायिना दर्शनाद्रसतात्पर्यं साधीय इति ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते विवेके चतुर्थोऽध्यायः ।

---

1. 'पट्' टीकासंमतः.

---

1. 'निविशते' इति स्यात्.

यथा वा—

'नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातृप्रतिमेन तेन ।
चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविसर्गमग्नौ ॥'

अत्र द्वयोर्द्वयोस्त्रयाणां त्रयाणां च व्यञ्जनानां सकृदावृत्तिः ।

यथा वा—'धूसरितसरिति–' इति ।

अनेकस्यासकृदावृत्तिर्यथा—

'सर्वाशारुधि दग्धवीरुधि सदा सारङ्गबद्धक्रुधि
क्षामक्ष्मारुहि मन्दमुन्मधुलिहि स्वच्छन्दकुन्दद्रुहि ।
शुष्यत्स्रोतसि तप्तभूरिरजसि ज्वालायमानाम्भसि
ग्रीष्मे मासि ततार्कतेजसि कथं पान्थ व्रजञ्जीवसि ॥'

अत्र रुधीत्यादेः ।

तात्पर्यमात्रभेदिनो नाम्नः पदस्य वा लाटानाम् ।

शब्दार्थयोरभेदेऽपि अन्वयमात्रभेदिनो नाम्नः पदस्य वा एकस्यानेकस्य वा सकृदसकृच्चावृत्तिर्लाटानां संबन्धिनी लाटजनवल्लभोऽनुप्रासः ।

तत्रैकस्य नाम्नः सकृदावृत्तिर्यथा—

'स एष भुवनत्रयप्रथितसंयमः शंकरो
बिभर्ति वपुषाधुना विरहकातरः कामिनीम् ।
अनेन किल निर्जिता वयमिति प्रियायाः करं
करेण परिताडयञ्जयति जातहासः स्मरः ॥'

अत्र करेति नाम्नः ।

असकृद्यथा—

'दशरश्मिशतोपमद्युतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।
दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः ॥'

अत्र दशेति नाम्नः ।

अनेकस्य सकृद्यथा—'जयति क्षुण्णतिमिरः–' इति ।

असकृद्यथा—

'वर्षान्ते नदीनां सितकुसुमधराः शक्रकाशकाशाः
काशाभा भान्ति तासां नवपुलिनगताः श्रीनदीहंसहंसाः ।
हंसाभाम्भोदमुक्तस्फुरदमलवपुर्मेदिनीचन्द्रचन्द्र-
श्चन्द्राङ्कः शारदस्ते जयकृदुपनतो विद्विषां कालकाल' ॥'

पदस्यैकस्य सकृद्यथा—

'वदनं वरवर्णिन्यास्तस्याः सत्यं सुधाकरः ।
सुधाकरः क्व नु पुनः कलङ्कविकलो भवेत् ॥'

'न भवति भवति च न चिरं भवति चिरं चेत्फले विसंवदति ।
कोपः सत्पुरुषाणां तुल्यः स्नेहेन नीचानाम् ॥'

अनेकस्य सकृद्यथा—

'यस्य न सविधे दयिता, दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ।
यस्य च सविधे दयिता, दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ॥'

असकृद्यथा—

'किंचिद्वच्मि न वच्मि वच्मि यदि वा किं वच्मि वच्मीदृशं
दृश्यन्ते न भवादृशेषु पतिषु स्वेषामदोषे दमाः ।
ते किं सन्ति न सन्ति सन्ति यदि वा के सन्ति सन्तीदृशाः
सर्वस्तेऽद्य गुणैर्गृहीतहृदयो लोकः कुतो वर्तते ॥'

सत्यर्थेऽन्यार्थानां वर्णानां श्रुतिक्रमैक्ये यमकम् ।

आवृत्तिरिति वर्तते । सत्यर्थे भिन्नार्थानां वर्णानां स्वरसहितव्यञ्जनाना-

---

षडिति । अनुप्रासयमकचित्रश्लेषवक्रोक्तिपुनरुक्ताभासान् ॥ **यस्य न सविधे इति** । अत्र पूर्वार्धे दवदहनत्वं विधेयं तुहिनदीधितित्वं चानुवाद्यम् । तदुभयमप्युत्तरार्धे विपरीतं ज्ञेयमिति ॥ **किंचिद्वच्मीति** । भवादृशेषु पतिषु सत्सु स्वेषामात्मीयानामदोषेदमादोषं विना सर्वस्वापहारिणः केऽपि न दृश्यन्ते केवलं त्वदीया एव गुणा ईदृशाः सन्ति । एतदेव सवितर्कमाह—**ते किं सन्तीति** । हृदयं हि सर्वस्य सर्व-

गुपलक्षणाच्च वर्णस्य वर्णयोश्चावृत्तिः श्रुत्यैक्ये क्रमैक्ये च यमौ द्वौ समजातौ तत्प्रतिकृतिर्यमकम् । तेनैकस्याक्षरस्य द्वयोर्बहूनां नाद्वितीयं सदृशं निरन्तरं सान्तरं वा शोभाजनकमलंकारः । 'मधुपराजिपराजितमानिनी—' इत्यादावुभयेषामनर्थकत्वे 'स्फुटपरागपरागतपङ्कजम्—' इत्यादावेवैषामर्थवत्त्वेऽन्येषामनर्थकत्वेऽन्यार्थानामिति न युज्यते वक्तुमिति सत्यर्थ इत्युक्तम् । न च तदर्थस्यैव शब्दस्य पुनः शक्यमुच्चारणम्, पौनरुक्त्यप्रसक्तेः इति सामर्थ्यलब्धेऽपि भिन्नार्थत्वे यत्र स एवार्थः प्रसङ्गेन पुनः प्रतिपिपादयिषितो भवति बन्धुबन्धुरत्वादिना च प्रयुक्त एव शब्दः पुनः प्रयुज्यते 'उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च' इत्यादौ तत्र पौनरुक्त्यदोषाभावात् यमकत्वं केन निवार्येतेत्यन्यार्थानामित्युपात्तम् । श्रुत्यैक्यग्रहणं लोकप्रतीतितुल्यत्वपरिग्रहार्थम् । तेन दन्त्यौष्ठ्यौष्ठ्यवकारबकारादिवर्णभेदे, लघुप्रयत्नतरालघुप्रयत्नतरकृते च भेदे, संयोगस्थयोः सजातीययोर्व्यञ्जनयोर्वास्तवे विशेषे यमकबन्धो न विरुध्यते । यथा—

'तस्यारिजातं नृपतेरपश्यदवलम्बनम् ।
ययौ निर्झरसभोगैरपश्यदवल वनम् ॥'

भूतमेवेति ॥ **वर्णस्येति** । वर्णस्य पादान्तरगतत्वेनावृत्तिर्न वैचित्र्यमादधातीति तस्मिन्नेव पादे आवृत्त्यन्तरविच्छिन्नाया नैरन्तर्येणावृत्तौ यमकता ज्ञेया । यथा—'नानाकारेण कान्तभ्रराराधितमनोभुवा । विविक्तेन विलासेन ततक्ष हृदय नृणाम् ॥' मध्यान्तयोरपि—'उदाररचनारोचिर्भासुरा राजते कथा । अकलङ्कयश' 'मिन्दुमौले माति मम ॥' यथा वा—'विविधधववना नागगर्धनानाविविततगगनानामनमज्जना-ना । शशरुरुललना नावबन्धु धुनाना मम हि हिततनानाननखखनाना ॥' विविधानि धववनानि यस्याम् । नागान् हस्तिनो गृध्यन्ति अभिलषन्ति ऋद्धाश्चतुरा महान्तो वा नानाप्रकारा ये वयः पक्षिणो व्याडादयस्तैर्व्याप्त गगन यस्याम् । अविद्यमानो नामो नमन यत्र तथाभूत कृत्वा मज्जन्तो जना यत्र । अनिवीलना सस्फुरेति यावत् । स्रोतस्विनी वा । शशाना रुरुणा च ललनं यस्याम् । नौ आवयोः । अबन्धु शत्रु धुनाना । मम यस्माद्धित तनोति । अमुख आत्मीय स्वन एव आनः प्राणा यस्याः । सैवं समुद्रभूर्हरिणा हलधर प्रत्यभिधीयत ॥ वर्णयोर्यथा—'भ्रमर द्रुमपुष्पाणि भ्रम प्रीत्यै पिबन्मधु । का कुन्दकुसुमे प्रीतिः काकु रत्वा विरौषि यत् ॥' तस्मिन्नेव पादे यथा—'हन्त हन्तररातीना धीर धीरधिता तव । काम कामन्दकेर्नीतिरस्या रस्या

[illegible] । [illegible] तनूकुर्वन् । अत्र [illegible] । एवं काननम् । [illegible] — [illegible], अपरत्र — [illegible] । [illegible], अपरत्र द्वौ । तथा—

'भवानि ये निरन्तरं तव प्रणामकाम्यया ।
भवन्त्यमोहमलालया भवन्ति नैव ते क्वचित् ॥'

चित्तमोहमलेन जडाः । अत्र काम्ययेति यकारोऽलघुप्रयत्नतरः । मलालयेत्यत्र लघुप्रयत्नतरः ।

तथा नकार-णकारयोरनुस्वार-मकारयोर्विसर्जनीयस्य भावाभावयोरपि न विरोध इति केचित् । यथा—

'वेगं हे तुरगाणां जयत्वसावेति भङ्ग हेतुरगानाम् ।'

'पातयाशु रथं धीर समीरसमरंहसम् ।
द्विषतां जहि निःशेषं पृतनाः समरं हसन् ॥'

'द्विषतां मूलमुच्छेत्तुं राजवंशादजायथाः ।
द्विषच्छ्वभ्रसाति कथं वृकयूथादजा यथा ॥'

क्रमैक्यग्रहणात्सरो रस इत्यादौ

'प्रवण प्रणवो यत्र प्रथम. प्रमथेषु यः ।
रणवान्वारणमुखः स व पातु विनायकः ॥'

इत्यादौ च यमकत्वं मा भूत् ॥

तत्पादे भागे वा ।

तद्यमकं पादे तस्य च भागे भवति । तत्र पादजं पञ्चदशधा । तथा हि—प्रथमो द्वितीयादावावर्तते । द्वितीयस्तृतीयादौ । तृतीयश्चतुर्थ इति षट् । प्रथमो द्वितीयतृतीययोः द्वितीयचतुर्थयोः, तृतीयचतुर्थयो., द्वितीयस्तृतीयचतुर्थयोरिति चत्वारः । प्रथमस्त्रिष्वपीत्येकः । प्रथमो द्वितीये ।

---

१. अत्र विसर्जनीयपदम् 'यमकश्लेषचित्रेषु बवयोर्डलयोर्न भित् । नानुस्वारविसर्गौ च चित्रभङ्गाय सम्मतौ ॥' इति वाग्भटालंकारीयश्लोकोत्तरार्धस्थचित्रपदस्य यमकाद्युपलक्षणत्व सूचयन्ननुस्वारपदमप्यत्र स्मारयति. २. 'भङ्गहेतु' स्यात्.

तृतीयश्चतुर्थे इति । प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृतीय इति द्वौ । अर्धा वृत्तिः श्लोकावृत्तिश्चेति । द्वे इति । यथा—

'चक्रं दहतारं चक्रन्द हतारम् ।
खड्गेन तवाजौ राजन्नरिनारी ॥'[1]

केश्चिद्राजानमाह—समूहम् । प्रता । अरिसंबन्धि । रुरोद । भग्नाशा अत्यर्थम् ॥

'संयतं याचमानेन यस्याः प्रापि द्विषा वधः ।
सयतं या च मानेन युनक्ति प्रेणताञ्जनम् ॥'[2]

रणम् । देव्याः । जितेन्द्रियम् । पूजया ज्ञानेन वा ॥

'प्रभावतोऽनाम न वासवस्य प्रभावतो नाम नवासवस्य ।
प्रभावतो नाम नवा सवस्य विच्छित्तिरासीत्त्वयि विष्टपस्य ॥'

प्रभावात् । शक्रस्य । तेजस्विनः । नामः नमतेः कारकः । अनाम नमनरहितः । अतश्च विष्टपस्य प्रभौ स्वामिनि त्वयि नवसोमरसस्य सवस्य यज्ञस्य नवा विच्छित्तिरासीत् । नवेत्येक एव निपातः प्रतिषेधार्थः । नामेत्यभ्युपगमे निपातः । इत्यादि ॥

अर्धावृत्तिर्यथा—

'सा रक्षतादपारा ते रसकृद्गौर वाधिका ।
सारक्षतादपारातेरसकृद्गौरवाधिका ॥'

सा देवी । त्रायताम् । अनन्ता । तव । रागकृदभिमतं वस्त्वित्यर्थः । वाग्रूपा । पालिनी । उत्कृष्टक्षतेः । अपगतविपक्षात् । अविरतम् । गौरवेणाधिका सर्वेषां गुरुरित्यर्थ. ॥

श्लोकावृत्तिर्यथा—

'स त्वारं भरतो वश्यमवलं विततारवम् ।
सर्वदा रणमानैषीदवानलसमस्थितः ॥

---

१. 'कश्चिन्नृपमाह—हे राजन्, तव संबन्धिना खड्गेनाजौ रणे आर रिपुसंबन्धि चक्र समूह अर शीघ्र दहता प्रता अरिनारी रिपुस्त्री हता भर्तृवधेन ताडिता सती चक्रन्द कन्दितवतीत्यर्थ ' इति रुद्रटालंकारव्याख्या. २. 'प्रणत जनम्' स्यात्

[illegible]

[illegible]

'पातु वो भगवान्विष्णुः सदा नवघनद्युतिः ।
स दानवकुलध्वंसी सदानवरदन्तिहा ॥'
'भवानि दा विधेहि मे भवानिशं कृपापरा ।
उपासनानि यज्जनोऽभवानि शंसति त्वयि ॥'

दिवानिशम् ॥' इति ॥ चित्तमस्यतीति । चित्तमनुते ॥ अन्तःकरेणेति[1] । द्विषतामन्तविधायिना ॥ परागतेति । परा प्रतिपक्षभूता पतेते तत्पतितेव । अत्र च व्यतिकारपरागेण रणरेणुना व्याप्तं गगनं परागतमिव न जाने क गतमित्यर्थः ॥ सदेति । सर्वदा । स इति विष्णुः । मदस्य कुवलयापीडाख्यस्य वरदन्तिनो हन्ता ॥ भवानीति । हे गौरि, शं सुखम् । अनिशमनवरतम् । न विद्यते जन्म येभ्यस्तान्यभवानि ॥

१ रुद्रटालंकारव्याख्याया तु—'अवान् अगच्छन् । कम् । अलङ्क निस्त्रिंश जनन्' इत्येवमुपलभ्यते. २ 'अन्तकरेण' इति स्यात्.

१. 'अन्तकरेणेति' स्यात्.

एतस्य च कविशक्तिख्यापनमात्रफलत्वेन पुरुषार्थोपदेशानुपायत्वात्काव्यगङ्गभूततेति भेदलक्षणं न कृतम् । काव्यं हि महाकवयः सुकुमारमतीना पुरुषार्थेषु प्रवर्तनाय विरचयन्ति । न च पृथग्यत्ननिर्वर्त्ये यमकादिनिरुद्धरसं तत्तथा सुखोपाय. । सरित्पर्वतसागरादिवर्णनमपि वस्तुवृत्त्या रसभङ्गहेतुरेव. किमङ्गनकष्टकाव्यम् ॥

तथा च लोल्लटः—

'यस्तु सरिदद्रिसागरनगतुरगपुरादिवर्णने यत्न. ।
कविशक्तिख्यातिफलो विततधियां नो मत. प्रबन्धेषु ॥
यमकानुलोमतदितरचक्रादिभिदोऽतिरसविरोधिन्य. ।
अभिमानमात्रमेतद्गड्डरिकादिप्रवाहो वा ॥' इति ।

स्वरव्यञ्जनस्थानगत्याकारनियमच्युतगूढादि चित्रम् ।

स्वरादीनां नियमश्च्युतगूढादिश्च चित्रं साहित्याश्चर्यहेतुत्वाद्वा चित्रम् ।

तत्र स्वरचित्रं यथा—

'जय मदनगजदमन वरकलभगजगमन ।
नतजननगदमरण भवभयगजवारण ॥'

इत्येकस्वरम् ॥

एवं दीर्घैकस्वरद्वित्र्यादिस्वरनियमे उदाहार्यम् ॥

[illegible] ॥ न च पृथग्यत्ननिर्वर्त्येति । [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ दीर्घैकस्वरद्वित्र्यादिस्वरनियमे इति । [illegible]
[illegible]

स्थानमुरःकण्ठादि । तच्चित्रं यथा—

'अगा गां गाङ्गकाकाकगाहकाघककाकहा ।
अहाहाङ्कखगाङ्कागकङ्कागखगकाकक ॥'

कश्चित्पुरुषः स्तूयते—हे गाङ्गकाकाकगाहक गङ्गासंबन्धीपज्जलकुटिलगतिविलोडक, त्वं कुत्सितपापान्येव वायसास्तेषां हन्ता । जिहीतेः क्विपि हान् हाः । न हां गतिं जहाति यत्तथाविधमङ्कं यस्य स खगः सूर्यश्चिह्नं यस्य स गिरिरर्थान्मेरुस्तत्र कङ्काख्याः पर्वतपक्षिणः काककाः शब्दकारिणो यस्य स त्वं पापहा मेरुनिवासिभिः पक्षिभिरपि प्रख्याप्यमानकीर्तिर्गामगाः स्वर्गं गतोऽसीत्याशसाया भूतवन्निर्देशः । कायति अर्थमभिधत्ते इति काकः शब्दः औणादिके । तं करोति इति णिचि तदन्तादके च काककः ॥ कण्ठस्थानम् ।

एव द्वित्र्यादिस्थाननियमे उदाहार्यम् ।

गतिर्गतप्रत्यादिका । तच्चित्रं यथा—

'वारणागगभीरा सा साराभीगगणारवा ।
कारितारिवधा सेना नासेधा वरितारिका ॥'

भैरिभिर्भीरा भूभारैरभिरेभिरे । भेरीरेभिभिरभ्राभैरभीरुभिरिभैरिभाः ॥' बहुभि । कङ्कटपताकादिभारयुक्तैः । भयप्रदा । भुवो भारभूतैः । डुढौकिरे । सजग्मिरे इति यावत् । दुन्दुभिवनदनशीलैः । मेघश्यामैः । निर्भयैर्गजैः । गजाः ॥ त्रिव्यञ्जननियमे यथा—'देवानां नन्दनो देवो नोदनो वेदनिन्दिनाम् । [2]दिव दुदाव नादेन दाने दानवनन्दिनः ॥' देवो विष्णुः । स्वर्गमुपतापयामास किमित्युपजातशङ्कमकरोत् । नादेन वक्षोस्थिशब्देन । दाने विदारणे । दानवनन्दिनो हिरण्यकशिपोः ॥ आदिग्रहणाच्चतुर्व्यञ्जनादिनियमेऽप्यभ्यूह्यम् ॥ द्वित्र्यादिस्थाननियम इति । द्विस्थाननियमे यथा—'अनङ्गलङ्घनालग्ननानातङ्का सदङ्गना । सदानघ सदानन्दिनताङ्गासङ्गसंगत ॥' कश्चित्कामिनमन्यासक्तनिजवधूनिमित्तं सानुनयं काचिदाह—हे सततमपाप, सतामानन्दकारिन्, प्रणतादेष्वनुरागयुक्त सा [4]सदङ्गना कामाक्रमणविलग्नानेकपीडा वर्तते । तत्तां रक्षेत्यर्थः ॥ दन्तकण्ठलक्षणं स्थानद्वयमत्र ॥ त्रिस्थाननियमे यथा—'अलिनीलालकलतं कं न हन्ति

---

१. 'प्रत्यागता' स्यात्

---

१. 'रिभैरिभा' स्यात्. २. 'दिव' स्यात्. ३. 'सक्त' स्यात्. ४. 'सल्लना' स्यात्.

[illegible]

[illegible] म्रीकादीनुदाहरणानि ।

[illegible] ॥ [illegible] दर्शनीयः [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] स्वशोदमुक्ते [illegible] रेमे [illegible] ॥' [illegible] रतभृते [illegible] रेमे [illegible] । [illegible] उत्साहवतो [illegible] । [illegible] भवेत् । अविद्यमानदर्पाण्यक्षाणि [illegible] । [illegible] दाता । [illegible] परकृतान्युग्राणि [illegible] । [illegible] । [illegible] स्थाने । राजप्रणीतिकरणानिरते । [illegible] दर्पाशेन [illegible] । प्रमाणशास्त्र कुशले । अयमनुकूल देव ये [illegible] गमयन्ति [illegible] च । यदि वा अ- यन् आयच्छन् [illegible] नैर्मल्य नाम गुणो यस्य तस्मिन् शुद्धचरिते । [illegible] मार्णं जनितो यदि र [illegible] श्रान्तो तत्र वा गच्छेः । पदरहितानन्तरं च. ॥ श्लोकान्तप्रत्यागत यथा—'निशितासिरतोऽभीको न्येजतेऽमरणा रुचा । सारतो न विरोधी नं स्वाभासो भरवानुत ॥ तनुवारभसो भास्वानधीरोऽविनतोरसा । चारुणा रमते जन्ये कोऽभीतो रसिताशिनि ॥' कुमारेण गणा जगदिरे इति प्रकान्तम् । हे अविद्यमान- रणाः । तीक्ष्णखड्गप्रसक्तः । भीरहितः । बलात् । नं न विरोधी । सुष्ठु आभासत इति स्वाभासो दर्शनीयः । धुर्यश्च । उत चार्थे । वर्मणा वभस्ति । तेजस्वी । रुचा तेजसा हेतुना न्येजते न कम्पते । निशब्दः प्रतिषेधार्थः । कः पुनरवीरो भयवान् । सिंहना- देनोदशीले समरे कमनीयेनोन्नतवक्षसा । क्रीडतीति ॥ सर्वतोभद्र यथा—'जितानया

१. 'अच्छो' रुद्रटालंकारव्याख्याने. २. 'नोऽस्माकम्' इति व्याख्यानस्योपलम्भेन 'न' इति सविसर्गपाठ. किरातार्जुनीये. ३. 'मरणरहिता' इति घण्टापथसंवादात् 'अविद्यमानमरणाः' स्यात् ४. 'नोऽस्माकम्' घण्टापथे. ५ 'रसितेन शब्दितेनैवाश्नाति ग्रसतीति रवेणैव विश्वप्राणहारिणीत्यर्थं' इति घण्टापथे.

ना [illegible]तत[illegible] । न [illegible] [illegible]रिरिना(१)[illegible] ॥' जिना [illegible]-
[illegible]गोऽनन्[illegible] ना [illegible] । प्रणताना रणान्तरे आतननमात मह तेनेति [illegible]-
[illegible] । चतुरर दार्गमिलर्ग । न न नरक्षणा । अर्वाङ्गनानाम् । अन्तकाल-
[illegible]ताडनाना वैरिणी स्वामिनी(२)[illegible]कारणे सदम्भ ॥ अत्र न केवल-
[illegible] क्रमेण स्थिताना पादानां प्रातिलोम्येन स्थितिर्यावदर्धभ्रमणमपि । तत्र हि
प्रथमादिपादाना प्रथमचतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथमपादानामर्धभ्रमणे प्रथमपाद । एव
द्वितीयतृतीयचतुर्थपादेष्वपि द्वितीयतृतीयचतुर्थपादा । इह च यदि तदेवोपल-
भ्यते द्वयं [illegible]सर्वतोभद्रम् ॥ अर्धभ्रम यथा—'सससरतिदे नित्य
सदरामर्षनाशिनि । त्वराधिककसनादे रमकत्वमकर्षति ॥' सर्पाकृषाणा रागप्रदे । नम-
यानां कोपापहारिणि । त्वरयाधिकप्रसरत्सिंहनादे रणरसिकत्वमपनयति ॥ तुरगपदागत
यथा—'सेना लीलीलीना नाली लीनाना नानालीलीली । नालीनालीले नालीना लीलीली
नानानानाली ॥' सेना अह ना पुरुषो लडयोरेकत्वस्मरणमिति ईले स्तौमि । लीला
विद्यन्ते येषा तान् लीलिन ईटे स्तातीत्येवंशीलो य स स्वामी यासाम् । शुद्धवि-
षये सविलासानाराधयति यासा प्रभुरित्यर्थ. । आलमनर्थो विद्यते यस्य स नाहम् ।
लीनानि अनालि रथादो यस्य स । नानाप्रकारा या आल्यो व्यूहरचनास्तासु या ली-
लैव श्रेयस्ता लान्ति गृह्णन्ति ये ते विद्यन्ते यस्य । न आलीनामाश्रितानामली भृङ्ग:
उपजीवक । आलीना: श्लिष्टा. । लीलिनी लीलावती इला भूर्येषा ते नृपा विद्यन्ते
यस्येति मत्वर्थाय. । नानाप्रकारा नरो यस्य । आलवान् मूर्ख: । न आली अनाली
अमूर्ख. ॥ अनेन तुरग खेल्यते । तथाहि—'सायो यमिविधुशर' खनाश्व सागरा-
ष्टम । त्रिपट्टोऽब्धयम्बुधिहयग्नि. सामिर्द्वीपु रसत्रम' ॥ स्यन्तोऽब्धिपट्ठलयम्भोधि-
स्तुर्याक्षिस्तनचन्द्रमा. । स्यमिरब्धिरामद्वयग्नि खाम्भोधिर्वह्निसायक: ॥ वेदाश्वो द्विवसु:
सर्तुलयश्च खान्तोऽग्निपट्टक । तुर्येषुर्यब्धिरायग्निर्यायोऽब्धयमिर्ययोर्गम. ॥' खादि-
भिरेकादीनि लक्ष्यन्ते । अत्र समासस्थ पूर्वपद पङ्क्तेरुत्तरपद तु कोष्ठकस्य ग्राहकम् ।
ययोरश्वस्य गम. सचारपदमिति यावत् । एवमेव च तुरगफलकस्यापरैर्भेर्धं खेल-
नीया. ॥ गोमूत्रिका यथा—'कान्त्पुलोमतनयास्तनताडनानि वक्ष स्थलोच्छितरया-
ङ्गनपीडनानि । पायादपायभवतो नमुचिप्रहारी मायामपास्य भवतोऽम्बुमुचा प्रसारी ॥'
पादे गोमूत्रिकेयम् ॥ अर्धगोमूत्रिका यथा—'चूडाप्रोतेन्दुभागद्युतिदलिततम कन्दली-
चक्रवालो देवो देयादुदार शममरजनतानन्दनोऽनन्यधामा । क्रीडाधूतेशभामा युस-

---

१ 'इढता' स्यात् २. 'सेना', लीलीलीना:, न, आली, लीनाना , नानालीलीली, न, आलीनाली, ईले, ना, आलीना , लीलीली, नानाना, अनाली' इत्येव पदाना विभागो रुद्रटव्याख्याने दर्शित:. ३ 'ईटे' स्यात्. ४. 'आलीनाना' रुद्रटव्याख्याने. ५. 'लीलीली' स्यात्. ६. 'परे' स्यात्.

[illegible]

'[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥'

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ॥

'या क्षमानवमानन्दपदमाननमानदा ।

दाननमानक्षमानित्या नमाननमानिना ॥'

या इन्द्रियजयेन उत्तमो य आनन्दस्तस्य पदम् । नियमा हि ममस्तु-

स्तस्य । गुरोस्तु पूजा ददाति । निरपभ्रंशभाषणाद्धि गुरुं पूज्यं भवति ।

दननिमन्ठेर्नास्त्र श्रुता 'णो देहे मैत्री दुरित दमनर ' नेनानन्दिनो नन्दनाना ॥' इति सुगम् । असाधारणस्थान । कीदृशा अपनीत शिवत्वोसो यया । तया क्षेमेण अस्माकं शरीरे दुरपगमसंयुतनम सुतनयना प्रतीतारैन । इत्या न अनुरुद्धति ॥ श्लोके गोमूत्रिका यथा—'पायाद्वश्चन्द्रधारी सरस्तुरशिरोभेदवादागविन्दो दैत्योद्धर-दमान. पुन्दनुजदव स्थानमतिनिधानम् । कन्दर्पसोदरस. सरनसुरनरस्तवीगी-तगर्वो दत्तार्धारान्धकेनानतचरणनतः शङ्करो मव्यमाव्यः ॥' पनगाननिति. । सर्व-स्यैन ॥ 'दैत्यानखण्डधाला सदित्दहरकरो स्टकन्दाभचिन्त्यो देहे स्मरागः सुर-मनुजदमस्त्यागवपनिधानम् । मंद दिक्षोभदर्शी. सदसदरवधूसङ्गनागीरमन्त्यो दैन्यघी वन्यहानावततरसनयः शापरो दिव्यसेव्यः ॥' त्रिस्माद्. । इत्था विनानि आसक्त । भद्र कल्याणम् । दिशा क्षेमदा श्रीर्यस्य । सन्योऽन एव निर्भया या वन्स्तानिर्भर्त्सनवचसामविपयः । न दैन्यमेधयत इत्येनशीलः । कर्णेन्यपरित्यागे विन्नीनो

1. 'अस्माकं' इति व्याख्याकरणात् 'नो' स्यात्. 2. 'नना नन्दिनानन्द' स्यात्

3. 'शरीरे' स्यात्.

ज्ञानमानक्षमा यत्र साश्रयं भवं येषां तैः गुरुभिः पूजिता । मानं ज्ञानम् ॥ मुसलबन्धः ॥ तथा हि—पादचतुष्टयेन पङ्क्तिचतुष्टये कृते प्रथमादिपादेभ्यः प्रथमानक्षराणि चत्वारि । चतुर्थादिपादेभ्यः पञ्चमादीनि च चत्वारि गृहीत्वा प्रथमः पादः । द्वितीयात्प्रथमं प्रथमाद्द्वितीयतृतीये द्वितीयतृतीयाभ्यां चतुर्थं चतुर्थात्तृतीयद्वितीये तृतीयात्पादात्प्रथममक्षरं गृहीत्वा द्वितीयः पादः । द्वितीयादष्टमं प्रथमात्सप्तमषष्ठे द्वितीयतृतीयाभ्यां पञ्चमे चतुर्थात्षष्ठसप्तमे तृतीयादष्टमं च गृहीत्वा चतुर्थः पादः । एवं मुसल-धनुः-बाण-चक्र-पद्मादय उदाहार्याः ॥

नयो यस्य । दा पिपर्ति पूरयति ॥ आदिग्रहणाद्गजपदरथपदादीनि ज्ञातव्यानि ॥ मुसलेत्यादि । मुसलधनुषी यथा—'मायावित्त महाहासा रसायात लसद्भुजा । जातलीलायथासारवाच महिषमावधी ॥' 'मामभीदा शरण्या मुत्संदवारुदप्रदा च धी । धीरा पवित्रा सत्रासाद्वासीष्टा मातरारम ॥' सदानितक्रमिदम् । महान् हावश्चेष्टालंकारो यस्याः । वीररसेनागतम् । सारादपानत यथासार यथासार वाग्यस्य । प्रतिज्ञार्थमित्यर्थः । हे मातः, हतवती त्वम् । एवंभूता या सा त्वमारम. व्यापारान्तरान्निवर्तस्व मा भयाद्वासीष्टाः रक्ष्या । अभियं ददाति या मुत् हर्षरूपा । धी. संविद्रूपा ॥ मुसलस्य न्यासो यथा—'मा' इत्यत प्रभृत्यधोधः क्रमेण वर्णसप्तकम् । ततो वर्णदेशमात्र दक्षिणपार्श्वे प्रसृत्याधोधः क्रमेण हस्तग्राह्यस्थानार्थं वर्णत्रयम् । ततो वामपार्श्वे प्रसृत्य वर्णपञ्चकम् । ततो मध्ये 'जा'शब्दः साधारः । तदुपरि दक्षिणपार्श्वे प्रसृत्योर्ध्वक्रमेण वर्णपञ्चकम् । तदुपरि वामपार्श्वे प्रसृत्य साधारं वर्णत्रयम् । ततो दक्षिणपार्श्वे प्रसृत्य वर्णसप्तकम् ॥ धनुषो न्यासो यथा—'मा'शब्दः शिखा । ततो 'म'कारात् प्रभृत्याधनर्धं कुटिलमधः क्रमेण विन्यास्यम् । ततो 'धी'शब्दात्साधारात्प्रभृति 'त्रा'शब्दान्तमूर्ध्वक्रमेण न्यासः । ततः 'स'शब्दः । पार्श्वे ततः 'त्रा' इति साधारः । ततोऽपरपार्श्वे 'सा' इति । ततः 'त्रा'शब्दः साधारः । ततोऽक्षरपट्कमूर्ध्वक्रमेण न्यास्यम् । ततो 'म'शब्दः साधारः ॥ बाणो यथा—'माननापरुष लोकदेवीं सद्रस सनम । मनसा सादरं गत्वा सर्वदा दास्यमङ्ग ताम् ॥' पूजयापगतो रोषो यस्यास्ताम् । त्रिभुवनदेवीम् । हे शोभनभक्तिरस । सम्यक् प्रणम । मनसा दास्यं गत्वा । तां देवीम् । अ-

---

१. 'मायाविन' रुद्रटे. २. 'दनपेत' स्यात्. ३. 'न यथासारं' स्यात्

किंविधा । या स्मृतिः प्रकृष्टा तपोवृत्तिः । देवीस्मरणमेव परमं तप इत्यर्थः । अनियतावयवं यमकमिदम् ॥ 'प्रवादिमतभेदेषु दर्शास्ते महिमाश्रयः । भान्ति त्वग्निशिखस्येव शिखानामसमाश्रयः ॥' दर्शनानि महिमामाश्रयः । यानि प्रवादिना भिन्नानि ज्ञानानि तास्त्वदीया दृश्य इति तात्पर्यम् । भवत्रिशूलस्य कोटीना विषमधारा इव । अन्तयमकम् ॥ 'यचेष्टया तव स्फीतमुदारवस्तु धामतः । तच्चेतो यात्यवहित मुदा स्वसुधामत ॥' यच्चेतस्तव श्रवणचिन्तनाध्ययनादिव्यापारेण विकसित सावधान च । अत एव शाश्वतधनरूपम् । तच्चेतो हर्षेणोपलक्षित धामतोऽनो मोक्षलक्षणात् स्वसुधा शब्दामृत शब्दब्रह्मोदय याति । गोमूत्रिकाबन्धो यमक वा ॥ 'सुरदेशस्य ते कीर्तिर्मण्डनत्वं नयन्ति यैः । वरदे शस्यते धीरैर्भवती भुवि देवता ॥' स्वर्गस्य । ते पुमासः । हे वरदे । धीरैरविकृतचित्तैः । तेषां कीर्तिः स्वर्गं यातीति भाव । अनियतावयव यमकम् ॥ पादपरावृत्त्या गोमूत्रिकापि ॥ 'तत्त्व वीतावततनुतत्त्व ततवती तत । वित्त वित्त च वित्तत्व वीतावीतवता वत ॥' यतस्त्व भवती तत्तत्व परब्रह्मस्वरूपम् । वीतावततनुत् विगतविस्तीर्णव्ययम् । विस्तारितवती । साख्याना त्वमेव यस्मात्सर्वत्र प्रधानमित्यर्थः । ततो हेतोर्हे वित् विधे, वीतसज्ञाश्च साख्याना प्रधानपुरुषसद्भावका दश हेतवस्तैर्वृत्ता साख्याना तव वित्तत्व वित्त भवत्या धनत्व प्रतीतम् । त्व धन प्रतिद्रुमित्यर्थः । वतेत्याश्चर्ये । द्व्यक्षरः ॥ 'तारे शरणमुच्यन्ती सुरेशरणमुद्यमैः । त्वं दोषापातिनोदग्रस्वदोषा पाति नोदने ॥' हे ताराख्ये देवि विमले, यस्त्व शरण सती आश्रितत्राणायोत्तिष्टमाना । शक्रस्य सग्रामम् । व्यापारैः । दोषक्षेपिणा निजबाहुना रक्षति । प्रेरणकाले पलायितारो देवा भवतीं शरणमेत्य पुनः सग्रामसमर्था भवन्ति इति वाक्यार्थः । उच्यन्तीत्यत्र नुंन् चिन्त्यः । अनियतावयव यमकम् । पादगोमूत्रिकापि ॥ प्रागुक्तेन 'सुरदेशस्य ते कीर्ति' इत्यनेन पादपरावृत्तिगोमूत्रिकाबन्धेन सह सङ्कुला पादगोमूत्रिकाबन्धनत्वबन्धेयम् । तथा हि । प्राक्तनश्लोकस्य प्रथमतृतीयपादयोः [illegible] क्रमेण पङ्क्तिद्वये कृते गोमूत्रिकया नालिम्पयते । [illegible] सुगमम् । तदुपरिष्टाच्च 'तारे' इत्यादिश्लोकपादैरर्धक्रमेण पङ्क्तिद्वये कृते पादगोमूत्रिकया सुगमम् । अन्याना वर्णानामनावृत्त्या [illegible] [illegible] इति ॥ 'समातरक्षयातोवरक्षयातमदामना । त्व धैर्यजननी पाति [illegible] ॥' [illegible] । गृहीत महन्मनो यया । धैर्यापादिका । [illegible] ॥ 'ख्यातिवर्धनदक्षैका त्व साम्यर्थमुपासित । सदा [illegible] ॥' ख्यातिरेव [illegible] [illegible] ।

१. 'दाक्षे' इति देवीशतके २ 'विस्तव' इति देवीशतके. ३ '[illegible] साख्यानाम्' इति देवीशतकव्याख्याया पाठः. ४ '[illegible] देवीशत[illegible]' इति देवीशतकव्याख्याया पाठः ५ '[illegible]' इति [illegible]. ६. 'सुदन्ती' इति देवीशतके. ७ '[illegible]' पाठः

च्युतं मात्रार्धमात्राबिन्दुवर्णगतत्वेन चतुर्धा ।

तत्र मात्राच्युतकं यथा—

'भूतियोजितभर्तव्यः कृपाणाक्रान्तमण्डलः ।
महापदशुभावास त्वत्समः कुपतिः कुतः ॥'

अत्र कृपणेति । विभूतिर्भस्म च । महापदेति शुभावासेति संबोधने पदद्वयम् । महापदोऽशुभस्यावासेति पदमेकं च ॥

अर्धमात्राच्युतं यथा—

'पयोधरभराक्रान्ते विद्युल्लेखाविराजिते ।
कान्तः सर्वजनाभीष्टो बाले दुःखेन लभ्यते ॥'

अत्र 'न्दु' इत्यत्र नकारो व्यञ्जनं च्युतम् ॥

बिन्दुच्युतं यथा—

'सहंसा नलिनी ताराशारिता गगनावनिः ।
शोभते भूमिपालानां सभा च विबुधाश्रिता ॥'

सह हसेन विकाशेनेत्यपि ॥

हीनमित्यर्थः । चत्वार एते नेमिश्लोकाः । एभ्यश्च प्रथमं प्रथमं त्रीणि त्रीण्यक्षराणि लिख्यन्ते । चतुर्थं चाद्यश्लोकप्रारम्भाक्षरं भवति । इत्थं नेम्यर्धनिमीलनम् । पुनरनुलोमलिखितात्श्लोकषोडशकार्धादनेवान्त्यमक्षरं त्रिषु लिखितेषु चतुर्थं भवतीति नेमेर्द्वितीयमर्धं मीलितं भवति । एवमेव चान्तर्लिखितैर्वर्णैरेव नेमिश्लोकैर्नाभिनिमीलनं भवति । अत एव चारद्वात्रिंशतो नेमिस्थानान्नाभितो वा तृतीयं तृतीयं चाक्षरमादाय वर्णद्वात्रिंशतः श्लोकोऽप्यनुत्पद्यते ॥ 'देव्या स्वप्नोद्गमादिष्टदेवीशतकसंज्ञया । देशितानुपमानाधादतो नोणसुतो नुतिम् ॥' देव्या वागीश्वर्या स्वप्नाविर्भावे आदिष्टा या देवी शतकमिति संज्ञा तया देशो निदेशो विद्यतेऽस्यास्तस्या भावो देशिता तयानुपमा देवीस्तोत्र[illegible] सर्वातिशायिनीं नोणसुत श्रीमानानन्दवर्धननामा नुतिमिमामवादीदिति ॥ पद्म यथा— 'भासते प्रतिभासार रसाभाताहताविभा । भावितात्मा शुभा वादे देवाभा बत ते सभा ॥' हे प्रतिभासार, वादे रसेन समन्ताद्दीप्ता हता अशोभा यया । एवंविधाकृतहृद्या वादे एव । देवैर्विजिगीषुभिः परि[illegible]आभा यस्याः । दलेष्वपि [illegible] । एषोऽष्टदलपद्मबन्धः । [illegible]—भासते प्रतिभासार । तत्रोऽक्षरद्वयेन दिक्दले [illegible]कर्णिकया विदिक्दले चाक्षरद्वयेन प्रवेशनिर्गमः । तत्र स एव [illegible] । [illegible]क्षरद्वयेन दिक्दलं निर्गमप्रवेशाभ्यां भावदत् यावत् । ततोऽक्षरद्वयेन विदिक्दले निर्गमेन तावदेव दिक्दले प्रवेशेन भावदत् यावत् । [illegible] निर्गमेन च [illegible]स्यादिना क्रमेण [illegible] विदिक्दले [illegible] ॥

[illegible] यथा—

'[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥'

अत्र [illegible] ॥

गूढं क्रियाकारकसंबन्धपादविषयत्वेन चतुर्धा ।

क्रियागूढं यथा—

'स्तनजघनाभिरसमन्दं गमनमिदं मदिरगन्धगात्रायाः ।
कथमिव सहसा विलोकयन्तो मदनशरव्यत्वमङ्ग युवानः ॥'

'हे युवान, कथमिव यूयं न न' इति क्रियागूढम् ॥

कारकगूढं यथा—

'केनेमौ दुर्विदग्धेन हृदये विनिवेशितौ ।
पिबतस्ते शरावेण वारिकलशशीतलम् ॥'

अत्र 'शरौ' इति कर्मणो गूढत्वम् ॥

संबन्धगूढं यथा—

'न मया गोरसाभिज्ञं चेतः कस्मात्प्रकुप्यसि ।
अस्थानरुदितैरेभिरलमालोहितेक्षणे ॥'

अत्र '[1]मे चेतसागोरसाभिज्ञम्' इति संबन्धगूढम् ॥

पादगूढं यथा—

(२)(१) (४) (३) (६) (५) (७) (८)
'द्युवियद्गामिनीतारसंरावविहतश्रुतिः ।
हैमेषुमाला शुशुभे........................ ॥'

अत्र 'विद्युतामिव संहतिः' इत्यस्य गूढत्वाद्गूढत्वम् ॥

---

१. 'मे, चेत', आगोरसाभिज्ञम्' स्यात्.

गूढादीत्यादिपदेन प्रश्नोत्तर-प्रहेलिका-दुर्वचकादिपरिग्रहः ॥

एतच्च कष्टकाव्यत्वात्क्रीडामात्रफलत्वाच्च न काव्यरूपतां दधातीति न प्रतन्यते ॥

अर्थभेदभिन्नानां भङ्गाभङ्गाभ्यां युगपदुक्तिः श्लेषः ।

'अर्थभेदाच्छब्दभेदः' इति नयेन वाच्यभेदेन भिन्नानामपि शब्दानां तन्त्रेण युगपदुच्चारणं भिन्नस्वरूपापह्नवनं श्लिष्यन्ति शब्दा अत्रेति श्लेषः । स च वर्णपदलिङ्गभाषाप्रकृतिप्रत्ययवचनविभक्तिरूपाणां शब्दानां भङ्गादभङ्गाच्च द्वेधा भवति ।

यथा—

'अलंकारः शङ्काकरनरकपालं, परिजनो
विशीर्णाङ्गो भृङ्गी, वसु च वृष एको वहुवयाः ।,
अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वामरगुरो-
र्विधौ वक्रे मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी ॥'

अत्र विधुर्विधिश्चेत्युकारेकारयोर्वर्णयोर्भङ्गः ॥

'ते गच्छन्ति महापदं भुवि पराभूतिः समुत्पद्यते
तेषा तैः समलंकृतं निजकुलं तैरेव लब्धा क्षितिः ।
तेषा द्वारि नदन्ति वाजिनिवहास्ते भूषिता नित्यशो
ये दृष्टाः परमेश्वरेण भवता तुष्टेन रुष्टेन वा ॥'

आदिग्रहणात् हल-शक्ति-शूल-स्वस्तिक-नागपाशादयो ज्ञेया ॥ प्रश्नोत्तरेति । तथा चाह—'यत्तु पर्यनुयोगस्य निर्भेदः क्रियते बुधैः । विदग्धगोष्ठ्या वाक्यैर्वा तद्धि प्रश्नोत्तरं विदुः ॥' यथा—'काहमस्मि गुहा वक्ति प्रश्नेऽमुष्मिन्किमुत्तरम् । कथमुक्तं न जानासि कदर्थयसि यत्सखे ॥' अत्र कदर्थयसीत्येतत् कयवर्णाभ्यां मुक्त दर्थसीति उत्तरम् ॥ एतच्च अन्तःप्रश्न-बहिःप्रश्न-जातिप्रश्नादिभेदैरनेकप्रकारं प्रकृतानुपयोगात्कविशक्तिख्यापनफलत्वान्न प्रतन्यते ॥ प्रहेलिका यथा—'पयस्विनीनां धेनूनां ब्राह्मणः प्राप्य विंशतिम् । ताभ्योऽष्टादश विक्रीय गृहीत्वैका गृहं गतः ॥' धेन्वा ऊनाम् ॥ एवमन्येऽपि प्रहेलिकाप्रकारा अभ्यूह्याः ॥ तथा दुर्वचं दुःश्रवं दुर्बोधमपि क्रीडाया न विरुध्यते । यथा—'नाद्रा त्वाष्ट्रारिराट्रे न भाट्रे नादष्ट्रिणो जनाः । धार्तराष्ट्राः सुराष्ट्रे न मराराट्रे तु नोष्ट्रिणः ॥' नाद्राः राक्षसाः । त्वष्टुरपत्यमिति त्वाष्ट्रो

अत्र महतीमागधं मतं चैताभि पदानां भङ्गः ॥

'भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी

ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये ।

लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती

युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनी नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥'

अत्र च 'नेत्रा ईतितपामगे' इति च स्त्रीनपुंसकलिङ्गयोः भेदः ॥

'कुरु लालसभूलेहे महिमोहहरे तुहारिविच्छिन्ने ।

हरिणारिसारदेहे वरे वरं हर उमे भावम् ॥'

कश्चिदनुगुणगौरीनीनां भवानीं सकान्तां च संस्कृतप्राकृतया वाचा तुष्टुवे—हे उमे, हरे रुद्रे भावं श्रद्धां निधेहि । अर्थान्मम । कीदृशे हरे । लालसभर्गेन्मनस्तद्भुवं कामं लेढि सा गसात्र । महिमोह वितर्कहर्तरि । हरसंनिभौ हि सर्वज्ञानाभिभव इति श्रुतिः । तोऽन्त्यर्दन्ति येऽन्यन्निवि- रहिते सिंहनखशरीरे परिणेतरि श्रेष्ठम् । उमाया एव इमानि संबोधनपदानि ॥ प्राकृते तु—हे वरे कान्ते, ते तव संबन्धिनि कुरुलालसभूलेखे महीमोहगृहे हारिणि विच्छिन्ने च तनुमध्यत्वात् । हरिप्रियाप्रधानवपुषि(?) यद्वरं नयनाननस्तनजघनादि तन्मेऽभिलापं हरतु कामं पूरयतु ॥

एवं भाषान्तरभङ्गेऽप्युदाहार्यम् ॥

वृत्रस्तस्यारिरिन्द्रस्तस्य राष्ट्रे स्वर्गे ॥ भाषान्तरभङ्गेऽपीति । संस्कृतभाषाया माग- ध्या समावेशो यथा—'कुललालिलावलोले शलिले शे शालशालिलवशूले । कमलाशव- लालिवले मालेदि शमन्तके विशमे ॥' कश्चिज्जातसंसारभयो वक्ति—कुललालिनो मदापु-

---

१. 'शमन' का० प्र०. २ 'ध्यानोनीता' स्यात्. ३. 'कुरु लालसभूलेहे महिमो हहरे तुहारिविच्छिन्ने हरिणारिसारदेहे वरे वर हरे उमे भावम्' इत्येव संस्कृतपक्षे पदानि.

४. 'कुरुलालसभ्रूलेखे महीमोहगृहे ते हारिविच्छिन्ने ।

हरिनारीसारदेहे वरे वर हरतु मे भावम् ॥' इति प्राकृतपक्षे छाया.

---

१. 'कुररालिरावलोलं सलिल तत्सारसालिरवशूरम् ।

कमलासवलालिवर मारयति शाम्यतो विषमम् ॥' इति मागधीच्छाया.

रुपान् लुनातीति । कर्मण्यण् । स चासौ लम्पटश्च तस्मिन् । शलं वज्रं तदुपलक्षितः खड्गो येषां तान् शिथिलीकरोति यस्तस्मिन् । गृहशालिना छेदनशूले । लक्ष्म्याः शवानि अस्पृष्टतया दरिद्रास्तल्लालनशीलं बलं यस्य । क्षमारहिते । मलनं मालो धारणं क्षमेति यावत् । यमे एवंभूते सति ऐं विष्णौ दिशमविशम् । विष्णुविषयं मार्गमहमास्थित इत्यर्थः । अपरोऽर्थो मागध्याम् । कुररपङ्क्तिरवैर्लोलं व्याप्तम् । रवश-ब्दस्य प्राकृते दीर्घः । सलिलं तत् । सारसश्रेणिकूजितेन शरं विरहिणां मारणसमर्थ-त्वात् । कमलसौधुग्राहकैरलिभिः श्रेष्ठम् । मारयति शाम्यतो मुनीनपीत्यर्थः । विषमं वियोगिभीषणम् । अनेकपक्षिसंकुलं सलिलं दृष्ट्वा मुनयोऽपि क्षुभ्यन्ति किमु विरहिण इत्यर्थः ॥ संस्कृतस्य पैशाच्या यथा—'कमनेवतमादान सुरतनरजतुच्छल तदासी-नम् । अप्पतिमान खमते सोगनिकान नरजेतुम् ॥' कस्यचित्केनचित्पौरुषे स्तुते-न्योऽसहमान आह—हे सुरते प्रधानपुरुष, न तु रणे । खमते शून्ययुद्धे स त्वया वर्ण्यमानो राजादिः कं नरं जेतुमजतु गच्छतु । नास्त्येवासौ य सोऽभिभवति । कीदृशः बहुतमोत्पत्तिस्थानम् । मायां प्रसिद्धामाश्रयमाणम् । अर्थान्तरवृत्तित्वेन सकर्मक-ता । यद्वा मूर्तच्छद्मरूपं लब्धरूपं च । अपां पत्युर्वरुणस्येव मानो यस्य । पर्वतस्येव नि-कामं कान्तिर्यस्य । 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु' इति हि पठ्यते । अथ वा न गच्छतीत्यगो-ऽनश्वरः । अनष्टकान्तिमित्यर्थः । एवंविधा यदा नराः सन्ति तदा स त्वदुक्तः कमिव जयत्विति वाक्यार्थः । अथ वा एवंविधा यदा न सन्ति सर्वं तेन जितमतः स कं नरं जेतुमजत्विति एवात्र । परार्थे पिशाचभाषाया—'कान्ने कृतमदा सुरतरजतोच्छल-दासी । अप्रतिमा क्षमते न गणिका न रञ्जयितुम् ॥' अत्र हि द्वितीयार्थे षष्ठी । केन-चिद्वेश्यानानुपचारः कृतः, ताभिस्तु तस्य न कृत इति सोऽत्र वर्ण्यते ॥ संस्कृतस्य सूर-सेन्या यथा—'संवादिसारसपत्ती सदागोरिजयेसुदे । भवसत्तीरवे सत्ते ससारे सुमणानदे ॥' हे देवि प्राणदायिनि, तव सदन्विन्यौ सत्ते सतो विद्यमानस्य शोभनस्य न भाव इति

---

१. 'यावत्' इत्युत्तरं योग्यम् २. 'पविट्ठो' क. ३. 'मधु' इति स्यादानन्दशब्दा-र्थत्वात्. ४ 'कम् अनेकतमादानम् सुरतन अजतु छल तदा आसीनम् अप्रतिमान खमते स अगनिकान नरं जेतुम् ॥' इति संस्कृतपक्षे पदानि. ५ 'निर्दनपुरुष—' इति रुद्रटव्याख्यायाम् ६. 'तु' इति रुद्रटव्याख्यायाम्

७. 'सदातिसारसप्राप्ति. सदा गौरि जयतु ते ।
तव सत्ती रवे रत्ने ससारे सुमानन्दे ॥' इति रुद्रटटीकायाम्.

'सवादिसारसपत्ती सदागोरिजदे सुदे तव रत्तीरवे सत्ते ससारे सुमणन्दे' इति संस्कृतपक्षे पदानि.

८. 'तव' इति देवीशतके, 'रव' क. ९ 'रत्ते' इति देवीशतके.

'आत्मनश्च परेषां च प्रतापस्तव कीर्तिनुत्।
भयकृद्भूपतेर्बाहुर्द्विषां च सुहृदां च ते॥'

अत्र नौतिनुदत्योः करोतिकृन्तत्योश्च प्रकृत्योर्भङ्गः॥

'त्वदुद्धृतामयस्थानरूढव्रणकिणाकृतिः।
विभाति हरिणीभूता शशिनो लाञ्छनच्छविः॥'

हरिणीभूतेति मृगीभूता, श्यामा संपन्नेति च। अत्र च्विङीप्प्रत्यययोर्भङ्गः॥

द्वौ भावौ विद्यमानतोज्ज्वलतालक्षणौ विद्यमानापरावरिपुजयविषये विनायमाना बलस्य समृद्धिर्ययो' ते तथाविधे वर्तेते इत्यर्थ.। अरिविजये जनस्य तव सांनिध्यमौज्ज्वल्यं च लक्ष्यत इति भावः। अन्यत्ते सत्ते भवसागरे शोभनपारप्रदे त्वयि सत्यां त्वत्प्रभावेन संसारसागरादुत्तीर्यत इत्यर्थः। तथा सुसमामनपत्रशमानं शब्दं यदि वा ब्रह्मन्जन्मपर्यन्द- चतुर्दशभूतसर्गे नित्योदिततया सुगमं साधारणत्वेनावस्थितं शब्दब्रह्म दत्तो ये ते तादृश्यौ। अपरोऽर्थः सूरसेन्याः—हे गौरि, जगत्सु सर्वदा देवतपःशक्तिर्वज्रवदतिदृढवाचिः। अनपायिनी वर्तत इत्यर्थः। कीदृशि। रढे थासक्ते। क। संसारे। सत्ते श्रेयःप्रधाने सत्त्वे सुवमैश्चित्तोद्रेकजयिभिर्मुमुक्षुभि. शणते चित्तजय एव हि मोक्षः। तथा च—'चित्तमेव हि संसारो रागादिक्लेशदूषितम्। तदेव तद्विनिर्मुक्तं मोक्ष इत्यभिधीयते॥' संस्कृतत्यापभ्रंशेन यथा—'आगममणिसुदमहिमसमसंमदकृदपरजस्सु। किर सविमयवदितोसमन उज्जलभावसहस्सु॥' हे देवि, अपरजस्सु विगलितमोहेषु उत्क्रान्तजडतायां सत्ता वर्तयेषां तेषु पुरुषेष्वनवसरे आगमा एव प्रकाशकत्वान्मणयस्तथा शोभनो दमश्चित्तोपशम एव निर्वापकत्वात् हिम तयोः सबन्धी योऽसौ समोऽनाकुलो हर्षस्तं कृन्तति यत् तदर्थादज्ञानम् इतः संसारात् किर क्षिप। सविमयवत् यज्विनां मयं यथा किरसि तद्वदज्ञान किरेत्यर्थ॥ परोऽर्थ.—जस्सु पर यस्य केवलमागमाश्चेतसि तथाश्रुतमहिमा शास्त्रावबोधशमादिविषयनिग्रहाः एते च सर्वे साम्यमनाकुलत्वं ददानाः कृताः। किल सापि भगवती तोषमय निर्मलपदार्थसहस्र सहस्रशब्दो बाहुल्यार्थे। देवी प्रसादविद-

---

१. 'संप्राप्ति.' इति देवीशतकव्याख्यायाम्   २. 'सुशर्म' स्यात्

३. 'आगमा मनसि श्रुतमहिमा शमः साम्यदाः कृताः परं यस्य।
किल सापि भगवती तोषमयमुज्ज्वलभावसहस्रम्॥' इत्यपभ्रंशच्छाया.

'आगममणिसुदमहिमसमसमदकृत् अपरजस्सु किर सविमयवत् इत. असमये उज्ज्वलभावसहस्रु' इति संस्कृतपक्षे पदानि.

'विषं निजगले येन बभ्रे न भुजगप्रभुः।
देहे येनाङ्गजो दध्रे जाया न स जयत्यजः॥'

अत्र गिलितं, निजे गले। दग्धो वपुषि चेति स्यादित्यादिविभक्त्योर्भङ्गः॥

'प्राज्यप्रभावः प्रभवो धर्मस्यास्तरजस्तमाः।
ददता निर्वृतात्मान आद्योऽन्येऽपि मुदं जिनाः॥'

अनेकवचनबहुवचनयोर्भङ्गः॥

एषामेव वर्णादीनामभङ्गाद्यथा—

'असावुदयमारूढः कान्तिमान्रक्तमण्डलः।
राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः॥'

उदयः शक्त्युपचयो गिरिविशेषश्च। रक्तमण्डलोऽनुरक्तप्रकृतिररुणबिम्बश्च। राजा नृपतिश्चन्द्रश्च। मृदुभिरखेदावहैः करैर्दण्डादिभिः किरणैश्चेत्यभङ्गः शब्दश्लेषः॥

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावप्यर्थौ वाच्यौ॥ न चायमर्थालंकार इति वाच्यम्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दगतत्वेन प्रतीयमानत्वात्। तथा हि—उदयादिशब्दप्रयोगेऽलंकारः, तदर्थशक्त्युपचयगिर्यादिप्रयोगे तु नेति तद्भावतदभावानुविधायित्वात् शब्दालंकार एवायम्॥

'स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी।
प्रभातसंध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा॥'

इत्यादौ तु संकरत्वमेव युक्तम्। अथ वा न्यायपरीक्षायामुपमात्वमेव। तथा हि—यथा गुणक्रियासाम्ये उपमा, तथा शब्दमात्रसाम्येऽपि दृश्यते—

'सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सितांशुबिम्बमिव।'

इत्यादौ। न च तत्र शब्दश्लेषत्वं युक्तम्। पूर्णोपमाया निर्विषयत्वा-

---

सित ततस्येति वाक्यार्थ.॥ ननु स्वरितादिगुणभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां तदभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां च शब्दानां बन्धेऽलंकारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्चेति द्विविधाप्ययमर्थालंकारमध्ये गणितोऽन्यैरित्याशङ्क्याह—**न चायमर्थालंकार इति**॥ **स्वयं चेति**। गौरीपक्षे—किसलयवद्दीप्यमानाभ्यां शोभते सुखेनाप्तुं यत्र शक्यं फलं तत्र लुब्धानामीहितं प्रददाति। संध्यापक्षे—उज्ज्वलस्तया मरीचिभिः शोभिता स्वाप-

---

१. 'कराभ्यां' त्रुटितं स्यात्.　२. 'उज्ज्वलसूर्यमरी' स्यात्.

पत्तेः। गुणक्रियासाम्ये सा भवितव्यमिति चेत्, न। अर्थश्लेषस्य निर्वि-षयत्वप्रसङ्गात्। अत्र 'निजः प्रसादस्तनयोः' इत्यादौ नञ्समास उपादि-रहितोऽर्थश्लेषस्य विषयः कल्प्यते। तत्र द्वयोरप्यनयोरलंकारयो-रेकत्र संनिपाते संकरत्वेन प्राप्नोति। गुणक्रियासाम्यमुपमा शब्दसाम्यं तु श्लेष इति विशेषस्यानभिधानात् शब्दसाम्यमुपमाया विषयः। श्लेष-स्तूपमया विरहित इति 'स्तन न पङ्कजा–' इत्यादौ उपमैव व्याख्या॥

एवं च—

'अविन्दुसुन्दरी नित्यं गलल्लावण्यबिन्दुका।'

इत्यादौ न विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः, अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्ति-हेतुर्विरोध एव। अत्र हि श्लेषस्य प्रतिभामात्रं न पुनः प्ररोहः। न च विरोधाभास इव विरोधः श्लेषाभासः श्लेषः। तस्मादेवमादिषु श्लेषप्रतिभो-त्पत्तिरलंकारान्तरमेव॥

फले विश्रान्तो यो न लक्ष्यस्तद्विषये हित प्रदर्शनि॥ अलंकारान्तरमिति। समा-सोक्त्यादिरूपम्, न तु श्लेष इत्यर्थः। तथा च—'अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः। अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः॥' इत्यत्र समासोक्तित्वम्। तत्पुरःसर इति आगच्छन्त्या इव संध्यायाः कामुक इव दिवसः पुरः संमुखः सरतीति व्याख्ने-यम्। न तु पदातिन्यायेनाग्रे दिवसो गच्छति संध्या पश्चादिति। एवं हि वर्षशतेरपि समागमो न भवतीति किं चित्रम्॥ 'नालस्यप्रसरः–' इत्यादौ अन्योक्तित्वम्॥ 'यो गोपीजनवल्लभः स्तनतटव्यासङ्गलब्धास्पदः छायावानभवत्फको बहुगुणश्चित्रश्चतुर्दन्तकः। कृष्णः सोऽपि हताशया व्यपहृतः कान्तः कयाप्यद्य मे किं राधे मधुसूदनो नहि नहि प्राणाधिकश्चोलकः॥' इत्यत्र ससंदेहत्वम्॥ यदि वान्योक्तेः सारूप्यादिः, ससंदेहस्य च सादृश्यादिः, श्लेषव्यतिरेकेण विविक्तोऽप्यस्ति विषयस्तदात्रापि श्लेषस्यान्योक्ति-ससंदेहानुग्राहकत्वेन प्रवृत्तत्वात्संकरत्वं भवतु श्लेषत्वमिति। 'अलौकिकमहालोकप्रकाशि-तजगत्त्रयः। स्तूयते देव सद्वंशः मुक्तारत्नं न कैर्भवान्॥' 'आदाय चापमचलं कृत्वा-हीनं गुणं विषमदृष्टिः[1]। यश्चित्रमच्युतशरो लक्ष्यमभाङ्क्षीन्नमस्तस्मै॥' अचलं पर्वतं निश्चलं च। अहीनः सर्पाणामिनं स्वामिनं हीनं च। विषमा त्रिरूपा अस्थिरा च। अच्युतः कृष्णः गतिशून्यश्च॥ 'अखण्डमण्डलः श्रीमान्पश्यैष[2] पृथिवीपतिः। न निशा-करवज्जातु कलावैकल्यमागतः॥' इत्यादौ च एकविषयत्वरूपकविरोधव्यतिरेकानुग्राहक

1. दृष्टिः' स्यात्. 2 'पश्यैष' का० प्र०.

अर्थैक्ये द्व्यादिभाषाणां च ।

द्वित्रिचतुःपञ्चषण्णां भाषाणामर्थाभेदे युगपदुक्तिर्द्व्यादिभाषाश्लेषः ।

तत्र संस्कृतप्राकृतमागधपिशाचशूरसेनापभ्रंशभाषाणां द्वियोगे पञ्चदश, त्रियोगे विंशतिः, चतुर्योगे पञ्चदश, पञ्चयोगे षट्, षड्योगे एकः । सर्वमीलने भाषाश्लेषस्य सप्तपञ्चाशद्भेदाः । एते च पूर्वोक्तभाषाश्लेषे भिन्नार्थत्वेऽपि द्रष्टव्याः ॥

संस्कृतप्राकृतयोर्योगो यथा—

'सरले साहसरागं परिहर रम्भोरु मुञ्च संरम्भम् ।
विरसं विरहायासं वोढुं तव चित्तमसहं मे ॥'

संस्कृतमागध्योर्यथा—

'शूलं शलन्तु शं वा विशन्तु शवला वशं विशङ्का वा ।
अशमदशं दुःशीला दिशन्ति काले खला अशिवम् ॥'

शलन्तु गच्छन्तु । अधिरोहन्त्वित्यर्थः । शं शुभं वा यान्तु । संकीर्णाः पापकारिण इति यावत् । विशङ्काः सन्तो वश बन्धनं वा विशन्तु । यतोऽविधमानोपशमावस्थं यथा भवत्येवमेते खला अकल्याणं दिशन्त्येव ।

संस्कृतपैशाच्योर्यथा—

'चम्पककलिकाकोमलकान्तिकलापाथ दीपिकानङ्गी ।
इच्छति गजपतिगमना चपलायतलोचनालपितुम् ॥'

संस्कृतशूरसेन्योर्यथा—

'अधरदलं ते तरुणा मदिरामदमधुरवाणि सामोदम् ।
साधु पिबन्तु सुपीवरपरिणाहपयोधरारम्भे ॥'

सुपीवरेत्याद्यपि संबोधनपदम् ।

संस्कृतापभ्रंशयोर्यथा—

'क्रीडन्ति प्रसरन्ति मधु कमलप्रणयि लिहन्ति ।
भ्रमरा [illegible] [illegible] मत्ता भूरि [illegible] ॥'

एवं द्वियोगान्तरे [illegible] च योगेषु योज्यानीति ।

१. [illegible]   २. [illegible]

[illegible]

अभिप्रायवान् पाठधर्मः काकुः स कथमलंकारी स्यादिति यायावरीयः गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेद एव चायम्, शब्दस्पृष्टत्वेनार्थान्तरप्रतीतिहेतुत्वात् ।

यदाह ध्वनिकार —

'अर्थान्तरगतिः काक्वा या चैषा परिदृश्यते ।
सा व्यङ्ग्यस्य गुणीभावे प्रकारमिममाश्रिता ॥'

तथा च भरत —'सप्त स्वरास्त्रीणि स्थानानि चत्वारो वर्णा द्विविधा काकुः षडलंकाराः षडङ्गानीति पाठ्यगुणा' । तत्र काकौ स्वरा एव वस्तुत उपकारिणः । तत्परिकरभूतं तु स्थानादि । स्वरेषु प्रकृतिभूतेषु काकुरूपता जन्यते । तत्र स्थानशब्देनैषा स्वरनिष्पत्तेराश्रयो दर्शितः । उदात्तानुदात्तस्वरितकम्पितरूपतया स्वराणां यदुक्तप्राधान्यमनुरणनमय तत्त्यागेनोच्चनीचमध्यस्थानस्पर्शित्वमात्रं पाठ्योपयोगीति दर्शितम् । यदि हि स्वरगता रक्तिः पाठ्ये प्राधान्येनावलम्ब्यते तदा गानक्रियैव स्यात्, न पाठः । अत एव गानवैलक्षण्ये सपने वाक्यार्थसमर्पणेन चित्तवृत्तिसमर्पणया चाभिनयानुभावरूपतालाभाय काकुरर्थरसभेदेनाभिधीयते । तत एव काकुरूपत्वेनैव सर्वत्रानुयायि, अभिनयत्वे तुल्योपयोगात् । तथा चोद्दीप्ताद्यलंकारेष्वपि काकुशब्देनैव मुनिर्व्यवहरति । काकोरेव हि प्रकारसंपादकाः परिपूर्णतादायिनोऽलंकाराः । अलमिति पर्याप्त्यर्थे ह्ययं, न भूषणार्थः । अङ्गानि तु विच्छेदादीनि समर्थं शोभादिकं च दोलयितुं काकोरेवोपकारीणीत्येवं परमार्थतः काकुरेवेयं [illegible] रूपान्तरैः प्रपञ्च्यते । [illegible] च पठ्यमानस्य [illegible] इति [illegible] प्रधानमिति । तत्र च [illegible] —[illegible] । [illegible] —'[illegible] ॥ [illegible] ॥ त्रीणि स्थानानि—उरः कण्ठः शिरः [illegible] । [illegible] —[illegible] [illegible] ।

---

१. 'पाठ्य' स्या [illegible]

[illegible]

१. [illegible]

[illegible]

[illegible] च्छेदोऽर्पणं विसर्गोऽनुबन्धो दीप्तं प्रशमनमिति ॥ तत्र [illegible] च्छेदो नाम विरामः । अर्पणं नाम लीलायमानमधुरस्वरेण पूरणम् । [illegible] । विसर्गो नाम वाक्यन्यासः । अनुबन्धो नाम पदान्तरेष्वविच्छेदोऽनुच्छ्वसनम् । दीप्तं नाम शिरःस्थानगोत्कर्षमाणस्वरं च । प्रशमनं नाम तारगतानां स्वराणामवैस्वर्येणावतरणम् ॥ तत्र हास्यशृङ्गारयोरर्पणविच्छेददीपनप्रशमनमुक्तम् । करुणे विच्छेदप्रशमनार्पणदीपनानुबन्धम् । वीररौद्राद्भुतेषु विसर्गविच्छेदार्पणमुक्तम् । बीभत्सभयानकयोरिति । सर्वेषामप्येषां मन्द्रमध्यतारकृतः प्रयोगस्त्रिस्थानस्थो भवति । तत्र दूरस्थाभाषणे तारं शिरसा, नातिदूरे मध्यं कण्ठेन, पार्श्वतो मन्द्रमुरसा प्रयोजयेत्पाठ्यमिति ॥ मन्द्रात्तारं गच्छेत्ताराद्वा मन्द्रमिति । तदेव स्वनिधर्मविशेषस्य काकोः पीठ । धर्मत्वमवस्थितम् ॥

१. 'वात्सल्य' भरते २ 'दस' भरते. ३. 'पाठ्यसंपते' भरते. ४. 'लक्षणं च निबोधत' इत्यस्याभे भरते. ५. 'आसनार्थं वाद्येषु' भरते. ६. 'हसो' भरते ७. 'विल- [illegible]' भरते. ८. 'त्रिस्थान' भरते. ९. 'भयानकयोर्विसर्गविच्छेदाकाद्रिण(?)' इति भरते उपलम्भादत्र पाठत्रुटित. प्रतीयते. १०. 'पाठ्यधर्मत्व' स्यात्

सा च द्विविधा—साकाङ्क्षा निराकाङ्क्षा च। वाक्यस्य साकाङ्क्षनिराकाङ्क्षत्वात्। यस्माद्वाक्यात् यादृशः संकेतबलेनार्थः प्रतीयते, न तादृश एव, किं तु न्यूनाधिकः प्रमाणबलेन निर्णययोग्यस्तद्वाक्यं साकाङ्क्षम्। तद्विपरीतं निराकाङ्क्षम्। वक्तृगता साकाङ्क्षा वाक्ये उपचर्यते। सा च प्रकरणबलान्निर्णीयते। विशिष्टविषयत्वं च तस्यास्तत एवावसीयते॥

विषयोऽपि त्रिविधः—अर्थान्तरम्, तदर्थगत एव विशेषः, तदर्थाभावो वा। यथा—

'देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्—'

इति। अत्र साकाङ्क्षकाकुप्रभावात् 'ततोऽभ्यधिकं कुरुते' इत्यर्थान्तरे गतिः॥

साकाङ्क्षमिति। मन्द्रादितारान्तमपरिसमाप्तवर्णालंकारं कण्ठोरःस्थानगतं यथा भवति तथैतत्पठनीयम्॥ तद्विपरीतमिति। यादृशो वाक्यात्संकेतबलेनार्थः प्रतीयते तादृश एव यस्मान्न्यूनाधिकः प्रमाणबलेन निर्णययोग्यस्तदिति॥ निराकाङ्क्षमिति। मन्द्रादितारान्तं परिसमाप्तवर्णालंकारं शिरःस्थानगतं यथा भवति तथेदं पठनीयमित्यर्थः॥ काकुप्रभावादिति। उदात्तकम्पितवर्णस्योद्दीप्तालंकारस्य वाऽसमाप्त्या या काकुपठितिस्तत्प्रभावादित्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि साकाङ्क्षकाकूदाहरणद्वये व्याख्येयम्॥ ननु श्रुतमर्थमनादृत्य कथं काकुरर्थान्तरं प्रतिपादयेत्। तत्रोक्तमन्यैः—'वस्तुस्वभावोऽत्र द्रष्टव्यः, न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम' इति। वयं तु ब्रूमः—इह येयं प्रथमेन सवित्स्पन्देन प्राणोल्लासया वर्णादिरूपविशेषहीना वाग्जन्यते सा नादरूपा सती हर्षोत्कादिचित्तवृत्तिं विधिनिषेधाद्यभिप्रायं वा तत्कार्यं लिङ्गतया तादात्म्येन वा गमयतीति तावत्स्थितम्। तथा च प्राण्यन्तरस्य मृगसारमेयादेरपि नादमाकर्ण्य भयरोषशोकादि प्रतिपद्यते तदयं नादाच्चित्तवृत्त्याद्यवगमोऽनुमानं तावत्। ये त्वेते वर्णविशेषास्ते तन्नादरूपसामान्यात्मकवाक्तन्तुग्रन्थिमया इव प्राच्यप्रयत्नातिरिक्तनिमित्तान्त-

---

१. 'यस्मिन्ह्रदाः पूरिताः

क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहात्।

तान्येवाहितहेतिघस्मरगुरूण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे

यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः॥'

इति शेषपूरणे संपूर्णः श्लोको वेणीसंहारे. २. 'ततोऽभ्यधिकं' स्यात्.

---

१. 'अनियुक्तार्थमनिर्यातितवर्णा' भरते. २. 'तदिति···' स्यात्. ३. 'नियुक्तार्थं निर्यातित' भरते.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible]' ।

कालेन यथा — [illegible]' ।

क्रियया यथा — [illegible]' ।

गुणेन यथा — [illegible]' ।

[illegible] यथा — [illegible]' ।

[illegible] यथा — [illegible]' ।

समवायेन यथा — [illegible]' ।

अभावेन यथा — 'मो[illegible] इव [illegible]' ।

[illegible] पुराणानां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — **एकस्यापि भेदः कल्प्यत इति ।** [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वाच्य इति ॥ [illegible] । अत्र [illegible] [illegible] [illegible] ॥ **विषाणित्वमिव दंष्ट्रित्वमिति ।** अत्र '[illegible]' इति [illegible] [illegible] गुणस्य [illegible] [illegible] 'स्वतलौ' इति त्वप्रत्ययेन समवायस्याभिधानम् । तस्य च सत्यप्येकत्वे उपाधिनिबन्धनं भेदकल्पनं न्याय्यम् । ततश्च विषाणोपाधिकः समवाय उपमानं दंष्ट्रोपाधिकस्तूपमेय इति ॥ **मोक्ष इवेति ।** मोक्षे दुःखाभाव इव समाधौ दुःखाभाव इति भावः ॥ [नित्यसमास

१. 'नामन्वय'' स्यात्. २. 'इत्यर्थ.' ग. ३ अयं कोष्ठकान्तर्गत पाठोऽग लेखकप्रमादात्पतितो भवेत्. अग्रे 'नेत्रैरिवो–' इत्येतच्छ्लोकप्रकरणे 'इनेन नित्यसमासः' इत्यस्य व्याख्यारूपो भवेत्

सोपमानोपमेयधर्मोपमावाचकानामुपादाने पूर्णा वाक्ये वृत्तौ च ।

सेत्युपमा । प्रसिद्धमुपमानमप्रसिद्धमुपमेयम् । प्रसिद्ध्यप्रसिद्धी च कविविवक्षावशादेव । धर्मो मनोज्ञत्वादिः । उपमावाचका इव-वा-यथा-शब्दाः सदृशसंनिभादयश्च । अमीषामुपादाने पूर्णा । सा च वाक्ये वृत्तौ च भवति ।

वाक्ये यथा—

'क्षणं कामज्वरोच्छित्त्यै भूयः संतापवृद्धये ।
वियोगिनामभूच्चान्द्री चन्द्रिका वदनं यथा ॥'

परार्थाभिधानं वृत्तिः । सा च यद्यपि समासतद्धितनामधातुभेदेन त्रिविधा लुप्तायामुदाहरिष्यते, तथापीह समासतद्धितयोरेव संभवति । यथा—

'नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।
तरुण्य इव भान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥'

अत्रेवेन नित्यसमासः ।

इति । ये त्विवेन समासं नेच्छन्ति, तन्मते वाक्योपमायामिदमुदाहरणम् । समासोपमायां तु—'अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्री । सुरतरुसदृशः स भवानभिलषणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥' इत्युदाहार्यम् ॥] **प्रसिद्धमिति** । इन्दुमुखी कन्या इत्यादौ प्रसिद्धं चन्द्रादि उपमानम्, अप्रसिद्धं तु मुखाद्युपमेयम् । ननु 'ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना । नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलंकृता ॥' इत्यादौ कामिनीगण्डादेरुपमानत्वं चन्द्रादेश्चोपमेयत्वमुपलभ्यते, तत्कथमुच्यते प्रसिद्धमुपमानमप्रसिद्धमुपमेयमिति आशङ्क्याह—**प्रसिद्ध्यप्रसिद्धी चेति** । तथा हि सोमाङ्गस्य गण्डपाण्डुताया कल्पनानुपपत्तेः । कामयते प्रियतममिति यौगिकत्वाश्रयणे[1] कामिनीशब्दप्रतीयमानहृदयस्थितदुर्लभमनोहारिप्रियतमाया गण्डश्चन्द्रादप्यधिकचमत्कारदायित्वेन प्रधानतया प्रसिद्ध इति कविविवक्षावशादेव प्रसिद्ध्यप्रसिद्धी कल्पियेते । न सर्वलोकप्रसिद्ध्यपेक्षया । यैरपि प्राकरणिकमुपमेयमप्राकरणिकमुपमानमिति पक्षः समाश्रियते, तैरपि कविप्रौढोक्तिरवश्यमङ्गीकर्तव्यैव । तथा हि चन्द्रकामिनीगण्डादिना प्रसिद्धगुणेनाप्राकरणिकेन प्राकरणिकं मुखचन्द्रादप्रसिद्धगुणमुपमीयते । उप समीपे मीयते क्षिप्यते सादृश्यपरिप्राप्त्यादुपमेयं येन तदुपमानम् । यत्तु तेन समीपे क्षिप्यते सौन्दर्यादिगुणयोगित्वेन तत्र प्राकरणिकेऽप्रसिद्धं वदनचन्द्रादि तदुपमे-

---

१ 'दीगिक्वा' स्यात्

[illegible]

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

'[illegible] ।

न [illegible] ॥'

[illegible]

[illegible] ।

तथा –

'[illegible] ।

[illegible] ॥'

[illegible] । [illegible]
न संभवति ।

द्विलोपे यथा—

'ढुंण्ढुंलिन्तु मरीहिसि कण्टअकलिआइं केअइवणाइं ।
मालइकुसुमेण सम भमर भमन्तो न पाविहिसि ॥'

अत्र धर्मोपमानयोर्लोपः ।

वृत्तौ एकलोपे यथा—

'अनाधिव्याधिसंबाधममन्दानन्दकारणम् ।
न किंचिदन्यदस्तीह समानिमदश सखे ॥'

अत्र समासे उपमानस्यानिर्देशः ।

---

१. 'ढुण्ढुल्लन्त' का० प्र०

२. 'अन्वेषयन्मरिष्यसि कण्टककठिनानि केतकीवनानि ।
मालतीकुसुमेन सम भ्रमर भ्रमन्नपि न प्राप्स्यसि ॥' [इति छाया ।]

तथा—

'राजीवमिव ते वक्त्रं नेत्रे नीलोत्पले इव ।
रम्भास्तम्भाविवोरू च करिकुम्भाविव स्तनौ ॥'

अत्रेवेन नित्यसमासे धर्मलोपः ।

तथा—

'शरदिन्दुसुन्दरमुखीकुवलयदलदीर्घलोचना सा मे ।
दहति मनः कथमनिशं रम्भागर्भाभिरामोरूः ॥'

अत्र बहुव्रीहौ उपमावाचकलोपः ।

तथा—

'मृधे निदाघघर्मांशुदर्शं पश्यन्ति ते परे ।
स पुनः पार्थसंचारं संचरत्यवनीपतिः ॥'

अत्र नित्यसमासे 'कर्मकर्त्रोर्णमि' इव-लोपः ।

तथा—

'हंसो ध्वाङ्क्षविरावी स्यादुष्ट्रक्रोशी च कोकिलः ।
खरनादी मयूरोऽपि त्वां चेद्वदसि वाग्मिनि ॥'

अत्र नित्यसमासे कर्तरि णिनि चोपमावाचकलोपः ।

यथा वा—

'पूर्णेन्दुकल्पवदना मृणालीदेश्यदोर्लता ।
चक्रदेशीयजघना सा स्वप्नेऽपि न दृश्यते ॥'

अत्र तद्धितवृत्तौ धर्मलोपः । इवार्थश्च कल्पवादिभि[1] साक्षादभिहितः । ईषदपरिसमाप्तः पूर्णेन्दुरिति पूर्णेन्दुसदृशमित्यर्थो न तु पूर्णेन्दुरेवेति ईषदपरिसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे कल्पवादीना स्मरणात् । ईषदपरिसमाप्तः पूर्णेन्दुरिति वचनवृत्त्या यद्यपि रूपकच्छाया भजते, तथापि प्रातीतिकेन रूपेणोपमैव ।

यम् ॥ वचनवृत्त्येति । सामानाधिकरण्यरूपया । ननु कथमीषदपरिसमाप्तिर्घटते यावता पूर्णेन्दुशब्देन पूर्णेन्दुजातिरुच्यते तदाधारो वा द्रव्यम् । तत्र जातिस्तावदेका

---

१. 'त्व' स्याद्

[illegible] पूर्णेन्दुकल्पं [illegible]
[illegible] ।

यथा वा—

'[illegible] ।
[illegible] ॥'

[illegible]

द्वितीयं यथा—

'ढुण्ढुण्णन्तो[1] मरीहिसि कण्टअकलिआइ केअइवणाइं ।
मालइकुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो ण पाविहिसि ॥'[2]

अत्र कुसुमसदृशमिति समासे [illegible] न दोषः ।

तथा—

'परिकल्पितगोत्रजातेर्गिरि [illegible] ।
अंपकारि भ्रमरोऽसौ गजेन्द्र गजकुम्भ ॥'

अत्र समासे भङ्गेऽपि न दोषः ।

निरवयवा चेति [illegible] । [illegible] पूर्णेन्दु-मात्रेण । [illegible] । [illegible] पूर्णेन्दुकल्पं वदनमिति कल्प-शब्देन प्राप्नोति तत्सादृश्य[illegible] दोषः । इह शब्दपूर्णेन्दुर्न [illegible] । शब्दार्थो जातिर्द्रव्यं वा । अभिधेयत्वेन वा [illegible] अपि गुणाः । [illegible] चन्द्रमवयवास्ति तत्र [illegible] । यत्र त्वन्यतमस्या[illegible] । [illegible] पूर्णेन्दुशब्दः पूर्णेन्दुजातिहीने आह्लादनादिगुणहीने वा द्रव्ये वर्तते इत्युच्यते । [illegible]-दपरिसमाप्तिः । सामानाधिकरण्यमुपपादयन्नेव कथं यदा तावत्पूर्णेन्दुजातिहीने [illegible] साधर्म्येण वदनशब्दाभिधेयेऽर्थे वर्तितात्पूर्णेन्दुशब्दः कल्पप्रत्ययमुत्पादयति तदा वदनशब्देन सामानाधिकरण्यं भवति । उभयोरेकार्थवृत्तित्वात् । यदा तु गुणहीने पूर्णे-न्दुजातीय एव पूर्णेन्दुशब्दस्तदापि यथा गौर्वाहीक इति । सामानाधिकरण्यं तत्र भवति । गुणहीनो हि पूर्णेन्दुः पूर्णेन्दुकल्पशब्देनोच्यते तेन च तुल्यं वदनमिति वदने

१. 'ढुण्ढुल्लन्त' का० प्र०.

२. 'अन्वेषयन्मरिष्यसि कण्टककलितानि केतकीवनानि ।
मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमन्नपि न प्राप्स्यसि ॥' [इति छाया ।]

यथा वा—

'अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।
कृपणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति ॥'

अत्र नामधातुवृत्तौ सहस्रायुधमिवात्मानमाचरतीत्यात्मा उपमेयः । स चेवादिश्च लुप्तः । आचारलक्षणश्च धर्मः क्यच्प्रत्ययेन साक्षादभिहितः ।

तथा—

'सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ।
यामिनयन्ति दिनान्यपि सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥'

अत्र नामधातुवृत्तौ धर्मस्योपमावाचकस्य च लोपः ।

त्रिलोपे यथा—मृगनयनेति ।

मृगस्य नयने इति प्रथमं तत्पुरुषः, ततो मृगनयने इव नयने यस्या इति उष्ट्रमुखादित्वाद्बहुव्रीहिः । अत्र गुणद्योतकोपमानशब्दानां लोपः । यदा तु मृगशब्द एव लक्षणया मृगनयनवृत्तिस्तदा मृग एव नयने यस्या इति रूपकसमासस्यैष विषयः, न त्वस्योपमासमासस्येति नास्ति स्थानमुपमायास्त्रिलोपिन्याः । केचित्तु—अयःशूलेनान्विच्छत्यायःशूलिक इत्यादौ क्रूराचारोपमेयतैक्ष्ण्यधर्मेवादीनां लोपे त्रिलोपिनीमुपमामुदाहरन्ति, तन्न युक्तम् । क्रूरस्याचारस्यार्थान्वेषणोपायादेरयः शूलतयाध्यवसानादतिशयोक्तिरेवायम् ।

एवं दाण्डाजिनिक इत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

पूर्णेन्दुकल्पशब्देनाभिधायिष्यते ॥ **क्रूराचारोपमेयेति** । तथा ह्यत्राय शूलमुपमानम्, अर्थान्वेषणोपायः कश्चिदुपमेयं, तीक्ष्णत्वादिः साधारणो धर्मः, उपमानोपमेयभावश्चेति चतुष्टयमवगम्यते तन्मध्याच्च शब्दस्पष्टमुपमानमयःशूलेनेति शिष्टस्य तु त्रितयस्यार्थसामर्थ्यादवगतिरिति ॥ **दाण्डाजिनिक इत्यादिष्वपीति** । तथा हि दम्भस्य दण्डाजिनतयाध्यवसितस्य जीवनक्रियाकरणत्वं दण्डाजिनेनार्थानन्विच्छति दम्भेन जीवतीति दाण्डाजिनिकः । दाम्भिक इत्यर्थः । एवं पार्श्वेनार्थानन्विच्छति । अनृजूपायेन जीवतीति पार्श्वकः । कौटिलिको जाल्मिक इत्यर्थः । तथा शीतकः उष्णकः इत्यत्राप्यलसत्वशीघ्रत्वयोः शीतोष्णत्वाभ्यामध्यवसितयोः करणक्रियां प्रति विशेषणत्वं धर्मत्वं च । शीतं करोति शीतकोऽलसः । जड इत्यर्थः । एवमुष्णकः शीघ्रकारी दक्ष इत्यर्थः । तथैव च 'श्वा तुन्न

[illegible]

१. 'शोभत लक्ष्मणमुक्त [illegible] [illegible] दाशपतये [illegible] ।
कीर्तिरिव पवनतनयमार्गेन [illegible] ॥' [इति छाया।]

२. 'निलगाइ' सेतुबन्धे

अत्रोपमानोपमेययोरव्ययविनोः समस्तविषया, अवयवाना चैकदेशविषया ॥

'तवाननमिवाम्भोजमम्भोजमिव ते मुखम् ।
निलीना नलिनीखण्डे कथ नु त्वा लभेमहि ॥'

अत्रोभयोरुपमेयत्वे उपमानत्वे चोपमेयोपमा ॥

'त्वन्मुखं त्वन्मुखमिव त्वद्दृशौ त्वद्दृशाविव ।
त्वन्मूर्तिरिव मूर्तिस्ते त्वमिव त्वं कृशोदरि ॥'

अत्रैकस्यैवोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयः ॥

'उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।
तेनोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥'

अत्रासद्भूतस्योपमानसंभावनादुत्पाद्योपमा ॥

'तासा तु पश्चात्कनकप्रभाणा काली कपालाभरणा चकाशे ।
बलाकिनीनीलपयोदराजि' पुर' परिक्षिप्तशतहृदेव ॥'

अत्र यथेष्टं विशेषणैरुपमेयं परिकल्प्य तादृशमेव सिद्धमुपमानमुपात्तमिति कल्पितोपमेत्यादि । आसा हि पृथग्लक्षणकरणे एवविधवैचित्र्यमहस्रसंभवादतिप्रसङ्ग' स्यादिति ॥

असद्धर्मसंभावनमिवादिद्योत्योत्प्रेक्षा ।

प्राकरणिकेऽर्थे ये धर्मा गुणक्रियालक्षणास्तदभावलक्षणा वा तेषा सभावनं तद्योगोत्प्रेक्षणमुत्प्रेक्षा । सा चेव-मन्ये-शङ्के-ध्रुवं-प्रायो-नूनमित्यादिभि. शब्दैर्द्योत्यते ।

रामस ॥ तदभावलक्षणेति । गुणक्रियाभावलक्षण । तद्योगोत्प्रेक्षणमिति । अन्यधर्माणा स्वधर्मीभूताद्वस्तुन उत्कलिताना रसभावाद्यभिव्यक्त्यनुगुणतया वस्त्वन्तराध्यस्तत्वेन लब्धप्रकर्षाणामीक्षणमित्यर्थ । इवग्रहणानुवृत्तेर्लोकातिक्रान्तगोचरत्वमस्या अभ्यनुज्ञातमेव। तेन यत्र कुतश्चिन्निमित्ताल्लौकिक्येव धर्माणा सभावना, न तत्रोत्प्रेक्षा। न हि 'भार वहतीव पुगव.' पयो ददातीव सौगवी' इत्युत्प्रेक्षा प्रवर्तते, लोकातिक्रान्त-

यथा—

'बलं जगध्वंसनरक्षणक्षमं क्षमा न किं संगमके कृतागमि ।
इतीव संचिन्त्य विमुच्य मानसं रुषेव रोषस्तव नाथ निर्ययौ ॥'

अत्र रोषलक्षणस्य गुणस्योत्प्रेक्षा ॥

'असंतोषादिवाकृष्टकर्णयोः प्राप्तशामनः ।
स्वधाम कामिनीनेत्रे प्रसारयति मन्मथः ॥'

अत्र संतोषगुणाभावस्य ॥

'वियति विसर्पतीव कुमुदेषु बहुभवतीव योषितां
प्रतिफलतीव जरठशरकाण्डविपाण्डुषु गण्डभित्तिषु ।
अम्भसि विकसतीव हसतीव सुधाधवलेषु धामसु
ध्वजपटपल्लवेषु ललतीव समीरचलेषु चन्द्रिका ॥'

अत्र क्रियायाः ॥

'कपोलफलकावस्याः कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।
अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ ॥'

अत्र दर्शनक्रियाभावस्य ॥

एवं च—

'हिरण्मयी सा ललनेव जङ्गमाच्युता दिवः स्थास्नुरिवाचिरप्रभा ।
शशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥'

तथा—

'अकालसंध्यामिव धातुमत्ताम्' ।

तथा—

'आवर्जिता किंचिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम् ।
सुजातपुष्पस्तबकावनम्रा संचारिणी पल्लविनी लतेव ॥'

तथा—

'अचिराभामिव विघनां ज्योत्स्नामिव कुमुदबन्धुना विकलाम् ।
रतिमिषमन्मथरहितां श्रियमिव हरिवक्षसः पतिताम् ॥'

१. 'रतिमिव मन्म०' स्यात्.

यथा—

'स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः।'

इत्यादावुत्प्रेक्षाबुद्धिर्न विधेया॥

नगण्येषु स्वन्यतो विशेषणतश्चोपपाद्य(?) कल्पितम्, तथाप्युपमैव। उपमानोपमेययोः साधर्म्यस्य तद्वाचकानां प्रतीयमानत्वात्॥

सादृश्ये भेदेनारोपो रूपकमेकानेकविषयम्।

सादृश्ये निमित्ते सति भेदेन विषयविषयिणोर्निर्देशेन आरोपोऽतथाभूतेऽपि तथात्वेनाध्यवसायो रूपयत्येकतां नयतीति रूपकम्। आरोप्यमाणरूपेणारोपविषयस्य रूपवतः क्रियमाणत्वात्। सादृश्यग्रहणं कार्यकारणभावादिनिमित्तान्तरव्युदासार्थम्। तेन 'आयुर्घृतम्' इत्यादौ न रूपकम्। भेदग्रहणमभेदारोपनिरासार्थम्। तत्र ह्यतिशयोक्तिर्वक्ष्यते। तच्च एकमनेकं चारोपस्य विषयो यत्र तत्तथा॥

तत्रैकविषयं यथा—

'कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु य-
त्सखी[1] कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत्।

गोचराया एव संभावनाया उत्प्रेक्षागोचरत्वात्॥ **विषयविषयिणोरिति**। अर्थादुपमानोपमेययोः॥ **तथात्वेनाध्यवसाय इति**। 'मुखं चन्द्रः' इत्यादौ गौणीवृत्तिविषयतयेत्यर्थः। तथा हि उपमेयशब्दो धर्मिवाची। द्वितीयेनोपमानशब्देन तथाभूतेनानुपपद्यमानसामानाधिकरण्यस्तस्यैवोपमानपदस्य स्वाभिधेयाविनाभूतगुणवृत्तितां नियमयति। ततश्च सामानाधिकरण्यमप्युपपद्यते। अत एव च भेदेऽप्यभेदप्रतीतिरियं नापन्यायः। तथा ह्यज्ञाते भेदे किलाभेदप्रतीतिरेव यत्र, तन्मिथ्याज्ञानम्। यथा शुक्तिकायां रजतप्रतीतिः। तथा भेदे ज्ञातेऽपि यत्राभेदप्रतीतिरिव सोपमा। भेदे ज्ञातेऽप्यामुख्ये किलाभेदप्रतीतौ सजातायामपि पश्चादत्रैवंविधे विशिष्टे सादृश्ये विश्रान्तिस्तद्रूपकम्। अन्यथा भेदेऽप्यभेदप्रतीतावन्याय एव स्यात्। ततश्च मिथ्याज्ञानस्यालंकाररूपत्वं कथमुच्यते। अत्र च केचिच्छब्दारोपपूर्वकमर्थारोपं ब्रुवते। अपरे विपर्ययम्। अन्ये यौगपद्येनोभयम्। एष एव च युक्तः पक्ष इत्याहुः। तथा हि—'शब्दापचारात्ताद्रूप्यं रूपके कैश्चिदुच्यते। ताद्रूप्यारोपतस्त्वन्यैः शब्दारोपोऽत्र कथ्यते॥ उपमानगुणैस्त्वन्यानुपमेयगुणान्गुणान्। पश्यतां युगपद्भाति तत्र तच्छब्दरूपता॥' तत्रेत्युपमेये। तच्छ-

---

1. 'सखी' का० प्र०.

[illegible]

[illegible] ॥'

[illegible]

[illegible]—

[illegible]

[illegible] ॥'

[illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] । उच्यते— [illegible] । यथा—'[illegible] .... [illegible] इति [illegible] इन्द्वयेन वाक्यार्थाभिगतिर्[illegible] प्रमाण समासे [illegible]पमाया, न तु '[illegible]पयोगिनी मुग्ध इव [illegible] चुचुम्बे' इति रूपकस्य । तथा हि मुग्ध इव [illegible] सहशस्य पुष्पस्य प्रतिपत्तौ मुग्धा[illegible]यमानविशेषा पुष्पाश्रिता पूर्वमेव प्रतीतीरस्वतयो[illegible]पारोहति । तेन मुग्धासामर्थ्या[illegible]तया वध्वा कयापि भवितव्यमिति । [illegible] लतानिरी[illegible]यते । तस्मा[illegible]व वधूरिलाक्षी रूपके प्रतिपत्तिः । उपमाप्रतिपत्तेस्तु [illegible] मुखो[illegible]पमितिसामर्थ्याक्षिप्तपुष्पगतरूपविशेषानुपयोगित्वात् । तथा चात्रोपमेये पुष्पविशेषे मुखोपमितिसामर्थ्याक्षिप्ते चुम्बनाधारत्वादौ न साललताया उपयोगोऽस्ति, वध्वा एव तत्रोपयोगित्वात् । तेन वधूरत्र प्रधानम्, तदुपयोगिनी तु साल्लता साललतैव वधूरि[illegible]त्यनया रूपकच्छायया संगतिः प्रतिपद्यत इति । तस्माद्यत्र विशेषावसाये निमित्तमस्ति, तत्र रूपक समासाभिहितोपमा वान्यत्र सकर इति ॥ **सौन्दर्यस्येति** । अत्र तरहि[illegible]

---

१. 'अनिद्र' का० प्र०.

---

१. 'साल्लताया' स्यात्.

यथा—

'जस्स रणन्तेउरए करे कुणन्तस्स मण्डलग्गलयम्।
रससंमुही वि सहसा परम्मुही होइ रिउसेणा॥'[1]

अत्र रणस्यान्तःपुरत्वारोपः श्रौतो मण्डलाग्रलताया नायिकात्वं रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वमर्थसामर्थ्यादवसीयते।

अनेकविषयं यथा—

'यस्या बीजमहंकृतिर्गुरुतरो मूलं ममेति ग्रहो
नित्यत्वस्मृतिरङ्कुरः सुतसुहृज्ज्ञात्यादयः पल्लवाः।
स्कन्धो दारपरिग्रहः परिभवः पुष्पं फलं दुर्गतिः
सा मे त्वच्चरणार्हणापरशुना तृष्णालता लूयताम्॥'

यथा वा—

'इन्द्रस्त्व तव बाहू जयलक्ष्मीद्वारतोरणस्तम्भौ।
खड्गः कृतान्तरसना रसना[2] च सरस्वती राजन्॥'

एवं च येऽन्ये रूपकप्रभेदा वर्ण्यन्ते।

यथा—

'ललनाः सरोरुहिण्यः कमलानि मुखानि केसरैर्दशनैः।
अधरैर्दलैश्च तासां नवबिसनालानि बाहुलताः॥'

इदं सहजावयवं रूपकम्।

'गजो नगः कुथा मेघाः शृङ्खलाः पन्नगा अपि।
यन्ता सिंहोऽपि शोभन्ते भ्रमरा हरिणास्तथा॥'

इदमाहार्यावयवं च।

'अलिकुलकुन्तलभारा सरसिजवदनाश्च चक्रवाककुचाः।
राजन्ति हंसवसनाः संप्रति वापीविलासिन्यः॥'

---

१. 'यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम्।
रससंमुख्यपि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना॥' [इति च्छाया।]

२. 'जिह्वा' रुद्रटे.

[illegible]

[illegible] ... 'अत्र सामान्यस्य विशेषण वा ... [illegible] ... सामान्येन समर्थनं योऽर्थान्तरन्यासः' इति ... [illegible] ... ॥ होइ न गुणाणुराओ इति । अत्र सामान्य विशेषण ... [illegible]

---

१. 'भवति न गुणानुरागो ... [illegible] ...
...... [illegible] ... ॥' [illegible]

---

१. 'सप्तमी' स्यात्

यथा वा—

'देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा ।
न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रतम् ॥'

यथा वा—

'क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥'

यथा वा—

'अत्युच्चपदाध्यासः पतनायेत्यर्थशालिनां शंसत् ।
आपाण्डु पतति पत्रं तरोरिदं बन्धनग्रन्थेः ॥'

एते साधर्म्येण निदर्शनप्रकाराः ॥

वैधर्म्येणापि यथा—

'गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धुर्यो नियुज्यते ।
असंजातकिणस्कन्धः सुखं जीवति गौर्गलिः ॥'

'तवाहवे साहसकर्मनर्मणः[1] पाणिं कृपाणान्तिकमानिनीषतः ।
भटाः परेषां विशरारुतामगुर्दधत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः ॥'

इति ॥

साध्यते ॥ देवीभावमिति, क्व सूर्येति, अत्युच्चपदाध्यास इति । उदाहरणत्रयस्यायमभिप्रायः । यथा कैश्चित्प्रतिवस्तूपमा, प्रकारद्वयेन निदर्शना च पृथक् लक्षिता तथा न लक्ष्यत इत्यर्थः । निदर्शनलक्षणेनैव व्याप्तत्वात् । तथा हि 'देवीभाव–' इति 'क्व सूर्य–' इत्युदाहरणद्वये विशेष एव दृष्टान्तेन साध्यमान उपलभ्यते ॥ ननु प्रतिवस्तूपमान्तर्भवतु निदर्शने । निदर्शनाविशेषस्तु कथमन्तर्भविष्यति । तस्य 'अभवद्वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः' इत्येव लक्षणत्वात् । अत्रोच्यते—क्व सूर्येत्यादौ दार्ष्टान्तिके वस्तुसंबन्धस्य असंभवः, दृष्टान्ते वा, अल्पविषयमत्या सूर्यवंशस्य वर्णनसंभवदिति दार्ष्टान्तिके वस्तुसंबन्धस्यासंभव इति चेत्, न । यत्र वाक्येऽसंभवद्वाच्यं प्रतिपद्यते, तत्र कथमभवद्वस्तुसंबन्धता । स्यादेव यदि प्रतिपदनान्तराधेयस्य वाक्ये कश्चिदसंबन्धः स्यात् । तस्मात् दार्ष्टान्तिके वस्तुसंबन्धस्यासंभवः दार्ष्टान्तिकप्रतिबि-

1. 'शर्मण' का० प्र०. 'साहसकर्मणा शर्म सुख यस्येति विग्रहः' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

यथा वा—

'मदो जनयति प्रीतिं सानङ्गं मानभङ्गुरम् ।
स प्रियासंगमोत्कण्ठां सासह्यां मनसः शुचम् ॥'

अत्र मदादौ यत्प्राकरणिकतया विवक्ष्यते तदुपमेयं शेषाण्युपमानानि । न च क्रमैकत्वमुपमां रुणद्धीति वाच्यम् ।

'राम इव दशरथोऽभूद्दशरथ इव रघुरजोऽपि रघुसदृशः ।
अज इव दिलीपवंशश्चित्रं रामस्य कीर्तिरियम् ॥'

इत्यादौ क्रमैकत्वेऽप्युपमादर्शनात् ।

प्रकृतानां धर्मैक्यं यथा—

'पाण्डुक्षामं वदनम्—' इति ।

यथा वा—

'हंसाण सरेहिं सिरी सारिज्जइ अह सराण हंसेहिं ।
अण्णोण्णं विय एए अप्पाणं णवर गरुअन्ति ॥'

भवति तदा शोभनमेव, नो चेद्दीपकमवस्थितमेव । किं च संकरस्योच्छेदप्रसङ्गान्न क्रियापदं दीपकालंकारः । पृथक् पृथग् लब्धात्मनामलंकाराणामेकवाक्यसंसर्गे संकरः । न च क्रियापदस्य दीपकत्वे रूपकादयोऽलंकारा दीपकात्पृथगात्मानं [illegible]मुल्लभन्ते । तस्मान्न क्रियापदं दीपकम् । सत्यम् । न क्रियापदमात्रमस्माकं दीपकम् । किं तु बहुभिः समानजातीयैः कारकविशेषैरभिसंबध्यमानम् । तस्य चानेकैरर्थैरभिसंबध्यमानस्यार्थादन्वयिरूपं यत्तत्साम्यमुच्यते । प्राकरणिकाप्राकरणिकत्वाभ्यां च तेषामर्थानामुपमानोपमेयभावो गम्यमानो न श्रौतः । अत एव दीपकमुपमातो भिद्यते । यत्रापि प्राकरणिका एव अप्राकरणिका एव वा पदार्था एकधर्मानुगता वर्ण्यन्ते, तत्रापि तेषां परस्परं किंचित्साम्यं विवेयमेव ॥ ननु रुद्रटप्रभृतिभिर्वास्तवभेदतयापि दीपकं प्रतिपादितम्, तत्र च कथमौपम्यं स्यादित्याशङ्क्य निदर्शयति—**मद इति** । मदः सुरादिपानविकारविशेषः । मानभङ्गुरं मानभञ्जनशीलम् । यद्वा मानो भङ्गुरो यत्रेति समासः ॥ क्रियादेर्धर्मस्यैकस्यैव वाक्यार्थेष्वनेकेष्वपि साधारणतयोपादीयमानत्वादौपम्यं [illegible]पतति । तत्रापि यद्विवक्षितं तदुपमेयमितरत्तूपमानमिति । अत एव रुद्रटोक्त[illegible]समुच्चयोऽपि दीपकमेव तुल्यस्वभावत्वादिति ॥ **हंसाणेति** । अत्र हंसानां [illegible] स-

1. 'हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यतेऽथ सरसां हंसैः ।
अन्योन्यमेवैते आत्मानं केवलं गुरूकुर्वन्ति ॥' [इति च्छाया ।]

अप्रकृतानां यथा—

'कुमुदकमलनीलनीरजालिर्ललितविलासजुषोर्दृशोः पुरः का ।
अमृतममृतरश्मिरम्बुजन्म प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥'

'स्विद्यति कूणति वेल्लति विचलति निमिषति विलोकयति तिर्यक् ।
अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने ॥'

इत्यादौ जातेरेव चमत्कारो न दीपकस्येति कारकदीपकं न लक्ष्यते ।

सामान्यविशेषे कार्ये कारणे प्रस्तुते तदन्यस्य तुल्ये तुल्यस्य चोक्तिरन्योक्तिः ।

सामान्ये प्रस्तुते तदन्यस्य विशेषस्य, विशेषे सामान्यस्य, कार्ये कारणस्य, कारणे कार्यस्य, सदृशे सदृशस्य चान्यस्याप्रस्तुतस्योक्तिरभिधानमन्योक्तिः । अप्राकरणिकस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याक्षेप इत्यर्थः ।

रोभिः सरसा च हंसैः सार्यत इति साधारणक्रियया एकयैव हंससरसोः प्राकरणिकयोः संबन्ध इति अन्योन्यनामालंकारो न दीपकतामतिक्रामति ॥ यथा वा—'कण्ठस्य तस्यास्तनुबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य । अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥' इति । अत्र कण्ठमुक्ताकलापयोः प्राकरणिकयोरन्योन्य भूष्यभूषणभाव इति ॥ **कुमुदेति** । अत्र कुमुदादीनि अमृतादीनि चाप्राकरणिकानि दृशोराननस्य च प्रकृतस्य वर्ण्यमानत्वात् । यथा वा—'यैर्दृष्टा सा नवा दृष्टा मुषिता सममेव ते । हृत हृदयमेकेषामन्येषा जन्मनः फलम् ॥' अत्र प्रियतमा प्राकरणिकीं प्रति अवलोकयितृणामनवलोकयितृणा च प्राकरणिकाना मुषितत्वमेको धर्म इति । एव च तुल्ययोगिता पृथक् न वाच्या इति । ननु कारकदीपकमन्यैरुक्तं तत्किं नोच्यते इत्याशङ्क्याह—**स्विद्यतीत्यादि** ॥ **अप्रस्तुतस्येति** । उपवर्णनावसरादपेतत्वादप्राकरणिकस्येत्यर्थः । **अभिधानमिति** । स्तुतिनिन्दोभयानुभयरूपम् ॥ ननु चाप्रस्तुतपदार्थस्वरूपोक्तावसबद्धभाषिता नालंकारगन्धोऽपि । तथा हि । पर्वतोपवर्णनायां क समुद्रस्वरूपमुपवर्णयेत् । उपवर्णने वा शिष्टविगर्हणमवश्य भावीत्याशङ्क्य, अन्योक्तिशब्दार्थं प्रकटीचिकीर्षुराह—**अप्राकरणिकस्याभिधानेनेत्यादि** । सान्तरेण शब्दव्यापारेण गोचरीक्रियमाणः प्राकरणिको योऽर्थस्तेन सहाप्रस्तुतस्य कार्यकारणभावादौ सबन्धे सति सहृदयहृदयावर्जकमलंकाररूपत्वमेतस्या इत्यर्थः । तुल्ये प्रस्तुते यत्र तुल्यस्याप्रस्तुतस्याभिधान तत्र विशेषो विशेषेण प्रतीयत इति पूर्वाभ्यो भेद ।

---

१. 'तवा' का० प्र०.

यथा—

'ऐरावणं स्पृशति मन्त्रयते मरुद्भि-
　　र्वज्रं परामृशति पश्यति योधसार्थान् ।
मेरोस्तटानि विषमीकुरुते महेन्द्र-
　　स्त्वच्छङ्कया निशि न याति नरेन्द्र निद्राम् ॥'

अत्र त्वय्युद्युक्ते न कश्चित्सुखं शेते इति सामान्ये प्रस्तुते विशेष उक्तः।

'अहो संसारनैर्घृण्यमहो दौरात्म्यमापदाम् ।
अहो निसर्गजिह्मस्य दुरन्ता गतयो विधेः ॥'

अत्र क्वापि वस्तुनि विनष्टे विशेषात्मनि प्रस्तुते दैवस्वातन्त्र्यं सर्वत्र सामान्यरूपमप्रस्तुतं वर्णितम् ।

'ये यान्त्यभ्युदये प्रीतिं नोज्झन्ति व्यसनेषु च ।
ते वान्धवास्ते सुहृदो लोकः स्वार्थपरोऽपरः ॥'

अत्र जरासंधः कार्यरूपां श्रद्धेयवचनतां प्रस्तुतामात्मनोऽभिव्यक्तुं सुहृद्बान्धवरूपत्वमप्रस्तुतं कारणं वर्णयति ।

'संग्गं अप्पपरियायं कुच्छुहलच्छिविरहियं महुमहस्स उरम् ।
सुमरामि महणपुरओ अमुद्धयन्दं व हरजटापब्भारम् ॥'

अत्र जाम्ववान् वृद्धसेवाचिरजीवित्वव्यवहारकौशलादौ मन्त्रिताकारणे प्रस्तुते कौस्तुभलक्ष्मीविरहितहरिवक्षःस्मरणादिकमप्रस्तुतं कार्यं वर्णयति ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्याभिधाने द्वौ प्रकारौ । श्लिष्टविशेषणता, सादृश्यमात्रं वा तुल्यान्तरस्याक्षेपहेतुः ।

अन्योक्तौ च यद्वाच्यं तस्य कदाचिद्विवक्षितत्वं कदाचिदविवक्षितत्वं कदाचिद्विवक्षिता[illegible]विवक्षितत्वमिति त्रयी बन्धच्छाया । तत्र विवक्षितत्वं यथा—'परार्थे यः पीडामनुभवति भङ्गेऽपि मधुरो यदीयः सर्वेषामिह [illegible] विकारोऽप्यभिमतः । न सम्प्राप्तो [illegible]

१. 'स्वर्गमपारिजातं [illegible] मधुमथनस्योर ।
　　स्मरामि मथनपुरतोऽमुग्धचन्द्रं च हरजटाप्राग्भारम् ॥' [इति च्छाया ।]

२. 'अपारिजात [illegible]' [illegible]

---

१ 'अप्रस्तुतप्रशंसा' [illegible]

३२

यथा—

'नालस्यप्रसरो जडेष्वपि कृतावासस्य कोशे रुचि-
दण्डे कर्कशता मुखे च मृदुता मित्रे महान्प्रश्रयः।
आमूलं गुणसंग्रहव्यसनिता द्वेषश्च दोषाकरे
यस्यैषा स्थितिरम्बुजन्य वसतिर्युक्तैव तत्र श्रियः॥'

अत्राप्रस्तुतेनाम्बुजेन तुल्यविशेषणवशात्तुल्यः सत्पुरुष आक्षिप्यते॥

'आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः
किं तावदर्जितमनेन दुरर्णवेन।
क्षारीकृतं च वडवावदने हुतं च
पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च॥'

अत्रार्णवस्य गर्हणयान्यायोपार्जितधनत्वादिप्रतीयमानसादृश्यः कश्चि-त्पुरुषविशेष आक्षिप्यते॥

यदि स भृशमक्षेत्रपतितः क्रिमिक्षोदार्पोऽस्मो न पुनरगुणाढ्या मरुभुवः॥' इक्षौ पीडन पीडा, सत्पुरुषे तु परार्थोद्यते तदर्थं क्लेशः। भङ्गोऽपीक्षौ ग्रन्थित्रोटनम्, सत्पुरुषे तु धनाभावनिमित्तो विप्लवः। इक्षोर्माधुर्यमास्वाद्यलक्षणो गुणः, सत्पुरुषे त्वनुल्वणत्वम्। इक्षोर्विकारः शर्करागुडखण्डादि, सत्पुरुषे तु चित्तविक्रिया। न हि सत्पुरुषा विहृला-वस्थायामप्यसेव्याः। उल्वणत्वाभावात्। इक्षोरक्षेत्रमूषरम्, सत्पुरुषे निर्विवेकस्थाना-दिस्थानम्॥ यथा वा—'अमी ये दृश्यन्ते ननु सुभगरूपाः सफलता भवत्येषां यस्य क्षणमुपगतानां विषयताम्। निरालोके देशे कथमिदमहो चक्षुरधुना समं जातं सर्वैः सममथ वान्यैरवयवैः॥' नन्विति। येर्जगदिदं भूषितमित्यर्थः। यस्य चक्षुषो वि-षयतां क्षण गतानामेषा सफलता भवति तदिदं चक्षुरिति संबन्धः। आलोको विवे-कोऽपि। न सममिति। हस्तो हि वरं स्पर्शादानादावप्युपयोगी। अवयवैरिति। अतितुच्छप्रायैरित्यर्थः। अत्र अविचारकजनाकुले काले कश्चिन्महापुरुषः कुशालिनि-रितरजनसमसत्कारतया ततोऽपि चाप्रयोजनया न्यूनसत्कारतया खलीक्रियमाणः प्रस्तुतः॥ यथा च—'प्राणा येन समर्पितास्तव बलाद्येन त्वमुत्थापितः स्कन्धे यस्य चिरं स्थितोऽसि विदधे यस्ते सपर्यां पुरः। तस्यास्य स्मितमात्रकेण जनयञ्जीवाप-

---

१. 'शतेभ्यः' प्राग्लिखितम्. २. 'दहने' का० प्र०.

---

१. 'न सममित्यर्थ.' ख.

[illegible] ।

[illegible]

'[illegible] प्रति[illegible]

[illegible] सतामपि [illegible] ।

[illegible]

[illegible] पुरुषोत्तमेन ॥'

[illegible] ॥' अत्र [illegible] अविवक्षितवाच्यो यथा—'कस्त्वं भो कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते । वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते न च्छायापि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥' कस्त्वं भो इत्यादि प्रश्नोक्तिः । अनेन पदेनेदमाह—'[illegible], [illegible] भवति, तथापि तु [illegible]' । वैराग्यादिवेति । [illegible] न सूचितं ते वैराग्यमिति यावत् । साधु विदितमित्युत्तरम् । कस्मादिति वैराग्ये हेतुप्रश्नः । इद कथ्यत इत्यादि [illegible] तदपि [illegible]तयोत्तरम् । वामेनेति । अनुचितेन [illegible]दिनोपलक्षित इत्यर्थः । वट इति । छायामात्रकरणादेव फलदानशून्याडुडुरकन्धर इत्यर्थः । छायापीति । शाखोटको हि श्मशानाग्निज्वालालीढलतापत्रादिस्तरुविशेषः । न हि वृक्षविशेषेण सहोक्तिप्रत्युक्ती सम्भवत इति अविवक्षिताभिधेयेनैवानेन श्लोकेन समृद्धासत्पुरुषसमीपे वासिनो निर्धनस्य कस्यचिन्मनस्विनः परिदेवितं तात्पर्येण वाक्यार्थीकृतमिति प्रतीयते ॥ विवक्षिताविवक्षितत्वं यथा—'उप्पहजायाए असोहिणीए फलकुसुमपत्तरहिआए । बोरीए वइं देन्तो पामर 'हो हो हसिज्जिहसि ॥' अत्र वाच्योऽर्थो नात्यन्तं सम्भवी नँ वासम्भवीति वा न वक्तुं शक्यम्, व्यङ्ग्यस्यापि भावात् ।

---

१. 'रैदपि' का० प्र०.

---

१. 'यदि निर्बन्ध' ध्वन्यालोकलोचने. २. 'फलदानादिशून्या' ध्वन्यालोकलोचने.

३. 'उत्पथजातायाः अशोभिन्या फलकुसुमपत्ररहितायाः ।
बदर्या वृत्तिं ददत्पामर भो भो हसिष्यते ॥' [इति च्छाया ।]

४. 'हो ओहसिज्जिहसि' ध्वन्यालोके. ५ 'वाच्य एव नियमो नास्तीति' ध्वन्यालोकलोचने.

अत्र पुरुषोत्तमशब्दस्यार्थद्वयवाचकत्वेऽपि सत्पुरुषचरितस्य प्रस्तुतत्वादभिधा एकत्र नियन्त्रितेति सत्पुरुष एव वाच्यो न विष्णुः, तच्चरितस्याप्रकृतत्वात् । तत्प्रतीतिस्तु शब्दशक्तिमूलात् ध्वनेरेव । यद्यपि च सत्पुरु-

---

तथा हि—उत्पथजातायां इति न तथा कुलोद्गतायाः । अशोभनाया इति लावण्यरहितायाः । फलकुसुमपत्ररहिताया इति । एवंभूतापि काचित्पुत्रिणी वा भ्रात्रादिपक्षपरिपूर्णतया सवन्धिवर्गपोषिका वा परिरक्ष्यते । वदर्यां वृत्तिं ददत्पामर भो भो हसिष्यसे । सकललोकैरिति भावः ॥ यथा वा—'सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलं दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक्किं भूयसोक्तेन वा । सर्वं विस्मृतवानसि भ्रमर हे यद्वारणोऽद्याप्यसावन्तःशून्यकरो निषेव्यत इति भ्रातः क एष ग्रहः ॥' रसनाविपर्ययोऽसत्यभाषित्वमपि । चापलमश्रोतव्यश्रवणमपि । मदो गर्वोऽपि । शून्यकरत्वमपि । अत्र रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं च भ्रमरस्यासेवने न हेतुः कर्णचापलं तु हेतुर्मदः प्रत्युत सेवने निमित्तमिति ॥ ननु यत्राप्रस्तुतं वस्तु प्रस्तुतार्थानुबन्धि कथ्यते, तत्र यद्यन्योक्तित्वमभिधीयते, तदा सहसमायप्रयाणे भटीनां प्रियविरहोत्कण्ठितानामनेकविधव्यापारोपवर्णने भूतकालसंबन्धिनि प्रस्तुते 'औत्सुक्यगर्भा भ्रमतीव दृष्टिः पर्याकुला क्वापि मतिः प्रयाति । निरत्ययप्रेमनिबन्धनं च वियोगकाले द्रवतीव चेतः ॥' इत्यप्रस्तुतार्थाभिधायिनि श्लोकान्तरे । तथा समुद्रेण रामं प्रति—'त्वयैव मय्यमियस्थितिर्दत्ता । यामनुपालयता मया भवान्विष्णुरारोपितः' इति प्रस्तुत्योपन्यस्ते 'विअसन्तरअक्खउरं मअरन्दरसुद्धुमायमुहलमहुअरम् । उउणा दुमाण दिज्जन्ति हीरइ न उणा अप्पण चिअ कुसुमम् ॥' इत्यप्रस्तुतार्थप्रतिपादके छन्दोन्तरे च अन्योक्तित्वप्रसङ्गः । अत्र हि तद्वये उपवर्ण्यमानेनाप्रस्तुतेनार्थेन वृत्तान्तरोपनिबद्धः प्रस्तुतोऽर्थोऽनुसंबध्य मैवम् । यत्र हि तस्मिन्नेव वाक्येऽभिधीयमानेनाप्रस्तुतेनार्थेन शब्दानुरूपारूढस्यापि प्रस्तुतस्यार्थस्य सारूप्यादिभिराक्षेपः सोऽन्योक्तेर्विषयः, यत्र त्वेकस्मिन्नेव वाक्ये वाक्यद्वये वा समर्थ्यसमर्थकतया बिम्बप्रतिबिम्बभावेन वा प्रस्तुताप्रस्तुतयोरभिधयैव संस्पर्शो वाक्यैकवाक्यता च सोऽर्थान्तरन्यासस्य निदर्शनस्य वा विषयः । एवं च 'औत्सुक्यगर्भा–' इत्यादौ यद्यपि श्लोकान्तरे समर्थस्य वस्तुन उपक्रान्तत्वात् श्लोकान्तरेण तथाभूतमप्रस्तुतमेव प्रस्तुतार्थाभिसंबन्धि वस्तूपनिबध्यते, तथापि नान्यो-

---

१. 'कुलोद्भूता' ध्वन्यालोकलोचने.

२. 'विकसद्रजःकलुषं मकरन्दरसाध्मातमुखरमधुकरम् ।
ऋतुना द्रुमाणां दीयते ह्रियते न पुनस्तदात्मनैव कुसुमम् ॥' [इति च्छाया ।] (आ० ६ स्क० ११) सेतुटीकानुसारेण. ३. 'उदुणा' सेतौ. ४. 'दिज्जइ' सेतौ. ५ 'उणो तमप्पण' सेतौ. ६. 'वृत्तद्वये' स्यात्. ७. 'वद्यगेवेति चेत् । मैवम्' स्यात्.

पस्य विष्णोरिव विश्वोद्धरणशक्तिर्नास्ति, तथापि गुणवृत्त्या संभवतीति न दोषः॥

अन्योक्तिश्च क्वचित्स्तुतिरूपा।

यथा—'नालस्य प्रसर—' इति।

क्वचिन्निन्दारूपा।

यथा—'आदाय वारि—' इति।

क्तिरिति वक्तव्यम्। अपि त्वर्थान्तरन्यास एवासौ। अत्र हि वृत्तान्तरेणोपक्षिप्तो योऽसौ भटीना वियोगजनितो व्यापारो भूतकालसंबन्धी विशेषभूतः स कालमात्रसंबन्धिना सकलवियोगिनीव्यापारेण सामान्यरूपेण समर्थितः॥ यद्यप्युत्प्रेक्षाप्यत्रास्ते, तथापि प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायोऽत्रानुसर्तव्यः। यद्वा संकर एवास्तु, न तावदन्योक्तिरियम्। तथा 'विचसन्तरअरकेउर' इत्यत्रापि वृत्तान्तरोपनिबन्धनोपक्षिप्तेऽर्थे रामसमुद्रव्यापाररूपे वृत्तान्तरेण ऋतुद्रुमव्यापारात्मनस्तत्प्रतिबिम्बस्य निदर्शितत्वान्निदर्शनालंकारतैव। 'विकचद्रज कर्बुर मकरन्दसाध्मातमुखरमधुकरम्। ऋतुद्रुमाणा दीयते ह्रियते न पुनरात्मनैव कुसुमम्॥' इत्यर्थः। ऋतुरत्र वसन्तः। कुसुममिति जातावेकवचनम्॥ अथात्र कोऽलंकारः—'लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो महान्स्वीकृतः स्वच्छन्दस्य सुखं जनस्य वसतश्चिन्तानलो दीपितः। एषापि स्वयमेव तुल्यरमणाभावाद्वराकी हता कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्व्यास्तनुं तन्वता॥' द्रविणशब्देन सर्वस्वप्रायत्वमनेकस्वकृत्योपयोगित्वमुक्तम्। गणित इति। चिरेण हि यो व्ययः संपद्यते न तु विद्युदिव झटिति, तत्रावश्यं गणनया भवितव्यम्। अनन्तकालनिर्माणकारिणोऽपि (तु) विधेर्न विवेकलेशोऽप्युदभूदिति परमस्याप्रेक्षावत्त्वम्। अत एवाह—क्लेशो महानिति। अनेन प्रस्तुतानर्थप्राप्तिरुक्ता। एवमपि यदि परस्योपकारः स्यात्तदा को दोष इत्याशङ्क्याह—स्वच्छन्दस्येति। परार्थोऽपि न कश्चित्। यतो विश्रृङ्खलस्य। जनस्यैतदभिलापजननेन प्रथनेऽभिलापो द्वितीये चिन्तनमिति। चिन्तानलो दीपितः। येन सर्वमन्यत्परित्यज्यैतत्प्राप्त्युपायान्वेषणपरः संजातः। न चाप्यस्याः कश्चित्स्वार्थोऽनर्थलावण्यसुन्दरतरतनुलतानिर्माणे प्रत्युत समुचितवल्लभलाभाभावादसंप्राप्तसंभोगविफलमनोरथवञ्चितैवेय वराकीत्याह—एषापीति। यत्स्वयं निर्मीयते तदेव

---

१. 'क्वउर' सेतौ. २. 'न्दरसा' स्यात्. ३. 'ऋतुना' स्यात्. ४. 'स्वच्छन्दचरतो' ध्वन्यालोके. ५. 'सखीजनस्य' ध्वन्यालोके. ६. 'हृदये चिन्ताज्वरो निर्मितः' ध्वन्यालोके. ७ 'योग्यो च' ध्वन्यालोकलोचने. ८. 'मस्य प्रेक्षा,' 'मस्योत्प्रेक्षा०' ध्वन्यालोकलोचने.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] ॥

[illegible]

कि... संभाव्या । न हि वीतरागो [illegible] भावान् पश्यति । न [illegible]
काकरहितरूपं भाति । तस्मात्प्रस्तुतानुसारेण [illegible] युक्तिरुपपद्यते । अन्योक्ता-
वपि ह्यप्रस्तुत[illegible] वक्तव्य[illegible] । न हि [illegible] अन्योक्तिर्भवति—'अहो सिद्धे-
ते कार्पण्यम्' इति । [illegible] परप्रस्तुतपरतयेति नाशङ्कनीयम्, किं तर्हि [illegible] । सत्यमे-
तत् । किंतु न ह्ययं श्लोकः क्वचित्प्रबन्ध इति श्रूयते, येन तत्प्रकरणानुगुणार्थतास्य परिक-
ल्प्यते तस्मादन्योक्तिरेवेयम् । यस्मादनेन वाच्येन गुणीकृतात्मना नि सामान्यगुणा-
वलेपाध्मातस्य निजमहिमोत्कर्षजनितसमत्सरजनज्वरस्य विशेषज्ञमात्मनो न किंचिदे-
वापर पश्यतः परिदेवितमेतदिति प्रकाश्यते । नि सामान्येनेति निजमहिमेति विशेष-

१. 'न' नास्ति लोचने. २ 'च' ध्वन्यालोके नास्ति ३. 'शकुन्तलादौ' ध्वन्यालो-
कलोचने. ४. 'उत स्तुतिगर्भोक्ति' ध्वन्यालोकलोचने. ५. 'न' लोचने तु नास्ति
६. 'प्रतिभाति' लोचने ७. 'अप्रस्तुतप्रशंसायामपि' लोचने. ८. 'सा' लोचने.
९ 'दप्रस्तुतप्रशंसेय' ध्वन्यालोके. १०. 'न्येति' लोचने

कचिदनुभयरूपा ।

यथा—

'इतो वसति केशवः पुरमितस्तदीयद्विषा-
मितोऽपि शरणागताः शिखरिपक्षिणः शेरते ।
इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकै-
रहो विततमूर्जितं भरसहं च सिन्धोर्वपुः ॥'

अत्र निन्दा स्तुतिर्वा विस्मयोक्तावेवास्तमयत इत्यनुभयरूपा ॥

व्यङ्ग्यस्योक्तिः पर्यायोक्तम् ।

व्यङ्ग्यस्य प्रतीयमानस्यार्थस्य अभिधानं यत्पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेण कथनं **पर्यायोक्तम्** । अत एव चान्योक्तेरस्य भेदः । न हि तत्र गम्यमानस्यार्थस्य भङ्ग्यन्तरेणाभिधानम्, अपि त्वप्रस्तुतद्वारेण तस्याक्षेप इति ।

इदमिति परिदेवितमिति अमीषां चतुर्णां वाक्यखण्डानामर्थस्य क्रमेण पादचतुष्टयतात्पर्यतया प्रतीयमानत्वात् । तथा चायं विनिश्चयवृत्त्यन्ते धर्मकीर्त्याचार्यस्य श्लोक इति प्रसिद्धिः । एतदर्थसंसूचकश्चापरो हि स्फुट एव तस्य श्लोको विद्वद्भिः परिपठ्यते । यथा—'अनध्यवसितावगाहनमनल्पधीशक्तिनाप्यदृष्टपरमार्थतत्त्वमधिकाभियोगैरपि । मतं मम जगत्यलब्धसदृशप्रतिग्राहकं प्रयास्यति पयोनिधेः पय इव स्वदेहे जराम् ॥' अवगाहनमध्यवसितमपि न यत्र, आस्तां तस्य संपादनम् । परमं यदर्थतत्त्वं कौस्तुभादिभ्योऽप्युत्तमम् । अलब्धं प्रयत्नपरीक्षितमपि न प्राप्तम् सदृशमस्य तथाभूतं प्रतिग्राहकम् एकैको ग्राहो जलचरः प्राणी ऐरावणोच्चैःश्रवो धन्वन्तरिप्रायो यत्र तदलब्धसदृशप्रतिग्राहकम् । इयति चार्थे साम्यादुपमालङ्कारोऽनन्तरं तु स्वात्मनि विस्मयधामतयाद्भुते विश्रान्तिः, परस्य च श्रोतृजनस्याह्लादास्पदतया प्रयत्नग्राह्यतया चोत्साहजननेनैवंभूतमत्यन्तोपादेयं रत्नातिशयसमुचितजनानुग्राहकं कृतमिति स्वात्मनि मुदालङ्कारिताप्रदर्शनया धर्मवीरस्पर्शनेन वीररसे विश्रान्तिरिति मन्तव्यम् । अन्यथा परिदेवितमात्रेण किं कृतं स्यात् । अप्रेक्षापूर्वकारित्वमात्मन्यावेदितं चेत्किं ततः स्वार्थपरार्थसम्भवादिति । तदनेन निर्विवादतदीयश्लोकेनैव तदभिप्रायस्य परिदेवितविषयस्य संवेदनात्त्वात्पूर्वेणाप्यन्योक्तिरेव समर्थ्यते । तत्रापि चारुत्वास्वादपुरःसरा वीररसविश्रान्तिपर-

१. 'अप्रस्तुतप्रशंसोपमालक्षणमलङ्कारद्वयम्' लोचने २. 'एवंभूत' लोचने ३. 'उत्प्रेक्षा' लोचने.

यथा—

'शत्रुच्छेददृढेच्छस्य मुनेरुत्पथगामिनः ।
रामस्यानेन धनुषा देशिता धर्मदेशना ॥'

अत्र 'भीष्मेण भार्गवो जितः' इति व्यङ्ग्यस्य 'देशिता धर्मदेशना' इत्यनया भङ्ग्या भणनम् ॥

विशेषविवक्षया भेदाभेदयोगायोगव्यत्ययोऽतिशयोक्तिः ।

प्रकृतस्यार्थस्य विशेषवर्णनेच्छया भेदस्य व्यत्ययोऽभेदाभिधानं यत्तदतिशयाभिधानादेकातिशयोक्तिः ।

यथा—

'सुधाबद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतां
किरन्ज्योत्स्नामच्छां लवलफलपाकप्रणयिनीम् ।
उपप्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मना-
गनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः ॥'

अत्र मुखचन्द्रयोर्भेदेऽप्यभेदः ॥

तानुसंधेयेति । तर्हि यत्र प्रकरणमेव किंचिन्नास्ति तत्र कोऽलंकारः । यथा—'नितण्ड दुरारोहम्–' इति । उच्यते । तत्रोभयोरलंकारयोरन्यतरपरिग्रहेण दोषः, नापि साधकं प्रमाणम्, तत्र संकरालंकारो वक्ष्यते । अत्र च शठतरपोटापाटलयोरन्यतरस्याप्राकरणिकत्वाभावान्न ज्ञायते । किमियं समासोक्तिरुतान्योक्तिरिति संकरालंकार एव । अन्ये त्वाहुः—यत एव प्रकरणापरिज्ञानमत एवात्र प्राधान्येन पाटलोपवर्णने क इव वस्तुपरिपोष इत्यन्यपरत्वे प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रत्युपदेशाय शास्त्रमिव श्लोकाः कल्पन्त इति समासोक्तिपरिग्रहे कुतो दोषाभावः । तस्मादन्योक्तिरेवेयमिति ॥ **व्यङ्ग्यस्येति** योग्यतया निर्देशः । **अनया भङ्ग्या भणनमिति** । देशिताधर्मदेशनेति भङ्ग्यन्तररचितशब्दैरित्यर्थः । तेन यद्भङ्ग्यन्तरेणोच्यते तद्व्यङ्ग्यम् । यथाप्येकघनरूपतालक्षणप्रकारेण व्यङ्ग्य प्रतीयते, न तथा वक्तु शक्यते । क्रमभाविविकल्पप्रभवानां शब्दानां तथाभिधानशक्तेरभावात् । यथा गवि शुक्ले चलति दृष्टे गौः शुक्लश्चल इति विकल्पो यदेव दृष्टमभ्यासपाटवापेक्षी तदेव विकल्पयति न तु यथादृष्टम् । अशेषविशेषावच्छिन्नस्वलक्षणाकारतयानुभवस्योत्पत्तेः । तथा अभिन्नासंघटत्वेन दृष्ट भेदगर्भ्या विकल्पयति । निरंशस्य वस्तुनो भेदसंसर्गयोरभावात् । तौ हि विकल्पस्यैव व्यापारः । स ह्यभिन्नमपि वस्तु गौः शुक्लश्चल इत्येव भिनत्ति । भिन्नमपि पदार्थजातमयं गौरयमपि गौरित्येव संसृजति ॥ **अभेदाभिधानमिति** । गौण्या वृत्त्येत्यर्थः ॥

यथा वा—

'अयि[1] दियर[2] किं न पेच्छसि आयासं किं मुहा पलोएसि ।
जायाएँ बाहुमूलम्मि अद्धयन्दाण परिवाडिम् ॥'

अत्र नखार्धचन्द्राणाम् ॥

अभेदस्य व्यत्ययो भेदो द्वितीया ।

यथा—

'अण्णं[3] लडहत्तणयं अण्ण[4] च्चिअ कावि वत्तणच्छाया ।
सामा सामण्णपयावइस्स[5] रेह च्चिय न होइ ॥'

अत्र लटभत्वादेरभिन्नस्यैव भेदेनाभिधानम् ॥

योगस्य सम्बन्धस्य व्यत्ययोऽसंबन्धस्तृतीया ।

यथा—

'मल्लिकामालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः ।
क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥'

अत्राभिसारिकाणां लक्षणक्रियायोगेऽपि ज्योत्स्नाबाहुल्योत्कर्षविवक्षयायोग उक्तः ।

यथा वा—

'अपाङ्गतरले दृशौ मधुरवक्रवर्णा गिरो
विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।
इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशा स्वतो लीलया
तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥'

अत्र मदोदयस्य लक्षणेऽपि स्वाभाविकविभ्रमाणामुत्कर्षविवक्षया लक्षणस्यायोग उक्तः ॥

---

१. 'अयि देवर किं न प्रेक्षसे आकाशं (आयासं वा) किं मुधा प्रलोकयसि ।
जायाया बाहुमूलेऽर्धचन्द्राणां परिपाटीम् ॥' [इति संस्कृतम् ।]

२ 'अइ दिअर किं ण' गाथासप्तशत्याम्.

३. 'अन्यत्सौकुमार्यमन्यदेव कापि वर्तनच्छाया ।
श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव न भवति ॥' [इति संस्कृतम् ।]

४. 'अण्णा' का० प्र० ५ 'पआवइणो' का० प्र०

एवम्—

'एसो वि ण सच्चविओ जीसे परारन्तपल्लवारुणराओ ।
मज्जणतम्बेसु भओ तह मदातम्बेसु लोयणेसु शमरिसो ॥'

इति ।

अयोगस्य व्यत्ययो योगश्चतुर्थी ।

यथा—

'पश्चात्पर्यस्य किरणामुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।
प्रायोऽत्र हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥'

अत्रानुद्धते चन्द्रे रागसागरवृद्धेरयोगेऽपि चन्द्रस्योद्दीपनविभावनातिशयप्रतिपादनार्थं योग उक्तः ।

यथा वा—

'पुराणि यस्या सवराङ्गनानि वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्ग्यः ।
रूपं समुन्मीलितसद्विलासमस्त्रं विलासाः कुसुमायुधस्य ॥'

तथा—

'न तज्जल यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥'

अत्र वराङ्गनादीनां पङ्कजादीना च निःशेषतया पुरजलादिव्याप्तेरयोगेऽपि योग उक्तः ।

यथा वा—

'उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।
वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥'

अत्र वारणेन्द्रलीला गिरिर्वहतीत्यसंबन्धेति संबन्धः । यद्वा गिरिवारणेन्द्रगतयोर्लीलयोर्भेदेऽप्यैक्यमध्यवसितम् ।

एवमिति । मज्जनाताम्रयोर्लोचनयोर्मदरागे मदाताम्रयोः कोपोपरागे च

१. 'एषोऽपि न ··· यस्या प्रसरत्पल्लवारुणरागः ।
मज्जनताम्रेषु भवस्तथा मदाताम्रेषु लोचनेषु ··· ··॥' [इति संस्कृतम् ।]

२. 'किरणानुदीर्णं' स्यात्

यथा वा—

'दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।
रमयन्ति जगन्ति चिरं[1] कथमिव कवयो न ते वन्द्याः ॥'

अत्र दिवंगतकविगुणानां रमणायोगेऽपि योग उक्तः ।

तथा—

'हृदये चक्षुषि वाचि न तव सैवाभिनवयौवना वसति ।
वयमत्र निरवकाशा विरम कृतं पादपतनेन ॥'

अत्रैकस्य युगपदनेकवृत्तित्वायोगेऽपि योग उक्तः ॥ एवंविधे च सर्वत्र विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते । ता विना प्रायेणालंकरणत्वायोगादिति न सामान्यमीलितैकावलीनिदर्शनाविशेषाद्यलंकारोपन्यासः श्रेयान् ॥

विवक्षितस्य निषेध इवोपमानस्याक्षेपश्चाक्षेपः ।

विशेषविवक्षयेत्यनुवर्तते । वक्तुमिष्टस्य प्राकरणिकत्वात्प्रधानस्याशक्यवक्तव्यत्वमतिसिद्धत्वं[2] वा विशेषं वक्तुं निषेध इव न तु निषेध एव । निषेधमुखेन विशेष एव तात्पर्यादित्येक आक्षेपः । उपमानस्य च य आक्षेपस्तिरस्कारः सोऽन्यः ।

लक्ष्यमाणेऽपि लक्षणायोगो दर्शनीयः ॥ **अलंकरणत्वायोगादिति** । तथा चाह—'सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते । यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥' इति ॥ **सामान्येति** । 'मल्लिका–' इत्यादौ सामान्यम्, 'अपाङ्गतरले' इति 'एत्तोवि' इत्यनयोर्मीलितम्, 'पुराणि' इति 'न तज्जलम्' इत्यनयोरेकावली, 'उदयति–' इत्यादौ निदर्शना, 'दिवमप्युपयातानाम्' इति 'हृदये चक्षुषो' इत्यनयोर्विशेषाद्यलंकारो यथान्यैः प्रदर्शितस्तथा न दर्शनीय इति ॥ **अशक्यवक्तव्यत्वमिति** । वक्ष्यमाणविषयतामाह । **अतिसिद्धत्वमिति** । अतिप्रसिद्धत्वम् । अनेन उक्त-

---

१. 'गिरः कथमिह' रुद्रटे २. 'अतिप्रसिद्धत्व' का० प्र०

---

१. 'सर्वत्र' ध्वन्यालोके 'यातिशयोक्तिर्लक्षिता सैव सर्वा' लोचने व्याख्योपलम्भात् 'सैव सर्वत्र' इति पाठो भवेत् २ 'एसो' मूले

[illegible]

यथा वा—

'[illegible]मिमं [illegible]नयुगलेन [illegible] किं [illegible] ।
[illegible]दृशानि दिशि दिशि [illegible] ननु [illegible]नि ॥'

अत्र [illegible]नयुगलस्योपमानी[illegible]स्याक्षेपः ।

यथा वा—

'अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल तात मा स्म दृप्य ।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥'

अत्र हालाहलस्योपमानस्याक्षेप इति न प्रतीपमलङ्कारान्तरम् ॥

विषयतामाह । 'निमुक्तेनाप्रियेण ते' इति [illegible] [illegible] वा [illegible] शक्यत इत्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तये ॥ किमनेनेति । तदप्राप्तो [illegible] [illegible]

१. 'मरण' स्यात् २ 'श्चे' वामनकाव्यालङ्कारे. ३ 'चेत्' वामनालङ्कारहृत्तौ ४. 'भद्रे' रुद्रटे

१. 'किमुक्ते' मूले २ 'नात्तात्मा' स्यात्

अर्थानां विरोधाभासो विरोधः ।

जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपाणां पदार्थाना सजातीयेन विजातीयेन वा वस्तुवृत्त्या विरोधेऽपि परस्परप्रतिबन्धलक्षणो व्याघातलक्षणो वाद्यो विरोधस्तद्वदाभासमानो विरोधः ।

तत्र जातेर्जात्या यथा—

'एकस्यामेव तनौ बिभर्ति युगपन्नरत्वसिंहत्वे ।
मनुजत्ववराहत्वे तथैव यो विभुरसौ जयति ॥'

गुणेन यथा—

'द्रोणाश्वत्थामर्यमेशु[1] श्रुत्वा श्रुत्वा द्वयं स्थितम् ।
ब्राह्मण्यमथ शौर्यं वा को नु चिक्रीयते पुमान् ॥'

क्रियया यथा—'सिंहोऽपि परिभूयते ।'

द्रव्येण यथा—

'सृजति च जगदि[2]दमवति च संहरति च हेलयैव यो नियतम् ।
अवसरवशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम् ॥'

गुणस्य गुणेन यथा—

'सत्यं त्वमेव सरलो जगति जराजनितकुब्जभावोऽपि ।
ब्रह्मन्परमसि विमलो वितताध्वरधूममलिनोऽपि ॥'

क्रियया यथा—

'पेशल[3]मपि खलवचनं दहतितरां मानसं संत[4]त्त्वविदाम् ।
परुषमपि सुजनवाक्यं मलयजरसवत्प्रमोदयति ॥'

पारहेतवस्तस्या भवन्तीत्यतिप्रसिद्धोऽयमर्थ इत्यस्य प्रतिपादनाय ॥ **व्याघात इति ।** एकतरप्रतिबन्धरूप ॥ **तद्वदाभासमान इति ।** अय भाव —विशेषविपक्षेष्वन्याप्यनुवर्तमानत्वात्, यत् भावान्तरेभ्यो वैशिष्ट्य स्थापयितुमामुखे विरोधप्रतीतिकारि न तु विरोधपर्यवसायि वचस्तन्नाम विरोधालङ्कारः, यत्र पुन परिहारासंभवस्तत्र व्याहत दोष इति ॥ **सत्यं त्वमेवेति ।** अत्र सरलविमलशब्दयोरेकार्थत्वात् श्लिष्टता न समस्तीति सवरासाद्गा न कार्या । चेतसो हि सरल नाञ्जिमत्त्वाद् सोऽपि सरल-

१ 'रामेषु स्याद्' २ नरदेव का० प्र० ३ 'पेशल' का० प्र० ४ 'सततमतत्त्ववराज्ञौ पर्या' का० प्र० टी०

द्रव्येण यथा—

'क्रौञ्चाद्रिरुद्दामदृषद्दृढोऽसौ यन्मार्गणानर्गलशातपातः ।
अभून्नवाम्भोजदलाभिजातः स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः ॥'

क्रियायाः क्रियया यथा—

'बालमृगलोचनायाश्चरितमिदं [illegible] मम ।
जडयति संतापयति न [illegible] न मे नयति ॥'

द्रव्येण यथा—

'सीता ददाह नेत्राग्निर्हिमं दहति भूरुहः ।
ताप्यन्ते शशिना नित्यं निरेहं कामिनो भृशम् ॥'

द्रव्यस्य द्रव्येण यथा—

'समदमतङ्गजमदजलनिः[1]स्यन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् ।
क्षितितिलक त्वयि तटजुषि शङ्करचूडापगापि कालिन्दी ॥'

एवं दश भेदाः । एषु परस्परप्रतिबन्धो विरोधः ।

व्याघातो यथा—

'अप्यसज्जनसागत्ये न वसत्येव वैकृतम् ।
अक्षालितविशुद्धेषु हृदयेषु मनीषिणाम् ॥

अत्र क्षालनाभावे विशुद्धिर्व्याहन्यते ।

यथा वा—

'महर्धिनि कुले जन्म रूपं स्मरसुहृद्वयः ।
तथापि न सुखप्राप्तिः कस्य चित्रीयते न धीः ॥'

तथा—

'स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
हरतापि तनुं यस्य शंभुना न हृतं बलम् ॥'

विमलः ॥ **विभावनेति** । 'अप्यसज्जनसागत्ये' इत्यादौ विभावना, 'महर्धिनि' इति

1. 'निस्पन्द' का० प्र०.

तथा—

'कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने ।
नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै कुसुमधन्वने ॥'

एषु कारणसामग्र्ये फलाभावो व्याहन्यते ।

यथा वा—

'सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः
सा पीनं परिणाहिनं स्तनभरं धत्ते सखेदा वयम् ।
साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स इत्यद्भुतम् ॥'

अत्रान्यदेशस्थितेन कारणेनान्यदेशस्थकार्योत्पादो व्याहन्यते ।

यथा वा—

'दिशामलीकालकभङ्गतां गतस्त्रयीवधूकर्णतमालपल्लवः ।
चकार यस्याध्वरधूमसंचयो मलीमसः शुक्लतरं निजं यशः ॥'

अत्र मलीमसेन शुक्लतरीकरणं व्याहन्यते ।

तथा—

'आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वम् ।
विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥'

अत्रानन्ददानं शरीरतापेन व्याहन्यते ।

'शिरीषादपि मृद्वङ्गी केयमायतलोचना ।
अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः ॥'

अत्र मार्दवं कार्कश्येन व्याहन्यते ।

– – —

'स एक' इति 'कर्पूर इव' इति च त्रिषु विशेषोक्तिः, 'सा बाला' इत्यादावसंगतिः, 'दिशामलीकालक' इति 'शिरीषादपि' इति 'आनन्दममन्दमिमम्' इति 'विपुलेन' इति

१. 'नमस्त्वेतस्मै' का० प्र० २ 'पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं' काव्यानुशासने ३. 'छेद' का० प्र०. ४ 'दुःसहो मदनानलः' का० प्र०

न ॥

'[illegible] ।
[illegible] ॥'

अत्र हीनेन गुरुकार्यकरणं व्याहन्यते ।

'किं [illegible] ।
[illegible] ॥'

अत्राधिकेन स्वल्पकार्यकरणं व्याहन्यते ।

यथा वा—

'अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।
माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥'

अत्र मानाशक्यत्वेन मानं व्याहन्यते ।

तथा—

'भवत्संभावनोत्थाय परितोषाय मूर्छते ।
अपि व्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥'

अत्राङ्गानामतिविपुलतया परितोषाभानं व्याहन्यते ।

यथा वा—

'दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव या. ।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥'

अत्र दृशैव दाहो जीवनं च व्याहन्यते ।

यथा वा—

धवलोसि जइ वि सुन्दर तह वि तए मज्झ रञ्जियं हिययम् ।
रायभरिए वि हियए सुहय निहित्तो न रत्तोसि ॥[1]

अत्र धवलेन रञ्जनं रागभृतहृदयेनारञ्जनं च व्याहन्यते ॥ एवं च विभावनाविशेषोक्त्यसंगतिविषमाधिकव्याघातातद्गुणाः पृथगलंकार-

'किं ददातु' इति च पञ्चसु विषमम्, 'अहो विशालम्' इति 'भवत्सभावनोत्थाय' इति च द्वयोरधिकम्, 'दृशा दग्धम्' इति व्याघात , 'धवलोऽसि' इत्यत्रातद्गुणश्चेति पृथगलकारा न

1. 'धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रञ्जितं हृदयम् ।
रागभरितेऽपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ॥' [इति संस्कृतम् ।]

त्वेन न वाच्याः । विरोध एवान्तर्भावात् । उक्तिवैचित्र्यमात्राद्भेदे च लक्षणकरणेऽलंकारानन्त्यप्रसङ्गः ॥

सहार्थबलाद्धर्मस्यान्वयः सहोक्तिः ।

धर्मस्य क्रियागुणलक्षणस्य सहार्थसामर्थ्याद्योऽन्वयः प्रतिपाद्यतेऽर्थादनेकेषु वस्तुषु सा सहोक्तिः ।

क्रियालक्षणा यथा—

'रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः ।
निमेषमात्रादवधूय तद्व्यथां सहोत्थितः सैनिकहर्षनिःस्वनैः ॥'

गुणलक्षणा यथा—

'सह दीर्घा मम श्वासैरिमाः संप्रति रात्रयः ।
पाण्डुराश्च ममैवाङ्गैः सार्धं ताश्चन्द्रभूषणाः ॥'

श्लिष्टविशेषणैरुपमानधीः समासोक्तिः ।

श्लेषवद्भिरुपमेयविशेषणैर्योपमानस्य प्रतीतिः सा समासेन संक्षेपेणार्थद्वयकथनात्समासोक्तिः ।

वाच्या इति ॥ **रघुर्भृशमिति** । अत्र रघुगता पतनक्रिया शाब्दी । अश्रुगता तु सहार्थसामर्थ्यादवसीयते ॥ एवं गुणोदाहरणेऽप्यूह्यम् । अत्राभिधाव्यापाराद्द्वौ नोभयान्वयिनः प्रतीयन्ते, प्राकरणिकत्वाप्राकरणिकत्वाभ्यां चोपमानोपमेयभावः, तेनास्याः सहोक्तेर्नोपमादावन्तर्भावः । तथा ह्युपमायामुभयोरुपमानोपमेययोरनुगामित्वं धर्माणामिव यत्वाद्यभिधाव्यापारात्प्रतीयते, इह तु तादृशोऽभिधाव्यापारो नोपलभ्यते तेनात्रोपमात्वाभावः ॥ कश्चित्तु—'समासोक्तिः सहोक्तिश्च नालंकारान्तरं [illegible] । अलंकारान्तरत्वेन शोभाशून्यतया तथा ॥' इति सहोक्तिरलंकारो न भवतीति प्रतिपादयति । तत्र शोभाशून्यत्व एव तत्र नोपमादयोऽप्यलंकारा न भवन्तीति [illegible] तमेव । अहृद्यत्वे च शिरसि सहोपाध्याय पतति, पुत्रेण सह पिता [illegible] सहोक्तिर्मा भवतु । 'सह दिवसनिशाभिर्दीर्घाः श्वासदण्डाः सह मणिवलयैः [illegible] । तु सुतनु [illegible] इत्यत्र [illegible] ॥ [illegible]

१. 'सह दिवसनिशाभिर्दीर्घाः श्वासदण्डाः सह मणिवलयैर्बाष्प[illegible] ।
तव सुभग वियोगे [illegible] सह च [illegible] ॥'
[इति [illegible]]

यथा—

'उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम्।
यथा समस्तं तिमिरांशुकं तया पुरोऽपि रागाद्गलितं न लक्षितम्॥'

अत्र निशाशशिनोरुपमेययोरुपोढरागादिसंश्लिष्टविशेषणबलान्नायकयो-रुपमानयोः प्रतीतिः॥

तीयमानोपमात्वरूपं नातिवर्तत इत्युपमैवेष्यते । हन्त तर्हि रूपकापह्नुतप्रस्तुत[illegible] नोऽपि पृथङ्न वक्तव्याः । तत्राप्युपमानोपमेयभावप्रतीतेरुपमैवालंकारो वाच्यो [illegible] । यथाह वामनः—'प्रतिवस्तुप्रभृतिरुपमाप्रपञ्चः' इति ॥ अथ [illegible] [illegible]विलक्षणं विशेषमङ्गीकृत्य रूपकादिव्यवहारः प्रवर्तते । तर्हि [illegible] [illegible]विशेषं समस्तीति समासोक्त्यादिभिः [illegible] [illegible]॥ उपोढरागेणेति । उपोढो धृतो रागः सांध्योऽरुणिमा, प्रेम च येन । [illegible] ज्योतींषि, नेत्रविभागाश्च यत्र । तथेति झटित्येव, प्रेमरभसेन च । [illegible] परिचुम्बितुमाक्रान्तं च । निशाया मुखं प्रारम्भः, वदनकमलं च । यथेति । यथा [illegible] प्रेमरभसेन च । तिमिरं च अंशुकाश्च सूक्ष्मा [illegible] [illegible] तिमिरं वांशुकं नीलजालिका [illegible] [illegible] । रागाद्[illegible] [illegible] । पुरोऽपि [illegible] [illegible] [illegible] । न लक्षितं [illegible] [illegible]

स्वभावाख्यानं जातिः ।

अर्थस्य तादवस्थ्यं स्वभावः । स च संस्थानस्थानकव्यापारादिस्तस्य वर्णनं जातिः ।

तत्र संस्थानं यथा—

'पर्याणस्खलितस्फिजः करतलोत्क्षिप्तोत्तरीयां वला
वल्गद्भिस्तुरगैर्गता विधुरतामज्ञातवल्गाग्रहाः ।
नेपथ्यैः कथयन्ति भूपतनयाहुःश्लिष्टसंपादितै-
र्निर्लक्ष्यार्पितचक्षुषः परिचयोपात्ता श्रियं श्रोत्रियाः ॥'

स्थानकं यथा—

'स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम् ।
ददर्श चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥'

व्यापारो यथा—

'ऋजुतां नयतः स्मरामि ते शरमुत्सङ्गनिषण्णधन्वनः ।
मधुना सह संमिताः कथा नयनोपान्तविलोकितं च तत् ॥'

[illegible] नायिका [illegible] ॥ **तादवस्थ्यमिति ।** [illegible] भावस्तादवस्थ्यमिति । [illegible] विपर्यासेन [illegible] पर्यन्ते [illegible] । [illegible] स्वभावोक्तिरलंकृति । [illegible] ॥ [illegible] जातिरलमेव । वस्तुनो हि [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] विद्यते । [illegible] ॥ [illegible] **यथा ।** [illegible] त्यादि । [illegible]

स्तुतिनिन्दयोरन्यतरपरता व्याजस्तुतिः ।

स्तुतेर्निन्दापरता निन्दायाश्च स्तुतिपरता यत्रोच्यते सा व्याजरूपा व्याजेन वा स्तुतिः व्याजस्तुतिः ।

यथा—

'दिनमवसितं विश्रान्ताः सस्त्वया मरुकूप हे
परमुपकृतं शेषं वक्तुं ह्रिया वयमक्षमाः ।
भवतु सुकृतैरध्वन्यानामशेषजलो भवा-
न्नियमपि घनच्छाया भूयात्तवोपतटं शमी ॥'

'किं वृत्तान्तैः परगृहगतैः किं तु नाहं समर्थ-
स्तूष्णीं स्थातुं प्रकृतिमुखरो दाक्षिणात्यस्वभावः ।
गेहे गेहे विपणिषु तथा चत्वरे पानगोष्ठ्या-
मुन्मत्तेव भ्रमति भवतो वल्लभा हन्त कीर्तिः ॥'

वाक्यस्यानेकार्थता श्लेषः ।

पदानामेकार्थत्वेऽपि यत्र वाक्यस्यानेकार्थता स श्लेषः ।

यथा—

'द्विजः प्रगाढयत्नेव तेजोभिः प्रगुणैः सदा ।
न कस्यानन्दमगमं विदधाति विभाकरः ॥'

अत्राभिधाया अनियन्त्रणात् ब्राह्मणार्कनृपौ वाच्यौ ॥

[illegible] व्याजरूपेति । [illegible] ॥ व्याजेनेति । [illegible]
[illegible] —'आगतान [illegible]
[illegible]

उत्कर्षापकर्षहेत्वोः साम्यस्य चोक्तावनुक्तौ चोपमेयस्याधिक्यं व्यतिरेकः ।

उपमेयस्य प्राकरणिकत्वयन्त्रणादुपमानान्न व्यतिरेकः । स चोत्कर्षापकर्षहेत्वोः क्रमेण युगपच्चोपादाने त्रिविधस्तयोरनुक्तौ युगपदनुक्तौ चैकविधतायां चतुर्विधः । पुनश्च साम्यस्योक्तावनुक्तौ चाष्टभेदः ।

यथा—

'यन्नावर्जयतो नित्यं रिपूनप्युज्ज्वलैर्गुणैः ।
लक्ष्यते नेतरस्येव गाम्भीर्यैकनिधेः स्मयः ॥'

अत्र गाम्भीर्यैकनिधित्वमुपमेयोत्कर्षहेतुरुक्तः ।

'तुच्छस्यान्यजनस्येव न स्मयो हन्त लक्ष्यते'

इत्यत्रैव पाठे तुच्छत्वमुपमानापकर्षहेतुर्भवति ।

'असिमात्रसहायोऽयं प्रभूतारिपराभवे ।
नैवान्यतुच्छजनवत्सगर्वोऽयं धृतेर्निधिः ॥'

अत्रोपमानोपमेयगतौ युगपदुत्कर्षापकर्षहेतू उक्तौ ।

'शीर्णपर्णाम्बुवाताशा कष्टेऽपि तपसि स्थिता ।
समुद्वहन्ती नापूर्वं गर्वमन्यतपस्विवत् ॥'

अत्रोत्कर्षापकर्षहेत्वोर्द्वयोरप्यनुक्तिः । एवं साम्योक्तौ चत्वारो भेदाः ।

साम्यानुक्तौ यथा—

'नवीनविभ्रमोद्भेदतरङ्गिितगतिः सदा ।
मुखेन स्मितमुग्धेन जयत्येषा सरोरुहम् ॥'

अत्रोपमेयोत्कर्षः । इवादिपदविरहात्तु साम्यस्यानुक्तिः । अत्रैव

यन्त्रणादिति । द्वयोरप्यर्थयोः प्राकरणिकतया विवक्षितत्वादिति भावः ॥ **उपमेयस्याधिक्यमिति** । न तूपमानस्य ॥ यत्तु—'क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिवर्धते सत्यम् । विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यातं तु ॥' इत्यादावुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति केनचिदुक्तम्, तदयुक्तम् । यौवनगतास्थैर्यस्य हि अत्राधिक्यं विवक्षितमिति

---

१ 'महाधृते' का० प्र०

१ 'नितराम्' का० प्र०, 'नित्यम्' मा० द०

'विडम्बयति वक्त्रं ते निर्मलं भिन्नमम्बुजम्'
इति वस्तुनिदर्शने उपमानापकर्षः ।

'आननेनाकलङ्केन जयतीन्दुं कलङ्किनम्'
अत्र गुणाद्युत्कर्षोक्तौ ।

'अतो विडम्बयत्येष वदनेन सरोरुहम्'
अनेकधर्मानुक्तौ [illegible] । साम्यं त्वत्र व्यतिरेके प्रतीयते ।
[illegible] इति व्यतिरेकालंकारनिरूपणम् ॥

विशेषस्य सामान्येन साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां समर्थनमर्थान्तरन्या[illegible]
[illegible] विशेषेण वा विशेषो यत्र सामान्येन समर्थ्यते सोऽर्थ[illegible]
[illegible]र्थान्तरन्यासः ।

[illegible]

स्तुत्ये संशयोक्तिः ससंदेहः ।

स्तुत्ये अलंकारान्तरगर्भीकारेण प्रस्तुतवस्तुवर्णनार्थं संशयस्योक्तिर्निर्णयान्ता अनिर्णयान्ता वा भेदकत्वानुक्तावुक्तौ वा ससंदेहः ।

[illegible] । सत्यम् । उभय- [illegible] । अनि- [illegible] । [illegible] सामान्यस्य [illegible] विशेषस्य [illegible] ॥ **स्तुत्ये इति ।** स्तूयते नरपति- रनेन प्रस्तुतार्थे तत्र संदेहालंकारत्वम् । [illegible] संदेहेन अतिशयेन वर्तत इति वृत्त्या । [illegible] संदेहालंकारो भवति । संदेहस्य प्रतिपादकत्वेन अलंकारान्तरच्छायागर्भीकृतत्वेन- [illegible]ऽपि संदेहस्यैव जागरूकत्वं नेति । ससंदेहः शुद्धसंकीर्णमूढभेदात्त्रेधा । तत्र शुद्धः प्रतिपाद्यो यथा—'वामेक्षणे स्फुरति मे पुरतश्च [illegible] न नेति विदधाति गतागतानि । नार्यां पुनः प्रमदनिर्भरमास्ते तस्मान्न शद्विजितमस्तु शुभं शुभं वा ॥' अत्र संदेहनिष्ठत्वेनेवेति शुद्धः संदेहः । संकीर्णो यथा—'गिरिरयममरेन्द्रेणाद्य निर्मूलपक्षः क्षतगरुदसुरेशैः किं कृतो वैनतेयः । अपरमिह मनो मे न पितुः प्राणभूतः किमुत यत स एष व्याततायुर्जटायुः ॥' अत्र स्थाणुर्वा पुरुषो वेतिवत्पक्षात्पारमार्थिकेऽपि वस्तुनि परामर्श उदेतीति संकीर्णः संदेहः । यथा किमेष जटायुरिति । पूर्वत्र तु कस्य भविष्यत्वेन भावाभावावुभावपि संदिग्धौ । कल्पनत तृतीयस्याप्युपेक्षणीयस्यायेन मध्यस्थस्य प्रादुर्भावसंभावनमिलनयोर्विवेक । मूढो यथा—'स्पन्दते दक्षिणं चक्षुः फलयाह्वा न मे क्वचित् । न च मिथ्या मुनिवचः कथयिष्यति किं त्विदम् ॥' अत्र न संदेहनिष्ठता नापि विद्यमानस्य वस्तुनोऽंशेन परामर्श इति मूढः संदेहः । यथा ह्यगृहीतसंकेतस्यापूर्वपदार्थादर्शने सति किमिदं स्यादिति पदार्थानध्यवसानमित्येवंरूपः इत्यर्थः । तदेव प्रतिपाद्य संदेहो निदर्शितः ॥ उत्पाद्यो यथा—'व्यालवन्तो दुरारोहा रत्नवन्तः फलान्विताः । विषमा भूभृतस्तेभ्यो भयमाशु प्रमादिनाम् ॥' व्यालाः सर्पाः, दुर्जनाश्च । दुरारोहा दुरोत्कलनीयाः, चिरकालप्रत्यासत्तिलाभाश्च । रत्नान्युपलविशेषाः गुणवन्तश्च । भूभृतः पर्वताः, राजानश्च । इत्येतस्माद्वचसः प्रतिपत्तुः पर्वतराजविषयः संदेह उपजायते । अलंकारान्तरच्छायागर्भीकारेण अन्यस्तु 'सरोजपत्रे—' इत्यादिना उदाहृतः । एतेषु संदेहवत्सु वचनेषु बहुधा प्रवृत्तेषु प्रथमस्य प्रतिपाद्यसंदेहपक्षस्य रसभावतदाभासालंकारेष्वन्तर्भावः । वितर्कस्य हि व्यभिचारिणः सद्भावादमुष्य क्वचिद्रसेऽङ्गता भवत्यत एव रसादिसद्भावेनान्तरीयकत्वेन तदाभासतापि भवतीति । द्वितीयस्य तु

१ 'ससंदेहः' स्यात्.

यथा—

'सरोजपत्त्रे परिलीनषट्पदे विशालदृष्टेः स्विदमू विलोचने ।
शिरोरुहाः स्युर्नतपक्ष्मसंततेर्द्विरेफवृन्दं नु निशब्दनिश्चलम् ॥
अगूढहासस्फुटदन्तकेसरं मुखं स्विदेतद्विकचं नु पङ्कजम् ।
इति प्रलीनां नलिनीवने सखीं विदांबभूवुः सुचिरेण योषितः ॥'

अत्र रूपकगर्भीकारेण निर्णयान्तः संशयः ।

यथा वा—

'अथ जयाय नु मेरुमहीभृतो रभसया नु दिगन्तदिदृक्षया ।
अभिययौ स हिमाचलमुच्छ्रितं समुदितं नु विलङ्घयितुं नभः ॥'

अत्रातिशयोक्तिगर्भीकारेणानिर्णयान्तः ।

यथा वा—

'अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो वैष[1] नियतम् ।

जन्यसंदेहपक्षस्य प्रतिनियतप्रकरणाभावात्प्रकृतस्य कस्यचिदभावात्कस्य स्तुतिरुत्कर्षाभिधायिकेति संदेहो दोष एवेति दोषरूपतेति । तृतीयस्तु जन्यसंदेहाभासलक्षणः पक्षोऽस्य ससंदेहालंकारस्य विषयोऽवगन्तव्यः ॥ **सरोजपत्त्रे इत्यादि ।** अत्र प्रकृतं विलोचनादि वक्त्रा निश्चितमेव यदि परं रूपकालंकारापादनमाहात्म्यात्संदेहस्येवशब्देन रूपेणावगतिः । तात्पर्यपर्यालोचनावशेन तूपमादावेव विश्रान्तिः । संदेहवर्णनभङ्ग्या तु तस्यैवालंकारता ॥ **अथ जयायेति ।** प्रतिकोट्यन्यायेन मेरुजयसंभावना ॥ **रसभयेति**[1] । त्वरितया । अन्यथा दिग्विजयेनोत्तरकालं सर्वदिगवलोकनमर्जुनस्य भविष्यत्येव । **हिमाचलमिति ।** हिमाचलैकदेशमिन्द्रप्रस्थाख्यं तपोर्थमिति तात्पर्यम् । **समुदितमिति ।** पिण्डीभूतम् । अवा(?)[2]जयादिव्यापारकर्तृत्वं हिमाचलस्य व्याख्येयम् ॥ **आतिशयोक्तिगर्भीकारेणेति ।** तथा हि योऽसौ पौरुषेयव्यापारतिरस्कारेण नुशब्दत्रितयावद्योत्यमानतया कोटित्रयोल्लेखेनावास्तवः संशयः प्रतिपादितः स स्वसिद्धिनिर्वाहाय तथाविधोत्कटोच्छ्रायशून्येऽपि पर्वते मेरुजयादिव्यापारत्रयसंपादनक्षमतयोच्छ्रायातिशयमाक्षिपन्नसंबन्धेऽपि संबन्धात्मिकामतिशयोक्तिमवगमयति ॥ **अयं मार्तण्डः किमिति ।** अत्रोपमेयस्य तद्भावमुपमानेनोक्त्वा

---

१ 'नैष' का० प्र०

---

१ 'रभसयेति' स्यात् मूलानुरोधात् २ 'अत्र जयादि' स्यात्

कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं
समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥'

अत्र रूपकगर्भीकारेण भेदस्योक्तौ संशयः ॥

प्रकृताप्रकृताभ्यां प्रकृतापलापोऽपह्नुतिः ।

प्रकृतेन प्रकृतस्यापलाप एका अपह्नुतिः । अप्रकृतेन प्रकृतस्यापलापोऽन्या ।

तत्राद्या यथा—

'शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लस-
द्रोमाञ्चादिविसंस्थुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।
हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्सस्मितं
शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद्वः शिवः ॥'

अत्र गिरिजाकरस्पर्शकारणौ पुलकवेपथू सात्त्विकरूपौ प्रकृतौ प्रकृतेनैव तुहिनाचलशैत्येनापह्नुतौ ।

द्वितीया यथा—

'नेयं विरौति भृङ्गाली मदेन मुखरा मुहुः ।
अयमाकृष्यमाणस्य कन्दर्पधनुषो ध्वनिः ॥'

पश्चाद्भेदे उच्यमाने यद्यप्यामुखे रूपकावभासः पश्चाद्व्यतिरेकाकारता, तथापि नास्मिन्नलंकारद्वयविश्रान्तिः । अपि तु किमित्यादिशब्दोपादानात्संदेह एव वाक्यार्थतया पर्यवस्यति । तस्य परिकरबन्धार्थं रूपकव्यतिरेकावामुखे प्रतिभासेते इति तत्संकराशङ्का न कार्या ॥ **भेदकस्योक्ताविति** । पूर्वोदाहरणद्वये तु भेदकस्यानुक्तिरित्यर्थः ॥ **अप्रकृतेन प्रकृतस्यापलापोऽन्येति** । अत्र पारमार्थिकस्यासत्यकरणमपारमार्थिकस्य सत्यतया स्थापनं स्थूलदृष्ट्या बोद्धव्यम् । तात्पर्यं तु वाक्यस्य सादृश्ये एव । तथा यत्र पदार्थस्वरूपविपर्यासोऽभिधीयते । न च तत्र स्वेच्छया पुरुषाणां सामर्थ्यमस्ति तेनोन्मत्तवाक्यता, प्रत्युत सौन्दर्यशालितया सहृदयचमत्कारिता भवति । सोऽयं वाक्यार्थापेक्षयापह्नुत्यलंकारो लाक्षणिकार्थपरिग्रहः । उपमेयस्यापह्नुतत्वात् न स्फुटेन रूपेणोपमानोपमेयभावप्रकाशस्तीति रूपकाशङ्का न कार्या ॥ व्यासङ्गो निरोधस्तस्माद्भङ्गो भयम् ॥ **नेयं विरौतीति ।**

---

१ 'भेदकस्योक्तौ' स्यात्.

यथा—

'विलसदमरनारीनेत्रनीलाब्जखण्डा-
न्यधिवसति सदा यः संयमाधःकृतानि ।
न तु ललितकलापे वर्तते यो मयूरे
वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यश्रियं वः ॥'

यथा वा—'इदं ते केन—' इति । एवमियं भङ्ग्यन्तरैरप्यूह्या ॥

पर्यायविनिमयौ परावृत्तिः ।

एकस्यानेकत्रानेकस्य चैकत्र क्रमेण वृत्तिः पर्यायः । समेन समस्योत्कृष्टेन निकृष्टस्य निकृष्टेनोत्कृष्टस्य वा व्यतिहारो विनिमयः । तावेतौ **परावृत्तिः ।**

यथा—

'[1]जो तीएँ अहरराओ रत्तिं उव्वासिओ पिययमेण ।
सो च्चिय दीसइ गोसे सवत्तिनयणेसु संकन्तो ॥'

अत्रैकस्यानेकत्र वृत्तिः । रागस्य च वस्तुतो भेदेऽपि एकतयाध्यवसितत्वादेकत्वमविरुद्धम् ॥

'तद्गेहं नतभित्ति—' इति । अत्रानेकं गृहाद्येकत्र द्विजे वर्तते ।

विनिमयः समेन समस्य यथा—

'आदाय कर्णकिसलयमियमस्मादत्र चरणमर्पयति ।
उभयोः सदृशविनिमयादन्योन्यमवञ्चितं मन्ये ॥'

अत्र मदमुरगमुकुरगवर्णीविद्ध विरहिणा हृदय भेदिता विशेषेण कामकार्मुकर्णीकृतेन स मानमत्यन्तराय नदस्यारोपेण तेनैनापह्नुयत इति ॥ **जो तीए इति ।** अत्र स ... ताम्बूलादिजनितरागकोपनिर्भिन्नरागयोरभेदोपचार ॥ यथा वा—'नैताश्रयस्थितिं तत्र कालकूट वैनेनानेनर्गनिःशिष्टपदोपदिष्टा । प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ कण्ठेऽधुना

१ 'यस्यास्या अधररागो रात्रावुद्वासितः प्रियतमेन ।
स एव दृश्यते प्रातः सपत्नीनयनेषु संक्रान्तः ॥' [इति संस्कृतम्]

२ 'मन्ये चरणमर्पणमर्पयति' वामनवृत्तौ।

१. 'हृदयभेदितया विशेषेण' स्यात्. २. 'मन्ये' का० प्र०

'यो बलौ व्याप्तभूसीम्नि मखेन द्यां जिगीषति ।
अभयं स्वर्गसद्मभ्यो दत्त्वा जग्राह खर्वताम् ॥'

अत्रोत्कृष्टेनाभयेन निकृष्टस्य खर्वत्वस्य ।

'तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ।
येन जर्जरकलेवरव्ययात्क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यश ॥'

अत्र निकृष्टेनोत्कृष्टस्य ॥

हेतोः साध्यावगमोऽनुमानम् ।

अन्यथानुपपत्त्यैकलक्षणाद्धेतोः साध्यस्य जिज्ञासितार्थस्य प्रतीतिर्यत्र वर्ण्यते तदनुमानम् ।

यथा—

'सानुज्ञमागमिष्यन्नूनं पतितोऽसि पादयोस्तस्याः ।
कथमन्यथा ललाटे यावकरसतिलकपङ्क्तिरियम् ॥'

यथा वा—

'निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।
अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थिते ॥'

यथा वा—

'संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥'

अत्र [१]कमलिनीमीलनेन निशासमयः प्रतिपाद्यत इत्यनुमानमेवेदम् ॥

वसति वाचि पुन [illegible]नाम् ॥' **खर्वतामिति ।** वामनताम् ॥ **स्वर्गिण इति ।** [illegible] शेषता गतस्येत्यर्थः ॥ **अर्थस्येति ।** भावरूपस्याभावरूपस्य वा । तत्र [illegible] प्रतीति 'सानुज्ञम्–' इत्यत्र निदर्शिता । अभावरूपस्यार्थप्रती[illegible] [illegible] अन्नअन्नत्ति सव्व [illegible] तण्ण [illegible] । [illegible] [illegible]॥' [illegible] ॥ **निर्णेतु शक्यमस्तीति ।** [illegible] [illegible]नोपलभ्यते, [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] **अनुमानमेवेदमिति ।** [illegible]

१ [illegible]

सदृशदर्शनात्स्मरणं स्मृतिः ।

पूर्वोपलब्धस्यार्थस्य तादृशदर्शनात्संस्कारोद्बोधे सति यत्स्मरणं सा स्मृतिः ।

यथा—

'अदृश्यन्त पुरस्तेन खेलाः खञ्जनपङ्क्तयः ।
अस्मर्यन्त च निःश्वस्य प्रियानयनविभ्रमाः ॥'

विपर्ययो भ्रान्तिः ।

सदृशदर्शनाद्विपर्ययज्ञानं भ्रान्तिः ।

यथा—

'नीलेन्दीवरशङ्कया नयनयोर्बन्धूकबुद्ध्याधरे
पाणौ पद्मधिया मधूककुसुमभ्रान्त्या तथा गण्डयोः ।
लीयन्ते कबरीषु बान्धवकुलव्यामोहजातस्पृहा
दुर्वारा मधुपाः कियन्ति भवती स्थानानि रक्षिष्यति ॥'

न चैतद्रूपकं प्रथमा वातिशयोक्तिः । तत्र वस्तुतो भ्रमस्याभावात् ॥

क्रियाफलाभावोऽनर्थश्च विषमम् ।

न केवलं क्रियाफलाभावोऽर्थस्य कर्तुर्यावदनर्थश्च भवति यत्र तद्विषमम् ।

यथा—

'उत्कण्ठा परितापो रणरणको जागरस्तनोस्तनुता ।
फलमिदमासीन्मयाद्य गुणाय मृगलोचनां दृष्ट्वा ॥'

अत्र मृगलोचनादर्शनेन न केवलं गुणं न प्राप्तम्, यावद्विच्छेदे उत्कण्ठादयः प्राप्ताः ॥

योग्यतया योगः समम् ।

[illegible] योग्यतया योगः समम् ।

यथा

'[illegible]
[illegible] ।

[illegible]

'जातं दैवादुचितमनयोः संगतं यत्र तस्मि-
न्[illegible]नोपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥'

यथा वा—

'चित्रं चित्रं बत बत महच्चित्रमेतद्विचित्रं
जातो दैवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।
यन्निम्बानां परिणतफलस्फातिरास्वादनीया
यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ॥'

हेतौ कार्ये चैकत्र हेतुकार्यान्तरोक्तिर्युगपद्गुणक्रियाश्च समुच्चयः ।

कस्यचित्कार्यस्य एकस्मिन्हेतौ साधके सति हेत्वन्तराभिधानम्, कार्ये चैकस्मिन्प्रस्तुते कुतश्चिन्निमित्तात्कार्यान्तराभिधानं च समुच्चयः । युगपद्गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च समुच्चयः । बहुवचनं व्याप्त्यर्थम् ।

हेतौ हेत्वन्तरं यथा—

'दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोऽत्युत्सुकं
गाढं प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलम् ।

भाव ॥ **समुच्चय इति** । अतुल्यकक्ष्यतामनपेक्ष्यैव समुच्चयनं समुच्चय इति सामान्येन व्युत्पत्तिः करणीया । एवं हि '**समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः**' इत्येव लक्षणलक्षितः समाधिरपि समुच्चय एवान्तर्भवति । अन्यथा 'मानमस्या निराकर्तुम्' इत्युदाहरिष्यमाणे तुल्यकक्ष्यत्वाभावान्न समुच्चयः स्यादिति । एष एव च समुच्चयः सद्योगे असद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्यतीति न पृथग्लक्ष्यते । तथा हि—'कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः [१]श्रुतशालिनी भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् । प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरयं जनो व्रजति सुतरां दर्पं राजंस्त एव तवाङ्कुशाः ॥' अत्र सतां योगः । 'दुर्वाराः' इत्यादौ त्वसतां योगः । नववयःप्रभृतीनां हि सत्यपि शोभनत्वे सर्वेषामप्यशोभनत्वकथनम्, अशोभनत्वेनैव विरहिण्या भावितत्वात् । 'शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः । प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥' अत्र शशिनि धूसरे शल्ये शल्यान्तराणीति शोभनाशोभनयोगः । तथा हि—शशिनः शोभनत्वं प्रकृतिसौन्दर्यात्, अशोभनत्वं धूस-

---

१ 'यत्तदेतच्छ' का० प्र०

---

१ श्रुति' का० प्र०

स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्कालः कृतान्तोऽक्षमी
नो सख्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्थं मया ॥'

अत्र विरहासहत्वं स्मरमार्गणा एव कुर्वन्ति, तेषु सत्सु प्रियतमरासित्याद्युपात्तम् ।

यथा वा—

'मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।
उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥'

कार्ये कार्यान्तरं यथा—

'स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजतानवद्यविद्यम् ।
विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥'

अत्र त्वां सृजतेत्येकस्मिन्कार्ये प्रस्तुते मनोभवादीनां कार्यान्तराणामुपनिबन्धः ।

गुणौ युगपद्गुणौ यथा—

'विदलितसकलारिकुलं तव बलमिदमभवदाशु विमलं च ।
प्रखलमुखानि नराधिप मलिनानि च तानि जातानि ॥'

क्रिये यथा—

'प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वात्त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।
संमोहनं नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोघं समधत्त बाणम् ॥'

गुणक्रिये यथा—

'कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः ।
पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥'

पृष्टमपृष्टं वान्यापोहपरोक्तिः परिसंख्या ।

पृष्टस्य वा अपृष्टस्य वान्यव्यवच्छेदपरा योक्तिः सा परिसंख्यानात्परिसंख्या । व्यवच्छेद्यमानस्य वाच्यत्वप्रतीयमानता चेति चत्वारोऽस्या भेदाः ।

[illegible] गुणौ [illegible]
[illegible] (सं० ७) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

प्रश्ने यथा—

'कोऽलङ्कारः सतां शीलं न तु काञ्चननिर्मितम् ।
किमाकेनं पललेन धर्मो न तु धनादिकम् ॥'

'का विसमा दिव्वगई किं लद्धं जं जणो गुणग्गाही ।
किं सोक्खं सुकलत्तं किं दुक्खं जं खलो लोओ ॥'[1]

अत्र दैवगतिरेव विषमेत्यादिरन्यापोहः प्रतीयते ।

अपृष्टे यथा—

'धेहि धर्मे धनधियं मा धनेषु कदाचन ।
सेवस्व सद्गुरूपज्ञां शिक्षां मा तु नितम्बिनीम् ॥'

'कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते ।
काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति ॥'

यथा वा—

'राज्ये सारं वसुधा वसुधरायां पुरं पुरे सौधम् ।
सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥'

'दानं वित्ताद्दृतं वाचः कीर्तिधर्मौ तथायुषः ।
परोपकरणं कायादसारात्सारमुद्धरेत् ॥'

'पोढमहिलाण जं सुट्ठु सिक्खियं तं रएसु होवेइ ।
जं जं असिक्खियं नववहूण तं तं दिहि देई ॥'[2][3]

एषु कौटिल्यं कचनिचये एवेत्यादि, राज्ये सारं च वसुधैवेत्यादि,

इत्यादेश्चान्यथापि दर्शनादिति ॥ **राज्ये सारमिति** । अत्र सारालंकारः कैश्चिदुक्तः, स चान्यापोहमन्तरेण न चमत्कारकारीति परिसंख्यैव युक्तोऽलङ्कारः ॥ **दानं वित्तादिति, पोढमहिलाणेत्यत्रापि** केनचित्साराल्ङ्कार उक्तस्तत्रापि अन्यापोहकृत चारुत्वमिती-

---

१ 'का विषमा दैवगतिः किं लब्धं यज्जनो गुणग्राही ।
किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुःखं यत्खलो लोकः ॥' [इति छाया]

२ 'दुक्कर' का० प्रदी०

३ 'प्रौढमहिलानां यत्सुष्ठु शिक्षितं तद्रतेषु भवति ।
यद्यदशिक्षितं नववधूनां तत्तत् ' '' ददाति ॥' [इति छाया]

वित्तात्सारं दानमेवेत्यादि, प्रौढमहिलानां सुशिक्षितमेवेत्याद्यपोह्यमानस्य प्रतीयमानत्वमन्यापोहाभावे प्रश्नोत्तरोक्तौ न वैचित्र्यं किंचिदिति नोत्तरं पृथग्लक्षितम् ॥ उत्तरात्प्रश्नादिप्रतिपत्तिस्त्वनुमानमेव ।

यथा—

'[1]वाणियय हत्थिदन्ता कुत्तो अम्हाण वग्घकित्तीआ ।
जाव लुलियालयमुही घरम्मि परिसप्पते सोण्हा ॥'

अत्र विशिष्टोत्तरान्यथानुपपत्त्या प्रश्नानुमानम् ।

तथा—

'[2]जं भणह तं सहीओ आम करेहामि तं तहा सव्वम् ।
जइ सरहरुं संभिउं मे धीरं संमुहागए तम्मि ॥'

तत्र भ्रुकुट्यादिभिर्मानं कुर्विति सख्याः पूर्ववाक्यमनुमीयते ॥

यथोत्तरं पूर्वस्य हेतुत्वे कारणमाला ।

उत्तरमुत्तरं प्रति पूर्वस्य पूर्वस्य कारणत्वे **कारणमाला** ।

यथा—

'निर्द्रव्यो ह्रियमेति ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसो
निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमायाति च ।
निर्विण्णः शुचमेति शोकविवशो बुद्ध्या परित्यज्यते
निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्पदम् ॥'

कारणमात्रं तु न वैचित्र्यमिति न हेतुरलंकारान्तरम् ॥

[illegible] परिहारेणैव युक्तेति ॥ अनुमानमेवेति । न तु रुद्रटोक्त—'प्रश्नादपूर्वं यत्र' ([illegible]) इत्युत्तरालंकार ॥ एवं जं भणहेत्यत्रापि वाच्यम् ॥ कारणमात्रे

---

1 'वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च ।
यावल्लुलितालकमुखी गृहे परिसर्पति स्नुषा ॥' [इति छाया]

2 [illegible]

[illegible]

3 [illegible]

स्वातन्त्र्याङ्गत्वसंशयैकपद्यैरेषामेकत्र स्थितिः संकरः ।

परस्परनिरपेक्षत्वं **स्वातन्त्र्यम्** । उपकारकत्वमङ्गत्वम् । एकस्य ग्रहेऽन्यस्य त्यागे साधकबाधकप्रमाणाभावादनिर्णयः **संशयः** । एकस्मिन्पदेऽर्थोच्छब्दार्थालंकारयोः समावेश **ऐकपद्यम्** । एभिरेषां पूर्वोक्तानामलंकाराणामेकत्र वाक्ये वाक्यार्थे वावस्थानं संकीर्यमाणस्वरूपत्वात्संकरः ।

स्वातन्त्र्येण शब्दालंकारयोः संकरो यथा—

'कुसुमसौरभसौरपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया ।
चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदृशान्यया ॥'

अत्र यमकानुप्रासयोः ।

त्विति । अग्नेर्धूम इत्येवरूपमित्यर्थः ॥ नन्वीदृशस्य हेतोर्हृद्यत्वाभावादलंकारत्वं मा भवतु । यत्र तु—'वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा पुरारे नैवास्मि क्षणमपि भवन्तं प्रणतवान् । नमन्मुक्तः संप्रत्यतनुरहमग्रेऽपि भविता महेश क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥' इत्यादौ, 'भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं हा सोपानपरम्परां गिरिसुताकान्तालयालंकृतिम् । अद्याराधनरोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखालोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे ॥' इत्यादौ च अपराधद्वये पूर्वापरजन्मनोरनमनलक्षणो हेतुर्वाक्यार्थीभूतो महामोहे सुखालोकोच्छेदित्वलक्षणश्च पदार्थीभूतो हृद्यतयावसीयते तत्र कथं सालंकारत्वमिति ॥ सत्यमस्ति । हृद्यता परं न हेतोः, किं तर्हि अलंकारान्तरस्य । तथा हि प्रथमे उदाहरणेऽनुमानस्य रामणीयकम्, द्वितीये तु मोक्षस्य महामोहतया रूपणमिति रूपकस्येति हेतुर्नालंकारः । तन्निराकरणेन तद्रूपं काव्यलिङ्गमपि निराकृतमेवेति । एवं च **'हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः ।'** इत्येवरूपोऽपि हेतुर्न वाच्यः । 'आयुर्घृतं नदी पुण्यं भयं चौरः सुखं प्रिया । वैरं द्यूतं गुरुर्ज्ञानं श्रेयो ब्राह्मणभोजनम् ॥' इत्येवरूपो ह्येष न भूषणतां कदाचिदर्हतीति वैचित्र्याभावात् । गौणे ह्युपचारे सादृश्यसप्रत्ययाद्वैचित्र्यम् । यत्र तु न सादृश्यसप्रत्ययस्तत्र नेति ॥ 'अविरलकमलविकासः सकलालिमदश्च कोकिलानन्दः । रम्योऽयमेति संप्रति लोकोत्कण्ठाकरः कालः ॥' इत्यत्र तु काव्यरूपता कोमलानुप्रासमहिम्नैव समाम्नासिषुः, न तु हेत्वलंकारकल्पनयेति ॥ यद्यप्यव्यभिचारितयैव विकासादीनां नैरन्तर्येण जननमिहोपचारप्रयोजनं व्याप्यम्,

---

१ 'तोषितेन' वा० प्र० २ '—इत्युदृवेयत्र । सोऽलंकारो हेतुः स्यादन्येभ्यः पृथग्भूतः ॥' इत्येव रुद्रटे समुपलभ्यते ३ 'पूजनम्' रुद्रटव्याख्या ४ 'परः' रुद्रटे.

अर्थालंकारयोर्यथा—

'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥'

अत्रोत्प्रेक्षोपमयोः ।

शब्दार्थालंकारयोर्यथा—

'सो नत्थि एत्थ गामे जो एअं महमहन्तलायण्णम् ।
तरुणाण हिअअलूडिं परिसेक्कन्ति णिवारेइ ॥'

अत्रानुप्रासरूपकयोः ।

[illegible]न संकरो यथा—

'[illegible] सुविनोति शनरी मुक्ताफलाकाङ्क्षया
[illegible] पुरतः काकोऽपि [illegible] ।
[illegible] त्रिभुवने [illegible] लक्ष्मी [illegible]
[illegible] ॥'

[illegible] । तदाश्रयेण [illegible]

[illegible] ।

'[illegible] ।
[illegible] ॥'

[illegible] ।

'[illegible] ।
[illegible] ॥'

[illegible] ।

[illegible]

'आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्रियम् ।
कोशदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम् ॥'

अत्र श्लेषोऽर्थान्तरन्यासस्याङ्गम् ।

संशयेन संकरो यथा—

'निर्गण्डदुरारोह मा पुत्तय पाडलं समारुहसु ।
आरूढनिवडिया के इमिए न कया इह ग्गामे ॥'[१]

अत्र शठतरपोटापाटलयोरन्यतरस्याः प्राकरणिकत्वाभावान्न ज्ञायते किमियं समासोक्तिरुतान्योक्तिरिति संशयः ।

तथा—

'नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति ।
अधुना विनिरुद्धाशमपि शीर्णमिदं तमः ॥'

अत्र मुखेन सहाभेदारोपात्किमतिशयोक्तिः, किमेतदिति मुखं निर्दिश्येन्दुसमारोपणाद्रूपकम्, किं मुखनैर्मल्यप्रस्तावेऽन्योक्तिः, अथैतयोः समुच्चयविवक्षायां दीपकम्, किं प्रदोषवर्णने विशेषणसाम्यात्समासोक्तिः, किं मदनोद्दीपकः कालो वर्तते इति तात्पर्यात्पर्यायोक्तमित्यनेकालंकारसंशयः ।

तथा—

'शशिवदनासितसरसिजनयनासितकुन्ददशनपङ्क्तिरियम् ।
गगनजलस्थलसंभवहृद्याकारा कृता विधिना ॥'

अत्र तु रूपकमुपमा वेति संशयः ॥ यत्र तु—'मोहमहाचलदलने सा सुनिशितवज्रकोटिरेकापि' इत्यादावारोपितकुलिशकोटिरूपाया भक्तेर्मोहस्य महाचलेनोपमितमात्रस्य दलने कर्तृत्वं न हृदयावर्जकं स्यादिति

अनुरक्ता लोहिता । वर्णावलम्बिनी विपुलतया श्रोत्रगमनीपरागिता । विरोधे तु कृष्णे हरि अर्जुन पार्थे तत्र सानुरागा सा वर्णं राधेय वधमालम्बत इति । अत्रैव च विरोधभङ्ग्या अविश्लिष्टत्व निबद्धम् ॥ कोशदण्डसमग्राणामिति । कोशो भाण्डा-

१ निर्गण्डदुरारोह मा पुत्रक पाटलं समारोह ।
आरूढनिपतिता केऽनेन न कृता इह ग्रामे ॥ [इति संस्कृतम्]

[illegible]

[illegible] न तत्र [illegible] ।

[illegible] यथा

[illegible]

[illegible] ॥'

[illegible] ॥ इत्युक्ताः शब्दालङ्काराः ॥

कः पुनरलङ्कारे [illegible] शब्दालङ्कारोऽयमर्थालङ्कार इति [illegible] । उच्यते—दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन [illegible] व्यतिरेकावेव निमित्तम्। निमित्तान्तरस्याभावात्। ततश्च योऽलङ्कारो यदीयो भावाभावावनुविधत्ते स तदलङ्कारो व्यवस्थाप्यत इति ॥ यद्यपि पुनरुक्तवदाभासार्थान्तरन्यासादयः केचिदुभयान्वयव्यतिरेकानुविधायिनोऽपि दृश्यन्ते, तथापि तत्र शब्दस्यार्थस्य वा वैचित्र्यमुत्कटमिति उभयालङ्कारत्वमनपेक्ष्यैव शब्दालङ्कारत्वेन नार्थालङ्कारत्वेन चोक्ताः। [illegible] वापुष्टार्थत्वलक्षणदोषाभावमात्रं साभिप्रायविशेषणोक्तिरूपः **परिकरो** भग्नप्रक्रमतादोषा-

गारोऽपि । दण्डचतुर्थोपायोऽपि ॥ **निर्गण्डेति** । कठिनदुरारोहम् ॥ **साभिप्रायविशेषणोक्तिरूप इति** । तथा च **'विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः'** इति । यथा—'कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः । राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रं क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥' इति । अत्र हि द्यूतच्छलकर्तृत्वादीनां विशेषणानां क्रोधोद्दीपनविभावतया साभिप्रायत्वमित्यपुष्टार्थत्वदोषाभाव[illegible]-

भावमात्रं यथासंख्यं दोषाविशेषेणैव गतार्थम् । विनोक्तिस्तु तथाविधह-स्तविरहात् ॥ भाविकं तु भूतभाविपदार्थप्रत्यक्षीकारात्मकमभिनेयप्रबन्ध एव भवति । यद्यपि मुक्तकादावपि दृश्यते, तथापि न तत्स्वदते । उदात्तं तु ऋद्धिमद्वस्तुलक्षणमतिशयोक्तेर्जातेर्वा न भिद्यते । महापुरुषवर्णनारूपं च यदि रसपरं तदा ध्वनेर्विषयः ॥

यम ॥ **यथासंख्यमिति** । तथा चाह—'**यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः**' इति । यथा—'एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमत्र देव द्विषां च विदुषां च मृगीदृशां च । तापं च संमदरसं च रतिं च पुष्णञ्शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च ॥' इति । अत्र न यथासंख्यकृतं किमपि वैचित्र्यं किंतु एकस्त्रिधा वससीति आमुखे विरोधप्रतीतिकृतमेवेति ॥ **विनोक्तिस्त्विति** । तथा चाह—'**विनोक्तिः सा विनान्येन यत्रान्यः सन्न नेतरः**' इति । सन् शोभनः, इतरोऽशोभनः । यथा—'मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः । अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥', 'अरुचिर्निशया विना शशी शशिना सापि विना महत्तमः । उभयेन विना मनोभवस्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥' इति उदाहरणद्वयेऽपि वदन्तु सहृदया—यदि किमपि विनोक्तिकृतं वैचित्र्यमवभासते, **सहोक्तौ** तु सहार्थबलात्साम्यसमन्वयप्रतीतेर्युक्तमेव वैचित्र्यमिति । किंच—शब्दमात्रयोगेनालंकारत्वकल्पने द्यु धिगादियुक्तावप्यलंकारत्वप्रसङ्गः प्राप्नोतीति ॥ **भाविकमिति** । भावः कवेरभिप्रायः स यत्रास्ति तद्भाविकम् । **भूतभाविपदार्थप्रत्यक्षीकारात्मकमिति** । प्रध्वंसाभावप्रागभावक्रान्ता अपि भावाः स्वमहिम्नायं प्रसादवशाच्च पुरः स्फुरन्त इव दृश्यमाना बध्यन्त इत्यर्थः । भूतभाविशब्दस्य परोक्षोपलक्षणपरत्वे परोक्षाणां पुरः स्फुरद्रूपत्वहेतुवर्णनमिति तु व्याख्याने स्वभावोक्तिर्न भिद्यते । **अभिनेयप्रबन्ध एवेति** । प्रवेशकविष्कम्भकादिभिस्तत्रैव तत्र वर्ण्यमानत्वादिति भावः ॥ ननु—'आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने । भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥' अत्राद्येऽर्धे भूतस्य, द्वितीये भाविनो दर्शनमिति मुक्तकविषयमपि भाविकं दृश्यते, ततः कुतो न लक्ष्यत इत्याशङ्क्याह—**यद्यपीति** ॥ **ऋद्धिमद्वस्तुलक्षणमिति** । यदाह—'**उदात्तं वस्तुनः संपत्**' इति । यथा—'मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिर्हृताः प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्बालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः । दूराद्दाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुकाः यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम् ॥' न ह्यतिशयैश्वर्येऽपि मुक्तारत्नानामवकरप्रायत्वेन पुञ्जीकरणं संभवति । उक्तं च—'असंबन्धे संबन्धात्मिकामतिशयोक्तिमवगमयति' । तदाह—**अतिशयोक्तेरिति** । अतिशयोक्तेरलंकारान्न भिद्यत इत्यर्थः ॥

१ 'मत्र' का० प्र० २ 'चेतःप्रसाद' स्यात् ३ 'स्तद्दान' का० प्र० ४ 'श्वर्ये' स्यात् ५ 'क्तेरिति' मूलानुसारी

रूपकस्य, 'ज्योत्स्नेव हासद्युतिराननेन्दोः—' इत्यादौ मुख्यतयावगम्यमाना हसितद्युतिर्वक्त्र एवानुकूल्यं भजत इत्युपमायाः साधकं प्रमाणम[illegible], 'सरन्ति ज्योत्स्नायाः शशिमुखि चकोरास्तव दृशि' इत्यादौ तत्[illegible] लरणानुपपत्ते रूपकस्य, 'राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरं' इत्यादौ सदृशं प्रति प्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यासंभवादुपमायाश्च [illegible] प्रमाणमस्ति, न तत्र संशयः ।

एकपर्येन संकरो यथा—

'मेरुकेसरमुदारदिगन्तपत्र-
मामूललम्बिनलशेषशरीरनालम् ।
येनोद्धृतं कुवलयं ललना सलील-
मुत्तंसकार्थमिव पातु स वो वराहः ॥'

अ[illegible]कपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ । यद्यप्यनेकविषयमिदं रूपकम् [illegible]प्राकरणापि (?), तथापि प्रतिपदं रूपकराद्भावादेकपदानुप्रवेशो [illegible] ॥ इत्युक्ताः शब्दार्थालंकाराः ॥

[illegible] पुनरङ्गाश्रितत्वा[illegible]शेषेऽप्ययं शब्दस्यालंकारोऽयमर्थस्येति [illegible] — दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वव्यवस्थायामन्वयव्यति[illegible] निमित्तम् । निमित्तान्तरस्याभावात् । ततश्च योऽलंकारो य[illegible] [illegible]नुविधत्ते स तदलंकारो व्यवस्थाप्यत इति ॥ यद्यपि पुन[illegible] [illegible] [illegible]तदुभयान्वयव्यतिरेकानुविधायिनोऽपि [illegible], तथापि तत्र शब्दस्यार्थस्य वा [illegible]मुत्कटमिति [illegible] । [illegible] [illegible]नालंकारत्वेन [illegible] । इह [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] इति । [illegible] ॥ [illegible] [illegible] इति । [illegible] '[illegible]' [illegible]

विषयः । प्रत्यनीकं च प्रतीयमानोत्प्रेक्षाप्रकार एवेति नालंकारान्तरतया वाच्यम् ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिसंज्ञस्वोपज्ञकाव्यानुशासनवृत्तौ शब्दार्थालंकारवर्णनः षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

इह च काव्यं नायकादिप्रतिबद्धं भवतीति नायकादिलक्षणमुच्यते । तत्र तावदुत्तममध्यमाधमभेदेन पुंसां स्त्रीणां च तिस्रः प्रकृतयो भवन्ति । तत्र केवलगुणमय्युत्तमा । स्वल्पदोषा बहुगुणा मध्यमा । दोषवत्यधमा । तत्राधमप्रकृतयो नायकयोरनुचरा विटचेटीविदूषकादयो भवन्ति । उत्तममध्यमप्रकृतियुक्तस्तु—

समग्रगुणः कथाव्यापी नायकः ।

समग्रगुणो नेतृत्वादिगुणयोगी वक्ष्यमाणशोभान्वितश्च । तत्र नेतृत्वादिगुणबाहुल्यात् मध्यमप्रकृतावपि समग्रगुणता ।

भ्यनुज्ञायते । अत्रापि शत्रुविनाशलक्षणविभावद्वारेण हर्षात्मनो भावस्योपनिबन्धात्पूर्ववद्भावध्वनिरेवेति । तदाह—**भावज्ञापनेनेति । प्रत्यनीकमिति** । अनीकप्रतिनिधितुल्यत्वात्प्रत्यनीकम् । यथानीकेऽभियोज्ये तत्प्रतिनिधिभूतमपरं मूढतया केनचिदभियुज्यते तथेह प्रतियोगिनि विजेये तदीयोऽन्यो विजीयत इत्यर्थः । तथा चाह— **'प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया । या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥'** यथा—'त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुन्दर भवत्यनुरक्ता । पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां ताडयत्यनुशयादिव कामः[१] ॥' तां त्वय्यनुरक्तां मनोभवः शरैस्ताडयतीति वास्तवोऽर्थः । तत्र च मनोभवस्य त्वद्रूपेण विनिर्जितत्वाद्योऽसावनुशयः स कारणत्वेनोत्प्रेक्षित इत्युत्प्रेक्षा । सा च प्रतीयमाना इवादिशब्दाप्रयोगात् ॥ जातिगतिरीतिवृत्तिच्छायामुद्रोक्तियुक्तिभणितिगुम्फनाशय्यापीति वाक्ये वाक्याध्येयाप्रेक्ष्याभिनेयानि शब्दालंकाराः संभवप्रत्यक्षागमोपमानार्थापत्त्यभावलक्षणाश्चार्थालंकारा ये भोजराजेन प्रतिपादितास्ते केनचिदुक्तेष्वेवान्तर्भवन्ति । केचित्तु वचनापि[२] चमत्कारं नावहन्ति, केचित्तु काव्यशरीरस्वभावा एवेति न सूत्रिताः ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते विवेके षष्ठोऽध्यायः ॥

---

१ 'दिव कामः' का० प्र० २ 'भव' स्यात्

अथ तथाविधवर्णनीयवस्तुपरम्, तदा गुणीभूतव्यङ्ग्यस्येति नाल- कारः ॥ रसवत्प्रेयस्व्यूर्जस्विभावसमाहितानि गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारा एव ॥ आशीस्तु प्रियोक्तिमात्रं भावज्ञापनेन गुणीभूतव्यङ्ग्यम्

अथ यत्र ऋद्धिमद्वस्तु सम्भवदेव वर्णयिष्यते तत्रोदात्त भविष्यतीत्याशङ्क्याह—[illegible] [illegible]र्नेति। किं न। यदि ऋद्धिमद्वस्तुवर्णनमलंकारस्तदा ऋद्धिरहितवस्तुवर्णनम[illegible] कश्चित्[illegible]तीति। **महापुरुषवर्णनारूपमिति**। यदाह—'महतां चोपलक्षणम्' इति। [illegible]—'तदिदमरण्यं यस्मिन्दशरथवचनानुपालनव्यसनी। [illegible] रघुक्षय राम ॥' रामो हि पितृवचनमनुतिष्ठन्[illegible]पराक्रमादिभिर्योगादुत्[illegible] [illegible] [illegible]ति [illegible]निरे[illegible]म् ॥ ननु उपलक्षणम[illegible]भावोऽर्थादुपलक्षणीयोऽर्थः। [illegible] [illegible]भूतस्य रामचरितस्य [illegible]भावाभावाद[illegible]मेव। दण्डकारण्यो[illegible] [illegible]। [illegible] प्रधान तत [illegible] [illegible]निविषयतेत्याशङ्क्याह—**अथेति**। **गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारा एवेति**। [illegible]प्रभेदनिरूपणेन ये प्रतिपादिताः। **आशीरिति**। [illegible]प्रियोक्तिरूपम्। अथ वा आशास्यमानो योऽर्थ[illegible] [illegible] प्राप्ति[illegible]अभ्यनुज्ञात आशीर्विषयतामाशीरिति। [illegible] [illegible] लोकव्यवहार[illegible]नुसरणार्थत्वेनाशीर्यदि प्रयुज्यते तदा [illegible] [illegible]—**प्रियोक्तिमात्रमिति**। [illegible]

[illegible]

विषयः । प्रत्यनीकं च प्रतीयमानोत्प्रेक्षाप्रकार एवेति नालंकारान्तरतया वाच्यम् ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिसंज्ञस्वोपज्ञकाव्यानुशासनवृत्तौ शब्दार्थालंकारवर्णनः षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

इह च काव्यं नायकादिप्रतिबद्धं भवतीति नायकादिलक्षणमुच्यते । तत्र तावदुत्तममध्यमाधमभेदेन पुंसां स्त्रीणां च तिस्रः प्रकृतयो भवन्ति । तत्र केवलगुणमय्युत्तमा । स्वल्पदोषा बहुगुणा मध्यमा । दोषवत्यधमा । तत्राधमप्रकृतयो नायकयोरनुचरा विटचेटीविदूषकादयो भवन्ति । उत्तम-मध्यमप्रकृतियुक्तस्तु—

समग्रगुणः कथाव्यापी नायकः ।

समग्रगुणो नेतृत्वादिगुणयोगी वक्ष्यमाणशोभान्वितश्च । तत्र नेतृत्वा-दिगुणबाहुल्यात् मध्यमप्रकृतावपि समग्रगुणता ।

भ्यनुज्ञायते । अत्रापि शत्रुविनाशलक्षणविभावद्वारेण हर्षात्मनो भावस्योपनिबन्धात्पूर्व-वद्भावध्वनिरेवेति । तदाह—**भावज्ञापनेनेति । प्रत्यनीकमिति** । अनीकप्रतिनि-धितुल्यत्वात्प्रत्यनीकम् । यथानीकेऽभियोज्ये तत्प्रतिनिधिभूतमपरं मूढतया केनचिद-भियुज्यते तथेह प्रतियोगिनि विजेये तदीयोऽन्यो विजीयत इत्यर्थः । तथा चाह—**'प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया । या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्य-नीकं तदुच्यते ॥'** यथा—'त्वं विनिर्जितमनोभवरूप सा च सुन्दर भवत्यनुरक्ता । पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां ताडयत्यनुशयादिव कामः[1] ॥' तां त्वय्यनुरक्तां मनोभवशरैस्ता-डयतीति वास्तवोऽर्थः । तत्र च मनोभवस्य त्वद्रूपेण विनिर्जितत्वाद्योऽसावनुशयः स कारणत्वेनोत्प्रेक्षित इत्युत्प्रेक्षा । सा च प्रतीयमाना इवादिशब्दाप्रयोगात् ॥ जातिगतिरीति-वृत्तिच्छायामुद्रोक्तियुक्तिभणितिगुम्फनाशय्यापीति वाक्ये वाक्यार्थेयाप्रेङ्खोयाभिने-यानि शब्दालंकारा सम्भवप्रत्यक्षागमोपमानार्था पत्यभावलक्षणाश्चार्थालंकारा ये भोजरा-जेन प्रतिपादितास्ते केनचिदुक्तेष्वेवान्तर्भवन्ति । केचिच्च वचनापि चमत्कारं नावहन्ति, केचिच्च ते काव्यशरीरस्वभावा एवेति न सूत्रिता ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते विवेके षष्ठोऽध्यायः ॥

---

१ 'दिव काम' सा० प्र० २ भव' स्यात्

नीचजुगुप्सा यथा—

'उत्थानेनाक्रोशतानभ्रगर्जनोऽप्यप्रकम्पितः ।
प्रयुक्तस्तत्समाधाने स्त्रैणेन विनिकित्सति ॥'

उत्तमस्पर्धा यथा—

'एतां पश्य पुरस्तटीमिह किल क्रीडाकिरातो हरः
कोदण्डेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः ।
इत्याकर्ण्य कथाद्भुतं हिमनिधावद्रौ सुभद्रापते-
र्मन्दं मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डनम् ॥'

धीरे गतिदृष्टी सस्मितं वचो विलासः ।

यथा—

'दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।
कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानो
वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥'

मृदुशृङ्गारचेष्टा ललितम् ।

यथा—

'कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।
रजोभिरन्तःपरिवेषबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाचकार ॥'

क्षोभेऽप्यनुल्बणं माधुर्यम् ।

महत्यपि युद्धनियुद्धव्यायामादौ क्षोभहेतौ अनुल्बणत्वं मधुरा चेष्टा माधुर्यम् । यथा—

'कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि
स्मरस्मेरं गण्डोड्डमरपुलकं वक्त्रकमलम् ।
मुहुः पश्यञ्शृण्वन्रजनिचरसेनाकलकलं
जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति रघूणां परिवृढः ॥'

---

१. तत्रापि' स्यात्

नेतृगुणाश्चेमे—

'नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियंवदः।
रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी व्यूढवंशः स्थिरो युवा॥
बुद्ध्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः।
शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः॥'

कथाप्रबन्धस्तद्व्यापी। नयति व्याप्नोति इतिवृत्तं फलं चेति नायकः।

तस्य सात्त्विकान्गुणानाह—

शोभाविलासमधुरललितमाधुर्यस्थैर्यगाम्भीर्यौदार्यतेजांस्यष्टौ सत्त्वजास्तद्गुणाः।

सत्त्वं देहविकारस्तस्माज्जाताः।

क्रमेण लक्षयति—

दाक्ष्यशौर्योत्साहनीचजुगुप्सोत्तमस्पर्धागमिका शोभा।

यतः शरीरविकाराद्दाक्ष्यादि गम्यते सा शोभेत्यर्थः।

दाक्ष्यं यथा—

'स्फूर्जद्वज्रसहस्रनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्यग्रतो
रामस्य त्रिपुरान्तकृद्दिविषदां तेजोभिरिद्धं धनुः।
शुण्डारः कलभेन यद्वदचले वत्सेन दोर्दण्डक-
स्तस्मिन्नाहित एव गर्जितगुणं कृष्टं च भग्नं च तत्॥'

शौर्यं यथा—

'[illegible]ण [illegible]पमात्रेण रण[illegible]नि।
[illegible] शौर्यमुत्सारितं नृणाम्॥'

उत्साहो यथा—

'[illegible] सेनापती-
[illegible] च।
[illegible]
[illegible]॥'

नीचजुगुप्सा यथा—

'उत्तालताडकोत्पातदर्शनोऽप्यप्रकम्पितः।
प्रयुक्तस्तत्प्रमाथाय स्त्रैणेन विचिकित्सति॥'

उत्तमस्पर्धा यथा—

'एतां पश्य पुरस्तटीमिह किल क्रीडाकिरातो हरः
कोदण्डेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः।
इत्याकर्ण्य कथाद्भुतं हिमनिधावद्रौ सुभद्रापते-
र्मन्दं मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डनम्॥'

धीरे गतिदृष्टी सस्मितं वचो विलासः।

यथा—

'दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम्।
कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानो
वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव॥'

मृदुशृङ्गारचेष्टा ललितम्।

यथा—

'कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम्।
रजोभिरन्तःपरिवेषबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार॥'

क्षोभेऽप्यनुल्बणं माधुर्यम्।

महत्यपि युद्धनियुद्धव्यायामादौ क्षोभहेतौ अनुल्बणत्वं मधुरा चेष्टा माधुर्यम्। यथा—

'कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि
स्मरस्मेरं गण्डोड्डमरपुलकं वक्त्रकमलम्।
मुहुः पश्यञ्छृण्वन्रजनिचरसेनाकलकलं
जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति रघूणां परिवृढः॥'

---

१. कल्पे स्मा

३८

विघ्नेऽप्यचलं स्थैर्यम् ।

सत्यपि विघ्न उद्यमादपभ्रंशः स्थैर्यम् । यथा—

'यथा यथा समारम्भो दैवात्सिद्धिं न गच्छति ।
तथा तथाधिकोत्साहो वीराणां हृदि वर्तते ॥'

हर्षादिविकारानुपलम्भकृद्गाम्भीर्यम् ।

यस्य प्रभावाद्बहिर्हर्षक्रोधादीनां विकारा दृष्टिविकासरागादयो नोपलभ्यन्ते तन्निस्तिमितदेहस्वभावं गाम्भीर्यम् । यथा—

'आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥'

स्वपरेषु दानाभ्युपपत्तिसंभाषणान्यौदार्यम् ।

अभ्युपपत्तिः परित्राणार्थार्थिनोऽङ्गीकरणम् । परजनविषयं दानादि चेष्टात्मकमेवौदार्यम् । स्वग्रहणं तु दृष्टान्तार्थम् । स्वेष्विव परेष्वपीत्यर्थः ।

दानं यथा—

'शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।
तृप्तिं न पश्यामि तवैव तावत्किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मान् ॥'

अभ्युपपत्तिर्यथा—

'एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् ।
ब्रूत केनात्र वः कार्यमनास्था बाह्यवस्तुषु ॥'

संभाषणं यथा—

'उत्पत्तिर्जमदग्नितः स भगवान्देवः पिनाकी गुरुः
शौर्यं यत्तु न तद्गिरां पथि ननु व्यक्तं यतः कर्मभिः ।
त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः
सत्यब्रह्मतपोनिधेर्भगवतः किं वा न लोकोत्तरम् ॥'

पराधिक्षेपाद्यसहनं तेजः ।

परच्छत्रोर्न तु गुरोर्मित्रादेर्वाधिक्षेपापमानादेरसहनं तेजः । यथा—

'ब्रूत नूतनकूष्माण्डफलानां के भवन्त्यमी ।
अङ्गुलीदर्शनाद्येन न जीवन्ति मनस्विनः ॥'

नायकभेदानाह—

धीरोदात्तललितशान्तोद्धतभेदात्स चतुर्धा ।

स इति नायकः । धीरशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तेन धीरोदात्तः, धीरललितः, धीरशान्तः, धीरोद्धत इति ।

दक्षिणधृष्टानुकूलशठभेदादेकैकश्चतुर्धा ।

एते शृङ्गाररसाश्रयिणो भेदाः । इति षोडश भेदा नायकस्य ।

धीरोदात्तादींल्लक्षयति—

गूढगर्वः स्थिरो धीरः क्षमावान् अविकत्थनः महासत्त्वो दृढव्रतो धीरोदात्तः ।

गूढगर्वो विनयच्छन्नावलेपः । अविकत्थनोऽनात्मश्लाघापरः । महासत्त्वः क्रोधाद्यनभिभूतान्तःसत्त्वः । दृढव्रतोऽङ्गीकृतनिर्वाहकः । यथा—रामादिः ।

कलासक्तः सुखी शृङ्गारी मृदुर् निश्चिन्तो धीरललितः ।

कलासु गीताद्यास्वासक्तः । सुखी भोगप्रवणः । शृङ्गारप्रधानः सुकुमाराकारः । सचिवादिसंविहितयोगक्षेमत्वाच्चिन्तारहितः । यथा—वत्सराजः ।

विनयोपशमवान् धीरशान्तः ।

यथा मालतीमाधव-मृच्छकटिकादौ—माधव-चारुदत्तादिः ।

शूरो मत्सरी मायी विकत्थनश् छद्मवान् रौद्रोऽवलिप्तो धीरोद्धतः ।

मत्सरी असहनः । मन्त्रादिबलेनाविद्यमानवस्तुप्रकाशको मायी । छद्म वञ्चनमात्रम् । रौद्रश्चण्डः । अवलिप्तः शौर्यादिमदवान् । यथा—जामदग्न्य-रावणादिः ।

'देवा धीरोद्धता ज्ञेयाः स्युर्धीरललिता नृपाः ।
सेनापतिरमात्यश्च धीरोदात्तौ प्रकीर्तितौ ॥

देवा धीरोद्धता इति । अत्र हि 'धीरोदात्तं जयति चरितं रामनामैव विष्णोः' इत्यादेर्दर्शनाज्जनकप्रभृतीनां रामादीनां च न धीरललितत्वानुचितत्वमिति धीरललितत्वं राम एव वर्णनीयं नान्यस्य । सेनापत्यमात्ययोर्धीरोदात्तत्वमेव । देवानां धीरोद्धतत्वमेव । द्वि-

धीरप्रशान्ता विज्ञेया ब्राह्मणा वणिजस्तथा।
इति चत्वार एवेह नायकाः समुदाहृताः॥'

इत्यन्तरश्लोकौ।

अथ नायकस्य शृङ्गारित्वेऽवस्थाभेदानाह—

ज्येष्ठायामपि सहृदयो दक्षिणः।

कनिष्ठायां रक्तो ज्येष्ठायामपि समानहृदयो दाक्षिण्यशीलत्वाद्दक्षिणः।
यथा—

'प्रसीदत्यालोके किमपि किमपि प्रेमगुरवो
रतक्रीडाः कोऽपि प्रतिदिनमपूर्वोऽस्य विनयः।
सविस्रम्भः कश्चित्कथयति च किंचित्परिजनो
न चाहं प्रत्येमि प्रियसखि किमप्यस्य विकृतम्॥'

व्यक्तापराधो धृष्टः।

यथा—

'लाक्षालक्ष्म ललाटपट्टमभितः केयूरमुद्रा गले
वक्रे कज्जलकालिमा नयनयोस्ताम्बूलरागोऽपरः।
दृष्ट्वा कोपविधायि मण्डनमिदं प्रातश्चिरं प्रेयसो
लीलातामरसोदरे मृगदृशः श्वासाः समाप्तिं गताः॥'

जादीनां धीरप्रशान्तत्वमेवेत्येव परं व्याख्येयम्। धीरोद्धतादिशब्दाश्च यथोक्तगुणसमारोपि तावस्थाभिधायिनो वत्सराजमहोक्षादिवन्न जात्या कश्चिदवस्थितरूपो धीरोद्धतादिरस्ति। तथा हि महाकविप्रबन्धेषु विरुद्धानेकरूपाभिधानमसंगतमेव स्यात्। जातेरनपायित्वात्। तथा च भवभूतिना एक एव जामदग्न्यः 'कैलासोद्धारसार-' इत्यादिभिः रामादीन् प्रति प्रथमं धीरोद्धतत्वेन, पुनः 'ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये' इत्यादिना रावणं प्रति धीरोदात्तत्वेन, 'पुण्या ब्राह्मणजातिः-' इत्यादिभिश्च धीरशान्तत्वेनोपवर्णितः। न चाव स्थान्तराभिधानमनुचितम्। अङ्गभूतनायकानां नायकान्तरापेक्षया महासत्त्वादेरव्यवस्थि तत्वात्। अङ्गिनस्तु रामादेरेकप्रबन्धोपात्तान् प्रत्येकरूपत्वादारम्भोपात्तावस्थातोऽवस्थान्त रोपादानमन्याय्यम्। यथोदात्ताभिमतस्य रामस्य छद्मना वालिवधमहासत्त्वतया मा स्वार्थपरित्याग इति। वक्ष्यमाणानां च दक्षिणाद्यवस्थानां पूर्वां प्रत्यन्यया हृत इति विलक्षा [illegible] अन्तरश्लो-

१ 'अन्यै' इ० प्र०. २ [illegible]

एकभार्योऽनुकूलः।

यथा—

'इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-
रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरसः।
अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः
किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः॥'

गूढापराधः शठः।

यथा—'एकत्रासनसंगते प्रियतमे—' इति।

नायकविजेयं प्रतिनायकमाह—

व्यसनी पापकृल्लुब्धः स्तब्धो धीरोद्धतः प्रतिनायकः।

यथा—रामयुधिष्ठिरयो रावणदुर्योधनौ।

नायिकालक्षणमाह—

तद्गुणा स्वपरसामान्या नायिका त्रेधा।

तद्गुणा यथोक्तसंभविनायकगुणयोगिनी नायिका। सा च स्वकीया, परकीया, सामान्या, चेति त्रेधा।

स्वस्त्रीलक्षणमाह—

स्वयमूढा शीलादिमती स्वा।

आदिग्रहणादार्जवलज्जागृहाचारनैपुण्यादिपरिग्रहः।

शीलं यथा—

'कुलबालियाए पेच्छह जोव्वणलायण्णविब्भमविलासा।
पवसन्ति व्व पवसिए एन्ति व्व पिए घरम इन्ति ॥'[1]

वयःकौशलाभ्यां मुग्धा मध्या प्रौढेति सा त्रेधा।

वयः शरीरावस्थाविशेषः, कौशलं कामोपचारनैपुण्यम्, ताभ्यां मुग्धा। एवं मध्या प्रौढा चेति।

---

१ 'कुलबालिकायाः प्रेक्षस्व यौवनलावण्यविभ्रमविलासाः।
प्रविशन्तीव प्रवसिते आगच्छन्तीव प्रिये गृहमागते ॥' [इति च्छाया]

तत्र वयसा मुग्धा यथा—

'दोर्मूलावधिसूत्रितस्तनमुरः स्निह्यत्कटाक्षे दृशौ
किंचित्ताण्डवपण्डिते स्मितसुधासिक्तोक्तिषु भ्रूलते ।
चेतः कन्दलितं स्मरव्यतिकरैर्लावण्यमङ्गैर्धृतं
तन्वङ्ग्यास्तरुणिम्नि सर्पति शनैरन्यैव काचिद्गतिः ॥'

कौशलेन यथा—

'उदितो रसादमथ वेपथुमत्सुदृशोभिभर्तृविधुरं त्रपया ।
वपुरादरातिशयशंसि पुरः प्रतिपत्तिमूढमपि बाढमभूत ॥'

वयसा मध्या यथा—

'तरन्तीवाङ्गानि स्खलदमललावण्यजलधौ
प्रथिम्नः प्रागल्भ्यं स्तनजघनमुन्मुद्रयति च ।
दृशोर्लीलारम्भाः स्फुटमपवदन्ते सरलता-
महो सारङ्गाक्ष्यास्तरुणिमनि गाढः परिचयः ॥'

कौशलेन यथा—

'स्वेदाम्भःकणिकाचितेऽपि वदने जातेऽपि रोमोद्गमे
विस्रम्भेऽपि गुरौ पयोधरभरे कम्पे च वृद्धिं गते ।
दुर्वारस्मरनिर्भरेऽपि हृदये नैवाभियुक्तः प्रिय-
स्तन्वङ्ग्या हठकेशकर्षणघनश्लेषामृते लुब्धया ॥'

वयसा प्रौढा यथा—

'नितम्बो मन्दत्वं जनयति गुरुत्वाद्रुतगते-
र्महत्त्वादुत्तुङ्गः स्तनकलशभारः शमयति ।
विकासिन्या कान्त्या प्रकटयति रूपं मुखशशी
ममाङ्गानीमानि प्रसभमभिमारे हि रिपवः ॥'

काचिदिति । [illegible] । वयसा मुग्धेति । [illegible] । वयसा मध्येति । [illegible] । वयसा

मौनेन यथा—

'उ[illegible]गहनामविरामे. ।
शृणुते न भणितं कलकाञ्चीनूपुरध्वनिभिरक्षतमेव ॥'

धीराधीराधीराधीराभेदादन्त्ये त्रेधा ।

अन्त्ये मध्याप्रौढे । त्रेधा धीरामध्या, धीराधीरामध्या, अधीरामध्या । एवं प्रौढापि त्रेधा ।

पोढापि ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदाद्द्वादशधा । मध्याप्रौढयोः प्रत्येकं त्रिभेदत्वम् ।

षड्विधापि ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदाद्द्वादशधा स्वस्त्री भवति । तत्र प्रथममूढा ज्येष्ठा । पश्चादूढा कनिष्ठा ।

अथासां क्रोधचेष्टामाह—

सोत्प्रासवक्रोक्त्या सवाष्पया वाक्पारुष्येण क्रोधिन्यो मध्याधीराद्याः ।

मध्याधीराद्यास्तिस्रोऽपि यथासंख्यं सोत्प्रासवक्रोक्त्यादिभिः क्रोधं कुर्वन्ति ।

तत्र सोत्प्रासवक्रोक्त्या धीरामध्या यथा—

'न खलु वयममुष्य दानयोग्याः
पिबति च पाति च यासकौ रहस्त्वाम् ।
व्रज विटपममुं ददस्व तस्यै
भवतु यतः सदृशोश्चिराय योगः ॥'

सवाष्पया सोत्प्रासवक्रोक्त्या धीराधीरा यथा—'बाले नाथ–' इति ।

वाक्पारुष्येणाधीरा यथा—

'विश्वां किं समुपेत्य चुम्बसि बलान्निर्लज्ज लज्जा क्व ते
वस्त्रान्तं शठ मुञ्च मुञ्च शपथैः किं धूर्त निर्बाधसे ।
खिन्नाहं तव रात्रिजागरतया तामेव या च प्रिया
निर्माल्योज्झितपुष्पदाननिकरे का षट्पदाना रतिः ॥'

उपचारावहित्थाभ्यामानुकूल्यौदासीन्याभ्यां संतर्जनघाताभ्यां प्रौढाधीराद्याः ।

प्रौढाधीराद्यास्तिस्रोऽपि यथासंख्यमुपचारावहित्थादिद्विकत्रयेण क्रो-धिन्यो भवन्ति ।

तत्र धीरा प्रौढा सोपचारा यथा—

'एकत्रासनसंगतिः परिहृता प्रत्युद्गमाद्दूरत-
स्ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाश्लेषोऽपि संविघ्नितः ।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके
कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरयो कोपः कृतार्थीकृतः ॥'

सैव सावहित्था यथा—

'वरं भ्रूभङ्गास्ते प्रकटितगुरुक्रोधविभवा
वरं सोपालम्भाः प्रणयमधुरा गद्गदगिरः ।
वरं मानो येन प्रसभजनितोऽनादरविधि-
र्न गूढान्तःकोपा कठिनहृदये संवृतिरियम् ॥'

प्रौढा धीराधीरानुकूला यथा—

'यत्पाणिर्न निवारितो निवसनग्रन्थि समुद्ग्रन्थय-
न्भ्रूभेदो न कृतो मनागपि मुहुर्यत्खण्ड्यमानेऽधरे ।
यन्निःशङ्कमिहार्पितं वपुरहो पत्युः समालिङ्गने
मानिन्या कथितोऽनुकूलविधिना तेनैव मन्युर्महान् ॥'

सैवोदासीना यथा—

'आयस्ता कलहं पुरेव कुरुते न स्रंसते वाससो
भग्नभ्रूरतिखण्ड्यमानमधरं धत्ते न केशग्रहे ।
अङ्गान्यर्पयति स्वयं भवति नो वामा हठालिङ्गने
तन्व्या शिक्षित एष संप्रति कुतः कोपप्रकारोऽपरः ॥'

---

१ 'तन्व्या' स्यात्

प्रौढाधीरा संतर्जनेन यथा—

'तथाभूदस्माकं प्रथममविभिन्ना तनुरियं
ततोऽनु त्वं प्रेयानहमपि हताशा प्रियतमा ।
इदानीं त्वं नाथो वयमपि कलत्रं किमपरं
मयाप्तं प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदम् ॥'

सैव साधाता यथा—'कोपात्कोमललोलबाहु–' इति ।

परस्त्रीलक्षणमाह—

परोढा परस्त्री कन्या च ।

परेणोढा परस्य स्त्री परस्त्री । सा च नाङ्गिनि रसे उपकारिणीति नास्याः प्रपञ्चः कृतः । ऊढेत्युपलक्षणम् । अवरुद्धापि परस्त्रीत्युच्यते ।

परोढा यथा—'दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि–' इति ।

कन्या तु पित्राद्यायत्तत्वादनूढापि परस्त्री । यथा—

'दृष्टिः शैशवमण्डना प्रतिकलं प्रागल्भ्यमभ्यस्यते
पूर्वाकारमुरस्तथापि कुचयोः शोभां नवामीहते ।
नो धत्ते गुरुतां तथाप्युपचिताभोगा नितम्बस्थली
तन्व्याः स्वीकृतमन्मथं विजयते नेत्रैकपेयं वपुः ॥'

सामान्यां लक्षयति—

गणिका सामान्या ।

कलाप्रागल्भ्यधौर्त्याभ्यां गणयति कलयति गणिका सामान्या सगुणस्य निर्गुणस्य च साधारणी केवलधनलोभालम्बनेन कृत्रिमप्रेमत्वात् । यथा—

'गाढालिङ्गनपीडितस्तनतटं स्विद्यत्कपोलस्थलं
संदष्टाधरमुक्तसीत्कृतलसद्भ्रूभ्रान्तनृत्यत्करम् ।
चाटुप्रायवचोविचित्रभणितं घातै रुतैश्चाङ्कितं
वेश्यानां धृतिधाम पुष्पधनुषः प्राप्नोति धन्यो रतम् ॥'

स्वपरस्त्रीणामवस्था आह—

स्वाधीनपतिका प्रोषितभर्तृका खण्डिता कलहान्तरिता वान-

१ कुचौ रतम्
२९

कसज्जा विरहोत्कण्ठिता विप्रलब्धा अभिसारिका चेति स्त्रीणामष्टावस्थाः।

रतिगुणाकृष्टत्वेन पार्श्वस्थितत्वात्स्वाधीन आयत्तः पतिर्यस्याः सा तथा। यथा—

'सालोए चिय सूरे घरिणी घरसामियस्स घेत्तूण।
णेच्छन्तस्स यं चलणे धुयइ हसन्ती हसन्तस्स॥' इति।

कार्याय प्रोषितो देशान्तरं गतो भर्ता यस्याः सा तथा। यथा—

'श्वासा बाष्पजलं गिरः सकरुणा मार्गे च नेत्रार्पणं
केनेदं न कृतं प्रियस्य विरहे कस्यासवो निर्गताः।
सख्येवं यदि नास्मि तेन कलिता पान्थः कथं प्रोषितः
प्राणाः संप्रति मे कलङ्कमलिनास्तिष्ठन्तु वा यान्तु वा॥'

वनितान्तरव्यासङ्गादनागते प्रिये दुःखसंतप्ता खण्डिता। यथा—

'नवनखपदमङ्गं गोपयस्यंशुकेन
स्थगयसि मुहुरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम्।
प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्प-
न्नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम्॥'

ईर्ष्याकलहेन निष्क्रान्तभर्तृकत्वात्तत्संगमसुखेनान्तरिता कलहान्तरिता। यथा—

'निःश्वासा वदनं दहन्ति हृदयं निर्मूलमुन्मूल्यते
निद्रा नैति न दृश्यते प्रियमुखं नैक्तदिनं रुद्यते।
अङ्गं शोषमुपैति पादपतितः प्रेयांस्तथोपेक्षितः
सख्यः कं गुणमाकलय्य दयिते मानं वयं कारिताः॥'

---

१ 'सालोके एव सूर्ये गृहिणी गृहस्वामिकस्य गृहीत्वा।
अनिच्छतश्च चरणे धावति हसन्ती हसत॥' [इति च्छाया]

२. 'वि पाए' इति पाठे 'अपि पादौ' इत्यर्थ. ३ 'नक्तदिव' स्यात्.

'[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥'

[illegible] प्रगुणा वासकसज्जा । यथा—

'[illegible] मृदु ।
[illegible] ॥'

[illegible] विरहोत्कण्ठिता । यथा—

'[illegible] नाप्यन्य [illegible]-
[illegible] नागतश्च न हता कोऽयं विधेः प्रक्रमः ।
इत्यनेकविकल्पना[illegible] निशान्तान्तरे
वामा वृत्तविवर्तनव्यतिकरा नाप्नोति निद्रां निशि ॥'

दूतीमुखेन स्वयं वा संकेतं कृत्वा केनापि कारणेन वञ्चिता विप्रलब्धा । यथा—

प्रौढेति । सम्पूर्णेत्यर्थः । **परिपाट्यामिति** । परिपाटिर्यथा कल्पितानुपूर्वी । अस्या एकेन दिनेन वारः अस्या द्वाभ्यामित्यादि ॥ तदपवादमाह—**फलार्थ इति** । स्नातामिति यावत् । **नव इति** । नवके प्रसवे वृत्ते चिरविरहखिन्ना सुखयितुम् । दुःखे तदीयबन्धुव्यापत्त्यादौ दुःखिना आश्वसनीयेति । **प्रमोद इति** । तदीयपुत्रोत्सवादौ । उत्सवो हि माननीय इत्युक्तम् । वासयन्ति तत्र स्थाने रात्रिमिति वासका रात्र्युचिताः कामोपचाराः । फलार्थ इत्यस्य हेतौ सत्त्वापवादकत्वं दर्शयितुं धर्मवृत्तिना राज्ञा परिपाट्या दुर्भगापि सेव्येति च निरूपयितुमाह—**उचिते वासके इति** । आर्तवकालो हि भूयानपि फलतः परिमितीभवति । यथोक्तम्—'ऋतुः षोडश तेऽत्राद्याश्चतस्रो दशमात्परा । त्रयोदशी च निन्द्याः स्युर्युग्माः कन्यकोद्भवाः । पञ्चाष्टमी च दशमी द्वाभ्यां वर्णैश्च साधिकाः । युग्माः पुत्राय रात्रिः स्यात्' इति । तत्रापि नक्षत्रविशेषपरिवर्जनम् । पुत्रश्च

---

१ 'अनेककार्यव्यासङ्गाद्यस्या नागच्छति प्रियः । तस्यानुगमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता भवेत् ॥' इति भरतसंवादात् 'कार्यासक्त्या' इति भवेत्

[illegible]

यथा—

[illegible]

[illegible] यथा—

'स्मितं किंचिन्मुग्धं तरलमधुरो दृष्टिविभवः
परिस्पन्दो वाचामभिनवविलासोक्तिसरसः ।
गतीनामारम्भः किसलयितलीलापरिकरः
स्पृशन्त्यास्तारुण्यं किमिव न हि रम्यं मृगदृशः ॥'

यदा तु रतिवासनाप्रबोधात्सा प्रबुद्धा रतिमभिमन्यते केवलं समुचितविभावोपग्रहविरहान्निर्विषयतया स्फुटीभावं न प्रपद्यते तदा तज्जनितबहुतराङ्गविकारात्मा हेला हावस्य संबन्धिनी क्रिया प्रसरत्वावेगवाहित्वमित्यर्थः । वेगेन हि गच्छन् हेलतीत्युच्यते लोके इति । एवं चोद्भिद्योद्भिद्य विश्राम्यन् हावः । स एव प्रसरणैकस्वभावो हेलेति । यथा— 'कुरङ्गीवाङ्गानि—' इति ।

[illegible] निरतिशयो[illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

लीलादयो दश स्वाभाविकाः ।

[illegible] रतौ सति [illegible] स्फुटीभूतानां [illegible] लीलाविलासविच्छित्तिविब्बोककिलकिञ्चित[illegible] [illegible] । एते च प्राप्तसंभोगेऽप्राप्त[illegible] च [illegible] [illegible] सप्त [illegible] प्राप्तसंभोगतायामेव ।

लीलादीन् लक्षयति—

वाग्वेषचेष्टितैः प्रियस्यानुकृतिर्लीला ।

[illegible] वाग्वेषचेष्टाना प्रियबहुमानातिशयेन [illegible] [illegible]नमनुकृतिर्लीला ।

यथा—

'जं जं करेसि जं जं च जंपसे जह तुमं नियंसेसि
तं तमणुसिक्खिरीए दियहो दियहो न [illegible] ॥'

स्थानादीनां वैशिष्ट्यं विलासः ।

स्थानमूर्ध्वता । आदिशब्दादुपवेशन[illegible] वैशिष्ट्यं विलासः । यथा—

'अत्रान्तरे किमपि [illegible]
वैचित्र्य[illegible]
तद्भूरिसात्त्विकविकार[illegible]
सा चार्थकं किमपि [illegible] ॥'

गर्वादल्पाकल्पन्यासः [illegible] ।

सौभाग्यगर्वादनादरेण [illegible] कल्पस्य न्यासः सौभाग्य[illegible]

१. 'यद्यत्करोषि यद्य[illegible]
[illegible]

'सिहिपिञ्छकण्णऊरा जाआ वाहस्स गव्विरी भमइ ।
मुत्ताफलरइअपसाहणाण मज्झे सवत्तीण ॥'

इष्टेऽप्यवज्ञा बिब्बोकः ।

सौभाग्यगर्वादिष्टेऽपि वस्तुन्यनादरो बिब्बोकः । यथा

'[illegible] ।
[illegible] ॥'

वागङ्गभूषणानां व्यत्यासो विभ्रमः ।

[illegible] स्थाने न्यासः । यथा—

'[illegible] ।
[illegible] ॥'

स्मितहसितरुदितभयरोषगर्वदुःखश्रमाभिलाषसंकरः किलकिञ्चितम् ।

सौभाग्यगर्वस्मितादीनां संकरः किलकिञ्चितम् । यथा—

'रतिक्रीडाद्यूते कथमपि समासाद्य समयं
मया लब्धे तस्याः क्वणितकलकण्ठार्धमधरे ।
कृतभ्रूभङ्गासौ प्रकटितविलक्षार्धरुदित-
स्मितक्रुद्धोद्भ्रान्त पुनरपि विदध्यान्मयि मुखम् ॥'

प्रियकथादौ तद्भावभावनोत्था चेष्टा मोट्टायितम् ।

प्रियस्य कथाया दर्शने वा तद्भावभावनं तन्मयत्वं ततो योद्भूता चेष्टा लीलादिका सा मदनाङ्गपर्यन्ताङ्गपर्यन्ताङ्गमोटनान्मोट्टायितम् । यथा—

'स्मरदवथुनिमित्तं गूढमन्वेतुमस्याः
सुभग तव कथायां प्रस्तुतायां सखीभिः ।

---

१ 'शिखिपिच्छकर्णपूरा जाया व्याधस्य गर्विणी भ्रमति ।
मुक्ताफलरचितप्रसाधनानां मध्ये सपत्नीनाम् ॥' [इति च्छाया]

२ 'हस्तेना' सानू

हरति विनतपृष्ठोदग्रपीनस्तनाग्रा
नतवलयितबाहुर्जृम्भितैः साङ्गभङ्गैः ॥'

अधरादिग्रहाद्दुःखेऽपि हर्षः कुट्टमितम् ।

अधरस्तनकेशादीनां ग्रहणात् । प्रियतमेनेति शेषः । दुःखेऽपि हर्षः कुट्टमितम् । यथा—

'ईषन्मीलितलोललोचनयुगं व्यावर्तितभ्रूलतं
संदष्टाधरवेदनाप्रलपितं मा मेति मन्दाक्षरम् ।
तन्वङ्ग्याः सुरतावसानसमये दृष्टं मया यन्मुखं
स्वेदार्द्रीकृतपाण्डुगण्डपुलकं तत्केन विस्मार्यते ॥'

मसृणोऽङ्गन्यासो ललितम् ।

अङ्गानां हस्तपादभ्रूनेत्राधरादीनां मसृणः सुकुमारो विन्यासो ललितम् । यथा—

'सभ्रूभङ्गं करकिसलयावर्जनैरालपन्ती
सा पश्यन्ती ललितललितं लोचनस्याञ्चलेन ।
विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया स्वैरपातै-
र्निःसंगीतं प्रथमवयसा नर्तिता पङ्कजाक्षी ॥'

कर्तव्यवशादायते एव हस्तादिकर्मणि यद्वैचित्र्यं स विलासः ।

यत्र तु बाह्यव्यापारयोग एव न कश्चिदस्ति नादातव्यबुद्धिरथ च सुकुमारकरादिव्यापारणं तल्ललितम् । अन्ये तु 'लड विलासे' इति पाठं प्रमाणयन्तो विलासमेव सातिशयं ललितसंज्ञमाहुः ।

व्याजादेः प्राप्तकालस्याप्यवचनं विहृतम् ।

व्याजो मौग्ध्यादिप्रख्यापनाशयः । आदिग्रहणान्मौर्ख्यलज्जादिपरिग्रहः । ततो भाषणावसरेऽप्यभाषणं विहृतम् । यथा—

'पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥'

[illegible] अनेनेति । [illegible]

'[1]सिहिपिच्छकण्णऊरा जाआ वाहस्स गव्विरी भमइ ।
मुत्ताहलरइअपसाहणाण मज्झे सवत्तीणम् ॥'

इष्टेऽप्यवज्ञा बिब्बोकः ।

सौभाग्यगर्वादिष्टेऽपि वस्तुन्यनादरो बिब्बोकः । यथा—

'निर्विभुज्य दशनच्छदं ततो वाचि भर्तुरवधीरणापरा ।
शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥'

वागङ्गभूषणानां व्यत्यासो विभ्रमः ।

वचनेऽन्यथावक्तव्येऽन्यथाभाषणं [2]हेनादातव्ये पादेनादानं रसनाया कण्ठे न्यासः । यथा—

'चकार काचित्सितचन्दनाङ्के काञ्चीकलापं स्तनभारपृष्ठे ।
प्रियं प्रति प्रेषितचित्तवृत्तिर्नितम्बबिम्बे च बबन्ध हारम् ॥'

स्मितहसितरुदितभयरोषगर्वदुःखश्रमाभिलाषसंकरः किलिकिंचितम् ।

सौभाग्यगर्वात्स्मितादीनां संकरः किलिकिंचितम् । यथा—

'रतिक्रीडाद्यूते कथमपि समासाद्य समयं
मया लब्धे तस्याः क्वणितकलकण्ठार्धमधरे ।
कृतभ्रूभङ्गासौ प्रकटितविलक्षार्धरुदित-
स्मितक्रुद्धोद्भ्रान्तं पुनरपि विदध्यान्मयि मुखम् ॥'

प्रियकथादौ तद्भावभावनोत्था चेष्टा मोट्टायितम् ।

प्रियस्य कथायां दर्शने वा तद्भावभावनं तन्मयत्वं ततो योद्भूता चेष्टा लीलादिका सा मदनाङ्गपर्यन्ताङ्गपर्यन्ताङ्गमोटनान्मोट्टायितम् । यथा—

'स्मरदवथुनिमित्तं गूढमन्वेतुमस्याः
सुभग तव कथायां प्रस्तुतायां सखीभिः ।

---

१ 'शिखिपिच्छकर्णपूरा जाया व्याधस्य गर्विणी भ्रमति ।
मुक्ताफलरचितप्रसाधनानां मध्ये सपत्नीनाम् ॥' [इति च्छाया]

२ 'हस्तेना' स्यात्

हरति विनतपृष्ठोदग्रपीनस्तनाग्रा
नतवलयितबाहुर्जृम्भितैः साङ्गभङ्गैः ॥'

अधरादिग्रहाद्दुःखेऽपि हर्षः कुट्टमितम् ।

अधरस्तनकेशादीनां ग्रहणात् । प्रियतमेनेति शेषः । दुःखेऽपि हर्षः कुट्टमितम् । यथा—

'ईषन्मीलितलोललोचनयुगं व्यावर्तितभ्रूलतं
संदष्टाधरवेदनाप्रलपितं मा मेति मन्दाक्षरम् ।
तन्वङ्ग्याः सुरतावसानसमये दृष्टं मया यन्मुखं
स्वेदार्द्रीकृतपाण्डुगण्डपुलकं तत्केन विस्मार्यते ॥'

मसृणोऽङ्गन्यासो ललितम् ।

अङ्गाना हस्तपादभ्रूनेत्राधरादीनां मसृणः सुकुमारो विन्यासो ललितम् । यथा—

'सभ्रूभङ्गं करकिसलयावर्जनैरालपन्ती
सा पश्यन्ती ललितललितं लोचनस्याञ्चलेन ।
विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया स्वैरपातै-
र्निःसंगीतं प्रथमवयसा नर्तिता पङ्कजाक्षी ॥'

कर्तव्यवशादायते एव हस्तादिकर्मणि यद्वैचित्र्यं स विलासः ।

यत्र तु बाह्यव्यापारयोग एव न कश्चिदस्ति नादातव्यबुद्धिरथ च सुकुमारकरादिव्यापारणं तल्ललितम् । अन्ये तु 'लड विलासे' इति पाठं प्रमाणयन्तो विलासमेव सातिशयं ललितसंज्ञमाहुः ।

व्याजादेः प्राप्तकालस्याप्यवचनं विहृतम् ।

व्याजो मौग्ध्यादिप्रख्यापनाशयः । आदिग्रहणान्मौर्ख्यलज्जादिपरिग्रहः । ततो भाषणावसरेऽप्यभाषणं विहृतम् । यथा—

'पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥'

राज्ञा मुख्य फलम् । यथाह—'प्रजायै गृहमेधिनाम्' इति ॥ अनेनेति । अलक्तकोपर-

केचित् [illegible] क्रीडितम् । केलिं च प्रियतमविहारं केलिं [illegible] । यथा—

'मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये ॥'

'व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलैरपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।
पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी ॥'

शोभाद्यः सप्तायत्नजाः ।

शोभाकान्तिदीप्तिमाधुर्यधैर्यौदार्यप्रागल्भ्यानामयत्नात् सप्त [illegible] अय-
त्नजाः ।

क्रमेण लक्षयति—

रूपयौवनलावण्यैः पुंभोगोपबृंहितैर्मन्दमध्यतीव्राभिश्छाया शोभा कान्तिर्दीप्तिश्च ।

तान्येव रूपादीनि पुरुषोपभुज्यमानानि छायान्तरं जनयन्ति सा छाया मन्दमध्यतीव्रत्वं क्रमेण संभोगपरिपोषेण गच्छन्ती शोभा कान्तिर्दीप्तिश्च भवति ।

शोभा यथा—

'करकिसलयं धूत्वा धूत्वा विमार्गति वाससी
क्षिपति सुमनोमालाशेषं प्रदीपशिखां प्रति ।
स्थगयति मुहुः पत्युर्नेत्रे विहस्य समाकुला
सुरतविरतौ रम्या तन्वी मुहुर्मुहुरीक्षितुः ॥'

कान्तिर्यथा—

'उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा
धृत्वा चान्येन वासो विगलितकबरीभारमंसं वहन्त्याः ।

तत्र हि [illegible] । [illegible] ॥

[illegible] ।

भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
　　शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु ॥'

दीप्तिर्यथा—

'आलोलामलकावलीं विलुलितां बिभ्रच्चलत्कुण्डलं
　　किंचिन्मृष्टविशेषकं तनुतरैः स्वेदाम्बुनः शीकरैः ।
तन्व्या यत्सुरतान्तकान्तनयनं वक्त्रं रतिव्यत्यये
　　तत्त्वा पातु चिराय किं हरिहरस्कन्दादिभिर्दैवतैः ॥'

चेष्टामसृणत्वं माधुर्यम् ।

ललितेषु व्रीडादिषु यथा मसृणत्वं चेष्टायास्तथा दीप्तेष्वपि क्रोधादिषु यत्तन्माधुर्यम् । यथा—

'कृतो दूरादेव स्मितमधुरमभ्युद्गमविधिः
　　शिरस्याज्ञा न्यस्ता प्रतिवचनमत्यानतिमतिः ।
न दृष्टेः शैथिल्यं मिलितमिति चेतो दहति मे
　　निगूढान्तःकोपा कठिनहृदये संवृतिरियम् ॥'

अचापलाविकत्थनत्वे धैर्यम् ।

चापलानुपहतत्वमात्मगुणानाख्यानं च धैर्यम् । यथा—

'ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी
　　दहतु मदनः किं वा मृत्योः परेण विधास्यति ।
मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया
　　कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम् ॥'

प्रश्रय औदार्यम् ।

अमर्ष्येर्ष्या क्रोधाद्यवस्थास्वपि प्रश्रय औदार्यम् । यथा—

'भ्रूभङ्गे सहसोद्गतेऽपि वदनं नीतं परां नम्रता-
　　मीषन्मां प्रतिभेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरम् ।
अन्तर्बाष्पजडीकृतं प्रभुतया चक्षुर्न विस्फारितं
　　क्रोधश्च प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च न प्रश्रयः ॥'

प्रयोगे निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यम् ।

प्रयोगे कामकलादौ । चातुःषष्टिके इत्यर्थः ।

यदाह—

'अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः ।
पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥'

मनःक्षोभपूर्वकोऽङ्गसादः साध्वसं तदभावः प्रागल्भ्यम् ।

यथा—'आशु लङ्घितवतीष्टकराग्र-' इति ।

अत्र शोभाकान्तिदीप्तयो बाल्यरूपादिगता एव विशेषा आवेगचापल्यगर्वत्रासानां स्वभाव एव माधुर्याद्या धर्मा न चित्तवृत्तिस्वभावा इति नैतेषु भावशङ्कावकाशः । शाक्याचार्यराहुलादयस्तु—मौग्ध्यमदभावविकृतपरितपनादीनप्यलंकारानाचक्षते । तेऽस्माभिर्भरतमतानुसारिभिरुपेक्षिताः ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिनाम्न्यां स्वोपज्ञकाव्यानुशासनवृत्तौ
नायकवर्णनः सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथ प्रबन्धात्मकान्काव्यभेदानाह—

काव्यं प्रेक्ष्यं श्रव्यं च ।

नानृषिः कविः 'कवृ वर्णे' इति च दर्शनाद्वर्णनाच्च कविस्तस्य कर्म काव्यम् । एवं च दर्शने सत्यपि वर्णनाया अन्तर्भावादितिहासादीनां न काव्यत्वमिति तल्लक्षणं न वक्ष्यते ।

तथा चाह भट्टतोतः—

'नानृषिः कविरित्युक्तमृषिश्च किल दर्शनात् ।
विचित्रभावधर्मांशतत्त्वप्रख्या च दर्शनम् ॥
स तत्त्वदर्शनादेव शास्त्रेषु पठितः कविः ।
दर्शनाद्वर्णनाच्चाथ रूढा लोके कविश्रुतिः ॥
तथा हि दर्शने स्वच्छे नित्येऽप्यादिकवेर्मुनेः ।
नोदिता कविता लोके यावज्जाता न वर्णना ॥'

इति प्रेक्ष्यमभिनेयम् ।

प्रेक्ष्यं विभजते—

प्रेक्ष्यं पाठ्यं गेयं च ।

तत्र पाठ्यं भिनत्ति—

पाठ्यं नाटकप्रकरणनाटिकासमवकारेहामृगडिमव्यायोगोत्सृष्टिकाङ्कप्रहसनभाणवीथीसट्टकादि ।

तथा च नाटकादीनि वीथ्यन्तानि वाक्यार्थाभिनयस्वभावानि भरतमुनिनोपदर्शितानि । सट्टकश्च कैश्चिद्यथा—

'प्रख्यातवस्तुविषयं प्रख्यातोदात्तनायकम् ।
राजर्षिवंश्यचरितं तथैव दिव्याश्रयोपेतम् ॥

प्रख्यातेति । प्रख्यातमितिहासाख्यानादि वस्तु विषयो यस्य । तत्र हि लोकस्य कथापरिचयादादरातिशयो भवति । यद्वा प्रकर्षेण ख्यातं वस्तु विहितं तथा विषयो नाल्पपञ्चालादिर्यस्मिन् । चक्रवर्तिनोऽपि हि वत्सराजस्य कौशाम्बीव्यतिरिक्ते विषये कार्यान्तरोपक्षेपेण विना यन्निरन्तरं निर्वर्णनं तद्वैरस्याय भवति । वस्तुविषययोः प्रख्यातिमुक्त्वा तृतीयां प्रख्यातिमाह—**प्रख्यातोदात्तेति** । उदात्त इति वीररसयोग्य उक्तः । तेन धीरललितधीरप्रशान्तधीरोद्धतधीरोदात्ताश्चत्वारोऽपि गृह्यन्ते । राजर्षिवंश्येत्यनेन प्रख्यातमपि यद्वस्तु ऋषितुल्यानां राज्ञां वंशेन साधुनोचितं तथा प्रख्यातत्वेऽपि देवचरितं वरप्रभावादिबाहुल्येनोपायोपदेशायायोग्यमिति नैतदुभयं निबन्धनीयमिति फलतः प्रतिषेधो दर्शितः । राजानः ऋषय इवेत्युपमितिसमासः । तद्वंश्यानां साधु चरितं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । न च सर्वथा देवचरितं तत्र न वर्णनीयम्, किं तु दिव्यानामाश्रयत्वेनोपायत्वेन प्रकरीपताकानायकादिरूपेणोपेतमुपगमोऽङ्गीकरणं यत्र । तथाहि नागानन्दे भगवत्याः पूर्णकरुणाभरनिर्भरायाः साक्षात्करणे व्युत्पत्तिर्जायते । निरन्तरभक्तिभावितानामेव नाम देवता प्रसीदन्ति । तस्माद्देवताराधनपुरःसरमुपायानुष्ठानं कार्यमिति ॥ ननु दिव्यनायकाश्रययुक्तकथाशरीरमपि नाटकं भवतीति कस्मान्न व्याख्यायते । व्याख्यायेत यद्येवं लक्षणेन नाटकेन कश्चिदर्थो व्युत्पाद्येत । न चैतदेव दिव्यानां दिव्यप्रभावैश्वर्ययोगाद्दुरुपपादेष्वर्थेष्विच्छामात्रेणैव प्रयत्नो नैव सिद्धौ व्याहन्यते । तस्माच्चरितं मर्त्यैर्विधातुमशक्यमिति नैवोपदेशयोग्यम् । तथा ह्युक्तम्—'देवानां मानसी सिद्धि[illegible]केषु च । क्रियायत्ताभिनिष्पन्नाः सर्वे भावा हि मानुषाः । तस्माद्देवकृतैर्भावैर्न स्पर्धेत मानुषः ॥' इति । तस्माद्दिव्यानिष्टदैवमानुषपक्षनोपपादितदुःखाद्भवफलभाजां मर्त्यानामेव समुपभोगविषयप्रतिविधानमत्युत्पादकं चरितमाश्रित्य नाटकं निबन्धनीयमिति नृपा एव नाटकेषु युज्यन्ते । नायिका तु दिव्याप्यविरोधिनी । यथोर्वशी । नृपचरितेनैव तद्-

प्रयोगे निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यम् ।

प्रयोगे कायकर्मादौ । नानुःप्रहिकं इत्यर्थः ।

यदाह—

'अन्यदा भूषणं पुंसः शमो लज्जेव योषितः ।
पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥'

मनःक्षोभपूर्वकोऽङ्गविकारः साध्वसं तदभावः प्रागल्भ्यम् ।

यथा—'आशु लङ्घितवतीष्टकराग्र—' इति ।

अत्र शोभाकान्तिदीप्तयो माधुर्यादयश्च एव विशेषा आवेगचापल्यगर्वत्रासादीनां स्वभाव एव माधुर्यादयो धर्मा न चित्तवृत्तिस्वभावा इति नैतेषु भावशङ्कावकाशः । शाक्याचार्यराहुलादयस्तु—मौग्ध्यमदभावविकृतपरितपनादीनप्यलंकारानाचक्षते । तेऽस्माभिर्भरतमतानुसारिभिरुपेक्षिताः ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिसंज्ञस्वोपज्ञकाव्यानुशासनवृत्तौ
नायकवर्णनः सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथ प्रबन्धात्मकान्काव्यभेदानाह—

काव्यं प्रेक्ष्यं श्रव्यं च ।

नानृषिः कविः 'कवृ वर्णे' इति च दर्शनाद्वर्णनाच्च कविस्तस्य कर्म काव्यम् । एवं च दर्शने सत्यपि वर्णनाया अन्तर्भावादितिहासादीनां न काव्यत्वमिति तल्लक्षणं न वक्ष्यते ।

तथा चाह भट्टतोतः—

'नानृषिः कविरित्युक्तमृषिश्च किल दर्शनात् ।
विचित्रभावधर्मांशतत्त्वप्रख्या च दर्शनम् ॥
स तत्वदर्शनादेव शास्त्रेषु पठितः कविः ।
दर्शनाद्वर्णनाच्चाथ रूढा लोके कविश्रुतिः ॥
तथा हि दर्शने स्वच्छे नित्येऽप्यादिकवेर्मुनिः ।
नोदिता कविता लोके यावज्जाता न वर्णना ॥'

इति प्रेक्ष्यमभिनेयम् ।

प्रेक्ष्यं विभजते—

प्रेक्ष्यं पाठ्यं गेयं च।

तत्र पाठ्यं भिनत्ति—

पाठ्यं नाटकप्रकरणनाटिकासमवकारेहामृगडिमव्यायोगोत्सृष्टिकाङ्कप्रहसनभाणवीथीसट्टकादि।

तथा च नाटकादीनि वीथ्यन्तानि वाक्यार्थाभिनयस्वभावानि भरतमुनिनोपदर्शितानि। सट्टकश्च कैश्चिद्यथा—

'प्रख्यातवस्तुविषयं प्रख्यातोदात्तनायकम्।
राजर्षिवंश्यचरितं तथैव दिव्याश्रयोपेतम्॥

प्रख्यातेति। प्रख्यातमितिहासाख्यानादि वस्तु विषयो यस्य। तत्र हि लोकस्य कथापरिचयादादरातिशयो भवति। यद्वा प्रकर्षेण ख्यातं वस्तु विष्टितं तथा विषयो मालवपञ्चालादिर्यस्मिन्। चक्रवर्तिनोऽपि हि वत्सराजस्य कौशाम्बीव्यतिरिक्ते विषये कार्यान्तरोपक्षेपेण विना यन्निरन्तरं निर्वर्णनं तद्वैरस्याय भवति। वस्तुविषययोः प्रख्यातिमुक्त्वा तृतीयां प्रख्यातिमाह—प्रख्यातोदात्तेति। उदात्त इति वीररसयोग्य उक्तः। तेन धीरललितधीरप्रशान्तधीरोद्धतधीरोदात्ताश्चत्वारोऽपि गृह्यन्ते। राजर्षिवंश्येत्यनेन प्रख्यातमपि यद्वस्तु ऋषितुल्यानां राज्ञां वशेन साधुनोचितं तथा प्रख्यातत्वेऽपि देवचरितं वरप्रभावादिबाहुल्येनोपायोपदेशायायोग्यमिति नैतदुभयं निबन्धनीयमिति फलतः प्रतिषेधो दर्शितः। राजानः ऋषय इवेत्युपमितिसमासः। तद्वंशसाधु चरितं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। न च सर्वथा देवचरितं तत्र न वर्णनीयम्, किं तु दिव्यानामाश्रयत्वेनोपायत्वेन प्रकरीपताकानायकादिरूपेणोपेतमुपगमोऽङ्गीकरणं यत्र। तथाहि नागानन्दे भगवत्याः पूर्णकरुणाभरनिर्भरायाः साक्षात्करणे व्युत्पत्तिर्जायते। निरन्तरभक्तिभावितानामेव नाम देवताः प्रसीदन्ति। तस्माद्देवताराधनपुरःसरमुपायानुष्ठानं कार्यमिति॥ ननु दिव्यनायकाश्रययुक्तकथाशरीरमपि नाटकं भवतीति कस्मान्न व्याख्यायते। व्याख्यायेत यद्येव लक्षणेन नाटकेन कश्चिदर्थो व्युत्पाद्येत। न चैतदेव दिव्यानां दिव्यप्रभावैश्वर्ययोगाद्रूपपादेष्वर्थेष्विच्छामात्रेनैव प्रयत्नो नैव सिद्धौ व्याहन्यते। तस्माच्चरितं मर्त्यैर्विधातुमशक्यमिति नैवोपदेशयोग्यम्। तथा ह्युक्तम्—'देवानां मानसी सिद्धिर्गृहेषूपवनेषु च। क्रियायत्ताभिनिष्पन्ना सर्वे भावा हि मानुषाः। तस्माद्देवकृतैर्भावैर्न विरुध्येत मानुषः॥' इति। तस्मादिष्टानिष्टदैवमानुषकर्मोपपादितशुभाशुभफलभाजां मर्त्यानामेव समुपभोगविपत्प्रतिविधानमत्युत्पादकं चरितमाश्रित्य नाटकं निबन्धनीयमिति नृपतय एव नाटकेषु युज्यन्ते। नायिका तु दिव्याप्यविरोधिनी। यथोर्वशी। नायकचरितेनैव तद्-

प्रेक्ष्यं विभजते—

प्रेक्ष्यं पाठ्यं गेयं च ।

तत्र पाठ्यं भिनत्ति—

पाठ्यं नाटकप्रकरणनाटिकासमवकारेहामृगडिमव्यायोगोत्सृष्टिकाङ्कप्रहसनभाणवीथीसट्टकादि ।

तथा च नाटकादीनि वीथ्यन्तानि वाक्यार्थाभिनयस्वभावानि भरतमुनिनोपदर्शितानि । सट्टकश्च कैश्चिद्यथा—

'प्रख्यातवस्तुविषयं प्रख्यातोदात्तनायकम् ।
राजर्षिवंश्यचरितं तथैव दिव्याश्रयोपेतम् ॥

प्रख्यातेति । प्रख्यातमितिहासाख्यानादि वस्तु विषयो यस्य । तत्र हि लोकस्य कथामात्रेणैवादरातिशयो भवति । यद्वा प्रकर्षेण ख्यातं वस्तु विहितं तथा विषयो नाल्पपरिमितो देशोऽस्मिन् । चक्रवर्तिनोऽपि हि वत्सराजस्य कौशाम्बीव्यतिरिक्ते विषये कार्यान्तरोपक्षेपेण विना यन्निरन्तरं निर्वर्णनं तद्वैरस्याय भवति । वस्तुविषययोः प्रख्यातिमुक्त्वा तृतीयां प्रख्यातिमाह—**प्रख्यातोदात्तेति** । उदात्त इति वीररसयोग्य उक्तः । तेन धीरललितधीरप्रशान्तधीरोद्धतधीरोदात्ताश्चत्वारोऽपि गृह्यन्ते । राजर्षिवंश्येत्यनेन प्रख्यातमपि यद्वस्तु ऋषितुल्यानां राज्ञां वंशेन साधुनोचितं तथा प्रख्यातत्वेऽपि देवचरितं वरप्रभावादिबाहुल्येनोपायोपदेशायायोग्यमिति नैतदुभयं निबन्धनीयमिति फलतः प्रतिषेधो दर्शितः । राजानः ऋषय इवेत्युपमितसमासः । तद्वंश्यसाधु चरितं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । न च सर्वथा देवचरितं तत्र न वर्णनीयम्, किं तु दिव्यानामाश्रयत्वेनोपायत्वेन प्रकरीपताकानायकादिरूपेणोपेतमुपगतोऽङ्गीकरणं यत्र । तथाहि नागानन्दे भगवत्याः पूर्णकरुणाभरनिर्भरायाः साक्षात्करणे व्युत्पत्तिर्जायते । निरन्तरभक्तिभावितानामेवं नाम देवताः प्रसीदन्ति । तस्माद्देवताराधनपुरःसरमुपायानुष्ठानं कार्यमिति ॥ ननु दिव्यनायकाश्रयमुरुकथाशरीरमपि नाटकं भवतीति कस्मान्न व्याख्यायते । व्याख्यायेत यद्येवं लक्षणेन नाटकेन कश्चिदर्थो व्युत्पादेत । न चैतदेव दिव्यानां दिव्यप्रभावैर्मनोयोगदुःखमानोद्वेगैर्विच्छिन्नमत्रैव प्रयतो नैव सिद्धौ व्याहन्यते । तस्माच्चरितं मर्त्यैर्विधातुमनुकर्तुं शक्यमिति नैवोपदेशायोग्यम् । तथा ह्युक्तम्—'देवाना मानसी सिद्धिर्द्विहेतुर्मानवेषु च । क्रियाफलाभिनिष्पन्नाः सर्वे भावा हि मानुषाः । तस्माद्देवकृतैर्भावैर्न विरोधेन मानुषः ॥' इति । तस्मादिष्टानिष्टदैवमानुषकर्मोपायानिष्टशुभाशुभफलभाजां मर्त्यानामेव सुखदुःखभोगवैचित्र्यविधानकसुनायकचरितमाश्रित्य नाटकं निबन्धनीयमिति दृष्टान्त एव नाटकेषु दृश्यन्ते । नायिका तु दिव्याप्यविरोधिनी । यथोर्वशी । नायकचरितेनैव तद्-

प्रयोगे निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यम्।

प्रयोगे कामकलादौ। चातुःषष्टिके इत्यर्थः।

यदाह—

'अन्यदा भूषणं पुंसः शमो लज्जेव योषितः।
पराक्रमः परिभवे वैजात्यं सुरतेष्विव॥'

मनःक्षोभपूर्वकोऽङ्गसादः साध्वसं तदभावः प्रागल्भ्यम्।

यथा—'आशु लङ्घितवतीष्टकराग्र-' इति।

अत्र शोभाकान्तिदीप्तयो बाह्यरूपादिगता एव विशेषा आवेगचापलामर्षत्रासानां स्वभाव एव माधुर्याद्या धर्मा न चित्तवृत्तिस्वभावा इति नैतेषु भावशङ्कावकाशः। शाक्याचार्यराहुलादयस्तु—मौग्ध्यमदभावविकल्पपरितपनादीनप्यलंकारानाचक्षते। तेऽस्माभिर्भरतमतानुसारिभिरुपेक्षिताः॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिसंज्ञस्वोपज्ञकाव्यानुशासनवृत्तौ नायकवर्णनं सप्तमोऽध्यायः समाप्तः।

अष्टमोऽध्यायः।

अथ प्रबन्धात्मकान्काव्यभेदानाह—

काव्यं प्रेक्ष्यं श्रव्यं च।

नानृषिः कविः 'कवृ वर्णे' इति च दर्शनाद्वर्णनाच्च कविस्तस्य कर्म काव्यम्। एवं च दर्शने सत्यपि वर्णनाया अन्तर्भावादितिहासादीना न काव्यत्वमिति तल्लक्षणं न वक्ष्यते।

तथा चाह भट्टतोतः—

'नानृषिः कविरित्युक्तमृषिश्च किल दर्शनात्।
विचित्रभावधर्मांशतत्त्वप्रख्या च दर्शनम्॥
स तत्त्वदर्शनादेव शास्त्रेषु पठितः कविः।
दर्शनाद्वर्णनाच्चाथ रूढा लोके कविश्रुतिः॥
तथा हि दर्शने स्वच्छे नित्येऽप्यादिकवेर्मुनिः।
नोदिता कविता लोके यावज्जाता न वर्णना॥'

इति प्रेक्ष्यमभिनेयम्।

प्रेक्ष्यं विभजते—

प्रेक्ष्यं पाठ्यं गेयं च ।

तत्र पाठ्यं भिनत्ति—

पाठ्यं नाटकप्रकरणनाटिकासमवकारेहामृगडिमव्यायोगोत्सृष्टिकाङ्कप्रहसनभाणवीथीसट्टकादि ।

तथा च नाटकादीनि वीथ्यन्तानि वाक्यार्थाभिनयस्वभावानि भरतमुनिनोपदर्शितानि । सट्टकश्च कैश्चिद्यथा—

'प्रख्यातवस्तुविषयं प्रख्यातोदात्तनायकम् ।
राजर्षिवंश्यचरितं तथैव दिव्याश्रयोपेतम् ॥

प्रख्यातेति । प्रख्यातमितिहासाख्यानादि वस्तु विषयो यस्य । तत्र हि लोकस्य कथापरिचयादादरातिशयो भवति । यद्वा प्रकर्षेण ख्यात वस्तु विष्टित तथा विषयो मालवपञ्चालादिर्यस्मिन् । चक्रवर्तिनोऽपि हि वत्सराजस्य कौशाम्बीव्यतिरिक्ते विषये कार्यान्तरोपक्षेपेण विना यन्निरन्तर निर्वर्णन तद्वैरस्याय भवति । वस्तुविषययो प्रख्यातिमुक्त्वा तृतीया प्रख्यातिमाह—**प्रख्यातोदात्तेति** । उदात्त इति वीररसयोग्य उक्त । तेन धीरललितधीरप्रशान्तधीरोद्धतधीरोदात्ताश्चत्वारोऽपि गृह्यन्ते । राजर्षिवंश्येत्यनेन प्रख्यातमपि यद्वस्तु ऋषितुल्याना राज्ञा वशेन साधुनोचित तथा प्रख्यातत्वेऽपि देवचरित वरप्रभावादिबाहुल्येनोपायोपदेशायायोग्यमिति नैतदुभय निबन्धनीयमिति फलत प्रतिषेधो दर्शित । राजान ऋषय इवेत्युपमितिसमास । तद्वशसाधु चरित यस्मिन्निति बहुव्रीहि । न च सर्वथा देवचरित तत्र न वर्णनीयम्, किं तु दिव्यानामाश्रयत्वेनोपायत्वेन प्रकरीपताकानायकादिरूपेणोपेतमुपगमोऽङ्गीकरण यत्र । तथाहि नागानन्दे भगवत्या पूर्णकरुणाभरनिर्भराया साक्षात्करणे व्युत्पत्तिर्जायते । निरन्तरभक्तिभावितानामेव नाम देवता प्रसीदन्ति । तस्माद्देवताराधनपुर सरमुपायानुष्ठान कार्यमिति ॥ ननु दिव्यनायकाश्रययुक्तकथाशरीरमपि नाटक भवतीति कस्मान्न व्याख्यायते । व्याख्यायेत यद्येव लक्षणेन नाटकेन कश्चिदर्थो व्युत्पाद्येत । न चैतदेव दिव्याना दिव्यप्रभावैश्चर्ययोगाद्दुरुपपादेष्वर्थेष्विच्छामात्रमेव प्रयत्नो नैव सिद्धौ व्याप्रियते । तस्माच्चरित मर्त्यैर्विधातुमशक्यमिति नैवोपदेशयोग्यम् । तथा चोक्तम्—'देवाना मानसी सिद्धिर्दृष्टैपृपवनेषु च । क्रियायत्ताभिनिष्पन्ना सर्वे भावा हि मानुषा । तस्माद्देवकृतैर्भावैर्न विस्पर्धेत मानुष ॥' इति । तस्माद्दिव्यानिष्टदैवमानुषकर्मोपपादितशुभाशुभफलभाजा मर्त्यानामेव समुपभोगविपत्प्रतिविधानमत्युत्पादक चरितमाश्रित्य नाटक निबन्धनीयमिति नृपतय एव नाटकेषु युज्यन्ते । नायिका तु दिव्याप्यविरोधिनी । यथोर्वशी । नायकचरितेनैव

नानाविभूतिभिर्युतमृद्धिविलासादिभिर्गुणैश्चापि।
अङ्कप्रवेशकाढ्यं भवति हि तन्नाटकं नाम॥'
'यत्र कविरात्मशक्त्या वस्तु शरीरं च नायकं चैव।
औत्पत्तिकं प्रकुरुते प्रकरणमिति तद्बुधैर्ज्ञेयम्॥
यदनार्षमथाहार्यं काव्यं प्रकरोत्यभूतगुणयुक्तम्।
उत्पन्नबीजवस्तु प्रकरणमिति तदपि विज्ञेयम्॥

त्तस्याक्षेपात्। प्रसिद्धमपि वस्तु न निष्फलं व्युत्पत्तये भवतीत्यत आह—**नानाविभूतिभिर्युतमिति**। धर्मार्थकाममोक्षविभावैः फलभूतैर्विचित्ररूपैर्युक्तम्। तत्राप्यर्थकामौ सर्वजनाभिलषणीयाविति तद्बाहुल्यं दर्शनीयमिति। **ऋद्धिविलासादिभिरिति**। ऋद्धिरर्थस्य राज्यादेः संपत्तिः। विलासेन कामो लक्ष्यते। आदिशब्दः प्रधानवाची। तत्प्रधानाभिः फलसंपत्तिभिर्युक्तमित्यर्थः। तेन राजा सर्वं राज्यं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा वानप्रस्थं गृहीतमित्येवप्रायं फलं नोपनिबद्धव्यम्। धर्ममोक्षबहुलमिति। दुःखसुखार्थां हि बाहुल्येन लोक इति तत्रास्य प्रतीतिर्विरसी भवेत्। **गुणैरिति**। अप्रधानभूतानि यानि चेष्टितानि हेयानि प्रतिनायकगतागतान्यपनयप्रधानानि तैर्युक्तम्। तेषां पूर्वपक्षस्थानीयानां प्रतिक्षेपेण सिद्धान्तकल्पस्य नायकचरितस्य निर्वाहात् जनकोशादिसंपत्तिर्ऋद्धिः। कौमुदीमहोत्सवादयो विलासाः। संधिविग्रहादयो गुणा इति चाणक्यपरिया(?)वेदनमात्रफलम्। वस्तुशब्देन राजर्षिवंश्यचरितशब्देन च सर्वस्याप्यर्थस्य राशेः संग्रहात्। अवान्तरवस्तुसमाप्तौ विश्रान्ताय ये विच्छेदा अङ्कास्तैः पञ्चावधैर्दशाधरैः ये च निमित्तबलादप्रत्यक्षदृष्टानां चेष्टितानामावेदकाः प्रवेशकास्तैश्चाढ्यं तन्नाटकं नाम रूपकम्॥ **आत्मशक्त्येति**। इतिहासादिप्रसिद्धिं निरस्यति। **वस्त्विति**। साध्यं फलम्। **शरीरमिति**। तदुपायम्। **नायकमिति**। साधयितारम्। चकारः पूर्वसमुच्चये। द्वितीयस्त्वसमग्रसमुच्चये। एवकारः समुच्चयाभावे। उत्पत्तौ भवमौत्पत्तिकं निर्मितम्। तदयमर्थः—त्रितयमपि यत्र विकृतं द्वयमेकं वा, अन्यत्तु पूर्वोपनिबद्धं तत्सर्वं प्रकरणम्। भेदसप्तकमयम्। वस्त्वादिकं काव्याभिधेयमात्मशक्त्या प्रकुरुते यत्र काव्ये तत्प्रकरणमिति बुधैर्ज्ञेयमिति संबन्धः॥ यत्र सर्वमुत्पाद्यं भवति तत्र योऽनुत्पाद्योऽशः स कुत्रस्थो ग्राह्य इति दर्शयितुमाह—**यदनार्षमिति**। पुराणादिव्यतिरिक्तबृहत्कथाद्युपनिबद्धं मूलदेवतच्चरितादि॥ **आहार्यमिति**। पूर्वकविकाव्यादाहरणीयं समुद्रदत्तचेष्टितादि॥ ननु च तत्रांशे कविकृतत्वाभावात्कथं प्रकरणवाचोयुक्तिरित्याह—**उत्पन्नेति**। पूर्वसिद्धे बीजं वस्तु च यत्र तादृशमपि तद्यदिति यस्मादभूतैर्बृहत्कथादौ काव्यान्तरे वा प्रसिद्धैर्गुणैर्युक्तं प्रकरोति तदिति तस्माद्धेतोरेतदपि प्रकरणम्। तेन बृहत्कथादिसिद्धस्य मूलदेवादेरधिकावाप कविशक्तिर्यया विधत्ते

---

१. 'कुरुते प्रभूत' भरते.

यन्नाटके मयोक्तं वस्तु शरीरं च वृत्तिभेदाश्च ।
तत्प्रकरणेऽपि योज्यं सलक्षणं सर्वसंधिषु तु ॥
विप्रवणिक्सचिवानां पुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
चरितं यन्नैकविधं तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥
नोदात्तनायककृतं न दिव्यचरितं न राजसंभोगः ।
बाह्यजनसंप्रयुक्तं तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥
दासविटश्रेष्ठियुतं वेशस्त्र्युपचारकारणोपेतम् ।
मन्दकुलस्त्रीचरितं काव्ये कार्यं प्रकरणे तु ॥'

तदा प्रकरणम् । एवं पूर्वकविसमुत्प्रेक्षितसमुद्रदत्तचेष्टितादिवर्णनेऽप्यधिकावाप विदध[illegible] प्रकरणं कुर्यादिति तात्पर्यम् ॥ नन्वस्येतिवृत्तस्य कथं योजनेत्याशङ्क्य पूर्वोक्तमे[illegible]वातिदेशद्वारेण स्मारयितुमाह—**यन्नाटके इति** । 'नानाविभूतिभिर्युतमृद्धिविलासादिभि' इत्यादिना यत्फलत्रयमुक्तं तद्वस्तुशरीरमित्यङ्कप्रवेशकाद्यम् ॥ **वृत्तिभेदाश्चेति** । नानारसभावचेष्टितैर्बहुधा [illegible] [illegible]त्पत्तिकृतमिति ॥ **सलक्षणमिति** । लक्षणमङ्कपरिमाणम् । [illegible]न्तरसंनिधानहेतुषु च प्रवेशकेषु यत्प्रयोज्यमुक्तं दिवसावसानकार्यं यद्यङ्केनोपपद्यत इत्यादि तत्सर्वं प्रकरणेऽपि योज्यम् ॥ अतिदेशायातमतिप्रसङ्गं वारयत्यार्याद्वयेन—**विप्रेत्यादि** । अमात्योऽधिकृतः । सार्थवाहो दिगन्तरात्पण्यानामाहर्ता । [illegible] वणिजोऽन्य एव । **नैकविधमित्यनेकरसयुक्तं इति** । [illegible] [illegible] तोदात्तत्वातिप्रसक्तं निषेधति । तन्निषेधे चार्थान्नाटकवैपरीत्यमायातम् । नाटके च देवो नायकत्वेन निषिद्ध इति प्रकरणे [illegible] इत्यत आह—**न दिव्यचरितमिति** । तथा दिव्याश्रयमिति यदतिदेशाद्देवानामुपायत्वेन प्रयोज्यत्वं प्राप्तम्, [illegible] निषिद्धम् । नाटके देवानामिवेहापि राज्ञः प्रवेशं शङ्कमानो निवारयति—**न राजसंभोग इति** । यदि [illegible] न राजोचितसंभोगोत्प्रेक्षा विप्रादिषु [illegible] । अत एव राजनि च [illegible] पुरुष [illegible] नोऽत्र चेटदासादि प्रवेशकादौ कार्यं इत्यर्थः । एतदेव दर्शयति—**दासविटेति** । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

१ '[illegible]' [illegible]

१ [illegible] 'नोदात्तनायकेति [illegible]

'प्रकरणनाटकभेदादुत्पाद्यं वस्तु नायकं नृपतिम् ।
अन्तःपुरसंगीतककन्यामधिकृत्य कर्तव्या ॥
स्त्रीप्राया चतुरङ्का ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी ।
बहुगीतनृत्यवाद्या रतिसंभोगात्मिका चैव ॥
राजोपचारयुक्ता प्रसादनक्रोधदम्भसंयुक्ता ।
नायकदेवीदूतीसपरिजना नाटिका ज्ञेया ॥'

समवकारस्तु—

'देवासुरबीजकृतः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ।
त्र्यङ्कस्तथा त्रिकपटस्त्रिविद्रवः स्यात्त्रिशृङ्गारः ।
द्वादशनायकबहुलो ह्यष्टादशनालिकाप्रमाणश्च' ॥ इति ।

तम् । **प्रकरणेति** । बहुषु प्रकरणभेदेषु नाटकभेदेषु च स्त्रीप्राप्तिफलात्संभोगशृङ्गारप्राधान्यात् कैशिकीप्रधानाच्च प्रकरणभेदान्नाटकभेदाच्च नाटिका ज्ञेयेति दूरेण संबन्धः ॥ उत्पाद्य वस्तुचरितं नायकं च नृपतिमन्तःपुरकन्यां संगीतकशालाकन्यां वाधिकृत्य प्राप्यत्वेनाभिलषन्ती कर्तव्या च। तेन स्त्रीप्राप्तिः संभोगशृङ्गारोऽभ्यन्तरः कैशिकी च वृत्तिः। तथावस्थासंध्यर्थप्रकृतिपताकाप्रकरीपताकास्थानाङ्कविष्कम्भकप्रवेशकादीन्युभयभेदसाधारणानि नाटिकायां प्रयोज्यानि । यदपि किंचित्साधारणं तदपि योज्यते । अतश्च 'उत्पाद्य वस्तु' इति प्रकरणधर्मः । 'नायकं नृपतिम्' इति नाटकधर्मः । 'अन्तःपुरसंगीतककन्याम्' इति कन्यायोगे ईर्ष्याविप्रलम्भश्च नाटकधर्म एव । अथास्य विशेषलक्षणमाह—**स्त्रीप्रायेति** । स्त्रियः प्रायेण बाहुल्येन यत्र । चत्वारोऽङ्का यस्याम् । कस्याश्चिदवस्थाया सरसेऽवस्थान्तरे समावाप कर्तव्य इति यावत् । सुष्ठु पूर्णतया विहितानि चत्वार्यपि कैशिक्यङ्गानि यत्र । एतेन स्त्रीप्रायेति ललितेति बहुनृत्येति च कैशिकीं वृत्तिं बाहुल्येन दर्शयति । रतिपुरःसरः संभोगो राज्यप्राप्त्यादिलक्षण आत्मा प्रधानभूतं फलं यस्याम् । अत एवाह—राजगतैरुपचारैर्व्यवहारैर्युक्ता । अन्या चेदुद्दिश्य तत्र व्यवहारस्तदा पूर्वनायिकागतै क्रोधप्रसादनवञ्चनैरवश्यं भाव्यमिति दर्शयति—**प्रसादनेति** । आर्यानुरोधात्क्रोधस्य पश्चात्पाठः । ननु यस्याः क्रोधो भवति सा न कदाचिदुक्तेत्याशङ्क्याह—**नायकेति** । नायकस्य येयं देवी आद्यनायिका तथाभिलषितनायकान्तरविषया येयं दूती तत्कृतं सपरिजनं परिजनसमृद्धिर्यस्याम् ॥ **देवासुरेति** । देवासुरस्य यद्बीजं फलसंपादनोपायस्तेन कृतो विरचितः । देवासुरा अपि वा प्रख्याता बृहत्कथादौ श्रूयन्ते स्वयं वा केनचिदूह्यन्त इति तन्निरासार्थं प्रख्यातपदम् । यद्यपि देवाः पुरुषापेक्षया दूतास्तथापि स्वापेक्षया गाम्भीर्यप्रधानतयोदात्ता उच्यन्ते भगवत्त्रिपुरारिपुप्रभृतयः, प्रशान्ता ब्रह्मादयः, उद्धता नृसिंहादयः । अर्थत्रयस्य तावत्येव समापन्ना(?)त्र्यङ्क इत्युक्तम् । कपटो वञ्चना

'दिव्यपुरुषाश्रयकृतो दिव्यस्त्रीकारणोपगतयुद्धः ।
सुविहितवस्तुनिबद्धो विप्रत्ययकारणश्चैव ॥
उद्धतपुरुषप्रायस्त्रीरोषग्रथितकाव्यबन्धश्च ।
संक्षोभविद्रवकृतः संस्फोटकृतस्तथा चैव ॥
स्त्रीभेदनापहरणावमर्दनप्राप्तवस्तुश्रृङ्गारः ।
ईहामृगस्तु कार्यः सुसमाहितकाव्यबन्धश्च ॥

मिथ्याकल्पित सत्यानुकारी प्रपञ्च इत्यर्थ । स त्रिधा—यत्रानपराद्ध एव वञ्चकेन वञ्च्यते स एक । यत्र तु वञ्चनीयोऽपि सापराध स द्वितीय । यत्र तु द्वयोरपि न कश्चिदभिसंधिदोष काकतालीयेन तुल्यफलाभिसंधानवतोरप्येक उपचयेनापरस्त्वपचयेन युज्यते स दैवकृतस्तृतीय । चेतनकृतमन्यकृतमुभयकृत वा यदनर्थात्मक वस्तु यतो विद्रवन्ति जना स विद्रव इति । तत्र चेतन गजेन्द्रादि । अचेतन जलवाय्वादि । उभय नगरोपरोधादिरिति । तस्य युद्धाभिदानादिसपायत्वात् । शृङ्गारस्त्रिधा—धर्मार्थकामभेदात् । धर्मो यत्र हेतुः साध्यो वा नायिकालाभे स धर्मशृङ्गार । एवमर्थकामयोर्वाच्यम् । अथ नायकयोग कार्यनिष्पत्तिकालविभाग चाह—द्वादशेति । द्वादशनायकबहुलमिति प्रत्येकमिति केचित् । अन्ये तु प्रत्यङ्क नायकप्रतिनायकौ तत्सहायौ चेति । चतुर आह—समुदायापेक्षया हि द्वादशेति । बहुलग्रहणान्न्यूनाधिकत्वेऽप्यदोष । अष्टादशेति । अष्टादशनालिकमेव तत्र कार्य निबन्धनीयमित्यर्थ ॥ दिव्येति । दिव्याना पुरुषाणा च यदाश्रयण नायकतया तेन कृत. । दिव्यस्त्रीनिमित्तमुपगत युद्ध यत्र । दिव्यानुप्रवेशात्समवकारवदसवद्धार्थता मा प्रसाङ्क्षीदित्याह—सुविहितेन सश्लिष्टेन वस्तुना निबद्ध. विगतानि प्रत्ययकारणानि विश्वासहेतवो यत्र । मध्ये चात्र दिव्यानामपि प्रवेशो भवतीति दर्शयति । उद्धतेति । उद्धता उद्वृत्ता. पुरुषा प्रायेण यत्र स्त्रीनिमित्तको रोष । सक्षोभ आवेग । विद्रवो व्याख्यात । सस्फोटो विरोधिना वियाविक्रमसघर्षजो व्यासङ्ग । तथेत्युक्तसादृश्यार्थ । च समुच्चये । एवशब्दोऽवधारणे । एतल्लक्षणयुक्त एवेत्यर्थ. । स्त्रीनिमित्त भेदनापहरणावमर्दनानि यथायोग स्त्रीविषयाण्यन्यविषयाणि वा तै प्राप्त वस्त्वधिष्ठान प्रमदालक्षण यस्य तादृश शृङ्गारो यस्मिन् । भेदसामदानादिना अवमर्दन दण्ड । ईहा चेष्टा मृगस्येव स्त्रीमात्रार्था यत्र । सुसमाहितकाव्यबन्ध इत्यनेन वीथ्यङ्गानि अत्र योज्यानीति । अङ्कपरिमाण नायकसख्या वृत्तिरसविभाग च व्यायोगनिर्देशेनाह—

१. 'प्रदीप्तो' भरते २ 'क्षुद्रादिभूषितश्चैव' भरतैकपुस्तके

१ 'दीप्ति' स्यात्

'प्रकरणनाटकभेदादुत्पाद्यं वस्तु नायकं नृपतिम्।
अन्तःपुरसंगीतककन्यामधिकृत्य कर्तव्या॥
स्त्रीप्राया चतुरङ्का ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी।
बहुनृत्तगीतपाठ्या रतिसंभोगात्मिका चैव॥
राजोपचारयुक्ता प्रसादनक्रोधदम्भसंयुक्ता।
नायकदेवीदूतीसपरिजना नाटिका ज्ञेया॥'

समवकारस्तु—

'देवासुरबीजकृतः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव।
त्र्यङ्कस्तथा त्रिकपटस्त्रिविद्रवः स्यात्त्रिशृङ्गारः।
द्वादशनायकबहुलो ह्यष्टादशनाडिकाप्रमाणश्च' ॥ इति।

तम्। **प्रकरणेति**। वस्तु प्रकरणभेदेषु नाटकभेदेषु च स्वप्राप्तिफलसंभोगशृङ्गारस्य नर्मादि[illegible] प्रधानत्वात् प्रकरणभेदान्नाटकभेदाच्च नाटिका ज्ञेयेति द्विरेण संबन्धः॥ उत्पाद्यं वस्तु इति नायकं च नृपतिमन्तःपुरकन्या संगीतकशालाकन्या वा अधिकृत्य प्रारब्धेनानिष्ठया कर्तव्या च। तेन स्त्रीप्राप्तिसंभोगशृङ्गारेऽनन्तरं कैशिकी च वृत्तिः। तथास्यामन्यानि प्रकृतिपताकाप्रकरीपताकास्थानाङ्गविष्कम्भकप्रवेशकादीन्युभयभेदसाधारणानि नाटिकायां प्रयोज्यानि। यदपि किंचिदसाधारणं तदपि योज्यते। अतश्च 'उत्पाद्यं वस्तु' इति प्रकरणधर्मः। 'नायकं नृपतिम्' इति नाटकधर्मः। 'अन्तःपुरसंगीतककन्याम्' इति कन्यायोगे ईर्ष्याविप्रलम्भश्च नाटकधर्म एव। अथास्य विशेषलक्षणमाह—**स्त्रीप्रा-येति**। स्त्रियः प्रायेण बाहुल्येन यत्र। चत्वारोऽङ्का यस्याम्। कस्याश्चिदवस्थायाः सरसेऽवस्थान्तरे समाप्तिः कर्तव्य इति यावत्। सुष्ठु पूर्णतया विहितानि चत्वारि कैशिक्यङ्गानि यत्र। एतेन स्त्रीप्रायेति ललितेति बहुनृत्येति च कैशिकीं वृत्तिं बाहुल्येन दर्शयति। रतिपुरःसरः संभोगो राज्यप्राप्त्यादिलक्षण आत्मा प्रधानभूतं फलं यस्याम्। अत एवाह—राजगतैरुपचारैर्व्यवहारैर्युक्ता। अन्यां चेदुद्दिश्य तत्र व्यवहारस्तदा पूर्वनायिकागतैः क्रोधप्रसादनवञ्चनैरवश्यं भाव्यमिति दर्शयति—**प्रसादनेति**। आर्यानुरोधात्क्रोधस्य पश्चात्पाठः। ननु यस्याः क्रोधो भवति सा न कदाचिदुक्तेत्याशङ्क्याह—**नाय-केति**। नायकस्य येयं देवी आद्यनायिका तथाभिलषितनायकान्तरविषया येयं दूती तत्कृतं सपरिजनं परिजनसमृद्धिर्यस्याम्॥ **देवासुरेति**। देवासुरस्य यद्बीजं फलसंपादनोपायस्तेन कृतो विरचितः। देवासुरा अपि वा प्रख्याता बृहत्कथादौ श्रूयन्ते स्वयं वा केनचिदूह्यन्त इति तन्निरासार्थं प्रख्यातपदम्। यद्यपि देवाः पुरुषापेक्षया दूतास्तथापि स्वापेक्षया गाम्भीर्यप्रधानतयोदात्ता उच्यन्ते भगवत्त्रिपुरारिप्रभृतयः, प्रशान्ता ब्रह्मादयः, उद्धता नृसिंहादयः। अर्थत्रयस्य तावत्येव समापन्ना(?)स्त्र्यङ्क इत्युक्तम्। कपटो वञ्चन

'दिव्यपुरुषाश्रयकृतो दिव्यस्त्रीकारणोपगतयुद्धः।
सुविहितवस्तुनिर्बद्धो विप्रत्ययकारणश्चैव ॥
उद्धतपुरुषप्रायस्त्रीरोषग्रथितकाव्यबन्धश्च।
संक्षोभविद्रवकृतः संस्फोटकृतस्तथा चैव ॥
स्त्रीभेदनापहरणावमर्दनप्राप्तवस्तुशृङ्गारः।
ईहामृगस्तु कार्यः सुसमाहितकाव्यबन्धश्च ॥

मिथ्याकल्पित सत्यानुकारी प्रपञ्च इत्यर्थ । स त्रिधा—यत्रानपराद्ध एव वञ्चकेन वञ्च्यते स एक । यत्र तु वञ्चनीयोऽपि सापराध स द्वितीय । यत्र तु द्वयोरपि न कश्चिदभिसंधिदोष. काकतालीयेन तुल्यफलाभिसंधानवतोरप्येक उपचयेनापरस्त्वपचयेन युज्यते स दैवकृतस्तृतीय । चेतनकृतमन्यकृतमुभयकृत वा यदनर्थात्मक वस्तु यतो विद्रवन्ति जना स[१] विद्रव इति । तत्र चेतन गजेन्द्रादि । अचेतन जलवाय्यादि । उभय नगरोपरोधादिति । तस्य युद्धाभिदानादिसपायत्वात् । शृङ्गारस्त्रिधा—धर्मार्थकामभेदात् । धर्मो यत्र हेतु साध्यो वा नायिकालाभे स धर्मशृङ्गार । एवमर्थकामयोर्वाच्यम् । अथ नायकयोग कार्यनिष्पत्तिकालविभाग चाह—**द्वादशेति** । द्वादशनायकबहुलमिति प्रत्येकमिति केचित् । अन्ये तु प्रत्यङ्ग नायकप्रतिनायकौ तत्सहायौ चेति । चतुर आह—समुदायापेक्षया हि द्वादशेति । बहुलग्रहणान्न्यूनाधिकत्वेऽप्यदोषः । **अष्टादशेति** । अष्टादशनाल्किन्नेव तत्र कार्यं निबन्धनीयमित्यर्थ ॥ **दिव्येति** । दिव्याना पुरुषाणा च यदाश्रयण नायकतया तेन कृत. । दिव्यस्त्रीनिमित्तमुपगत युद्ध यत्र । दिव्यानुप्रवेशात्समवकारवदसबद्धार्थता मा प्रसाङ्क्षीदित्याह—सुविहितेन सश्लिष्टेन वस्तुना निबद्ध. विगतानि प्रत्ययकारणानि विश्वासहेतवो यत्र । मध्ये चात्र दिव्यानामपि प्रवेशो भवतीति दर्शयति । **उद्धतेति** । उद्धता उद्वृत्ता पुरुषा प्रायेण यत्र स्त्रीनिमित्तको रोष. । सक्षोभ आवेग । विद्रवो व्याख्यात । सस्फोटो विरोधिना वियाविक्म्नसघर्षजो व्यासङ्ग । तथेत्युक्तसादृश्यार्थ । च समुच्चये । एवशब्दोऽधारणे । एतल्लक्षणयुक्त एवेत्यर्थ । स्त्रीनिमित्त भेदनापहरणावमर्दनानि यथायोग स्त्रीविषयाण्यन्यविषयाणि वा तै. प्राप्त वस्त्वधिष्ठान प्रमदालक्षण यस्य तादृश शृङ्गारो यस्मिन् । भेदसामदानादिना अवमर्दन दण्डः । ईहा चेष्टा मृगस्येव स्त्रीमात्रार्था यत्र । **सुसमाहितकाव्यबन्ध** इत्यनेन वीथ्यङ्गानि अत्र योज्यानीति । अङ्कपरिमाण नायकसख्य वृत्तिरसविभाग च व्यायोगातिदेशेनाह—

१. 'प्रहितो' भरते २ 'चतुरङ्गविभूषितश्चैव' भरतैकपुस्तके

१ 'दीति' स्यात्

'प्रकरणनाटकभेदादुत्पाद्यं वस्तु नायकं नृपतिम् ।
अन्तःपुरसंगीतककन्यामधिकृत्य कर्तव्या ॥
स्त्रीप्राया चतुरङ्का ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी ।
बहुगीतनृत्यवाद्या रतिसंभोगात्मिका चैव ॥
राजोपचारयुक्ता प्रसादनक्रोधदम्भसंयुक्ता ।
नायकदेवीदूतीसपरिजना नाटिका ज्ञेया ॥'

समवकारस्तु—

'देवासुरबीजकृतः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ।
त्र्यङ्कस्तथा त्रिकपटस्त्रिविद्रवः स्यात्त्रिशृङ्गारः ।
द्वादशनायकबहुलो ह्यष्टादशनालिकाप्रमाणश्च' ॥ इति ।

तम् । **प्रकरणेति** । बहुषु प्रकरणभेदेषु नाटकभेदेषु च स्त्रीप्राप्तिफलात्संभोगशृङ्गारप्रायात् कैशिकीप्रधानाच्च प्रकरणभेदान्नाटकभेदाच्च नाटिका ज्ञेयेति दूरेण संबन्धः ॥ उत्पाद्य वस्तुचरित नायकं च नृपतिमन्तःपुरकन्यां संगीतकशालाकन्यां वाधिकृत्य प्राप्यत्वेनाभिसंधाय कर्तव्या च । तेन स्त्रीप्राप्तिः संभोगशृङ्गारोऽभ्यन्तरः कैशिकी च वृत्तिः । तथावस्थासंध्यङ्गार्थप्रकृतिपताकाप्रकरीपताकास्थानाङ्कविष्कम्भकप्रवेशकादीन्युभयभेदसाधारणानि नाटिकायां प्रयोज्यानि । यदपि किंचित्साधारणं तदपि योज्यते । अतश्च 'उत्पाद्य वस्तु' इति प्रकरणधर्मः । 'नायकं नृपतिम्' इति नाटकधर्मः । 'अन्तःपुरसंगीतककन्याम्' इति कन्यायोगे ईर्ष्याविप्रलम्भश्च नाटकधर्म एव । अथास्य विशेषलक्षणमाह—**स्त्रीप्रायेति** । स्त्रियः प्रायेण बाहुल्येन यत्र । चत्वारोऽङ्का यस्याम् । कस्याश्चिदवस्थायाः सरसेऽवस्थान्तरे समावाप कर्तव्य इति यावत् । सुष्ठु पूर्णतया विहितानि चत्वार्यपि कैशिक्यङ्गानि यत्र । एतेन स्त्रीप्रायेति ललितेति बहुनृत्येति च कैशिकीं वृत्तिं बाहुल्येन दर्शयति । रतिपुरःसरः संभोगो राज्यप्राप्त्यादिलक्षण आत्मा प्रधानभूतं फलं यस्याम् । अत एवाह—राजगतैरुपचारैर्व्यवहारैर्युक्ता । अन्या चेदुद्दिश्य तत्र व्यवहारस्तदा पूर्वनायिकागतैः क्रोधप्रसादनवञ्चनैरवश्यं भाव्यमिति दर्शयति—**प्रसादनेति** । आर्यानुरोधात्क्रोधस्य पश्चात्पाठः । ननु यस्याः क्रोधो भवति सा न कदाचिदुक्तेत्याशङ्क्याह—**नायकेति** । नायकस्य येयं देवी आद्यनायिका तथाभिलषितनायकान्तरविषया येयं दूती तत्कृतं सपरिजनं परिजनसमृद्धिर्यस्याम् ॥ **देवासुरेति** । देवासुरस्य यद्बीजं फलसंपादनोपायस्तेन कृतो विरचितः । देवासुरा अपि वा प्रख्याता बृहत्कथादौ श्रूयन्ते स्वयं वा केनचिदूह्यन्त इति तन्निरासार्थं प्रख्यातपदम् । यद्यपि देवाः पुरुषापेक्षया दूतास्तथापि स्वापेक्षया गाम्भीर्यप्रधानतयोदात्ता उच्यन्ते भगवत्त्रिपुरारिप्रभृतयः, प्रशान्ता ब्रह्मादयः, उद्धता नृसिंहादयः । अर्थत्रयस्य तावत्येव समापन्ना(?)स्त्र्यङ्क इत्युक्तम् । कपटो वञ्चना

'दिव्यपुरुषाश्रयकृतो दिव्यस्त्रीकारणोपगतयुद्धः ।
सुविहितवस्तुनि[1]बद्धो विप्रत्ययकारणश्चैव ॥
उद्धतपुरुषप्रायस्त्रीरोषग्रथितकाव्यबन्धश्च ।
संक्षोभविद्रवकृतः संस्फोटकृतस्तथा चैव ॥
स्त्रीभेदनापहरणावमर्दनप्राप्तवस्तुशृङ्गारः ।
ईहामृगस्तु कार्यः [2]सुसमाहितकाव्यबन्धश्च ॥

मिथ्याकल्पितं सत्यानुकारी प्रपञ्च इत्यर्थः । स त्रिधा—यत्रानपराध एव वञ्चकेन वञ्च्यते स एकः । यत्र तु वञ्चनीयोऽपि सापराधः स द्वितीयः । यत्र तु द्वयोरपि न कश्चिद्-भिसन्धिदोषः काकतालीयेन तुल्यफलाभिसन्धानवतोरप्येक उपचयेनापरस्त्वपचयेन युज्यते स दैवकृतस्तृतीयः । चेतनकृतमन्यकृतमुभयकृतं वा यदनर्थात्मकं वस्तु यतो विद्रवन्ति जना स विद्रव इति । तत्र चेतनं गजेन्द्रादि । अचेतनं जलवाय्वादि । उभयं नगरो-प[1]रोधादिति । तस्य युद्धाभिदानादिसंपाद्यत्वात् । शृङ्गारस्त्रिधा—धर्मार्थकामभेदात् । धर्मो यत्र हेतुः साध्यो वा नायिकालाभे स धर्मशृङ्गारः । एवमर्थकामयोर्वाच्यम् । अथ नाय-कयोर्गं कार्यनिष्पत्तिकालविभागं चाह—**द्वादशेति** । द्वादशनायकबहुलमिति प्रत्येकमिति केचित् । अन्ये तु प्रत्यङ्गं नायकप्रतिनायकौ तत्सहायौ चेति । चतुर आह—समुदायापे-क्षया हि द्वादशेति । बहुलग्रहणान्न्यूनाधिकत्वेऽप्यदोषः । **अष्टादशेति** । अष्टादशना-ल्पिकमेव तत्र कार्यं निबन्धनीयमित्यर्थः ॥ **दिव्येति** । दिव्यानां पुरुषाणां च यदाश्रयणं नायकतया तेन कृतः । दिव्यस्त्रीनिमित्तमुपगतं युद्धं यत्र । दिव्यानुप्रवेशात्समवकारवदस्य बद्धार्थता मा प्रसाङ्क्षीदित्याह—सुविहितेन सश्लिष्टेन वस्तुना निबद्धः विगतानि प्रत्यय-कारणानि विश्वासहेतवो यत्र । नन्वेवं चात्र दिव्यानामपि प्रवेशो भवतीति दर्शयति । **उद्धतेति** । उद्धता उद्वृत्ता पुरुषा प्रायेण यत्र स्त्रीनिमित्तको रोषः । संक्षोभ आवेगः । विद्रवो व्याख्यातः । संस्फोटो विरोधिना विद्याविक्रमतपर्जो व्यासङ्गः । तथे-त्युक्तसादृश्यार्थः । च समुच्चये । एवशब्दोऽवधारणे । एतल्लक्षणयुक्त एवेत्यर्थः । स्त्रीनि-मित्तं भेदनापहरणावमर्दनानि यथायोगं स्त्रीविषयाण्यन्यविषयाणि वा तैः प्राप्तं वस्त्वधि-ष्ठानं प्रमदालक्षणं यस्य तादृशः शृङ्गारो यस्मिन् । भेदस्तानदानादिना अवमर्दनं दण्डः । ईहा चेष्टा मृगस्येव स्त्रीमात्रार्था यत्र । **सुसमाहितकाव्यबन्ध** इत्यनेन वीथ्यङ्गानि अत्र योज्यानीति । अङ्कपरिमाणं नायकसंख्या वृत्तिरङ्गविभागं च व्यायोगातिदेशेनाह—

१. 'प्रहितो' भरते २ 'चतुरङ्गविभूषितश्चैव' भरतैकपुस्तके

१. 'दीति' स्यात्

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥'

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ॥ इति ।

तम् । **अक्रमेणेति** । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रयोज्यानि । [illegible] प्रकरणमी । 'नायकनृपतिम' इति [illegible] इति कन्यायोगे [illegible] —**स्त्रीप्रा येति** । [illegible] दर्शयति । रतिपुर [illegible] प्रधानभूत फलं यस्याम् । अत एवाह—राजगर्भेहर्म्यवित्ताद्येषिका । अन्या चेत्तद्दूरं तत्र व्यवहारसदा पूर्वोक्ति कारणं कोपप्रसादनवननैश्वरस्य [illegible] दर्शयति—**प्रसादनेति** । आर्यानुरोधा धस्य पक्षपात । ननु यस्या कोपो भवति सा न कदाचित्कोपयाम इत्याह—**नायकेति** । नायकस्य येय देवी आद्यनायिका तदभिलषितनायकान्तरानिपता येन इति तत्कृत सपरिजन परिजनसमृद्धिर्यस्याम् ॥ **देवासुरेति** । देवासुरस्य यद्बीज फलस्य दनोपायस्तेन कृतो विरचित । देवासुरा अपि वा प्रख्याता वृत्तकथादौ श्रूयन्ते तत् वा केनचिद्रुध्यन्त इति तन्निरासार्थं प्रख्यातपदम् । यद्यपि देवा पुरुषापेक्षया दुर्दान्तधीरा स्वापेक्षया गाम्भीर्यप्रधानतयोदात्ता उच्यन्ते भगवत्त्रिपुरारिप्रभृतय , प्रशान्ता ब्रह्मादय, उद्धता नृसिंहादय । अर्थत्रयस्य तावत्येन समापन्ना(?)न्यद्द इत्युक्तम् । कपटो वचन

'दिव्यपुरुषाश्रयकृतो दिव्यस्त्रीकारणोपगतयुद्धः।
सुविहितवस्तुनिबद्धो विप्रत्ययकारणश्चैव ॥
उद्धतपुरुषप्रायस्त्रीरोषग्रथितकाव्यबन्धश्च।
संक्षोभविद्रवकृतः संस्फोटकृतस्तथा चैव ॥
स्त्रीभेदनापहरणावमर्दनप्राप्तवस्तुशृङ्गारः।
ईहामृगस्तु कार्यः सुसमाहितकाव्यबन्धश्च ॥

मिथ्याकल्पित' सत्यानुकारी प्रपञ्च इत्यर्थ । स त्रिधा—यत्रानपराद्ध एव वञ्चकेन वञ्च्यते स एक । यत्र तु वञ्चनीयोऽपि सापराध स द्वितीय । यत्र तु द्वयोरपि न कश्चिदभिसंधिदोष काकतालीयेन तुल्यफलाभिसंधानवतोरप्येक उपचयेनापरस्त्वपचयेन युज्यते स उभयकृतस्तृतीय । चेतनकृतमन्यकृतमुभयकृत वा यदनर्थात्मक वस्तु यतो विद्रवन्ति जना. स विद्रव इति । तत्र चेतन गजेन्द्रादि । अचेतन जलवाय्वादि । उभय नगरोपरोधादिति । तस्य युद्धाभिदानादिसपायत्वात् । शृङ्गारस्त्रिधा—धर्मार्थकामभेदात् । धर्मो यत्र हेतु साध्यो वा नायिकालाभे स धर्मशृङ्गार । एवमर्थकामयोर्वाच्यम् । अथ नायकयोग कार्यनिष्पत्तिकालविभाग चाह—द्वादशेति । द्वादशनायकबहुलमिति प्रत्येकमिति केचित् । अन्ये तु प्रत्यङ्ग नायकप्रतिनायकौ तत्सहायौ चेति । चतुर आह—समुदायापेक्षया हि द्वादशेति । बहुलग्रहणान्न्यूनाधिकत्वेऽप्यदोष । अष्टादशेति । अष्टादशनालिकमेव तत्र कार्य निबन्धनीयमित्यर्थ ॥ दिव्येति । दिव्याना पुरुषाणा च [illegible] नायकतया तेन कृत । दिव्यस्त्रीनिमित्तमुपगत युद्ध यत्र । दिव्यानुप्रवेश[illegible] वस्त्वर्थता मा प्रगादीदित्याह—सुविहितेन [illegible] वस्तुना निबद्ध [illegible] कारणानि विश्वासहेतवो यत्र । [illegible] चात्र दिव्यानामपि प्रवेशो [illegible] । उद्धतेति । उद्धता उद्वृत्ता पुरुषा प्रायेण यत्र स्त्रीनिमित्तरो [illegible] । [illegible] आवेग । विद्रवो व्याख्यात । संस्फोटो विरोधिना [illegible] । [illegible] त्युपकारादर्थार्थ. । च समुच्चये । एवशब्दोऽवधारणे । [illegible] [illegible] भेदनापहरणावमर्दनानि यथायोग स्त्रीविषयाण्यन्य[illegible] [illegible] प्रमदालक्षण यस्य तादृश. शृङ्गारो [illegible] । [illegible] । ईहा चेष्टा मृगस्येव स्त्रीमात्रार्था यत्र । सुसमाहितकाव्यबन्ध [illegible] अत्र योज्यानीति । [illegible]—

१ 'प्रहितो' भरते　[illegible]

५ 'दीति' स्यात्

'प्रकरणनाटकभेदादुत्पाद्यं वस्तु नायकं नृपतिम् ।
अन्तःपुरसंगीतककन्यामधिकृत्य कर्तव्या ॥
स्त्रीप्राया चतुरङ्का ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी ।
बहुनृत्तगेयपाठ्या रतिसंभोगात्मिका चैव ॥
राजोपचारयुक्ता प्रसादनक्रोधदम्भसंयुक्ता ।
नायकदेवीदूतीसपरिजना नाटिका ज्ञेया ॥'

समवकारस्तु—

'देवासुरबीजकृतः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ।
त्र्यङ्कस्तथा त्रिकपटस्त्रिविद्रवः स्यात्त्रिशृङ्गारः ।
द्वादशनायकबहुलो ह्यष्टादशनाडिकाप्रमाणश्च' ॥ इति ।

तम् । **प्रकरणेति** । वस्तु प्रकरणात्, नृपं नाटकात्, च स्त्रीप्राप्तिफलसंभोगशृङ्गारप्रायात् कैशिकीप्रधानाच्च प्रकरणभेदान्नाटकभेदाच्च नाटिका भवति तेन संकरः ॥ उत्पाद्यं वस्तुनि नायकं च नृपतिमन्तःपुरकन्यां संगीतकशालाकन्यां वाधिकृत्य प्राप्यत्वेनाभिसंधाय कर्तव्या च । तेन स्त्रीप्राप्तिसंभोगशृङ्गारोऽप्यन्तरा कैशिकी च भवति । तथास्यामत्यर्थं प्रकृतिपताकाप्रकरीपताकास्थानाङ्कविष्कम्भकप्रवेशकादीन्युभयभेदसाधारणानि नाटिकाया प्रयोज्यानि । यदपि किंचिदसाधारणं तदपि योज्यते । अतश्च 'उत्पाद्यं वस्तु' इति प्रकरणधर्मः । 'नायकं नृपतिम्' इति नाटकधर्मः । 'अन्तःपुरसंगीतककन्याम्' इति कन्यायोगे ईर्ष्याविप्रलम्भश्च नाटकधर्म एव । अथास्या विशेषलक्षणमाह—**स्त्रीप्रायेति** । स्त्रियः प्रायेण बाहुल्येन यत्र । चत्वारोऽङ्का यस्याम् । कस्याश्चिदवस्थायाः सरसेऽवस्थान्तरे समावापः कर्तव्य इति यावत् । सुष्ठु प्रणतया विहितानि नृत्याद्यपि कैशिक्यङ्गानि यत्र । एतेन स्त्रीप्रायेति ललितेति बहुनृत्येति च कैशिकीं गतिं बाहुल्येन दर्शयति । रतिपुरःसरः संभोगो राज्यप्राप्त्यादिलक्षण आत्मा प्रधानभूतं फलं यस्याम् । अत एवाह—राजगतैरुपचारैर्व्यवहारैर्युक्ता । अन्यां चेदुद्दिश्य तत्र व्यवहारस्तदा पूर्वनायिकागतं क्रोधप्रसादनवञ्चनैरवश्यं भाव्यमिति दर्शयति—**प्रसादनेति** । आर्यानुरोधात्क्रोधस्य पश्चात्पाठः । ननु यस्याः क्रोधो भवति सा न कदाचिदुक्तेत्याशङ्क्याह—**नायकेति** । नायकस्य येयं देवी आद्यनायिका तयाभिलषितनायकान्तरविषया येयं दूती तत्कृतं सपरिजनं परिजनसमृद्धिर्यस्याम् ॥ **देवासुरेति** । देवासुरस्य यद्बीजं फलसंपादनोपायस्तेन कृतो विरचितः । देवासुरा अपि वा प्रख्याता बृहत्कथादौ श्रूयन्ते स्व वा केनचिदूह्यन्त इति तन्निरासार्थं प्रख्यातपदम् । यद्यपि देवाः पुरुषापेक्षया उद्धतास्तथापि स्वापेक्षया गाम्भीर्यप्रधानतयोदात्ता उच्यन्ते भगवत्त्रिपुररिपुप्रभृतयः, प्रशान्ता ब्रह्मादयः, उद्धता नृसिंहादयः । अर्थत्रयस्य तावत्येव समापन्ना(?)त्त्र्यङ्क इत्युक्तम् । कपटो वञ्चना

'दिव्यपुरुषाश्रयकृतो दिव्यस्त्रीकारणोपगतयुद्धः ।
सुविहितवस्तुनिबद्धो विप्रत्ययकारणश्चैव ॥
उद्धतपुरुषप्रायस्त्रीरोषग्रथितकाव्यबन्धश्च ।
संक्षोभविद्रवकृतः संस्फोटकृतस्तथा चैव ॥
स्त्रीभेदनापहरणावमर्दनप्राप्तवस्तुश्रृङ्गारः ।
ईहामृगस्तु कार्यः सुसमाहितकाव्यबन्धश्च ॥

मिथ्याकल्पितः सत्यानुकारी प्रपञ्च इत्यर्थः । स त्रिधा—यत्रानपराद्ध एव वञ्चकेन वञ्च्यते स एकः । यत्र तु वञ्चनीयोऽपि सापराधः स द्वितीयः । यत्र तु द्वयोरपि न कश्चिदभिसंधिदोषः काकतालीयेन तुल्यफलाभिसंधानवतोरप्येक उपचयेनापरस्त्वपचयेन युज्यते स दैवकृतस्तृतीयः । चेतनकृतमन्यकृतमुभयकृतं वा यदनर्थात्मकं वस्तु यतो विद्रवन्ति जना स विद्रव इति । तत्र चेतनं गजेन्द्रादि । अचेतनं जलवाय्वादि । उभयं नगरोपरोधादिति । तस्य युद्धनिदानादिरूपायत्वात् । शृङ्गारस्त्रिधा—धर्मार्थकामभेदात् । धर्मो यत्र हेतुः साध्यो वा नायिकालाभे स धर्मशृङ्गारः । एवमर्थकामयोर्वाच्यम् । अथ नाटकयोः कार्यनिष्पत्तिकालविभागमाह—**द्वादशेति** । द्वादशनायकबहुलमिति प्रत्येकमिति केचित् । अन्ये तु प्रत्यङ्कं नायकप्रतिनायकौ तत्सहायौ चेति । चतुर आह—[illegible]क्षया हि द्वादशेति । बहुलग्रहणान्न्यूनाधिकत्वेऽप्यदोषः । **अष्टादशेति** । [illegible] तत्र कार्यं निबन्धनीयमित्यर्थः ॥ **दिव्येति** । दिव्यानां पुरुषाणां च [illegible] तेन कृतः । दिव्यस्त्रीनिमित्तमुपगतं युद्धं यत्र । दिव्यानुप्रवेशेना[illegible]र्थता मा प्रसाङ्क्षीदित्याह—सुविहितेन [illegible] वस्तुना [illegible] कारणानि विश्वासहेतवो यत्र । [illegible] दिव्यानामपि प्रवेशो [illegible] । **उद्धतेति** । उद्धता उद्भटाः पुरुषाः प्रायेण यत्र स्त्रीनिमित्तः रोषः । [illegible] । विद्रवो व्याख्यातः । संस्फोटो विरोधिनां [illegible] । [illegible] च समुच्चये । एवमन्योऽप्यर्थः । [illegible] स्त्रीभेदनापहरणावमर्दनानि यथायोगं स्त्रीविषया[illegible] प्रमदालक्षणं वस्तु तत्र शृङ्गारो यस्मिन् । [illegible] ईहा चेष्टा मृगस्येव स्त्रीमात्रार्था यत्र । **सुसमाहितकाव्यबन्ध** [illegible] । [illegible]—

१. 'स्त्रीतो' भाले । २ '[illegible]'

१ '[illegible]' [illegible]

'प्रकरणनाटकभेदादुत्पाद्यं वस्तु नायकं नृपतिम् ।
अन्तःपुरसंगीतककन्यामधिकृत्य कर्तव्या ॥
स्त्रीप्राया चतुरङ्का ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी ।
बहुगीतनृत्यवाद्या रतिसंभोगात्मिका चैव ॥
राजोपचारयुक्ता प्रसादनक्रोधदम्भसंयुक्ता ।
नायकदेवीदूतीसपरिजना नाटिका ज्ञेया ॥'

समवकारस्तु—

'देवासुरबीजकृतः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ।
त्र्यङ्कस्तथा त्रिकपटस्त्रिविद्रवः स्यात्त्रिशृङ्गारः ।
द्वादशनायकबहुलो ह्यष्टादशनालिकाप्रमाणश्च' ॥ इति ।

तम् । **प्रकरणेति** । बहुषु प्रकरणभेदेषु नाटकभेदेषु च स्त्रीप्राप्तिफलात्संभोगशृङ्गारप्रायात् कैशिकीप्रधानाच्च प्रकरणभेदान्नाटकभेदाच्च नाटिका ज्ञेयेति दूरेण संबन्ध ॥ उत्पाद्य वस्तुच रित नायक च नृपतिमन्त पुरकन्या संगीतकशालाकन्या वाधिकृत्य प्राप्यत्वेनाभिसंधाय कर्तव्या च । तेन स्त्रीप्राप्ति· संभोगशृङ्गारोऽभ्यन्तर· कैशिकी च वृत्ति । तथावस्थासंध्यङ्गार्थप्रकृतिपताकाप्रकरीपताकास्थानाङ्कविष्कम्भकप्रवेशकादीन्युभयभेदसाधारणानि नाटिकाया प्रयोज्यानि । यदपि किंचित्साधारण तदपि योज्यते । अतश्च 'उत्पाद्य वस्तु' इति प्रकरणधर्म· । 'नायक नृपतिम्' इति नाटकधर्मः । 'अन्त पुरसंगीतककन्याम्' इति कन्यायोगे ईर्ष्याविप्रलम्भश्च नाटकधर्म एव । अथास्य विशेपलक्षणमाह—**स्त्रीप्रायेति** । स्त्रिय· प्रायेण बाहुल्येन यत्र । चत्वारोऽङ्का यस्याम् । कस्याश्चिदवस्थाया सरसेऽवस्थान्तरे समावाप· कर्तव्य इति यावत् । सुष्ठु पूर्णतया विहितानि चत्वार्यपि कैशिक्यङ्गानि यत्र । एतेन स्त्रीप्रायेति ललितेति बहुनृत्येति च कैशिकीं वृत्तिं बाहुल्येन दर्शयति । रतिपुर सर संभोगो राज्यप्राप्त्यादिलक्षण आत्मा प्रधानभूत फल यस्याम् । अत एवाह—राजगतैरुपचारैर्व्यवहारैर्युक्ता । अन्या चेदुद्दिश्य तत्र व्यवहारस्तदा पूर्वनायिकागतै क्रोधप्रसादनवञ्चनैरवश्य भाव्यमिति दर्शयति—**प्रसादनेति** । आर्यानुरोधात्क्रोधस्य पश्चात्पाठ· । ननु यस्या· क्रोधो भवति सा न कदाचिदुक्तेत्याशङ्क्याह—**नायकेति** । नायकस्य येय देवी आद्यनायिका तथाभिलपितनायकान्तरविपया येय दूती तत्कृत सपरिजन परिजनसमृद्धिर्यस्याम् ॥ **देवासुरेति** । देवासुरस्य यद्बीज फलसंपादनोपायस्तेन कृतो विरचित । देवासुरा अपि वा प्रख्याता बृहत्कथादौ श्रूयन्ते स्वयं वा केनचिदूह्यन्त इति तन्निरासार्थं प्रख्यातपदम् । यद्यपि देवा· पुरुपापेक्षया उद्धतास्तथापि स्वापेक्षया गाम्भीर्यप्रधानतयोदात्ता उच्यन्ते भगवत्त्रिपुरारिपुप्रभृतय , प्रशान्ता ब्रह्मादय , उद्धता नृसिंहादय । अर्थत्रयस्य तावत्येव समापन्ना(?)त्र्यङ्क इत्युक्तम् । कपटो वञ्चना

'दिव्यपुरुषाश्रयकृतो दिव्यस्त्रीकारणोपगतयुद्धः।
सुविहितवस्तुनिबद्धो विप्रत्ययकारणश्चैव॥
उद्धतपुरुषप्रायस्त्रीरोषप्रथितकाव्यबन्धश्च।
संक्षोभविद्रवकृतः संस्फोटकृतस्तथा चैव॥
स्त्रीभेदनापहरणावमर्दनप्राप्तवस्तुशृङ्गार।
ईहामृगस्तु कार्यः सुसमाहितकाव्यबन्धश्च॥

मिथ्याकल्पित सत्यानुकारी प्रपञ्च इत्यर्थ.। स त्रिधा—यत्रानपराद्ध एव वञ्चकेन वञ्च्यते स एक। यत्र तु वञ्चनीयोऽपि सापराध· स द्वितीय। यत्र तु द्वयोरपि न कश्चिद्भिसन्धिदोष. काकतालीयेन तुल्यफलाभिसंधानवतोरप्येक उपचयेनापरस्त्वपचयेन युज्यते स दैवकृतस्तृतीयः। चेतनकृतमन्यकृतमुभयकृत वा यदनर्थात्मक वस्तु यतो विद्रवन्ति जना स विद्रव इति। तत्र चेतन गजेन्द्रादि। अचेतन जलवाय्वादि। उभय नगरोपरोधादिति। तस्य युद्धाभिदानादिसंपाद्यत्वात्। शृङ्गारस्त्रिधा—धर्मार्थकामभेदात्। धर्मो यत्र हेतुः साध्यो वा नायिकालाभे स धर्मशृङ्गारः। एवमर्थकामयोर्वाच्यम्। अथ नायकयोग कार्यनिष्पत्तिकालविभाग चाह—द्वादशेति। द्वादशनायकबहुलमिति प्रत्येकमिति केचित्। अन्ये तु प्रत्यङ्क नायकप्रतिनायकौ तत्सहायौ चेति। चतुर आह—समुदायापेक्षया हि द्वादशेति। बहुलग्रहणान्न्यूनाधिकत्वेऽप्यदोष·। अष्टादशेति। अष्टादशनाडिकमेव तत्र कार्यं निबन्धनीयमित्यर्थ॥ दिव्येति। दिव्याना पुरुषाणा च यदाश्रयण नायकतया तेन कृत.। दिव्यस्त्रीनिमित्तमुपगत युद्ध यत्र। दिव्यानुप्रवेशात्समवकारवदसम्बद्धार्थता मा प्रसाङ्क्षीदित्याह—सुविहितेन सश्लिष्टेन वस्तुना निबद्ध विगतानि प्रत्ययकारणानि विश्वासहेतवो यत्र। मध्ये चात्र दिव्यानामपि प्रवेशो भवतीति दर्शयति। उद्धतेति। उद्धता उद्वृत्ता पुरुषा प्रायेण यत्र स्त्रीनिमित्तको रोष। संक्षोभ आवेग। विद्रवो व्याख्यात। संस्फोटो विरोधिना वियाविक्रमसघर्षजो व्यापार। तथैत्युत्कृसादृश्यार्थ। च समुच्चये। एवशब्दोऽवधारणे। एतल्लक्षणयुक्त एवेत्यर्थ.। स्त्रीनिमित्त भेदनापहरणावमर्दनानि यथायोग स्त्रीविषयाण्यन्यविषयाणि वा तै प्राप्त वस्त्वधिष्ठान प्रमदालक्षण यस्य तादृश शृङ्गारो यस्मिन्। भेदसामदानादिना अवमर्दन दण्ड·। ईहा चेष्टा मृगस्येव स्त्रीमात्रार्था यत्र। सुसमाहितकाव्यबन्ध इत्यनेन वीथ्यङ्गानि अत्र योज्यानीति। अङ्कपरिमाण नायकस्तत्प्रकृतिरसविभाग च व्यायोगातिदेशेनाह—

---

१. 'प्रहितो' भरते २ 'चतुरङ्गविभूषितश्चैव' भरतैकपुस्तके

---

१ 'दीति' स्यात्

'प्रकरणनाटकभेदादुत्पाद्यं वस्तु नायकं नृपतिम्।
अन्तःपुरसंगीतककन्यामधिकृत्य कर्तव्या॥
स्त्रीप्राया चतुरङ्का ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी।
बहुगीतनृत्यवाद्या रतिसंभोगात्मिका चैव॥
राजोपचारयुक्ता प्रसादनक्रोधदम्भसंयुक्ता।
नायकदेवीदूतीसपरिजना नाटिका ज्ञेया॥'

समवकारस्तु—

'देवासुरबीजकृतः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव।
त्र्यङ्कस्तथा त्रिकपटस्त्रिविद्रवः स्यात्त्रिशृङ्गारः।
द्वादशनायकबहुलो ह्यष्टादशनालिकाप्रमाणश्च'॥ इति।

तम्। **प्रकरणेति**। बहुषु प्रकरणभेदेषु नाटकभेदेषु च स्त्रीप्राप्तिफलात्संभोगशृङ्गारप्राधान्यात् कैशिकीप्रधानाच्च प्रकरणभेदान्नाटकभेदाच्च नाटिका ज्ञेयेति दूरेण संबन्धः॥ उत्पाद्य वस्तु चरित नायक च नृपतिमन्त पुरकन्या संगीतकशालाकन्या वाधिकृत्य प्राप्यत्वेनाभिसंधाय कर्तव्या च। तेन स्त्रीप्राप्ति. संभोग-शृङ्गारोऽभ्यन्तर कैशिकी च वृत्ति.। तथावस्थासंध्यर्थप्रकृतिपताकाप्रकरीपताकास्थानाङ्कविष्कम्भकप्रवेशकादीन्युभयभेदसाधारणानि नाटिकाना प्रयोज्यानि। यदपि किंचित्साधारण तदपि योज्यते। अतश्च 'उत्पाद्य वस्तु' इति प्रकरणधर्म.। 'नायक नृपतिम्' इति नाटकधर्म.। 'अन्त पुरसंगीतककन्याम्' इति कन्यायोगे ईर्ष्याविप्रलम्भश्च नाटकधर्म एव। अथास्य विशेषलक्षणमाह—**स्त्रीप्रायेति**। स्त्रिय प्रायेण बाहुल्येन यत्र। चत्वारोऽङ्का यस्याम्। कस्याश्चिदवस्थाना सरसेऽवस्थान्तरे समावाप कर्तव्य इति यावत्। सुष्ठु पूर्णतया विहितानि चत्वार्यपि कैशिक्यङ्गानि यत्र। एतेन स्त्रीप्रायेति ललितेति बहुनृत्येति च कैशिकी वृत्ति बाहुल्येन दर्शयति। रतिपुर सर संभोगो राज्यप्राप्त्यादिलक्षण आत्मा प्रधानभूत फल यस्याम्। अत एवाह—राजगतैरुपचारैर्व्यवहारैर्युक्ता। अन्या चेदुद्दिश्य तत्र व्यवहारस्तदा पूर्वनायिकागतै. क्रोधप्रसादनवञ्चनैरवश्य भाव्यमिति दर्शयति—**प्रसादनेति**। आर्यानुरोधात्क्रोधस्य पश्चात्पाठ.। ननु यस्या. क्रोधो भवति सा न कदाचिदुक्तेत्याशङ्क्याह—**नायकेति**। नायकस्य येय देवी आद्यनायिका तथाभिलषितनायकान्तरविषया येय दूती तत्कृत सपरिजन परिजनसमृद्धिर्यस्याम्॥ **देवासुरेति**। देवासुरस्य यद्बीज फलसंपादनोपायस्तेन कृतो विरचित। देवासुरा अपि वा प्रख्याता बृहत्कथादौ श्रूयन्ते स्वरं वा केनचिदूह्यन्त इति तन्निरासार्थं प्रख्यातपदम्। यद्यपि देवा. पुरुषापेक्षया दूतास्तथापि स्वापेक्षया गाम्भीर्यप्रधानतयोदात्ता उच्यन्ते भगवत्त्रिपुरारिपुप्रभृतय, प्रशान्ता ब्रह्मादय, उद्धता नृसिंहादय। अर्थत्रयस्य तावत्येव समापन्ना(?)त्र्यङ्क इत्युक्तम्। कपटो वञ्चना

'दिव्यपुरुषाश्रयकृतो दिव्यस्त्रीकारणोपगतयुद्धः ।
सुविहितवस्तुनिर्बद्धो विप्रत्ययकारणश्चैव ॥
उद्धतपुरुषप्रायस्त्रीरोषग्रथितकाव्यबन्धश्च ।
संक्षोभविद्रवकृतः संस्फोटकृतस्तथा चैव ॥
स्त्रीभेदनापहरणावमर्दनप्राप्तवस्तुशृङ्गारः ।
ईहामृगस्तु कार्यः सुसमाहितकाव्यबन्धश्च ॥

मिथ्याकल्पितः सत्यानुकारी प्रपञ्च इत्यर्थः । स त्रिधा—यत्रानपराद्ध एव वञ्चकेन वञ्च्यते स एकः । यत्र तु वञ्चनीयोऽपि सापराधः स द्वितीयः । यत्र तु द्वयोरपि न कश्चिद्‌भिसन्धिदोषः काकतालीयेन तुल्यफलाभिसंधानवतोरप्येक उपचयेनापरस्त्वपचयेन युज्यते स दैवकृतस्तृतीयः । चेतनकृतमन्यकृतमुभयकृतं वा यदनर्थात्मकं वस्तु यतो विद्रवन्ति जनाः स विद्रव इति । तत्र चेतनं गजेन्द्रादि । अचेतनं जलवाय्वादि । उभयं नगरोपरोधादीति । तस्य युद्धाभिदानादिरुपायत्वात् । शृङ्गारस्त्रिधा—धर्मार्थकामभेदात् । धर्मो यत्र हेतुः साध्यो वा नायिकालाभे स धर्मशृङ्गारः । एवमर्थकामयोर्वाच्यम् । अथ नायकयोग कार्यनिष्पत्तिकालविभागं चाह—**द्वादशेति** । द्वादशनायकबहुलमिति प्रत्येकमिति केचित् । अन्ये तु प्रत्यङ्कं नायकप्रतिनायकौ तत्सहायौ चेति । चतुर आह—समुदायापेक्षया हि द्वादशेति । बहुलग्रहणान्न्यूनाधिकत्वेऽप्यदोषः । **अष्टादशेति** । अष्टादशनाडिकाभिरेव तत्र कार्यं निबन्धनीयमित्यर्थः ॥ **दिव्येति** । दिव्यानां पुरुषाणां च यदाश्रयणं नायकतया तेन कृतः । दिव्यस्त्रीनिमित्तमुपगतं युद्धं यत्र । दिव्यानुप्रवेशात्समवकारवदसंबद्धार्थता मा प्रसाङ्क्षीदित्याह—सुविहितेन सश्लिष्टेन वस्तुना निबद्धः विगतानि प्रत्ययकारणानि विश्वासहेतवो यत्र । मध्ये चात्र दिव्यानामपि प्रवेशो भवतीति दर्शयति । **उद्धतेति** । उद्धता उद्वृत्ताः पुरुषाः प्रायेण यत्र स्त्रीनिमित्तको रोषः । संक्षोभः आवेगः । विद्रवो व्याख्यातः । संस्फोटो विरोधिना विग्रहविक्रमसंघर्षणो व्यायामः । तथैवशब्दस्तुल्यार्थः । च समुच्चये । एवशब्दोऽवधारणे । एता अप्युक्त एवेत्यर्थः । स्त्रीनिमित्तं भेदनापहरणावमर्दनानि यथायोगं स्त्रीविषयाण्यन्यविषयाणि वा तैः प्राप्तं वस्त्वधिष्ठानं प्रमदालक्षणं यस्य तादृशः शृङ्गारो यस्मिन् । भेदसामदानादिना अवमर्दनं दण्डः । ईहा चेष्टा मृगस्येव स्त्रीमात्रार्था यत्र । **सुसमाहितकाव्यबन्ध** इत्यनेन वीथ्यङ्गानि अत्र योज्यानीति । अङ्कपरिमाणं नायकसंख्यां वृत्तिरसविभागं च व्यापोगनिर्देशेनाह—

---

१. 'प्रहितो' भरते २ 'चतुरङ्गविभूषितश्चैव' भरतैकपुस्तके

---

१ 'दीप्ति' स्यात्

[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥'

'प्रहसनमपि विज्ञेयं द्विविधं शुद्धं तथा च संकीर्णम् ।
वक्ष्यामि तयोर्युक्त्या पृथक्पृथग्लक्षणविशेषम् ॥
भगवत्तापसविप्रैरन्यैरपि हास्यवादसंबद्धम् ।
कापुरुषसंप्रयुक्तं परिहासाभाषणप्रायम् ॥
अविकृतभाषाचारं विशेषभावोपपन्नचरितपदम् ।
नियतगतिवस्तुविषयं शुद्धं ज्ञेयं प्रहसनं तु ॥
वेश्याचेटनपुंसकविटधूर्ता बन्धकी च यत्र स्युः ।
अविकृतवेषपरिच्छदचेष्टितकरणं तु संकीर्णम् ॥'
'आत्मानुभूतशंसी परसंश्रयवर्णनाविशेषस्तु ।
विविधाश्रयो हि भाणो विज्ञेयस्त्वेकहार्यश्च ॥

[illegible] । **[illegible]मिति** । [illegible] ॥ **प्रहसनमपीति** । [illegible] शब्दो [illegible] । **तथेति** । सामान्ये लक्षणम् । [illegible] । द्विविधमिति प्रहसनस्य हास्यरसप्रधानमित्यर्थः । [illegible] विशेषलक्षणम् । भगवत्तापसवि[illegible]यतिवानप्रस्थगृहस्थाः । अन्ये शाक्तादयश्चैत्यवन्दकाः हास्यप्रधानवचनमवद्य शा[illegible]दिना कुत्सितं कुर्वन्ति अत एव प्रहस्यमाने सामर्थ्यातिरेण भगवदादिभिर्युक्तम् । तथापि न भाषाचारौ यत्र न विकृतावसमत्वाच्चरूपौ तथा विशेषेण [illegible]चरितानि पदानि कथाखण्डानि यस्मिन् । नियतगति एकप्रकारं यद्वस्तु तद्विषयः प्रहसनैकलक्षणोऽर्थो यत्र तच्छुद्धं प्रहसनम् । अत्र निर्वचनं यत् परिहासप्रधानान्याभाषणान्यत्र बाहुल्येन भवन्ति । तेन यत्रैकस्यैव कस्यचिच्चरितेन दुष्टतया प्राधान्येन प्रहस्यते तच्छुद्धमित्यर्थः । यत्र तु वेश्यादिभिर्योगोऽत्युल्बणं वा रूपादि तदेकद्वारेणानेकवेश्यादिचरितेन हसनीयेन संकीर्णत्वात्संकीर्णम् । **आत्मानुभूतशंसीति** । एकेन पात्रेण हृदयानि सामाजिकहृदयं प्रापयितव्योऽर्थो यत्र स भाणः । एकमुखेनैव भण्यन्ते उक्तिमन्तः क्रियन्ते अप्रविष्टा अपि पात्रविशेषा यत्रेति स भाणः । तत्र स प्रविष्टपात्रविशेष आत्मा

१ 'स्पृष्टि' स्यात्

परवचनमात्मसंस्थैः प्रतिवचनैरुत्तरोत्तरग्रथितैः ।
आकाशपुरुषकथितैरङ्गविकारैरभिनयेच्च ॥
धूर्तविटसंप्रयोज्यो नानावस्थान्तरात्मकश्चैव ।
एकाङ्को बहुचेष्टः सततं कार्यो बुधैर्भाणः ॥'
'सर्वरसलक्षणाढ्या युक्ता ह्यङ्गैस्तथा त्रयोदशभिः ।
वीथी स्यादेकाङ्का तथैकहार्या द्विहार्या वा ॥'
'विष्कम्भकप्रवेशकरहितो वस्त्वेकभाषया भवति ।
अप्राकृतसंस्कृतया स सट्टको नाटिकाप्रतिमः ॥'

इति । आदिशब्दात्कोलाहलादिलक्षितास्तोटकादयो ग्राह्याः ।

नुभूत वा शसति परगत वा वर्णयति । तत्र च प्रयोगयुक्तिमाह—**परवचनमिति** । परसबन्धि वचन स्वयमङ्गविकारैरभिनयेत् । (आहो)आकाशे यानि पुरुषकथितानि दृष्टानि यत्र ह्यन्ये त पश्यन्त्येकश्च पश्यत्याकर्णयति च तत्र तद्वचन स एवानुवदन् सामाजिकान्बोधयति । यथा रामाभ्युदये—'**तापसः**—(आकाशे ।) भावाद्गलेत्कावकाशे(?)रामभद्रस्तिष्ठति । किं ब्रवीषि । तेऽस्या एव पथिकजनमनोहारिण्या पुष्करिण्या परिसरे सीतया लक्ष्मणेन च सह न्यग्रोधच्छायाया सुखोपविष्टस्तिष्ठति ।' इति । न केवल परवचनमभिनयेत् । किं तु प्रतिवचनैः स्वोक्तैः सह । अत एवोत्तरोत्तरग्रथितैर्योजनाभिरुपलक्षितै । ननु योऽसावेकोऽत्र प्रविशति स क इत्याह—**धूर्तेति** । नानाप्रकारावस्थाविशेषा लोकोपयोगिव्यवहारात्मका आत्मा वाच्य यस्य । अत एव बहुचेष्ट सतत कार्य इति । सकलसामान्यपृथग्जनोपयोग्यत्र लोकव्यवहारो वेश्याविटादिवृत्तान्तात्मा निरूप्यत इति । बाहुल्येन पृथग्जनव्युत्पत्त्युपयोगिरूपकमिदम् । राजपुत्रादीनामपि शभलावृत्तान्तो ज्ञेय एवावश्यनार्थमिति स प्रयोज्य इत्यर्थ । **सर्वरसेति** । सर्वै रसै शृङ्गारादिभिर्लक्षणैश्च विभूषणादिभिः षट्त्रिंशता तत्साहचर्याद्गुणालङ्कारादिभिरपि सर्वैराढ्या । तदुपरि चाङ्गैस्त्रयोदशभिर्युक्ता तथाशब्दादुक्तप्रकारव्यतिरिक्तवक्रोक्त्यन्तरसहस्रसकुलापीत्यर्थ । **एकाङ्केति** । इतिवृत्तसक्षेपमस्या दर्शयति—**एकहार्येति** । आकाशपुरुषभाषितैरित्यर्थ । **द्विहार्येति** । उक्तिप्रत्युक्तिवैचित्र्येणेत्यर्थ. ॥ पुमर्थोपयोगश्चामीषा प्रदर्श्यते । तथा हि—**नाटके** धर्मकामानामन्यतमस्य गुणीभूतेतरार्थद्वयवृत्तेराधन राज्ञा वृत्त नाट्ये साक्षादिव पश्यन्त उपादेयतया

---

१ प्रमादपतित भवेत् २ 'तस्या' स्यात् ३ 'धर्मार्थकामाना' स्यात् ४ 'राराधन' स्यात्

परवचनमात्मसंस्थैः प्रतिवचनैरुत्तरोत्तरग्रथितैः ।
आकाशपुरुषकथितैरङ्गविकारैरभिनयेच्च ॥
धूर्तविटसंप्रयोज्यो नानावस्थान्तरात्मकश्चैव ।
एकाङ्को बहुचेष्टः सततं कार्यो बुधैर्भाणः ॥'
'सर्वरसलक्षणाढ्या युक्ता ह्यङ्गैस्तथा त्रयोदशभिः ।
वीथी स्यादेकाङ्का तथैकहार्या द्विहार्या वा ॥'
'विष्कम्भकप्रवेशकरहितो वस्त्वेकभाषया भवति ।
अप्राकृतसंस्कृतया स सट्टको नाटिकाप्रतिमः ॥'

इति । आदिशब्दात्कोलाहलादिलक्षितास्तोटकादयो ग्राह्याः ।

नुभूतं वा शंसति परगतं वा वर्णयति । तत्र च प्रयोगयुक्तिमाह—**परवचनमिति** । परसंबन्धि वचनं स्ववचनाङ्गविकारैरभिनयेत् । (ओहो) आकाशे यानि पुरुषकथितानि दृष्टानि यत्र ह्यन्ये न पश्यन्त्येकश्च पश्यत्याकर्णयति न तत्र तद्वचनं स एवानुवदन् सामाजिकान्बोधयति । यथा रामाभ्युदये—'**तापस**०—(आकाशे ।) भावादत्ते त्वावकाशे([1])रामभद्रस्तिष्ठति । किं ब्रवीषि । तेऽस्या एव पथिकजनमनोहारिण्याः पुष्करिण्याः परिसरे सीतया लक्ष्मणेन च सह न्यग्रोधच्छायायां सुखोपविष्टस्तिष्ठति ।' इति । न केवलं परवचनमभिनयेत् । किं तु प्रतिवचनैः स्वोक्तैः सह । अत एवोत्तरोत्तरग्रथितैर्योजनाभिरुपलक्षितैः । ननु योऽसावेकोऽत्र प्रविशति स क इत्याह—**धूर्तेति** । नानाप्रकारावस्थाविशेषा लोकोपयोगिव्यवहारात्मका आत्मा वाच्यं यस्य । अत एव बहुचेष्टः सततं कार्य इति । सकलनानान्यपृथग्जनोपयोग्यत्र लोकव्यवहारो वेश्याविटादिवृत्तान्तात्मा निरूप्यत इति । बाहुल्येन पृथग्जनव्युत्पत्त्युपयोगिरूपकमिदम् । राजपुत्रादीनामपि सम्भलावृत्तान्तो ज्ञेय एवावञ्चनार्थमिति स प्रयोज्य इत्यर्थः । **सर्वरसेति** । सर्वै रसैः शृङ्गारादिभिर्लक्षणैश्च विभूषणादिभिः षट्त्रिंशता तत्साहचर्याद्गुणालंकारादिभिरपि सर्वैराढ्या । तदुपरि चाङ्गैस्त्रयोदशभिर्युक्ता तथाशब्दादुक्तप्रकारव्यतिरिक्तवक्रोक्त्यन्तररसलक्षणाद्यपीत्यर्थः । **एकाङ्केति** । इतिवृत्तसंक्षेपमस्या दर्शयति—**एकहार्येति** । आकाशपुरुषभाषितैरित्यर्थः । **द्विहार्येति** । उक्तिप्रत्युक्तिवैचित्र्येणेत्यर्थः ॥ पुनर्भेदप्रयोगमार्गोऽस्याः प्रदर्श्यते । तथा हि—**नाटके** धर्मकामानामन्यतमस्य गुणीभूतेतरार्थद्वयस्य साधनं रामवृत्तं नाट्ये साक्षादिव पश्यन्त उपादेयतया

---

१. प्रमादपतितं भवेत् । २ 'तत्ल' स्यात् । ३ 'धर्मार्थकामाना' स्यात् । ४ 'साराधन' स्यात्

गेयं विभजते—

गेयं डोम्बिकाभाणप्रस्थानशिङ्गभाणिकाप्रेरणरामाक्रीडहल्लीसकरासकगोष्ठीश्रीगदितरागकाव्यादि ।

पदार्थाभिनयनस्वभावानि डोम्बिकादीनि गेयानि रूपकाणि चिरंतनैरुक्तानि । तद्यथा—

'छन्नानुरागगर्भाभिरुक्तिभिर्यत्र भूपतेः ।
आवर्ज्यते मनः सा तु मसृणा **डोम्बिका** मता ॥'
'नृसिंहशूकरादीनां वर्णनं जल्पयेद्यतः ।
नर्तकी तेन **भाणः** स्यादुद्धताङ्गः प्रवर्तितः ॥'
'गजादीनां गतिं तुल्यां कृत्वा प्रवसनं तथा ।
अल्पाविद्धं सुमसृणं तत्**प्रस्थानं** प्रचक्षते ॥'
'सख्याः समक्षं पत्युर्यदुद्धृतं वृत्तमुच्यते ।
मसृणं च क्वचिद्धूर्तचरितं **शिङ्गक**स्तु सः ॥'
'बाला क्रीडानियुद्धादि तथा शूकरसिंहजा ।
धवलादिकृता क्रीडा यत्र सा **भाणिका** मता ॥'

काणानवद्यनीयत्वनवबोधादापादयितुं वर्ण्यते ॥ **वीथ्यां** तु बहुविधा वक्रोक्तिविशेषा व्युत्पाद्यन्ते ॥ **सट्टके** च नाटिकायामिव रतिफलं वृत्तं व्युत्पाद्यते । एवं नाटकादीनां स्वरूपं तत्फलं च दर्शितम् । तच्छरीरभूतसंधिसंध्यङ्गादिलक्षणं विस्तरतस्तु भरतादेवावसेयः[1] ॥ **मसृणेति** । त्रिविधो हि गेयकाव्यस्य प्रयोगः । मसृण उद्धतो मिश्रश्च । तथा हि—डोम्बिकासु नरपतिचाटुकप्राधान्येन प्रवृत्तासु सुकुमारमेव शुद्धं रूपम् ॥ भाणकेषु नृसिंहादिचरितवर्णने उद्धतमेव । यत्पुनर्मसृणेऽप्युद्धतं प्रविशति तदुचितमेव । तत्राप्यल्पबहुत्वकृतो भेदः । पूर्वं प्रस्थानप्रबन्धः । उत्तरः शिङ्गटकभेदः । उद्धते तु मसृणानुप्रवेशो भाणिकाभेदः । अन्यदपि प्रेरणरामाक्रीडरासकहल्लीसकादिकमल्पबहुत्ववैचित्र्यकृतमित्थमेव प्रविष्टं वेदितव्यम् ॥ ननु डोम्बिकाशिङ्गटकादौ अन्योन्यानुचितत्वं वाक्यानां ततश्चानन्वये कथं रसवत्त्वमिति चेत्, न । देवतास्तुतेः स्त्रीपुंभावसमाश्रयस्य च शृङ्गारस्य सर्वत्रानुगमात् । तथा चाह—'देवस्तुत्याश्रयकृतं स्त्रीपुंभावसमाश्रयम् ।' इति । तत एव चूडामणि-

---

१ 'संध्यङ्गादिलक्षणविस्तरस्तु' स्यात्.

'हास्यप्रायं प्रेरणं तु स्यात्प्रहेलिकयान्वितम् ।'
'ऋतुवर्णनसंयुक्तं रामाक्रीडं तु भाष्यते ॥'
'मण्डलेन तु यन्नृत्तं हल्लीसकमिति स्मृतम् ।
एकस्तत्र तु नेता स्याद्गोपस्त्रीणां यथा हरिः ॥'
'अनेकनर्तकीयोज्यं चित्रताललयान्वितम् ।
आचतुःषष्टियुगलाद्रासकं मसृणोद्धतम् ॥'
'गोष्ठे यत्र विहरतश्चेष्टितमिह कैटभद्विषः किंचित् ।
रिष्टासुरप्रमथनप्रभृति तदिच्छन्ति गोष्ठीति ॥'

डोम्बिकादौ तु कामस्यैव प्रच्छन्नानुरागपरमरहस्योपदेशात् । यद्ग्रामाभिनिवेशिलमित्यनेन मन्मथसारत्वेनाभिधानात् । सिंहशूकरधवलादिवर्णनेनापि भाणकप्रेरणभाणिकादावप्रस्तुतप्रशंसार्थान्तरन्यासनिदर्शनादिना पुरुषार्थस्यैवोपदेशदर्शनात् । अथ पाठ्यस्य गेयस्य च रूपकस्य को विशेषः । अयमाख्यायते—पाठ्ये हि अङ्गं गीतं चेत्युभयमप्रतिष्ठितम् । तथा हि करकरणचारी मण्डलादि यत्तत्राङ्गोपयोगि तत्स्वरूपेण लयादिव्यवस्थया चानियतमेव यथारसं प्रयुज्यमानत्वेन विपर्यासात्[1] । गेये तु गीतमङ्गं च द्वयमपि स्वप्रतिष्ठम् । तथा हि—यस्य यादृशं लक्षयति स्वरूपादिकं निरूपितं तन्न विपर्ययेति मन्त्रादिवत् । यद्यपि क्वचिद्वर्णाङ्गप्राधान्यं यथा प्रस्थानादौ, क्वचिद्वाद्यप्राधान्यं[2] यथा भाणकादिषु भ्रमतालपरिक्रमणादौ, क्वचिद्गीयमानरूपकाभिधेयप्राधान्यं यथा शिङ्गटकादौ, क्वचिन्नृत्तप्राधान्यं यथा डाम्बिलिकादिप्रयोगानन्तरं हुडुत्काराद्यवसरे । अत एव तत्र लोकभाषया वल्लिमार्ग इति प्रसिद्धिः । तथापि गीताश्रयत्वेन वाद्यादेः प्रयोग इति गेयमिति निर्दिष्टम् ॥ रागकाव्येषु च गीतेनैव निर्वाहः । तथा हि—राघवविजयस्य विचित्रवर्णनीयत्वेऽपि ढक्करागेणैव निर्वाहः, मारीचवधस्य तु ककुभग्रामरागेणैवेति ॥ किं च पाठ्ये साक्षात्कारकल्पानुव्यवसायसपत्त्युपयोगिनं पात्रं प्रति भाषानियमस्य नियतस्य छन्दोलकारादेश्चाभिधानं दृश्यते । गीयमानं च नाभिधीयते असंगत्यापत्तेरपि तु यादृशा लयतालादिना यादृगर्थसूचनयोग्योऽभिनयः सात्विकादिः प्रभानरसानुसारितया प्रयोगयोग्यस्तदुचितार्थपरिपूरणं ध्रुवागीतेन क्रियते । गेये च स्तदादेरिव[3] वस्तुभूतरूपरसादिमध्यपातिविषयविशेषयोजनया कृता प्रतीतिः साध्या । डोम्बिकादेर्नं नटस्येवालौकिकरूपप्रादुर्भावनया[4] । तथा हि—डोम्बिकादौ च वर्णच्छटा वर्णादिप्रयोगे तावदभिनयकथैव नास्ति किं तत्र विचार्यते केवलवृत्तस्वभावं हि तत् । तदनन्तरं तु धारापरिक्रमपूर्वकलयप्रयोगावसरे 'पाआलअलोससाहिणिहु जय जय लच्छिवच्छमतिआ' इत्यादि यद्गीयते तत्कस्योक्तिरूपम् । यदि तावन्नर्ति-

---

१ 'विपर्येति' स्यात्. २ 'प्रधानं' स्यात्. ३. 'सूदादे' स्यात्. ४ 'नैदस्येवा' स्यात्.

'यस्मिन्कुलाङ्गना पत्युः सखग्रे वर्णयेद्गुणान् ।
उपालम्भं च कुरुते यत्र श्रीगदितं तु तत् ॥'
'लयान्तरप्रयोगेण रागैश्चापि विवेचितम् ।
नानारसं सुनिर्वाहकथं काव्यमिति स्मृतम् ॥'

आदिग्रहणात् शम्याच्छलितद्विपथादिपरिग्रहः । प्रपञ्चस्तु ब्रह्मभरत-कोलाहलादिशास्त्रेभ्योऽवगन्तव्यः ।

प्रेक्ष्यमुक्त्वा श्रव्यमाह—

श्रव्यं महाकाव्यमाख्यायिका कथा चम्पूरनिबद्धं च ।

तुनागताला लौकिक्या डोम्बिकाप्रभृतेर्नर्तक्यास्तदा सैवेदानीमेवभूत यथुरूप लौकिक वचनमभिधत्ते । गायनादिसम्मिलितत्वान्नान्यतरेति क साक्षात्कारकल्पसाध्यवसायगोचरीकार्यत्वे च पाठ्यस्य प्रधानोऽस । तेन यथा लोके कश्चित्कांचिदन्योपदेशगानादिक्रमेण वस्तुद्बोधनकरणद्वारेण वा छन्दोनुप्रवेशितया वाक्यस्य चित्तस्यावर्जनातिशय विधत्ते नृत्यमपि गायनमपि । तद्वदेव डोम्बिकाकाव्यादौ द्रष्टव्यम् ॥ 'हठे वि डोम्बी' इत्यादावपि वचासि सैव । डोम्बिका नृपतिपरितोषकार्थाभिधायिवचननिष्टेन गीतेन वाद्येन नृत्येन च राजानमनुरञ्जयितु गृहीतोपमा वर्णीत्वेन पूर्वस्थिता मध्ये काचिदीदृशी चौर्यकामुकके-लिलालसमानसा, काचित्पुनरेवविधा कश्चिदेवभूतश्चौर्यकामुक , कोऽप्येवभूतस्तत्र काचि-देव प्रौढदूतीत्येवमादिराजपुत्रहृदयानुप्रवेशयोग्य तत्प्रसादनेन धनाद्यर्जनोपायमभिदधती तमेव राजपुत्र परत्वेन तथैव वा तमुद्दिश्य अन्यदपि चेष्टितमभिधायान्ते डोम्बिकाकुल-मेवोपलक्षयति । गुणमालाया 'जाणि तारा अनुडिअपुणुणम्बीससि' इत्यादौ । तत्र तु सा नृत्यन्ती डोम्बिका बहुतरोपरञ्जकगीतादिपटुपेटकपरिवृता त्वा प्रत्येवमहमुपश्लोकितवतीति तन्मध्यवर्तिगायनमुपसम्मिलितनिजवचना लौकिकेनैव रूपेण तद्गीयमानरूपकगतलयताल-साम्येन तावन्नृत्यति । तद्गीयमानपदार्थस्य च सातिशयमावर्जनीये राजादौ हृदयानुप्रवे-शिता दर्शयितु लौकिकव्यवहारगतहस्तस्त्(?) कर्मरोमाञ्चाक्षिविकारतुल्ययोगक्षेमतयै-वा॰विकारादिसमवमप्याक्षिपति । एव गीतेन रञ्जन प्राधान्येन विधाय तदुपयोगिनं वाद्यव्यापार प्रदर्श्य नृत्येन पुनश्चित्तहरण कुर्वती नृत्य प्रधानभाव गीत च तदुपसर्जनभाव नयन्ती तत एव तदभिनयनमाद्रियमाणा तद्गीयमाना॰भावाक्षिप्ततत्समुचितभावमेवा॰वि-क्षेप करोति स्वपरिष्वक्तरूपादौ । तत्रेयत्यत्ते लौकिकमात्रस्वभाव एव राजनटादिव्यवहार-वज्ञाप्रयोज्यप्रयोजकभावाशङ्का । तदनन्तर च यथैव सा गीतनृत्यादि प्रायुङ्क्त तथैव तत्स-दृश नर्तकी प्रयुङ्क्ते । न तु डोम्बिका साक्षात्कारकल्पेन दर्शयति तदीया हार्यादिना साल-

---

१ 'वा वस्त्वि स्यात्

एतानि क्रमेण लक्षयति—

पद्यं प्रायः संस्कृतप्राकृतापभ्रंशग्राम्यभाषानिबद्धभिन्नान्त्यवृत्तसर्गाश्वाससंध्यवस्कन्धकबन्धं सत्संधि शब्दार्थवैचित्र्योपेतं महाकाव्यम् ।

छन्दोविशेषरचितं प्रायः संस्कृतादिभाषानिबद्धैर्भिन्नान्त्यवृत्तैर्यथासंख्यं सर्गादिभिर्निर्मितं सुश्लिष्टमुखप्रतिमुखगर्भविमर्शनिर्वहणसंधिसुन्दरं शब्दार्थवैचित्र्योपेतं महाकाव्यम् ।

मुखादयः संधयो भरतोक्ता इमे—

'यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा ।
काव्ये शरीरानुगता तन्मुखं परिचक्षते ॥'

रूपप्रच्छादनाद्यभावात् । तत एव न डोम्बिका साक्षात्कारकल्पेन सा दर्शयति, अपि तु तदेव नृत्यं साभिनयं केवलं च प्रदर्शयतीति सा लौकिकरूपान्तरप्रादुर्भावेनेति । व्युत्पत्त्यभिसंधानं च गेये नास्ति । पाठ्ये तु तदेव प्रधानं भरतमुनिप्रभृतीनां तथैव मूलतः प्रवृत्तेरित्यलं बहुना अप्रस्तुतप्रपञ्चेनेति ॥ **भिन्नान्त्यवृत्तैरिति** । उपक्रान्तवृत्तव्युदासेन सर्गादीनां वृत्तान्तरैरुपसंहारः कर्तव्य इत्यर्थः । यथा कुमारसंभवे—'अथ स ललितयोषिद्भ्रूलतां चारुशृङ्गं रतिवलयपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे । सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा ॥' यथा वा हरिप्रबोधे आर्यागीतिच्छन्दोबद्धाश्वासकान्ते पुष्पिताग्रा—'भगवति शयिते विभावरीशे द्युतिमपहृत्य यशोविभावरीणाम् । गततमसतया विभावरीणां सघनमहः समता विभावरीणाम् ॥' संधिबन्धेषु[1] च नाराचत्रोटकादीनि विचित्राणि छन्दांसि दृश्यन्ते ॥ **यत्र बीजेति** । बीजस्य यत्र समुत्पत्तिः कविप्रयत्नतो निबन्धः । नानारूपोऽर्थः प्रयोजनं येषां ते नानार्थाः संभवन्तीति संभवः । नानार्थरसाः संभवो यस्याः सा तथा । काव्ये नाटकादौ । तत्र च संधीनां युक्ततयावभासात् । अत एव तत्रैवोदाहरिष्यते—**शरीरानुगता इति**[2] । वृत्तानुगता इति वृत्तव्यापिनी । तन्मुखम् । यथा वेणीसंहारे कुरुपाण्डवानामुभयेषां क्षेमप्रतिपादकं स्थापकस्य वचनं सहदेवः क्रुद्धस्य भीमसेनस्यानुकूल्येन शमनाय कुरुनिधनपरं व्याचचक्षे—'निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणाम्' इति । अत्र प्रशमोऽवसानमुदयनिरोधात् । यथा शान्तो वायुः शान्तोऽग्निरवसित इत्यर्थः । तदेवमरीणामवसानेन दाह्याभावान्निर्वाणवैराग्नयः पाण्डुतनयाः नन्दन्तु सह माधवेन । कुरुराजसुतास्तु समूलाः रुधिरप्रसाधितभुवः क्षतशरीराः स्वर्गस्था भवन्त्विति शत्रुक्षयपूर्वस्थस्य पाण्डवानां समृद्धिरूपस्य फलस्य बीजं कविप्रयत्ना-

---

1. 'संधिविधेषु' ख. 2. 'शरीरानुगता' स्यात्.

'बीजस्योद्घाटनं यत्र दृष्टनष्टमिव क्वचित् ।
मुखन्यस्तस्य सर्वत्र तद्वै प्रतिमुखं स्मृतम् ॥'
'उद्भेदस्तस्य बीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव वा ।
पुनश्चान्वेषणं यत्र स गर्भ इति संज्ञितः ॥'

दुष्टतम् । नानारससंभवा चास्योत्पत्तिः । नाट्यानेकत्वेन पात्रानेकत्वविवक्षया नानार्थता रसानाम् । तथा हि—अत्र, 'एष कुरुसन्तानमनुष्यमाणः पृथुललाटतटघटितभीषणभ्रुकुटिरापिबन्निव सर्वान् दृष्टिपातेन सहदेवेनानुगतः क्रुद्धो भीम इत एवाभिवर्तते' इति पारिपार्श्वकवचनात्सूचितरौद्ररसाधिभावानुभावः 'लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः—' इत्यादिस्ववचनप्रकाशितत्वाद्विभावो भीमसेनस्य रौद्रो रसः कुरुक्षयप्रयोजनो बीजेन प्रकाशितत्वाद्बीजोत्पत्तेरेव संभवनिबद्धः । करुणा न कुलक्षयनिमित्तकः करुणः पाण्डवसिद्धिप्रयोजनो बीजोत्पत्तेरेव संभवनिबद्धः । यथा दुर्योधनः शोचन्नाह—'अद्यैवावां रणमुपगतौ तातमम्बा च दृष्ट्वा भ्रातस्ताभ्यां शिरसि विनतो हन्त दुःशासनश्च । तस्मिन्बाले प्रसभमरिणा प्रापिते तामवस्थां पार्श्वे पित्रोरपगतघृणः किं नु वक्ष्यामि गत्वा ॥' तदेव भीमसेनस्येव क्रोधात्मकं चेष्टितं शत्रुक्षयफलमित्युपादेयम् । दुर्योधनस्येव च दौरात्म्यभूयिष्ठं चेष्टितं शोकफलत्वात्त्याज्यमिति विधिनिषेधविषयव्युत्पत्तेर्नानार्थता पात्रानेकत्वाश्रया रसानाम् । नाट्यानेकत्वाद्यथा सागरिकाप्राप्त्यर्थो वत्सराजस्य शृङ्गारः बीजसमुत्पत्तिरिति । बीजं समुत्पन्नमुक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टमिष्यते । तथा हि बीजमेव काव्यशरीरव्यापि यतो मुखसंधौ तस्योत्पत्तिः । प्रतिमुखे दृष्टनष्टमिव तस्योद्घाटनं गर्भे चोद्भेदस्तस्य अवमर्शे च गर्भनिर्भेदः । निर्वहणे च समानयनमिति काव्यशरीरव्यापिता ॥ **बीजस्योद्घाटनमिति** । अयमर्थः—दृष्टनष्टमिव कृत्वा तावन्मुखे 'द्वीपादन्यस्मात्—' इत्यादिना न्यस्तं भूमाविव बीजम् अमात्येन सागरिकाचेष्टितं वसन्तोत्सवकामदेवपूजादिना तिरोहितत्वान्नष्टमिव, नहि तन्नष्टमेव । सागरिकाचेष्टितस्य हि बीजस्येव तदाच्छादकमप्युत्सवादिरूपं भूमिवत्प्रत्युत कार्यजननशक्त्युद्बोधकम् । तस्य दृष्टनष्टतुल्यं कृत्वा न्यस्यते । एवं कुसुमबीजस्य यदुद्घाटनं तत्कल्प यत्रोद्घाटनं सर्वत्रैव कथाभागसमूहे स प्रतिमुखम् । प्रतिराभिमुख्ये । मुखस्याभिमुख्येन यतोऽत्र वृत्तिः । पराङ्मुखता हि दृष्टनष्टकल्पता । तथा हि रत्नावल्याम्—'परपेसणकरिसिदं पि सरीरमेदस्स दसणेण अज्ज मे बहुमदं संपण्णम्' इत्यादिसागरिकोक्तेरनन्तरं सुसंगतारचितराजतत्समागमपर्यन्तं काव्यं द्वितीयाङ्कगतं प्रतिमुखसंधिरुद्घाटितत्वाद्बीजार्थस्य ॥ **उद्भेदस्तस्येति** । प्राप्तिरप्राप्तिरन्वेषणमित्येवंभूताभिरवस्थाभिः पुनः पुनर्भवन्तीभिः युक्तो गर्भसंधिः । प्राप्तिसंभवाख्ययावस्थया युक्तत्वेन फलस्य गर्भीभावात् । तथा हि रत्ना-

---

१. 'परप्रेषणकर्षितमपि शरीरमेतस्य दर्शनेनाद्य मे बहुमतं संपन्नम्' इति च्छाया.

[illegible] ॥—'सखि, [illegible] गृहीतापि कोपं न मुञ्चसि' इति [illegible] । [illegible] 'सुसंगते, इदानीमपि न विरमसि' इति [illegible] । [illegible] समारम्भेणागमनम् । ततो 'भो, एषा खलु अपरा देवी वासवदत्ता' इति विदूषकोक्ते राजनि [illegible] सागरिकां मुञ्चति सागरिकासमागमो । [illegible] तृतीयाङ्के प्रवेशके 'साधु रे वसन्तक, साधु । [illegible] सन्धिविग्रहचिन्तया' इति [illegible] 'अज्ज क्खु मए राअ-उलादो पडिणिवत्तन्तीए चित्तसालिआदुआरे वसन्तअस्स सुसंगदाए सह आलावो सुदो' इत आरभ्य [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] वासवदत्ता' इति [illegible] । ततश्च 'ही ही । कोसम्बीरज्जलम्भेणावि ण तादिसो पिअवअस्सस्स परितोसो आसि, जादिसो मम सआसादो पिअवअणं सुणिअ भविस्सदि ।' इत्यादिविदूषकोक्तेन प्राप्तिसम्भवोऽस्या समागमसंकेतप्राप्तिः । तत्र 'प्रिये, पश्य पश्य । उद्योतान्वित एव [illegible] ॥' इति राजोक्तिपर्यन्तं परिपूर्णा प्राप्तिः । ततः 'कथं [illegible]' इति वासवदत्तामुखोद्घाटनादनन्तरम् 'राजा—कथं देवी वासवदत्ता । वयस्य, किमेतत् । विदूषकः— अम्हाणं जीविदसंसओ' इत्यादिना अप्राप्तिः । अस्या च 'दिट्ठिआ इमिणा विरइदभत्तिणेवत्थेण केण वि अस्सादो चित्तसालिआदो णिक्कमन्ती ण लक्खिदम्हि' इति सागरिकोक्त्या अन्वेषणम् । ततश्च सागरिकाया लतापाशे कृते 'कहं एसा देवी वासवदत्ता उब्बन्धिअ अप्पाणअं वावादेदि' इति विदूषकोक्ते राजनि च ससंभ्रमं कण्ठपाशमपनयति, सागरिकया 'अज्ज-

---

१. 'सखि, अदाक्षिणासि त्वम् । इदानीं या एव भर्त्रा हस्तेन गृहीतापि कोपं न मुञ्चसि' इति च्छाया २ 'सुसगते, इदानीमपि न विरमसि' इति च्छाया ३ 'भो, एषा खलु अपरा देवी वासवदत्ता' इति च्छाया. ४. 'साधु रे वसन्तक, साधु । अतिशयितस्त्वयामात्ययौगन्धरायणोऽनया सधिविग्रहचिन्तया' इति च्छाया ५ 'अद्य खलु मया राजकुलात्प्रतिनिवर्तमानया चित्रशालिकाद्वारे वसन्तकस्य सुसगतया सह आलाप. श्रुत ' इति च्छाया ६ 'स्याधो नयति' कलिकातामुद्रितपुस्तके ७ सविक्रम' कलिकातामुद्रितपुस्तके ८ 'आश्चर्यम् । कौशाम्बीराज्यलाभेनापि न तादृश प्रियवयस्यस्य परितोष आसीत्, यादृशो मम सकाशात्प्रियवचन श्रुत्वा भविष्यति' इति च्छाया ९ 'अस्माक जीवित-सशय.' इति च्छाया १० 'दिष्ट्या अनेन विरचितभर्त्रिवेषेन केनापि अस्माच्चित्रशालिकाया निष्क्रामन्ती न लक्षितास्मि' इति च्छाया ११. 'कथमेषा देवी वासवदत्ता उद्बध्यात्मानं व्यापादयति' इति च्छाया १२ 'आर्यपुत्र, मुञ्च मुञ्च । पराधीन खल्वय जन. न पुनर्मर्तुमीदृशमवसर प्राप्नोति' इति च्छाया

'गर्भनिर्भिन्नबीजार्थो विलोभनकृतोऽपि वा ।
क्रोधव्यसनजो वापि स विमर्श प्रकीर्तितः ॥'
'समानयनमर्थानां मुखाद्यानां सबीजिनाम् ।
नानाभावोत्तराणां यद्भवेन्निर्वहणं तु तत् ॥' इति ।

उत्त, मुञ्च मुञ्च । पराहीणो क्खु अअं जणो ण पुण मरिदुं ईदिसं अवसरं पावेदि । (पुनः कण्ठे पाशं दातुमिच्छति ।) राजा—(निर्वर्ण्य सहर्षम् ।) कथं प्रिया मे सागरिका । अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना ते त्वरितमयि विमुञ्च त्वं लतापाशमेनम् । चलितमपि निरोद्धुं जीवितं जीवितेशे क्षणमिह मम कण्ठे बाहुपाशं निधेहि ॥' इत्यादिना स्फुटमेव प्राप्तिरित्येव गर्भः । अप्राप्त्यंशश्चात्रावश्यभावी । अन्यथा हि संभावनात्मा प्राप्तिसंभवः कथं निश्चय एव हि स्यात् । विमर्शे त्वप्राप्तेरेव प्रधानाप्राप्त्यंशस्य च न्यूनतेति विशेषः । **गर्भनिर्भिन्नेति** । बीजशब्देन बीजफलम् । अर्थशब्देन निवृत्तिरुच्यते । तेन गर्भान्निर्भिन्नं प्रदर्शितमुखं बहिर्निःसरणोन्मुखं यद्बीजफलं तस्या योऽर्थो निवृत्तिः पुनस्तत्रैव प्रवेश इव यत्र स विमर्शसंधिः । **स इति** । तच्छब्देन यत्रेत्याक्षिप्तम् । सा च निवृत्तिः क्रोधेन वा निमित्तेन लोभेन वा व्यसनेन वा शापादिना वा । अपिशब्दाद्विघ्ननिमित्तान्तराणां प्रतिपदमशक्यनिर्देशानां संग्रहः । तत्र क्रोधाद्यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के क्रोधावेशेन वासवदत्तया कारानिक्षिप्तायां सागरिकायाम् । तथा हि तत्र चतुर्थेऽङ्के प्रवेशकः सागरिकाप्राप्तिसंदेहेन करुणरसात्मकः । अत्रैव सागरिकाप्राप्तिसंदेहं मन्यमान आह—'राजा—अम्भोजगर्भसुकुमारतनुस्तदासौ कण्ठग्रहे प्रथमरागघने विलीय । सद्यः पतन्मदनमार्गणरन्ध्रमार्गैर्मन्ये मम प्रियतमा हृदयं प्रविष्टा ॥ योऽपि मे विश्रासस्थानं वसन्तकः सोऽपि देव्या संयतः । तत्कस्याग्रतो बाष्पमोक्षं करिष्ये ।' पुनरत्रैव 'अप्पिअं दे ण पारेमि आचक्खिदुम्' इति विदूषकोक्तौ 'राजा—(समाश्वस्य ।) प्राणाः परित्यजत मा ननु सत्पथोऽयं हे दक्षिणा भवत मद्वचनं [illegible]म् । शीघ्रं न यान्ति यदि [illegible] पिता [illegible] मूढा याता सुदूरमधुना गजगामिनी सा ॥' इति [illegible] सागरिकाप्राप्तिं [illegible] रूपेव 'भो, मा अण्णहा संभावेहि । सा क्खु देवीए उज्जेणिं पेसिदा । [illegible] भणिदम्' इति विदूषकोक्तया संदेहमानीता । तथा हि । [illegible] पुनराह—'अहह । कण्ठा[illegible] समासाद्य तस्याः [illegible] । [illegible] तनुरा[illegible]सते मम ॥ इतीन्द्रजालप्रयोग [illegible] वासवदत्ता[illegible] । [illegible] भावाद्युदाहार्यम् ॥ **समानयनमर्थानामिति** । मुखादीनां [illegible]

१ '[illegible]' [illegible]पुस्तके ।

१ '[illegible]' [illegible] [illegible] ते [illegible] पारेमि [illegible]' इति [illegible]
२ [illegible] पुस्तके ४ भो, [illegible] । [illegible]
[illegible] इति [illegible]

[illegible]संधि, दुष्करचित्रादिसर्गत्वम्, स्वाभिप्रायस्वनामेष्टनाममङ्गलाङ्कितसमाप्तित्वम्, इति ।

अर्थवैचित्र्यं यथा—चतुर्वर्गफलोपायत्वम्, चतुरोदात्तनायकत्वम्, रसभावनिरन्तरत्वम्, विधिनिषेधव्युत्पादकत्वम्, सुसूत्रसंविधानकत्वम्, नगराश्रमशैलसैन्यावासार्णवादिवर्णनम्, ऋतुरात्रिदिवार्कास्तमयचन्द्रोदयादिवर्णनम्, नायकनायिकाकुमारवाहनादिवर्णनम्, मन्त्रदूतप्रयाणसंग्रामा-

यथा हरविलासे—'[illegible] न [illegible] । [illegible] किं च न भेदो [illegible] ॥' **दुष्करचित्रादिसर्गत्वमिति** । आदिग्रहणेन यमकश्लेषादयो गृह्यन्ते । ते च किरातार्जुनीयादौ द्रष्टव्या एव ॥ **स्वाभिप्रायेत्यादि** । तत्राभिप्रायाङ्कता यथा—धैर्यं [illegible] अनुरागं [illegible] । स्वनामाङ्कता यथा—राजशेखरस्य हरविलासे । इष्टनामाङ्कता यथा—लक्ष्म्यङ्कता किराते भारवे , श्र्यङ्कता शिशुपालवधे माघस्य । मङ्गलाङ्कता यथा—अभ्युदय [illegible], जय [illegible], आनन्द [illegible] इति । **चतुर्वर्गफलोपायत्वमिति** । अनेन चत्वारो वर्गा धर्मार्थकाममोक्षास्त एव व्यस्ताः समस्ता वा फलं तदुपायतया महाकाव्यं ज्ञापयन् मुक्तकादिभ्यो भेदमाचष्टे । **चतुरोदात्तनायकत्वमिति** । अनेन कथाशरीरव्यापिनो नायकस्य धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यमभिदधान आशयविभूत्योरप्युत्कर्षमभिदधाति । **रसभावनिरन्तरत्वमिति** । अनेन रसग्रहणेनापि तत्कारणभूतानां भावानां परिग्रहे पृथग्भावग्रहणेन रसभावानां परस्परं कार्यकारणभावमभिदधद्रसेभ्यो भावाभावेभ्यो रसा रसेभ्यश्च रसा इति नैरन्तर्येण रसभावसान्तत्येन भोजनस्येवैकरसस्य प्रबन्धस्यापि वैरस्यमपाकरोति । **विधिनिषेधव्युत्पादकत्वमिति** । अनेन गुणवतो नायकस्योत्कर्षप्रकाशनेन दोषवतश्चोच्छेदप्रदर्शनेन जिगीषुणा गुणवतैव भाव्यं न दोषवतेति व्युत्पादयति । **सुसूत्रसंविधानकत्वमिति** । अनेन प्रोक्तलक्षणाः पदार्थास्तथा निबन्धनीया यथा प्रबन्धस्य शोभायै भवन्तीति कवीन् शिक्षयति । **नगराश्रमेत्यादिना** देशप्रशंसामुपदिशति । नगरवर्णनं यथा हरिविजय-रावणविजय-शिशुपालवध-कुमारसम्भवादौ । आश्रमवर्णनं यथा रघुवंश-किरातार्जुनीयादौ । शैलवर्णनं किरातार्जुनीयादौ । सैन्यावासवर्णनं माघे । अर्णववर्णनं सेतुबन्धादौ । **ऋत्वित्यादिना** कालावस्थापवर्णनं लक्षयति । तत्र ऋतुवर्णने शरद्वसन्तग्रीष्मवर्षादिवर्णनानि सेतुबन्ध-हरिविजय-रघुवंश-हरिवंशादौ । रात्रिवर्णनं किरातार्जुनीय-कुमारसम्भव-शिशुपालवध-हयग्रीववधादौ । दिवसवर्णनं प्रभातपूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णवर्णनानि शिशुपालवध-किरातार्जुनीयादौ । अर्कास्तमयवर्णनं कुमारसम्भव-हरिविजय-रावणविजय सेतुबन्धादौ । चन्द्रोदयवर्णनं कुमारसंभव-किरातार्जुनीय-शिशुपालवध-सेतुबन्धादाविति । **नायकेत्यादिना** पात्रविशेषाभिनन्दनं सूचयति । तत्र नायकवर्णनं हरिविजय-रावणविजय-जानकीहरण-रघुवंशादौ । नायिकावर्णनं

भ्युदयादिवर्णनम्, वनविहारजलक्रीडामधुपानमानापगमरतोत्सवादिवर्णनम्, इति।

उभयवैचित्र्यं यथा—रसानुरूपसंदर्भत्वम्, अर्थानुरूपच्छन्दस्त्वम्,

कुवलयाश्वचरित-कुमारसम्भव-जानकीहरण-सुभद्राहरणादौ। कुमारवर्णनं रघुवंशादौ। वाहनवर्णने हस्त्यश्वगरुत्मत्पुष्पकावर्णनानि हरिविजय-रावणविजयादौ। मन्त्रेत्यादिना अर्थप्रधानचेष्टानामुपदेशाच्चतुर्वर्गफलत्वेऽपि भूयसार्थोपदेशकृन्महाकाव्यं भवतीत्यभिधत्ते। तत्र मन्त्रः पञ्चाङ्गः प्रतिपादितः। स यथा—किरातार्जुनीय-शिशुपालवध-भट्टिकाव्य-हयग्रीववधादौ। दूतस्त्रिधा—निसृष्टार्थः, परिमितार्थः, शासनहरश्च। निसृष्टार्थो यथा—उद्योगपर्वणि वासुदेवः, हरिविजये वा सात्यकिः। परिमितार्थो यथा—रामायणेऽङ्गदः। शासनहरो यथा—कादम्बर्यां केयूरक इति। प्रयाणं त्रिधा—स्वशत्रूपघाते, परत्रासने, अभिमतार्थसिद्धये च। तत्र स्वशत्रूपघाते यथा—रघुवंशे। परत्रासने यथा—जरासंधत्रासिनः शिशुपालस्योपरि वासुदेवस्य शिशुपालवधे। अभिमतार्थसिद्धये यथा—विष्णोः पारिजातहरणाय हरिविजये, यथा वा—दिव्यास्त्रलाभायार्जुनस्य किरातार्जुनीये इति। संग्रामस्त्रिधा—समः, विषमः, समविषम इति। तत्र समः—द्वन्द्वयुद्धे चतुरङ्गयुद्धे च। द्वन्द्वयुद्धं यथा—रामरावणयोः। चतुरङ्गयुद्धं कुरुपाण्डवानाम्। विषमो यथा—रामस्य खरदूषणत्रिशिरोभिः सह 'चतुर्दश सहस्राणि चतुर्दश च राक्षसाः। हतान्येकेन रामेण मानुषेण पदातिना॥' इति। समविषमो यथा—महेशार्जुनयोः किरातार्जुनीये रघुरघुपोतयोः [illegible] इति। अभ्युदयस्त्रिधा—[illegible], [illegible], पुत्रलाभः। तत्रारिविजयो द्विधा—[illegible], तदुपनयात्/च। [illegible] [illegible], द्वितीयो हरिविजयादौ। स्त्रीलाभो यथा—इन्दुमतीस्वयंवरे। पुत्रलाभो [illegible] [illegible]। वनविहारेत्यादिना गोष्ठीपर्यन्तेनाम्य संभोगशृङ्गारस्योपदेशात् [illegible] [illegible]। तत्र वनविहारो द्विधा—मृगयादि, पुष्पावचायादि [illegible] [illegible]। द्वितीयो यथा—[illegible] शिशुपालवधे, [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]—[illegible] इति। [illegible] [illegible] किरातार्जुनीये [illegible] [illegible] [illegible] हरिविजये [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। अर्थानुरूपच्छन्दस्त्वमिति। [illegible]

नायकाख्यातस्ववृत्ता भाव्यर्थशंसिवक्त्रादिः सोच्छ्वासा संस्कृता गद्ययुक्ताख्यायिका ।

धीरप्रशान्तस्य गाम्भीर्यगुणोत्कर्षात्स्वयं स्वगुणोपवर्णनं न संभवतीत्यर्थाद्यस्यां धीरोद्धतादिना नायकेन स्वकीयवृत्तं सदाचाररूपं चेष्टितं कन्यापहारसंग्रामसमागमाभ्युदयभूषितं मित्रादि वा व्याख्यायते, अनागतार्थशंसीनि च वक्त्रापरवक्त्रार्यादीनि यत्र बध्यन्ते, यत्र चावान्तरप्रकरणसमाप्तावुच्छ्वासा बध्यन्ते, सा संस्कृतभाषानिबद्धा अपादः पदसंतानो गद्यं तेन युक्ता । युक्तग्रहणादन्तरान्तरा प्रविरलपद्यनिबन्धेऽप्यदुष्टा आख्यायिका । यथा—हर्षचरितादि ।

धीरशान्तनायका गद्येन पद्येन वा सर्वभाषा कथा ।

आख्यायिकावन्न स्वचरितव्यावर्णकोऽपि तु धीरशान्तो नायकः । तस्य तु वृत्तमन्येन कविना वा यत्र वर्ण्यते, सा च काचिद्गद्यमयी । यथा—कादम्बरी । काचित्पद्यमयी । यथा—लीलावती । यावत्सर्वभाषा काचित्संस्कृतेन काचित्प्राकृतेन काचिन्मागध्या काचिच्छूरसेन्या काचित्पैशाच्या काचिदपभ्रंशेन बध्यते सा कथा ।

अर्थाविकल्पेन यथेष्टकल्पनाया मलत्वप्रसङ्ग । तत्र अङ्गकलज(?)स्रोभयार्पाटत्वात् । यदा कथाशरीरस्य परिपूर्णाङ्गऽभवस्तदा समुच्चयेन । यदान्यथा तदा विकल्पेनेति । तत्रापि केषांचिदङ्गाना विकल्पोऽपरेषा नियमेन प्रयोग । यानि पुरुषार्थसार्थकानादेरासन्नोपकारीणि तानि नियमत प्रयुज्यन्ते । यथा मन्त्रदूतप्रयाणादिनायकाभ्युदयादय । यथा च शैलर्तूद्यानगमनजलक्रीडाचन्द्रोदयमधुपानरतोत्सवादय । तानि च यदि कथाशरीरे न स्युस्तदा कथान्तरानुप्रवेशनेनापि कर्तव्यानीति प्रचक्षते ॥ **वृत्तमिति** । वृत्तशब्द सदाचार एव वर्तते । तदेव मनुराह—'न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता । यस्य वृत्तमिदोवेतं तद्धि पात्र प्रकीर्तितम् ॥' इति । तदाह—**वक्त्रेति** । वक्त्रशब्देन वक्त्रप्रकरण लक्ष्यते । तद्यथा—'अनुष्टुभि नाद्याच्चातुर्याद्यो वक्त्रम्' इत्यादि । नजजा अपरवक्त्रम् । हगोपष्ठो जोऽन्तो वा पूर्वेऽर्धे परे षष्ठो लार्यागाथेत्येव छन्दोनुशासनलक्षितानि । वक्त्र यथा हर्षचरिते—'निजवर्षाहितस्नेहा बहुभक्तजनान्विता । सुकाला इव जायन्ते प्रजा पुण्येन भूभृत ॥' अपरवक्त्र यथा—'तरलयसि दृश किमुत्सुकामकलुषमानसवासलालिते । अवतर कलहंसि वापिका पुनरपि यास्यसि पङ्कजालयम् ॥' आर्या यथा—

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

नायकाख्यातस्ववृत्ता भाव्यर्थशंसिवक्रादिः सोच्छ्वासा संस्कृता गद्ययुक्ताख्यायिका ।

धीरप्रशान्तस्य गाम्भीर्यगुणोत्कर्षात्स्वयं स्वगुणोपवर्णनं न संभवतीत्यर्थाद्यस्यां धीरोद्धतादिना नायकेन स्वकीयवृत्तं सदाचाररूपं चेष्टितं कन्यापहारसंग्रामसमागमाभ्युदयभूषितं मित्रादि वा व्याख्यायते, अनागतार्थशंसीनि च वक्त्रापरवक्त्रार्यादीनि यत्र बध्यन्ते, यत्र चावान्तरप्रकरणसमाप्तावुच्छ्वासा बध्यन्ते, सा संस्कृतभाषानिबद्धा अपादः पदसंतानो गद्यं तेन युक्ता । युक्तग्रहणादन्तरान्तरा प्रविरलपद्यनिबन्धेऽप्यदुष्टा आख्यायिका । यथा—हर्षचरितादि ।

धीरशान्तनायका गद्येन पद्येन वा सर्वभाषा कथा ।

आख्यायिकावत् स्वचरितव्यावर्णकोऽपि तु धीरशान्तो नायकः । तस्य तु वृत्तमन्येन कविना वा यत्र वर्ण्यते, सा च काचिद्गद्यमयी । यथा—कादम्बरी । काचित्पद्यमयी । यथा—लीलावती । सा च सर्वभाषा काचित्संस्कृतेन काचित्प्राकृतेन काचिन्मागध्या काचिच्छूरसेन्या काचित्पैशाच्या काचिदपभ्रंशेन बध्यते सा कथा ।

[illegible]

प्रबन्धमध्ये परप्रबोधनार्थं नलाद्युपाख्यानमिवोपाख्यानमभिनयन् पठन् गायन् यदैको ग्रन्थिकः कथयति तद्गोविन्दवदाख्यानम् ।

तिरश्चामतिरश्चां वा चेष्टाभिर्यत्र कार्यमकार्यं वा निश्चीयते तत्पञ्चतन्त्रादिवत् धूर्तविटकुट्टनीमतमयूरमार्जारिकादिवच्च निदर्शनम् ।

प्रधानमधिकृत्य यत्र द्वयोर्विवादः सोऽर्धप्राकृतरचिता चेटकादिवत्प्रवह्लिका ।

प्रेतमहाराष्ट्रभाषया क्षुद्रकथा गोरोननानङ्गवत्यादिवन्मतल्लिका । यस्यां पुरोहितामात्यतापसादीना प्रारब्धानिर्वाहे उपहासः सापि मतल्लिका ।

यस्यां पूर्वं वस्तु न लक्ष्यते पश्चात्तु प्रकाश्यते सा मत्स्यहसितादिवन्मणिकुल्या ।

एकं धर्मादिपुरुषार्थमुद्दिश्य प्रकारवैचित्र्येणानन्तवृत्तान्तवर्णनप्रधाना शूद्रकादिवत्परिकथा ।

'सकलसदोभित्कम्पकृदुत्पद्यत एक एव नृपवरो। विपुलेऽपि पृथुप्रतिमो दन्त इव गणाधिपस्य मुखे ॥ **उपाख्यानमिति** । यदाह—'नलसावित्रीपोड्राराजोपाख्यानवत्प्रधावन्त । अन्यप्रबोधनार्थं यदुपाख्यान तदुपाख्यानम् ॥' **आख्यानमिति** । तथा चाह—'आख्यानसंज्ञां तल्लभते यद्यभिनयन् पठन् गायन् । ग्रन्थिक एक कथयति गोविन्दवदवहिते सदसि ॥ **निदर्शनमिति** । तथा च—'निश्चीयते तिरश्चामतिरश्चां वापि यत्र चेष्टाभि । कार्यमकार्यं वा तन्निदर्शनं पञ्चतन्त्रादि ॥ धूर्तविटकुट्टनीमतमयूरमार्जारिकादिक लोके । कार्याकार्यनिरूपणरूपमिह निदर्शनं तदपि ॥' **प्रवह्लिकेति** । तथा च—'यत्र द्वयोर्विवाद. प्रधानमधिकृत्य जायते सदसि । सार्धप्राकृतरचिता प्रवह्लिका चेटकप्रभृति ॥' **मन्थल्लिकेति** । तथा च—'क्षुद्रकथा मन्थल्ली प्रेतमहाराष्ट्रभाषया भवति । गोरोचनेव भार्या नाम यदीय पार्श्वचेटोऽभि ॥ **सापीति** । तथा च—'यस्यामुपहासः स्यात्पुरोहितामात्यतापसादीनाम् । प्रारब्धानिर्वाहे सापि हि मन्थल्लिका भवति ॥' **मणिकुल्येति** । तथा च—मणिकुल्यायां जलमिव न लक्ष्यते यत्र पूर्वतो वस्तु । पश्चात्प्रकाश्यते सा मणिकुल्यानिर्वाहि ॥' **परिकथेति** । तथा च—'धर्मादिषु पुरुषार्थेष्वेकं [illegible] कथा कुरुते ।

१ पद [illegible]
मूलानुरोधात्

मध्यादुपान्ततो वा ग्रन्थान्तरप्रसिद्धमितिवृत्तं यस्यां वर्ण्यते सेन्दुमत्यादिवत्खण्डकथा ।

समस्तफलान्तेतिवृत्तवर्णना समरादित्यवत्सकलकथा ।

एकतरचरिताश्रयेण प्रसिद्धकथान्तरोपनिबन्ध उपकथा ।

लम्भाङ्किताद्भुतार्था नरवाहनदत्तादिचरितवद्बृहत्कथा ।

एते च कथाप्रभेदा एवेति न पृथग्लक्षिताः ।

गद्यपद्यमयी साङ्का सोच्छ्वासा चम्पूः ।

संस्कृताभ्यां गद्यपद्याभ्यां रचिता प्रायेण यान्यङ्कनानि स्वनाम्ना परनाम्ना वा कविः करोति तैर्युक्ता उच्छ्वासनिबद्धा चम्पूः । यथा वासवदत्ता दमयन्ती वा ।

अनिबद्धं मुक्तकादि ।

मुक्तक-संदानितक-विशेषक-कलापक-कुलक-पर्याकोश-प्रभृत्यनिबद्धम्

एषां लक्षणमाह—

एकद्वित्रिचतुश्छन्दोभिर्मुक्तकसंदानितकविशेषककलापकानि ।

एकेन च्छन्दसा वाक्यार्थसमाप्तौ मुक्तकम् । यथा अमरुकस्य शृङ्गारशते रसस्यन्दिनो मुक्तकाः । द्वाभ्यां संदानितकम् । त्रिभिर्विशेषकम् । चतुर्भिः कलापकम् । एतानि च विशेषानभिधानात्सर्वभाषाभिर्भवन्ति ।

पञ्चादिभिश्चतुर्दशान्तैः कुलकम् ।

छन्दोभिरिति वर्तते । मुक्तकानामेव प्रघट्टकोपनिबन्धः । अवान्तरवाक्यसमाप्तावपि वसन्ताद्येकवर्णनीयोद्देशेन मुक्तकानामुपनिबन्धः । पर्यासा कोशेषु प्रचुरं दृश्यते । स्वपरकृतसूक्तिसमुच्चयः कोशः । यथा सप्तश-

---

श्रूयन्ते शूद्रकवज्जिगीषुभि. परिकथा सा तु ॥' **खण्डकथेति** । तथा च—'ग्रन्थान्तरप्रसिद्ध यस्यामितिवृत्तमुच्यते विबुधे । मध्यादुपान्ततो वा सा खण्डकथा यथेन्दुमती ॥' **सकलकथेति** । चरितमित्यर्थ ॥ **उपकथेति** । तथा च—'यत्राश्रित्य कथान्तरमतिप्रसिद्ध निबध्यते कविभि ।चरित विचित्रमन्यत्सोपकथा चित्रलेखादि ॥' **बृहत्कथेति** ।

तकादिः । एकप्रघट्टके एककविकृतः सूक्तिसमुदायो वृन्दावनमेघदूतादिः संघातः । विप्रकीर्णवृत्तानामेकत्र संधानं यदुवंशदिलीपवंशादिवत्संहिता । एवमनन्तोऽनिबद्धगणः स आदिग्रहणेन गृह्यते । इह च सत्संधित्वं शब्दार्थवैचित्र्ययोगश्च महाकाव्यवदाख्यायिकाकथाचम्पूष्वपि द्रष्टव्यः ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिसंज्ञस्वोपज्ञकाव्यानुशासनवृत्ता-
वष्टमोऽध्यायः समाप्तः ।

तथा च—'लम्भाङ्किताद्भुतार्था पिशाचभाषामयी महाविषया । नरवाहनदत्तादेश्चरितमिव बृहत्कथा भवति ॥'

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते विवेकेऽष्टमोऽध्यायः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

मध्यादुपान्ततो वा ग्रन्थान्तरप्रसिद्धमितिवृत्तं यस्यां वर्ण्यते सेन्दुमत्यादिवत्खण्डकथा।

समस्तफलान्तेतिवृत्तवर्णना समरादित्यवत्सकलकथा।

एकतरचरिताश्रयेण प्रसिद्धकथान्तरोपनिबन्ध उपकथा।

लम्भाङ्किताद्भुतार्था नरवाहनदत्तादिचरितवद्बृहत्कथा।

एते च कथाप्रभेदा एवेति न पृथग्लक्षिताः।

गद्यपद्यमयी साङ्का सोच्छ्वासा चम्पूः।

संस्कृताभ्यां गद्यपद्याभ्या रचिता प्रायेण यान्यङ्कनानि स्वनाम्ना परनाम्ना वा कविः करोति तैर्युक्ता उच्छ्वासनिबद्धा चम्पूः। यथा वासवदत्ता दमयन्ती वा।

अनिबद्धं मुक्तकादि।

मुक्तक-संदानितक-विशेषक-कलापक-कुलक-पर्याकोश-प्रभृत्यनिबद्धम्

एषां लक्षणमाह—

एकद्वित्रिचतुश्छन्दोभिर्मुक्तकसंदानितकविशेषककलापकानि।

एकेन च्छन्दसा वाक्यार्थसमाप्तौ मुक्तकम्। यथा अमरुकस्य शृङ्गारशते रसस्यन्दिनो मुक्तकाः। द्वाभ्यां संदानितकम्। त्रिभिर्विशेषकम्। चतुर्भिः कलापकम्। एतानि च विशेषानभिधानात्सर्वभाषाभिर्भवन्ति।

पञ्चादिभिश्चतुर्दशान्तैः कुलकम्।

छन्दोभिरिति वर्तते। मुक्तकानामेव प्रबन्धकोपनिबन्धः। अवान्तरवाक्यसमाप्तावपि वसन्ताद्येकवर्णनीयोद्देशेन मुक्तकानामुपनिबन्धः। पर्याप्ता कोशेषु प्रचुरं दृश्यते। स्वपरकृतसूक्तिसमुच्चयः कोशः। यथा सप्तश-

श्रूयन्ते शूद्रकप्रभृतिगीतिषु परिकथा सा तु॥' खण्डकथेति। तथा च—'ग्रन्थान्तरप्रसिद्धं यस्यामितिवृत्तमुच्यते विबुधैः। मध्यादुपान्ततो वा सा खण्डकथा यथेन्दुमती॥' सकलकथेति। चरितमित्यर्थः॥ उपकथेति। तथा च—'यत्राश्रित्य कथान्तरमाप्रसिद्धमितिवृत्तं वर्ण्यते कविभिः। चरितमेकस्य सा उपकथा चित्रलेखादि॥' बृहत्कथेति।

[illegible] । [illegible] वृन्दावनमेघदूतादिः [illegible] । [illegible] दिलीपवंशादिवत्संहिता । [illegible] गृह्यते । इह च सत्संधित्वं [illegible] द्रष्टव्यः ॥

[illegible] नानुगामनवृत्ता-

[illegible] समाप्तः ।

यथा [illegible] । नरवाहनदत्तादेश्चरित- [illegible] भाति ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते विवेकेऽष्टमोऽध्यायः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

मध्यादुपान्ततो वा ग्रन्थान्तरप्रसिद्धमितिवृत्तं यस्यां वर्ण्यते सेन्दुमत्यादिवत्खण्डकथा।

समस्तफलान्तेतिवृत्तवर्णना समरादित्यवत्सकलकथा।

एकतरचरिताश्रयेण प्रसिद्धकथान्तरोपनिबन्ध उपकथा।

लम्भाङ्किताद्भुतार्था नरवाहनदत्तादिचरितवद्बृहत्कथा।

एते च कथाप्रभेदा एवेति न पृथग्लक्षिताः।

गद्यपद्यमयी साङ्का सोच्छ्वासा चम्पूः।

संस्कृताभ्यां गद्यपद्याभ्यां रचिता प्रायेण यान्यङ्कनानि स्वनाम्ना परनाम्ना वा कविः करोति तैर्युक्ता उच्छ्वासनिबद्धा चम्पूः। यथा वासवदत्ता दमयन्ती वा।

अनिबद्धं मुक्तकादि।

मुक्तक-संदानितक-विशेषक-कलापक-कुलक-पर्याकोश-प्रभृत्यनिबद्धम्

एषां लक्षणमाह—

एकद्वित्रिचतुश्छन्दोभिर्मुक्तकसंदानितकविशेषककलापकानि।

एकेन छन्दसा वाक्यार्थसमाप्तौ मुक्तकम्। यथा अमरुकस्य शृङ्गारस्यन्दिनो मुक्तकाः। द्वाभ्यां संदानितकम्। त्रिभिर्विशेषकम्। चतुर्भिः कलापकम्। एतानि च [illegible]।

पञ्चादिभिश्चतुर्दशान्तैः कुलकम्।

छन्दोभिरिति [illegible]। मुक्तकानामेव प्रघट्टकोपनिबन्धः। [illegible] [illegible]वर्णनीयोद्देशेन मुक्तकानामुपनिबन्धः। पर्या-[illegible] [illegible]। स्वपरकृतसूक्तिसमुच्चयः कोशः। यथा [illegible]

[illegible]

सर्गादिः । एकप्रबन्धोऽपि एककविकृतः सूक्तिसमुदायो वृन्दावनमेघदूतादिः संघातः । विप्रकीर्णानां नानाकविकृतः संघातः रघुवंशदिलीपवंशादिवत्संहिता । एवमनन्तोऽनिबद्धगणः न आदिग्रहणेन गृह्यते । इह च सत्संधित्वं शब्दार्थवैचित्र्ययोगश्च महाकाव्यवदाख्यायिकाकथाचम्पूष्वपि द्रष्टव्यः ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिनाम्न्यां स्वोपज्ञकाव्यानुशासनवृत्ता-
वष्टमोऽध्यायः समाप्तः ।

तथा च—'कल्पाद्भिताद्भुतार्थां पिशाचभाषामयीं महाविषया । नरवाहनदत्तादेश्चरित-मिव बृहत्कथा भवति ॥'

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते विवेकेऽष्टमोऽध्यायः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

मध्यादुपान्ततो वा ग्रन्थान्तरप्रसिद्धमितिवृत्तं यस्यां वर्ण्यते सेन्दुमत्यादिवत्खण्डकथा ।

समस्तफलान्तेतिवृत्तवर्णना समरादित्यवत्सकलकथा ।

एकतरचरिताश्रयेण प्रसिद्धकथान्तरोपनिबन्ध उपकथा ।

लम्भाङ्किताद्भुतार्था नरवाहनदत्तादिचरितवद्बृहत्कथा ।

एते च कथाप्रभेदा एवेति न पृथग्लक्षिताः ।

गद्यपद्यमयी साङ्का सोच्छ्वासा चम्पूः ।

संस्कृताभ्यां गद्यपद्याभ्यां रचिता प्रायेण यान्यङ्कनानि स्वनाम्ना परनाम्ना वा कविः करोति तैर्युक्ता उच्छ्वासनिबद्धा चम्पूः । यथा वासवदत्ता दमयन्ती वा ।

अनिबद्धं मुक्तकादि ।

मुक्तक-संदानितक-विशेषक-कलापक-कुलक-पर्याकोश-प्रभृत्यनिबद्धम्

एषां लक्षणमाह—

एकद्वित्रिचतुश्छन्दोभिर्मुक्तकसंदानितकविशेषककलापकानि ।

एकेन छन्दसा वाक्यार्थसमाप्तौ मुक्तकम् । यथा अमरुकस्य शृङ्गारशते [illegible] मुक्तकाः । द्वाभ्यां संदानितकम् । त्रिभिर्विशेषकम् । चतुर्भिः कलापकम् । एतानि च विशेषणानभिधानात्सर्वभाषाभिर्भवन्ति ।

पञ्चादिभिश्चतुर्दशान्तैः कुलकम् ।

[illegible] वर्तते । मुक्तकानामेव प्रघट्टकोपनिबन्धः । अवान्तरवाक्यसमाप्तावपि वसन्ताद्येकवर्णनीयोद्देशेन मुक्तकानामुपनिबन्धः । पर्या- [illegible] कोशस्तु प्रतीतं दर्शयति । स्वपरकृतसूक्तिसमुच्चयः कोशः । यथा सात-

[illegible]

नर्मादि । एकप्रबन्धे एककविकृतः सूक्तिसमुदायो वृन्दावनमेघदूतादिः समान । विपर्यासितानामेकत्र संघातं यदुवंशदिलीपवंशादिवत्संहिता । एतमनन्तोऽनिबद्धानां न आदिग्रहणेन गृह्यते । इह च सत्संधित्वं शब्दार्थवैचित्र्ययोगश्च महाकाव्यवदाख्यायिकाकथाचम्पूष्वपि द्रष्टव्यः ॥

आचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिनाम्न्यां स्वोपज्ञकाव्यानुशासनवृत्ता-

वष्टमोऽध्यायः समाप्तः ।

तथा च—'रम्भाद्भिगाढ्यार्थां पिशाचभाषामयी महाविपदा । नरवाहनदत्तादेश्चरित-मिति बृहत्कथा भवति ॥'

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते विवेकेऽष्टमोऽध्यायः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

मध्यादुपान्ततो वा ग्रन्थान्तरप्रसिद्धमितिवृत्तं यस्यां वर्ण्यते सेन्दुमत्यादिवत्खण्डकथा ।

समस्तफलान्तेतिवृत्तवर्णना समरादित्यवत्सकलकथा ।

एकतरचरिताश्रयेण प्रसिद्धकथान्तरोपनिबन्ध उपकथा ।

लम्भाङ्किताद्भुतार्था नरवाहनदत्तादिचरितवद्बृहत्कथा ।

एते च कथाप्रभेदा एवेति न पृथग्लक्षिताः ।

गद्यपद्यमयी साङ्का सोच्छ्वासा चम्पूः ।

संस्कृताभ्यां गद्यपद्याभ्यां रचिता प्रायेण यान्यङ्कनानि स्वनाम्ना परनाम्ना वा कविः करोति तैर्युक्ता उच्छ्वासनिबद्धा चम्पूः । यथा वासवदत्ता दमयन्ती वा ।

अनिबद्धं मुक्तकादि ।

मुक्तक-संदानितक-विशेषक-कलापक-कुलक-पर्याकोश-प्रभृत्यनिबद्धम्

एषां लक्षणमाह—

एकद्वित्रिचतुश्छन्दोभिर्मुक्तकसंदानितकविशेषककलापकानि ।

एकेन च्छन्दसा वाक्यार्थसमाप्तौ मुक्तकम् । यथा अमरुकस्य शृङ्गारशते रसस्यन्दिनो मुक्तकाः । द्वाभ्यां संदानितकम् । त्रिभिर्विशेषकम् । चतुर्भिः कलापकम् । एतानि च विशेषानभिधानात्सर्वभाषाभिर्भवन्ति ।

पञ्चादिभिश्चतुर्दशान्तैः कुलकम् ।

छन्दोभिरिति वर्तते । मुक्तकानामेव प्रघट्टकोपनिबन्धः । अवान्तरवाक्यसमाप्तावपि वसन्ताद्येकवर्णनीयोद्देशेन मुक्तकानामुपनिबन्धः । पर्यासा कोशेषु प्रचुरं दृश्यते । स्वपरकृतसूक्तिसमुच्चयः कोशः । यथा सप्तश-

---

श्रूयन्ते शूद्रकवज्जिगीषुभि परिकथा सा तु ॥' खण्डकथेति । तथा च—'ग्रन्थान्तरप्रसिद्धं यस्यामितिवृत्तमुच्यते विबुधैः । मध्यादुपान्ततो वा सा खण्डकथा यथेन्दुमती ॥' सकलकथेति । चरितमित्यर्थः ॥ उपकथेति । तथा च—'यत्राश्रित्य कथान्तरमतिप्रसिद्धं निबध्यते कविभि । चरितं विचित्रमन्यत्सोपकथा चित्रलेखादि ॥' बृहत्कथेति ।

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

अकाराद्यनुक्रमेण सटीककाव्यानुशासनोदाहरणानुक्रमणिका[1]।

१ [illegible]

पृष्ठाङ्काः